

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТЕУОТ
КЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

СЮЛЛИ ПРЮДОМ. Ким айтар, баҳорни севмас деб мени?	3
Р.РОВШАН. Камалак — кўкнинг туғи	59
ОЛИМА НАБИЗОДА. Туркистон тупроқларида	100

НАСР

ОСКАР УАЙЛЬД. Дориан Грейнинг портрети	10
АНАНТ МУРТТИЙ. Икки жаҳон овораси	64

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САЊАТ

ЭРИХ ФРОММ. Инсоннинг ҳозирги ҳолати	105
С.ЦВЕЙГ. Зигмунд ФРЕЙД	120

ПУБЛИЦИСТИКА

ЕЛЕНА НОВ. Интернетга интилиб	137
-------------------------------------	-----

ТУРКИЙ ДУНЁ БУЮКЛАРИ

ЗИКИР МУҲАММАДЖОНОВ. Сирли қалб	142
АДАБИЙ ТАНҶИД	
УМАРАЛИ НОРМАТОВ, РАҲИМЖОН РАҲМАТ. Назария ва адабий-бадий жараён	151

Март 2000

КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
ФУЛОМ КАРИМ. Муаррихнинг бадийи дostonи	162
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
ВЛАДИМИР КУНИН. Балойи нафс	165
ЖАҲОН КУЛАДИ	
ТАРИХИЙ ЛАТИФАЛАР	206

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Амир Файзулла
Асрор Мўминов
Абдуҳамид Пардаев
(масъул котиб)
Ортиқбой Абдуллаев

Жамоатчилик кенгаши:
Аслиддин Болиев
Юсуф Абдуллаев
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Жўра Йўлдошев
Абдулла Орипов
Жавлон Умарбеков
Рустам Шоғуломов
Тўлапберган Қаипберганов
Саидаҳроп Фуломов

Жаҳон адабиёти, 3. 2000

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир М.АҲМЕДОВ
Рассом М.КАРПУЗАС
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Т.ОРИПОВА

Теришга берилди 10.04.2000 й. Босишга рухсат этилди 06.07.2000 й. Бичими 70x108 1/16.
Газет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табақ 18,2. Нашриёт босма табағи 20,0.
Жами 1600 нусха. К-7859 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Mushtariy-BFS» хусусий фирмаси компютерида терилиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат матбуот Қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти. 2000 й.

Сюлли ПРЮДОМ

Ким айтар, баҳорни севмас деб мени?

МЕН ЎЗИМНИ ШОИР САНАЙМАН

Кисматимга кўра, шоирдирман мен.
Ким билади, балки бу хато?
Инонгум мен ҳаққа, эзгуликка чин,
Бу умиддан чарчамам асло.

Балки удалай ҳам олмасман буткул
Юракларга жунбуш солишни.
Балки куйламоғим мушкулдан-мушкул
Қалбимдаги эзгу хоҳишни.

Ҳар қалай, санъаткор йўнаркан ҳайкал,
Заҳматлардан толиқса беҳад,
Юз очмаса унда энг нафис сайқал,
Санъатбозлик бўлмас бу минбаъд.

Ким ҳис этгай менинг орзу, кўз ёшим,
Ҳамма ҳам туяди буни, бас,
Бироқ юракдаги ҳислар талошин
Қоғозга туширмоқ осонмас.

*Мирпўлат
МИРЗО
таржималари*

Француз файласуф-шоири Сюлли Прюдом (Рене Франсуа Арман — 1839-1907) Парижда таваллуд топти. Ёшлигида у табиий ва ҳуқуқий фанлар бўйича таҳсил олади, 1865 йилда илк шеърий тўплами эълон қилинган, ўзини бутунлай адабиётга бағишлашга қарор қилади. Сюлли Прюдом 1901 йилда “Синган гулдон” номли шеърий китоби учун Нобель мукофотига сазовор бўлди. Бу — адабиёт соҳасига берилган илк Нобель мукофоти эди. Сюлли Прюдом умрининг сўнгги палласида шеърият назариясига ва ижодга дахлдор бир неча рисоалар яратди. У ушбу асарларида ўз шеърларини таҳлил қилиб, мен шеърнинг ташқи кўрки бўлган ташбеҳ ва истиораларга ружу қўймадим, балки кўпроқ қалб кечинмаларини акс эттиришга интилдим, дея қайд этади. Дарҳақиқат, Сюлли Прюдом ўз шеърияти орқали дунёга фалсафий муносабатини билдиради, инсон руҳиятини тадқиқ этади. Айни чоғда, унинг ҳар бир шеъри ҳаётсеварлик руҳига йўғрилганлиги билан алоҳида қиммат касб этади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Гоҳ топмам қалбим-чун сўзларни ёрқин,
Илҳом зўр бўлар-у, қудрат оз.
Жулдирвоқи либос остида тагин
Истеъдодимни мен кўмгум боз.

Бисотимда тилло бисёр эрур, ҳа,
Кўтаролгай номимни юксак.
Бироқ улар бари ёмби шаклида,
Мен жилолар бермоғим керак.

Мангулик қозонмоқ — йўқлик қаърида
Йитмасликнинг имконидир бу;
Яшаб одамларнинг қалбин тўрида,
Ўлмасликни айламак орзу!

Ёш дамлар доврўғ деб энтиккан юрак,
Юксалмаса шоирлик шаъним,
Чин шоирга таъзим қилурман бешак,
Ёзиши-чун ёзолмаганим!..

ЎҚУВЧИМГА

Сени шеърим ила титратган чоғда,
Ўзим бу таъсирга тушиб қолмасман.
Асл шеърим қалбим тубига жодир,
Сен уни ҳеч қачон ўқий олмассан.

Ғужғон капалаклар оқариб шомлар
Ҳопитгани янглиғ гулзорлар атрин,
Ажиб фикрларим узра оҳанглар
Чарх урар, қанотли байтлар-ла заррин.

Аммо мен-уларни чўчитмам ҳаргиз, —
Бехос қўлим чўзсам, дув учар ҳар ён,
Қаноатларин чанги тўкилгайдир тез,
Қовжироқ гул тўккан янглиғ баргхазон.

Айро бўлолмасман қўшиқдан сира,
Ундан бош ҳам олиб кетолмам йироқ.
Қалбим тубида у яшар бокира,
Шууримга тараб нурли бир титроқ.

Қалбим тўла мудом ажиб шеърларга,
Гўзал фикрларга, туйғуга қат-қат.
Ғужғон капалакни сен кўрмассан, ҳа,
Улар ранги гардин кўргайсан фақат.

САБАБСИЗ СЕВИНЧЛАР

Ҳасратлар сабаби биз-чун нокерак,
Севинчлар сабаби эса гоҳ мажҳул.
Кунлар бор — фараҳга чулғанар юрак,
Самовий сирларга йўғрилар буткул.

У дамлар кўзингга мавжудот нурли,
Кулбанг ҳам қалбингдек серфайз, мунаввар...
Бироқ ногаҳонда тақиқнинг сирли
Қалқони тушару, кўнглинг ғашланар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Қайғусиз онларнинг шуқуҳи қайдан,
Қайдан шуъла тарар жаннат дарчаси?
Балки қисматнинг бу инъомидир шан,
Балки бу ушалмас толе шарпаси?

Балки бу ғамлардан димиққан, маҳзун —
Қалбдаги савтидир сўнгги баҳорнинг,
Қолгандек гулхандан охириги учқун,
Умидимикан ё гўзал наҳорнинг?

О, йўқ, чархи дундан ахтармоқ шартми
Толе нишонасин, нажот — ғамлардан?
Бу ёруғ дунёда бировнинг бахти
Адашиб нур тарар бизларга бир дам.

ДЕНГИЗ

Қаҳр ноласию ўтинчлар билан
Кўпириб кираркан жунбушга уммон,
Ҳолдан тоя бошлар у айни замон,
Зеро ором топмоқ истар ушбу дам
Унинг бағридаги безовта тугён.

Денгиз кўкка сапчий бошлар-да беҳад,
Кейин ҳолсизланар ва топар таскин.
Шунда ўзгача тус олар бу хилқат:
Гўё мудрар мудом, у сокин фақат,
Келтирар ҳаттоки самонинг рашкин.

Ором олажак у яшнаб бетимсол,
Улашар елларга табассум, жилва,
Кўнгли забунларга куйлар у хушҳол,
Қайиқни тебратар беланчак мисол,
Бехатар сузар у тўлқинлар узра.

Ва йўлчи кемага шивирлар бир чоқ:
“Кечир, кўтараман энди зўр тўфон!
Азал табиатим оромдан йироқ,
Тарк этмас кўксимни тугён ва титроқ,
Унда ҳасратларим тоабд ниҳон”.

Яна қулоч отиб, сапчир кўкларга,
Ғалаён кўтарар уммон кўпириб:
Қирғоқда ҳам шундоқ — жунбуш қалбларда
Бўронлар жўшаркан, ғазаб ва зарда
Унинг туб-тубида ётар кўмилиб.

СОҲИЛДА

Турар соҳил бўйлаб кемалар қатор,
Уммон сатҳи уни аллалар майин.
Митти бешикларни эса-чи? Бедор
Тебратсин аёллар миннат қилмайин.

Айрилиқ лаҳзаси етади бироқ,
Ўкраб йиғламоғи учун хотинлар —

Эркакларсиз қолар дафъатан қирғоқ,
Чорлайди уларни тилсим соҳиллар...

Қўзғалар кемалар ва дадил, мамнун
Кетарлар тўлқинлар бағрига бир-бир.
Энди аёлларнинг қалби-чи? Тун-қун
Ўша тўлқинларнинг ёнида қалқир.

ҚОЯ

Икки инсон чиқиб қояга бир кун,
Кўз юмиб тинглашди денгизни бот-бот.
Бири дер: — Жаннатдан эшитдим мен ун!
Бири дер: — Эшитдим дўзахдан фарёд!

Сўнгра кўз очдилар. Улар олдида
Оқсоч теран денгиз бўлди намоён.
Ва у неки бўлса улар қалбида,
Ўшани басма-бас айларди баён.

ЗАНЖИРЛАР

Теварак дунёни севаман жуда,
Ошуфта юрагим унга вобаста:
Беҳад занжирлар-ла боғлиқман унга,
Бўлмаса ҳам ҳали тўкис, ораста.

Оҳанг-ла боғланар дилим қўшиққа,
Ўзига банд айлар гуллар чиройи.
Бўса занжирлайди қисматим ишққа,
Нигоҳим пайвандлар кулги-киройи.

Борлиқ менинг учун сеҳрли бирам,
Унда мужассамдир идрок ва зулмат...
Қуёшга бандиман олтин нур билан,
Қалбимга пайванддир юлдузли хилқат.

Кумуш ҳалқаларда мавжуд ёш умрим,
Бандиман интиланган рўёмга чандон;
Титраса ногоҳ бу занжирлар бир зум,
Ўзимни йўқотиб қўяман шу он.

СИНГАН ГУЛДОН

Гуллар турган нақшин гулдонга
Тегиб кетди елпиғич бехос.
Сассизгина зарбдан шу онда
Заха еди соф шиша бир оз.

Ҳеч ким дастлаб пайқамади, ҳа,
Қовжиради кун сайин гул ҳам,
Қони томчиб борди ҳар лаҳза...
— Тегманг, гулдон синган, ҳа, синган!

Аммо ўша оддий жароҳат
Теранлашиб борди кун сайин.
Дарз асари гулдоннинг бир вақт
Қуршаб олди гирдини тайин.

Худди шундоқ — ёрнинг қўли гоҳ
Ошиқ қалбга дарз солар буткул.
Ва бу заха ботиб теранроқ,
Сўнар юрак — яшнаб турган гул.

Гарчи дарди уззу кун тиглар,
Яширади уни ҳар кимдан, —
Қовжирар-у, оҳиста йиғлар...
Тегманг, ахир, синган у, синган!

СЕВГИНИНГ ГЎЗАЛ ПАЙТИ

Севгининг гўзал пайти —
Изҳорда эмас илк бор;
Сукутда эрур бисёр
Ва кўз-ла сўзлар айтиш...

Киприklar пирпираши,
Қўлларнинг титроғида
Ва китоб вароғида —
Ўқилмай, шитирлаши!..

Гўзал пайт — ниҳон бахтда,
Сочларнинг атрида ҳам
Ва орзуда мужассам,
Ҳатто рашк кўзгон вақтда!

Ажибдир, гўзал, азиз
Туйғулар жўшиб бешак,
Энтикса ҳар зум юрак,
Айтилмай бир сўз ҳаргиз.

Кунларки — этса тухфа
Ҳар нарсада завқ-ҳузур
Ва юрак деса масрур
Ҳар лаҳза: “Севаман, ҳа!”

АНА УЛАР

Кўрдим мен уларни — гамгин нигоҳим
Хандон кўнгилларин қилмади пурғам.
Фақат шивирладим мен ўзимга жим:
Демак, севмагансиз сиз мени дилдан?

Баҳор бу — настарин атрин сочган пайт,
Кўкда оқ булутлар сузар эди шан...
— Шундоқ ажиб кунга сиз бунча лоқайд?
Демак, севмагансиз сиз мени дилдан?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

У сизга дам-бадам қилиб шўх ҳазил,
 Қўлингиз тутарди чаққон ва илдам.
 — Бундан менинг кўнглим синмасми чил-чил?
 Демак, севмагансиз сиз мени дилдан?

Сиз мени овлоқда пайқаб бехосдан,
 Сийладингиз ширин табассум билан —
 Уқтирмоқ бўлдингиз ёки сиз, ростдан,
 Севмаслигингизни мени чин дилдан?

* * *

Манглайга жудолик ҳасрати тушди,
 Ҳеч тўса билмадик қисмат йўлини.
 Уни тобут узра олиб кетишди,
 Қўйишиб кўксига жонсиз қўлини.

Беадад ғуссага рўбарў қилар,
 Нигун юрагимни бу ўлим — фироқ.

Ва тирик шарпаси руҳимни эзар
 Ўтмиш хотирадан кўра оғирроқ.

О, ега билмадик чин ишқ васлига,
 Шунданми, кўп айтдик ҳижрон сўзини.
 Бераҳм одамлар, айтинглар, нега —
 Юмиб қўймадингиз унинг кўзини?

СЎНГИ ВИДО

Яқин дўстимиз ё биродаримиз
 Ўлим оғушида олганида тин,
 Турамиз бошида фиғон-фарёдсиз,
 Кўксимизни қўрқув музлатар лекин.

Ҳеч бир ҳис юракда қўзғамас ҳасрат:
 На мотам либоси, на рўзи маҳшар,
 Унутилар диллар ноласи минбаъд
 Ва оқмас ёноқдан шашқатор ёшлар.

Сўнги дам қабрга келиб яқинроқ —
 Унга уймалашиб боқамиз беун,
 Текканда тобутга илк сиқим тупроқ,
 Тилади кўкракни нимадир бир зум.

Лекин қабристондан келаркан қайтиб,
 Хувиллаб боққанда хонадон, ҳайҳот, —
 Кўз ёшга айланар ўшанда аччиқ
 Вужуддаги соқов нолаю фарёд.

ҲАДИК

Дардим айтмоқчиман... Лекин негадир
 Тилим лол, тугун.
 Қўрқаман, у менга ниманидир дер
 Овозсиз, беун.

Бу ҳадиклар нечун? Нечун журъатли
 Бўла олмайман?
 Нега юракдаги дардим бир йўла
 Тўкиб солмайман?

Ёшлик чоғларимда изҳори ишқни
 Қилардим зумда;
 Нега ўша ўтли дамларнинг эрки
 Йўқдир сўзимда?

Қўрқаман, қалбимда муҳаббат чўғи
 Балки омонат.
 Қўрқаман, йиғлайман сохта ёш тўкиб,
 Ошиққан монанд.

Балки у тўкилар қалб тубидан чин,
 Шабнамдек титроқ.
 Нега тонг, бўлар унда кечмиш севгининг
 Ўкинчи кўпроқ.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

КИМ АЙТАР?

Ким айтар, баҳорни севмас деб мени?
Ким айтар, унутган илк севгини деб?
Чоллар-ку ўзига кўрмас буни эп,
Энтикиб кутарлар гуллар фаслини.

Сўниб шафақдаги энг сўнгги шуъла,
Чақнар зулмат аро бир митти юлдуз,
Бир маҳаллар унга термулиб бесўз,
Алқар эдик маъсум орзулар ила.

Ҳамиша ҳам бизлар мунис рухсорни
Кўнгил кўзи билан кўролгаймизми?
Бир пайтлар ёққанди оташ ишқ бизни,
Ҳали ҳам у юрак тубида борми?

Ҳаёт ғамларига қорилиб мен ҳам,
Қолганда баъзида мискин ва ёлғиз,
Олис илк севгимни эслардим ҳаргиз,
Унинг нурли ёди дилимга малҳам.

СТАЛАКТИТЛАР¹

Севаман ғорларни — қоронғи, зулмат,
Ундаги қон рангли машъални чандон;
Бунда садо тарар уйғоқ сукунат,
Оддий сас нидога айланар шу он.

Зулумот қаърида — ғамгин, бадқаҳр
Ҳукмрондир сирли, маҳзун фароғат.
Кўз ёшлар сасида — томувчи бир-бир
Мен-чун садо берар соғинч бетоқат.

Улар ғор шифтидан сумалак янглиғ
Осилиб турарлар ер томон яхлаб;
Томчилаб томарлар кўз ёшдек аччиқ
Ва янграр сукунат сурурин сақлаб.

Шундоқ ёдга тушар севувчи юрак,
Қачондир муҳаббат ўтида ёнган.
Тошга айланса-да, туйғуси бешак,
Кўз ёшлари ҳамон томгани-томган.

ҚАЛДИРҒОЧ

Сен осмон бағрида интилиб хуррам,
Мовий кенгликларга урасан қанот.
Тушмассан қайғуга, ғамга сира ҳам,
Жажжи вужудингда мужассам сабот.

Зеро сенга азиз ўз уянг ва эрк, —
Бу борада бизлар ўхшашмиз беҳад!
Менинг қалбимга ҳам жо эрур бирдек
Сенга табиатдан берилган хислат.

Тўш босиб булутга, сен йўл-йўлакай
Гоҳо қондирасан ташналигингни.
Уфқларга санчилгунг бамисли ўқдай,
Ястанган водийлар алқарлар сени.

Баъзан орзуларнинг қанотида мен
Парвозлар қиламан юксак-юксакка.
Мен ҳам интиламан интилгандек сен
Мовий кенгликларга мағрур ва якка.

Мискин куз айёми ғамда, фироғда
Сен ташлаб кетасан қизларни бир қур.
Тоинки настарин гуллаган чоғда
Яна ёнимизга қайтмоқ-чун масрур.

Ўзга қисматларга қилмасман ҳавас,
Бетакрор суруринг шаҳдимга тимсол.
Менинг учун кенглик ва эрк бўлса, бас,
Бас, ишқ осмонида яйрасам хушқол!

КЎЗЛАР

Қора, мовий, майин, мунис кўзлар, о...
Тонглари кутгансиз сизлар неча бор.
Энди-чи, ётибсиз қабрлар аро,
Тонглар эса отар такрор ва такрор.

Энди йўқсиз ёруғ дунёда наҳот!
Йўқ, йўқ! Йитмагансиз сиз асло чоғга.
Шоирона тилда айтганда — фақат
Айлангансиз ғойиб, сирли нигоҳга.

Тунлар суяр эди сизларни бирам,
О, ажиб фараҳга омухта кўзлар.
Чулғанар зим-зиё қаролик билан
Ҳар гал чақнашидан аввал юлдузлар.

Магарки юлдузлар кундуз нури-ла
Биз учун сўнса-да, ёнар доимо.
Зотан сиз ҳам минбаъд тортгайсиз хира,
Тупроққа қўшилиб кетмассиз асло.

¹ Ғорлар шифтида ҳосил бўлувчи сумалаксимон оқма-тошлар.

Қора, мовий, майин, мунис кўзлар, о...
 Сизга ўзгачадир энди дунё, бахт.
 Қабр тубидан-да сочгайсиз зиё,
 Сўнган бўлсангиз ҳам биз учун бир вақт.

ТУЛПОРИМ, УЧ!..

Тулпорим, уч, сочсин изларинг учқун!
 Қуюндек водийлар устидан учгин!
 Туёғинг саслари таралсин ҳар ён,
 Акс садо берсин тоғлардан шоён.

Бизни қутлаб еллар, жилғалар янграр,
 Сувлиғинг тишингга тегиб жаранглар.
 Сен ўрмон, сойлардан баландлаб учгунг,
 Сор лочин сингари кўкларни қучгунг.

Даштнинг ўғлонлари ҳам мисли шунқор,
 Олдга талпингайлар, чекинмай зинҳор.
 Кўзлар йироқларни ҳар бири дадил,
 Уларга тобедир ҳар қандай манзил.

Олиб уч самолар бағрига мени,
 Зангор ҳаволарга очай кўксимни.
 Аммо сен қанчалар учмагин тезкор,
 Қувиб етолмасан орзумни зинҳор.

Учқур тулпорим, ҳей, бўрондек қўзғол,
 Уфқларнинг ортида яшиндек йўл ол!
 Кетайлик бу ердан йироқ-йироққа,
 Мовий манзилларга, номаълум ёққа!

КЕЛАЖАК ШОИРЛАРИГА

Буюк келажакнинг зўр шоирлари,
 Энг эзгу қўшиқлар сизга муносиб.
 Сизлар интиларкан юксаклик сари,
 Чекингай заминда зулмат дунёси.

Совуқ қабрларда ётиб ўшанда
 Сизнинг қўшиқларга беражакмиз тан.
 Лекин сиз ёнмасиз бизчалик ғамда,
 Сизлар куйлағайсиз масрур ва шўх-шан.

Зинҳор унутмангки, биз ҳам ишқ ва гул
 Ҳақда битган эрсак мадҳлар беҳад,
 Битганмиз уларни жангларда нуқул,
 Ишқни тош қалблар ҳам туйсин деб фақат.

Мунгли сас берганда гоҳ мозий қаъри,
 Олурсиз, эҳтимол бизни ҳам ёдга, —
 Буюк келажакнинг зўр шоирлари,
 Қўшиқлари масрур мунаввар зотлар.

Оскар УАЙЛЬД

Дориан Грейнинг портрети

Роман¹

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Дориан кейинчалик бот-бот эслаб туради — бу воқеа тўққизинчи январь куни рўй берди. Эртасига Дорианнинг туғилган куни эди — у ўттиз саккиз ёшга тўлади.

Дориан соат ўн бирларда лорд Генриникидан уйига қайтаётган эди. У лорд Генриникида тушлик қилиб қолиб кетди. У бошигача пўстинга ўралган ҳолда пиёда қайтпти. Тун совуқ ва туманли эди. Гровенор-сквер билан Саус-Одл-стрит кесишган жойда унинг олдидан кимдир лип этиб ўтиб кетди. Унинг қўлида саквожги бўлиб, жуда тез кетиб борарди. Кулранг пальтосининг ёқаси кўтариб қўйилган бўлса-да, Дориан уни таниди. У Бэзил Холлуорд эди. Аллақандай номаълум сабабга кўра Дорианнинг бутун вужудини қўрқув қамраб олди. У Бэзилни таниб қолганини билдирмай, ўз йўлида қадамини тезлатиб давом этаверди.

Бироқ Холлуорд ҳам уни пайқаб улгурган эди. Дориан унинг тўхтаганини, кейин унга етиб олмоқчи бўлиб, орқасидан эргаганини сезди. Бир дақиқадан сўнг у елкасида Бэзилнинг қўлини ҳис қилди.

— Дориан ! Сизмисиз? Буни қаранг-а! Мен сизни кутубхонангизда тўққиздан бери кутиб ўтирган эдим. Мулозимингизни ҳам роса толиқтирдим, шекилли, ниҳоят, унга раҳмим келиб кетди-да, мени уйдан чиқариб юбориб, ётиб ухлашни буюрдим. Сизни кутганимнинг боиси шуки, бугун ўн иккидаги поезд билан Парижга жўнаб кетяпман. Кетишимдан аввал сиз билан гаплашиб оладиган бир-икки оғиз гапим бор эди. Сиз ёнимдан ўтиб кетганингизда мен сизни танидим. Тўғрироғи, пўстинингизни таниб қолдим, бироқ шундоқ бўлса-да, яна иккиландим... Сиз-чи? Сиз мени танимадингизми?

— Туманни қаранг, азизим Бэзил. Шундоқ туманда бировни таниб бўларканми? Уйимга яқинлашиб қолган бўлсам керак деб ўйлаяпман, лекин бунга тўла ишончим йўқ... Кетаётган бўлсангиз, кўп афсус. Сизни анчадан бери кўрганим йўқ эди. Дарров қайтарсиз, дейман?

— Йўқ. Хорижда олти ойча бўламан. Парижда бирорта устахонани ижарага олиб, унга қамалиб олмоқчиман. Бир катта ишни ўйлаб қўйганман — шуну тугатмагунча, устахонадан чиқмайман. Ҳа-я, мен сиз билан ўз ишларимдан гаплашмоқчи эмас эдим. Мана, сизнинг эшигингизга ҳам келиб қолибмиз. Ижозат берсангиз, бир дақиқага кирсам...

— Марҳамат, бошим осмонга етади. Поездингизга кечикиб қолмасмикинсиз? — деб беписандгина луқма ташлади Дориан Грей, зинадан кўтарилиб, ўзининг калити билан эшикни очар экан.

Туман орасидан тушиб турган фонуснинг хира ёруғида Холлуорд соатига қаради.

¹ Охири. Боши ўтган сонларда.

— Ҳали вақтим бемалол экан, — деди у. — Поезд ўн иккидан чорак ўтганда жўнаб кетаётган эдим. Сизни ўша ердан топиш ниятида эдим. Қўлимда юк бўладиган ҳеч вақо йўқ, оғир юкларнинг ҳаммасини аввалдан жўнатиб юборганман. Қўлимда фақат манави саквояж қолган. Виктория вокзалига эса йигирма минутда етиб оламан.

Дориан унга жилмайиб қаради.

— Машҳур расом шу тарзда саёҳат қиларкан-да! Қўлида саквояж-у, устида юпун бир пальто! Қани, тезроқ кира қолинг, бўлмаса, туман уйнинг ичига ҳам кириб олади. Лекин, марҳамат қилиб, жиддий гаплардан гапирманг. Бизнинг давримизда ҳеч қанақа жиддий воқеа рўй бермайди. Ҳар ҳолда рўй бермаслиги керак.

Холлуорд фақат бош чайқаб қўя қолди ва Дорианнинг кетидан кутубхонага кирди. Каттакон каминда олов ловиллаб ёниб турипти, чироқлар ёқилган, нақшинкор столча устида эса кумуш патнисда ичимликлар, содала сув қуйилган идиш ва биллур қадаҳлар турипти.

— Ана, кўряписизми, мулозимингиз мени ўз уйимдагидек ҳис қилмоғим учун роса ҳафсала қилди. У меҳмонга нимаки зарур бўлса, ҳаммасини олиб келди, шу жумладан, сизнинг энг яхши папиросларингиздан ҳам келтирди. Мулозимингиз жуда ҳам меҳмондўст экан, аввалги мулозимингизга қараганда буни си менга анча маъқул келди. Айтганча, қаерга ғойиб бўлди у?

Дориан елкасини қисди.

— Леди Рэдди деган оқсоч аёлга уйланиб, уни Парижга олиб кетди, шекилли. Бу аёл Парижда кийим тикадиган инглиз чевари сифатида тирикчилик қилаётган бўлса керак. Парижда ҳозир инглизпарастлик авжида дейишади. Жуда бемаъни русум-а, шундай эмасми? Виктор эса, сирасини айтганда, чакки мулозим эмас эди. Менинг ундан нолийдиган жойим йўқ. Унинг менга чин юракдан самимий сардоқати бор эди. Унинг жавобини берганимда роса хафа бўлди-да, шўрлик. Лекин мен нима сабабдандир уни ёқтирмай қолдим... Биласизми, баъзан каллага аллақандай бемаъни фикр ўрнашиб олади... Яна жиндай содала бренди ичасизми? Ёки сиз сельтер суви солинган Рейн виносини афзал кўрасизми? Мен ҳамиша Рейн виносини ичаман. Ҳар қалай, қўшни хонада бирор шиша топилса керак.

— Ташаккур, мен ортиқ ҳеч нарса ичмайман, — деб жавоб берди расом. У пальтоси билан шляпасини ечиб, саквояжининг устига ташлади, саквояжини эса хонанинг бурчагига қўйиб улгурган эди. — Менга қаранг, азизим Дориан, гурунгимиз анча жиддий бўлади. Марҳамат қилиб, қовоғингизни солманг. Бўлмаса, менинг гапиришим анча қийин бўлиб қолади.

— Хўш, нима гап экан? — деб хитоб қилди Дориан бетоқатланиб. У ялпайиб диванга ўтирди. — Гап менинг тўғримда бўлмаса керак, ҳойнаҳой? Бугун мен ўзимдан жуда толиқдим. Бошқа бирор кимсага айланиб қолсам, бажону дил рози бўлардим.

— Йўқ, гап аини сиз тўғрингизда бўлади, — деди Холлуорд қаҳрли оҳангда. — Бу жуда зарур. Мен бор-йўғи ярим соат вақтингизни оламан. Сизни ортиқча банд қилмайман.

— Ярим соат! — дея минғирлади Дориан хўрсиниб ва папирос тутатди.

— Бу унча кўп эмас, Дориан. Бунинг устига масала сизнинг манфаатингизга тааллуқли. Менинг фикримча, Сизнинг тўғрингизда Лондонда бири-биридан ёмон гаплар юрганини билиб қўймоғингиз керак.

— Мен бу тўғрида ҳеч нарса билишни истамайман. Мен ўзгалар тўғрисидаги ғийбатларни эшитишни яхши кўраман, лекин ўзим тўғримдаги ғийбатлар мени қизиқтирмайди. Улар янгилик оҳоридан маҳрумдирлар.

— Улар сизни қизиқтирмоғи керак, Дориан. Ҳар бир покиза одам ўзининг обрў-эътиборини қадрламоғи керак. Ахир, одамлар сизни бузуқ ва виждонсиз деб ҳисоблашларини истамайсиз-ку! Албатта, сиз жамиятда юксак мавқега эгасиз, давлатингиз катта ва ҳоказолар.. Бироқ бойлик билан юксак мартаба ҳали ҳамма нарсани ҳал қилмайди. Сиз билиб қўйингки, мен бу ғийбатларнинг биронтасига ишонмайман. Ҳар ҳолда, сизга қараб турар эканман, уларга ишона олмайман. Нега десангиз, бузуқлик ҳамиша одамнинг қиёфасида ўзининг муҳрини қолдиради. Уни яшириб бўлмайди. Бизнинг доираларимизда “яширин” иллатлар

ҳақида гапиришади. Лекин иллатларнинг яширини ёхуд махфийси бўлмайдди. Уларнинг муҳри лабларнинг чизикларида, оғирлашиб қолган қовоқларда ва ҳатто панжаларнинг шакли-шамойилида ҳам сезилади. Ўтган йили бир одам менинг ҳузуримга келиб ўзининг сувратини буюрмоқчи бўлди. Сиз уни танийсиз, номини айтиб ўтирмайман. У пайтларга қадар уни ҳеч учратмаган эдим, унинг тўғрисида менга ҳеч нарса маълум эмас эди. Унинг тўғрисидаги гап-сўзлар кейинчалик қулоғимга етиб келди. Суврат учун у менга жуда катта пул ваъда қилди, лекин мен унинг сувратини ишлашдан бош тортдим, чунки бармоқларининг шаклида алланимабало сира дидимга ўтиришмади. Мана, эндиликда менга аён бўлиб турипти — ўшанда сезгим алдамаган экан — бу жанобнинг ҳаёт йўли бениҳоя даҳшатли экан. Лекин сиз, Дориан, бутунлай бошқа гапсиз... Сизнинг чеҳрангизда нур бор, у самимий ва номусли. Сизнинг навқирон ҳаётигизга ҳеч қандай доғ тушмаган, тоза, пок. Буларнинг бари сиз тўғрингизда юрган ёмон гап-сўзлар бўлгандан бошқа нарса эмаслигига кафолат беради. Шунинг учун ҳам мен бу иғволарга ишонмайман. Лекин эндиликда мен сизни камдан-кам кўрадиган бўлиб қолдим, сиз менинг устахонамга бутунлай қадам ранжида қилмай қўйдингиз. Сиз мендан жуда узоқлашиб кетганингиз учун сизнинг тўғрингизда оғиздан-оғизга ўтиб юрган қабоҳатларни эшитсам, саросимага тушиб қоламан, уларга нима деб жавоб беришни билмай гаранг бўламан. Сиз менга бир нарсани тушунтириб беринг, Дориан. Нима учун герцог Бервикдай одам клубда сизга рўпара келиб қолганида, сиз хонага киришингиз биланоқ у ердан чиқиб кетади? Нима учун Лондондаги зодагонлар муҳитига мансуб муҳтарам одамлардан анча-мунчаси сизникига боришга бўйни ёр бермайди ва сизни ҳам ўзиникига таклиф қилмайди? Сиз лорд Стэйвли билан яқин дўст эдингиз. Ўтган ҳафтада мен у билан бир зиёфатда учрашиб қолдим... Даврадагилардан кимдир сизнинг номингизни тилга олиб қолди. Сиз миниатюраларингизни Даддининг кўргазмаси учун бериб турган экансиз. Номингизни эшитиши биланоқ лорд Стэйвли энсаси қотиб, ижирганиб жуда ёмон бир гапни айтди. Унинг айтишича, сиз, эҳтимол, санъатни жуда нозик биладиган одамдирсиз, лекин сизга ўхшаган одам билан биронта ҳам бокира қизни таништириб бўлмас эмиш, покдомон аёллар учун эса ҳатто сиз турган хонада туришнинг ўзи уят эмиш. Мен унга сиз билан дўст эканимни эслатдим-да, нега бундай деяётганининг боисини сўраддим. У бу гапларнинг боисини менга айтиб берди. Айтганда ҳам, ҳамманинг олдида баралла, рўйи-рост айтди. Буни эшитиб қанчалар даҳшатга тушганимни билсангиз эди! Нима учун сиз билан дўст бўлиш ёшларга ҳалокат келтиради? Анали шўрлик бола, яқинда ўз-ўзини ўлдириган гвардиячи сизнинг яқин дўстингиз бўлган эди-ку! Гарри Эштон билан ораларингиздан қил ўтмас эди — унинг ҳам номига доғ тушди ва у Англияни тарк этишга мажбур бўлди... Нима учун Адриан Синглтон бу қадар тубанликка юз тутди? Лорд Кентнинг якка-ю ёлғиз ўғличи? Нима учун у йўлдан озди? Кеча мен унинг отасини Сент-Жеймс-стритда учратиб қолдим! У шўрлик шармандалигу ғам-аламдан адои тамом бўлипти. Ёш герцог Пертский-чи? У қандай йўлга тушиб қолипти? Ўзини ҳурмат қиладиган қайси одам энди у билан ошначилик қилади?

— Бас қилинг, Бэзил! Билмаган нарсанингизни гапирманг, — деб унинг гапини чўрт кесди Дориан Грей лабларини тишлаб. Гапининг оҳангида жуда теран бир нафрат сезилиб турарди. — Нима учун мен хонага кирсам, Бервик у ердан чиқиб кетишини сўрайсизми? Шунинг учунки, мен унинг тўғрисидаги ҳамма гапдан воқифман. Бинобарин, мен тўғримда унга нимадир номаълум бўлгани учун хонани тарк этмайди. Томирларида шунақа қон оқадиган одамнинг ҳаёти қандай қилиб тоза бўлиши мумкин? Сиз Генри Эштон билан ёш герцог Пертскийнинг юриш-туриши учун мени айбдор қилмоқчи бўляпсиз. Хўш, Эштоннинг иллатларини унга мен юқтирган эканманми ёки герцогни мен бузибманми? Агар Кентнинг бу тентак ўғли кўчадаги бир бузук аёлга уйланган экан, бунга менинг нима дахлим бор? Адриан Синглтон векселга ошнасининг имзоси ўрнига қалбаки имзо қўйган бўлса, бу ҳам менинг айбим билан бўлганми? Нима, мен унинг орқасидан назорат қилиб юрмоғим керакми? Бизнинг Англиямизда гийбатнинг бозори чаққон эканини яхши биламан. Ўртаҳол одамлар хурофотлари-ю ясама фазилатлари билан гердаишади, дастурхон атрофида ўтириб, ёрилиб кетгунча овқатланар эканлар, зодагонларнинг “бузуқликлари”ни элакдан ўтказишни яхши кўришади. Шу

билан улар ўзларининг ҳам олий давралар билан борди-келдилари борлигини, ўзлари қоралаётган одамлар билан яқиндан ошна эканликларини кўз-кўз қилишга интилишади. Бизнинг мамлакатимизда бирор кимса ақл-заковати биланми ёки бошқа бирор фазилати биланми сал-пал олдинга ўтиб кетса бас, у дарров гийбатчиларнинг ёвуз тилларида дoston бўлади. Ўзлари-чи? Ўша сохта фазилатларини кўз-кўз қилиб юрадиган олифталарнинг ўзлари қанақа? Уларнинг ҳаммасини оппоқ дейсизми? Азизим, биз мунофиқлар мамлакатада яшаётганимизни унутиб қўяясиз.

— Эҳ, Дориан, гап бунда эмас! — деб қизишиб эътироз билдирди Холлуорд. — Биламан, бизнинг Англиямизда ҳамма нарса кўнгилдагидек эмас. Бизнинг жамиятимиз ҳеч нарсага ярамайди. Шунинг учун ҳам сизнинг юксакда бўлмоғингизни хоҳламоқдаман. Сиз эса ҳозирча юксакда эмас экансиз. Биз одамлар тўғрисида уларнинг бошқаларга кўрсатадиган таъсирига қараб ҳукм юритишга ҳақлимиз. Сизнинг оғайнилариңгиз эса, афтидан, номус, эзгулик ва покизалик ҳақидаги ҳар қандай тушунчаларини йўқотиб қўйишипти. Сиз уларга бетизгин лаззатга иштиёқ дардини юқтиргансиз. Шу туфайли улар жарлик тубига қулаганлар. Уларни жарлик қаърига туртиб юборган сизсиз! Ҳа, сиз уларни қулатгансиз. Бунинг устига яна гўё ҳеч нарса бўлмагандай жилмайганиңгизга ўлайми? Мен баъзи бир бундан бадтарроқ гапларни ҳам биламан. Сиз билан Гаррининг оралариңгиздан қил ўтмайди. Лоақал шунинг учун унинг сингисининг номига доғ туширмаслик керак эди, унинг устидан гийбат-у масхаралар қилишларига йўл қўймаслик зарур эди.

— Бас қилинг, Бэзил. Сиз жуда ҳам ҳақдингиздан ошиб кетдингиз.

— Мен ҳамма гапни айтмоғим даркор, сиз эса уларни тинглашга мажбурсиз. Ҳа, тинглашга мажбурсиз! Сиз леди Гвендолон билан танишгунингизга қадар ҳеч ким унинг тўғрисида бирон оғиз ёмон гап айтишга журъат қила олмади. Унинг шаънига ҳеч қандай гийбат соя ташлаган эмас. Энди-чи?.. Лондондаги лоақал биронта покдамон аёл у билан бирга Паркда сайр қилишга журъат қила оладими? Ҳатто унинг болаларига ҳам онаси билан бирга туришга рухсат беришмапти... Бу ҳали ҳолва. Сизнинг тўғрингизда гапириб юришган ёмон гапларнинг кети-охири йўқ. Масалан, одамлар сизни тонг чоғида писиб-биқиниб, энг расво ишратхоналарнинг биридан чиқиб келаётганиңгизни, кийимингизни ўзгартириб олиб, Лондоннинг энг пастқам жойларида санқиб юрганиңгизни кўришипти. Наҳотки, шулар рост бўлса? Наҳотки, шундай бўлиши мумкин бўлса? Мен бунақа миш-мишларни биринчи марта эшитганимда хоҳолаб кулиб юборган эдим. Лекин эндиликда мен бу гапларни кунда эшитяпман ва эшитган сари даҳшатга тушяпман. Сизнинг шаҳар ташқарисидаги уйингизда-чи? У ерда нималар бўляпти, ўзи? Дориан, сизнинг тўғрингизда қандай қабоҳатларни гапиришаётганини билганиңгизда эди! Сиз эҳтимол, менга насиҳатгўйлик қилиб, ақл ўргатмай қўяқол дерсиз. Майли, шундай десангиз ҳам розиман. Бир гал Гарри билан айтган гап ҳамон эсимда: бошқаларга насиҳат қилишни яхши кўрадиган ҳар бир одам биринчи ва охириги марта насиҳат қилаётганини айтиб, иккинчи бундай қилмасликка ваъда беришдан бошлайди, кейин эса узлуксиз равишда ваъдасини бузиб бораверади. Ҳа, мен сизга дашном бермоқчиман. Мен сизнинг покиза ҳаёт кечирмоғингизни истайман, токи одамлар бунинг учун сизни ҳурмат қилишсин. Сизнинг номусингизга сира-сира доғ тушишини истамайман. Обру-эътиборингиз ҳаммиша юқори бўлсин дейман. Ҳар қанақа қаланғи-қасанғилар билан ошначилик қилишни йиғиштиринг. Елкангизни қисмай қўяқолинг. Ўзингизни лоқайдликка солманг. Сиз одамларга таъсир кўрсатиш қобилиятига эгасиз. Шундоқ экан, бу таъсирингиз уларни ёмон йўлларга бошламасин, ҳаммиша хайрли, яхши таъсир кўрсатинг. Сизнинг тўғрингизда яна шундай дейишадик, кимга яқин юрсангиз, уни, албатта, бузуқлик йўлига бошлар эмишсиз, кимнинг уйига қирсангиз, шу уйга шармандалик ёғилар эмиш. Билмадим, бу гаплар ростми-ёлғонми? Буларнинг чинми-ёлғон эканини мен қаёқдан ҳам била оламан? Лекин сиз тўғрингизда шунақа гаплар юрипти. Эшитган гапларимнинг баъзи бирларига эса ишонмасдан иложим йўқ. Лорд Глостер менинг эски дўстим. Биз у билан бирга Оксфордда ўқиганимизда жуда қадрдон эдик. У менга битта мактуб кўрсатди. Уни Глостернинг хотини Ментондаги қасрида узилай-узилай деб ётганида, ўлими олдидан ёзиб юборган экан. Бу мактуб шунақа даҳшатли иқрорнома эдики, умрим бино бўлиб бунақасини

ҳеч қачон эшитган эмас эдим. Шу аёл ҳам сизни айблапти. Мен Глостерга буларнинг бари бўлмагур гап, дедим. Сизни яхши билишимни айтдим ва бунақа қабиҳ ишлар бу одамнинг қўлидан келмайди деб уқтирдим. Кейин ўйлаиб қолдим — мен чиндан ҳам сизни биламанми? Мен бу саволни ўз-ўзимга қайта-қайта бера бошладим. Бироқ, унга жавоб бермоқ учун мен сизнинг қалбингизни кўрмоғим керак.

— Менинг қалбимни кўрмоғингиз керак, — деб такрорлади паст овозда Дориан Грей ва қўрқувдан ранги оқариб дивандан турди.

— Ҳа, — деди Холлуорд. Унинг овозида теран бир маъюслик бор эди. — Сизнинг қалбингизни кўрмоғим керак. Бироқ бу иш якка-ю ёлғиз Парвардигорнинг қўлидан келади, холос.

Дорианнинг ичидан қўққисдан аламли қаҳқаҳа ёпирилиб келди.

— Сиз ҳам кўраоласиз. Шу бугуноқ сиз уни ўз кўзингиз билан кўраоласиз! — деб қичқирди ва у стол устидаги чироқни даст кўтариб деди: — Қани, юринг. Ахир, бу ишнинг ижодкори ўзингиз-ку! Шундоқ бўлгач, нечук уни ўзингиз кўрмаслигингиз керак? Кўринг-да, кейин истасангиз бу гапни бутун дунёга тарқатинг. Лекин сизга ҳеч ким ишонмайди. Мабодо, ишонган тақдирларида ҳам менга янада кўпроқ қойил бўлишади, холос. Сиз асримиз тўғрисида жуда кўп сафсата сўқсангиз-да, мен уни сиздан кўра яхшироқ биламан. Қани, юринг! Маънавий бузилиш ҳақида мулоҳаза юритиш етар! Ҳозир сиз бунинг нима эканини ўз кўзингиз билан кўрасиз.

Унинг ҳар бир сўзида аллақандай ваҳший бир ифтихор оҳанги эшитиларди. У худди болалар янглиғ инжиқлик билан депсинди. Эндиликда унинг мудҳиш сирининг юки яна бошқа бир одамнинг елкасига тушади деган фикр унинг вужудини аллақандай ваҳшиёна қувончга тўлдирмоқда эди. Рост-да! Шу сувратни ишлаган, унинг жамики иллатлари ва шармандалигига сабаб бўлган одам ҳам бу дардни бирга чексин-да! Бундан буён бу одамни ҳам бутун ҳаёти давомида қилиб қўйган кирдикори ҳақидаги ярамас хотиралар қийнасин-да!

— Ҳа, — деди у Холлуордга яқинроқ бориб унинг қаҳрли кўзларига тикилиб қарар экан, — мен сизга ўзимнинг қалбимни кўрсатаман. Сизнинг фикрингизча фақат Парвардигоргина кўриши мумкин бўлган нарсани сиз ҳам кўрасиз.

Холлуорд сесканиб кетди.

— Шаккоклик қилманг, Дориан. Қўйинг, бунақа гапларни гапирманг. Жуда бемаъни ва даҳшатли гаплар-а!

— Шундай деб ўйлайсизми? — деб Дориан яна кулиб юборди.

— Албатта-да! Бугун мен сизга нимаики деган бўлсам, буларнинг барини сизнинг манфаатингизни ўйлаб гапирдим. Яхши биласиз-ку, мен сизнинг содиқ дўстингизман!

— Менга тегманг! Гапингиз чала қолмасин, ҳаммагини айтиб қолинг.

Расомнинг юзида ички бир дарднинг шарпаси зуҳур этди. Ёр дақиқа у бутун вужуди билан ўткир ҳамдардлик туйғуси оғушида индамай тек туриб қолди. Аслини суриштирганда у Дориан Грейнинг ҳаётига турмушини тиқишга ҳаққи бормиди? Агар Дориан миш-мишларда айтилган гуноҳлардан ўндан бирини қилган тақдирда ҳам у шўрлик роса изтироб чекаётган бўлмоғи керак.

Холлуорд каминнинг олдида бориб, гуриллаб ёнаётган тарашаларга тикилиб туриб қолди. Аланга тиллари қировдай оппоқ кул орасида чаппар урарди.

— Мен кутяпман, Бэзил, — деди Дориан сўзларни чертиб-чертиб.

Расом унга ўгирди.

— Менинг сизга айтадиган битта гапим қолди, холос. Сиз менинг саволимга жавоб бермоғингиз керак. Агар сиз мана шу даҳшатли айбловларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ бўҳтон десангиз, мен гапингизга ишонаман. Айтинг шу гапни, Дориан. Наҳотки, менинг қийналиб кетганимни кўрмаётган бўлсангиз? Эй, худойим-эй! Мен сизни ярамас, бузуқ, тамом бўлган одам деб ҳисоблашни истамайман.

Дориан Грей нафратомуз жилмайди.

— Мен билан юқорига чиқинг, Бэзил, — деди у хотиржам оҳангда. — Мен кундалик тутаман. Унда ҳаётимнинг ҳар бир куни акс этган. Бироқ мен бу кундаликни уни ёзадиган хонадан бошқа ҳеч қаёққа олиб чиққан эмасман. Агар сиз мен билан бирга юрсангиз, кундаликни сизга кўрсатаман.

— Майли, бўлмаса, Дориан, сиз шуни истасангиз, борақолай. Мен аллақачон поездга кечикиб бўлдим. Майли, ҳечқиси йўқ. Эртага жўнарман. Лекин мени кундалигингизни бугун ўқишга мажбур қилманг. Менга саволимга рўй-рост жавоб берсангиз кифоя.

— Жавобни юқорида оласиз. Бу ерда жавоб беришнинг имкони йўқ. Кундаликни ўқишга кўп вақтингиз кетмайди ҳам.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Дориан хонадан чиқиб зинадан кўтарила бошлади. Бэзил Холлуорд эса унинг орқасидан борарди. Одамлар ҳамisha кечаси ғайришуурий тарзда шарпаларини сездирмаслик учун оҳиста юрганлари каби, улар эҳтиёткорлик билан одимлашарди. Деворлар ва зиналар устида чироғ шуъласи ғаройиб тарзда жилваланади. Шамол эпкинида аллақайси дераза зириллаб кетди.

Юқоридаги майдончада Дориан чироқни ерга қўйди ва чўнтагидан калитни олиб, уни эшик қулфига солди.

— Шундай қилиб, сиз ҳақиқатнинг тагига етмоқчимисиз, Бэзил? — деб сўради у овозини пасайтириб.

— Ҳа.

— Жуда соз, — Дориан жилмайди ва бошқа дағалроқ оҳангда илова қилди: — Сиз менинг тўғримдаги бор ҳақиқатни тўла-тўқис билишга ҳақли ягона одамсиз. Сиз менинг ҳаётимда нечоғлик катта роль ўйнаганингизни хаёлингизга ҳам келтиролмайсиз, Бэзил.

Дориан чироқни кўтарди ва эшикни очиб, хонага кирди. Хона ичидан салқин ҳаво юзларига урилди, ҳаво оқимига дуч келган чироғ шуъласи ҳам липиллаб, бир лаҳза қуюқ жигаранг тусга киргандай бўлди. Дориан дағ-дағ қалтирар эди.

— Эшикни ёпинг! — деб шивирлади у Холлуордга чироқни стол устига қўяр экан.

Холлуорд саросима ичида хонани кўздан кечирди. Кўп йиллардан бери бу ерда ҳеч ким истиқомат қилмагани шундоққина кўриниб турарди. Ўнғиб кетган фламанд гобелени, устига парда ташлаб қўйилган аллақандай расм, эски итальян сандиғи, ичида деярлик ҳеч вақоси йўқ китоб жавони, яна стол-у стул — хонанинг бор-йўқ жиҳози шулардан иборат эди. Дориан камин пештахтасидаги бир бўлак шамни ёқар экан, Холлуорд бу ердаги ҳамма нарса қалин чанг билан қопланганини, гилам эса илма-тешик эканини пайқаб улгурди. Девор тагидан бир сичқон югуриб ўтди. Хонанинг ичидан моғор ҳиди келарди.

— Демак, Бэзил, сизнинг ўйлашингизча, ёлғиз Парвардигоргина инсон қалбини кўра олади? Қани, манави пардани олинг. Сиз менинг қалбимни кўрасиз.

Унинг овозида совуқ алам бор эди.

— Ақлингиздан озиб қолибсиз, Дориан! Бу қандай масхарабозлик, — деб тўнғиллади Холлуорд қовоғини солиб.

— Истамайсизми? Ундай бўлса, пардани ўзим олақоламан. — Дориан сувратни яшириб турган пардани тортқилаб олди-да, ерга улоқтирди.

Даҳшатга тушган рассомнинг бўғзидан фарёд садоси янгради. Ғира-шира зулмат ичида у даҳшатли бир башарани кўрди. Сувратдаги бу бадбашара чеҳра унга қараб истеҳзо билан кулиб турарди. Бу башаранинг ифодасида юракларни дарғазаб қилувчи, уларни жиркантирадиган алланарса бор эди. О, самовий қудрат! Бу, ахир, Дорианнинг башараси-ку! Ўзгаришлар ҳар қанча мудҳиш бўлмасин, улар Дорианнинг ажиб ҳуснини бутунлай йўқ қилиб улгуришмаган эди. Сийраклашган малла сочи ҳамон зарҳаллангандай жилоланади, шаҳватталаб лаблари ҳамон қипқизил. Сузук кўзлар ҳали ҳам ўзларининг мафтункор мовийлигини сақлаб қолган, бежирим бурни ва келишган бўйни ҳамон латофатини йўқотган эмас... Ҳа, бу — Дориан. Аммо унинг сувратини бу аҳволда ким ишладийкин?

Бэзил Холлуорд ўзининг ишини таниб тургандай эди — ҳа, рамкаси ҳам ўша, унинг буюртмаси билан ишланган. Лекин бунинг ҳеч қайсисига рассомнинг ақли бовар қилмайди, унинг бутун вужудини қўрқув қамраб олди. Ёниб турган шамни

кўтариб, сувратга яқинлаштирди. Унинг чап бурчагида Холлуорднинг қизил ҳарфлар билан ёзилган узун имзоси турар эди.

Бироқ бу портрет — разил бир карикатура, қабиҳлик, виждонсизларча масхара-ралашдан ўзга нарса эмас. Холлуорд ҳеч қачон, ҳа, ҳеч қачон бунақа суврат ишлаган эмас...

Лекин ҳар нима деганида ҳам унинг қаршисида ўша ўзи ишлаган суврат турипти. У ишлаган сувратини таниди ва шу заҳотиёқ унинг томиридаги қонлари музлаб қолганини ҳис қилди. У ишлаган суврат! Бу қандоқ бўлди? Нега суврат бу даражада даҳшатли ўзгариб кетди?

Холлуорд Дорианга ўгирилиб, унга телбаларча қараб қолди. Унинг лаблари қалтирар, қуруқшаб қолган тили айланмас ва лом-мим деб гапиролмай қолган эди. У қўли билан пешонасини ушлаб кўрди — пешонаси ёпишқоқ тердан нам эди.

Дориан эса камин пештахтасига суянганича Холлуордни кузатиб турипти. Унинг нигоҳи синчков. Одатда, улуғ артистларнинг ўйинини берилиб томоша қилаётган одамларнинг нигоҳи шунақа бир нуқтага жамланган бўлади. Унинг башарасида на қайғу, на қувонч ифодаси зуҳур этарди — унда томошабиннинг синчков қизиқишигина муҳрланиб қолгандай эди. Агар бўлса, нигоҳида жиндайгина тантана учқуни кўришиб турарди. У ёқасига қадалган гулни олиб ҳидлади ёхуд ўзини ҳидлаётгандай бир кўйга солди.

— Хўш, нима бу ўзи? — деб хитоб қилди ниҳоят Холлуорд ва ўзининг овозини ўзи таниёлмай қолди — овози шу қадар кескин ва ғалати эшитилди.

— Сиз билан биз кўп йиллар муқаддам учрашган эдик. Унда мен ҳали даярли бола эдим, — деди Дориан Грей қўлидаги гулни эзгилаб. — Ўшанда сиз роса кўнглимни олмоқчи бўлиб, теварагимда гирдикапалак бўлган эдингиз. Кейин сиз мени дўстингиз билан таништириб қўйдингиз ва у менга ёшликнинг нақадар буюк эканини, тенги йўқ тухфа эканини тушунтириб берди. Сиз менинг сувратимни ишладингиз, бу суврат менга гўзалликнинг буюк кучини очиб берди. Ўшанда бир дақиқага телба бўлгандек бўлдим-у, бир хоҳиш изҳор этдим... ёки, йўқ, истак эмас, бу — ибодат бўлган эди — ўшанда худодан бир тилак тилаган эдим. Мен ҳозирга қадар ҳам билмайман — бундан пушаймон бўлмоғим керакми — керак эмасми?

— Эсимда! О, мен бу воқеаларни жуда яхши эслайман! Бироқ... йўқ, йўқ, бунинг бўлиши мумкин эмас. Бу сизнинг хаёлотингиздан ўзга нарса эмас. Портрет зах хонада турипти. У моғорланиб кетганга ўхшайди. Ёки бўлмаса, мен ишлатган бўёқларда бирон-бир заҳарли минерал модда бўлган бўлиши мумкин. Ҳа, ҳа, шунақа! Сизнинг хаёлингизга ўрнашиб қолган нарсанинг бўлиши мумкин эмас.

— Наҳотки, дунёда бўлиши мумкин бўлмаган бирон нарса мавжуд бўлса? — деб минғирлади Дориан дераза олдига бориб, пешонасини муздек ойнага босар экан.

— Сиз менга портретни йўқ қилиб ташладим деган эдингиз-ку?

— Ёлғон айтгандим. Аксинча, у мени маҳв этди.

— Мен ишлаган суврат шундай эканига сира ишонолмайман.

— Наҳотки, сиз унда ўз аъмолингизни кўрмаётган бўлсангиз? — деб сўради Дориан алам билан.

— Сиз айтгандай менинг аъмолим...

— Йўқ, сиз мени шундай деб атаган эдингиз.

— Хўш, нима бўпти? Шундай деган бўлсам, бунинг нимаси ёмон? Мен бу гапимга хижолат чекмайман. Мен сизда аъмолимни кўрган эдим. Буни ҳаётда бошқа ҳеч қачон учрата олмайман. Ҳозирги сувратдаги башара эса — даж-жолнинг башараси...

— Бу менинг қалбимнинг башараси.

— Ё Парвардигор, мен нимага сиғинган эканман-а? Унинг кўзлари иблиснинг кўзлари-ку!..

— Бизнинг ҳар қайсимиз ўз жисмимизда ҳам дўзах, ҳам самони олиб юрамиз. Бээил! — деб хитоб қилди Дориан ночорликдан жазавага тушиб.

Холлуорд яна сувратга ўгирилди ва унга узоқ тикилиб қолди.

— Сиз ўз ҳаётингизни расвои жаҳон қилиб бўлган экансиз-ку! Ё тангрим, агар булар ҳақиқат бўлса, сиз душманларингиз ўйлагандан кўра ҳам беш баттар бўлсангиз керак.

У шамни тутиб, портретни диққат билан кўздан кечира бошлади. Зоҳиран қараганда расмга ҳеч ким қўл теккизган эмас, рассомнинг қўлидан қандай чиққан бўлса, шундайлигича турипти. Афтидан, уни ичидан бир нарса бузганга ўхшайди. Портрет кўзлардан яширин, аллақандай нотабий бир тарзда ҳаёт кечирган бўлса керак. Шу ҳаёт таъсирида бузқўлик микроблари уни аста-секин кемириб расво қилган. Бу зах қабрда тананинг чиришидан даҳшатлироқ эди.

Холлуорднинг қўли қалтиради. Шам шамдондан тушиб кетиб, ерда ётган жойида чирсиллаб ёна бошлади. У пошнаси билан эзгилаб шамни ўчирди ва стол ёнида турган шалоғи чиққан стулга ўтириб, қўллари билан юзини тўсиб олди.

— Дориан, Дориан! Қандай сабоқ-а! Қандай даҳшатли сабоқ!

Жавоб бўлмади, дераза олдидан фақат ҳўнграб йиғлаган овоз келди, холос.

— Ибодат қилинг, Дориан, ибодат қилинг! Болалигимизда бизга ўргатишган бир ибодатлари бор эди-ку? “Васваса солма юрагимизга... Барча гуноҳларимизни ўзинг кечир... Ёмонлиғ балосидан бизни фориг эт...” Келинг, бирга ибодат қилайлик. Бир замонлар кибру ҳаво билан қилган ибодатингиз Яратганнинг қулоғига етиб борган экан. Тавба-газарру ибодати ҳам етиб боради. Мен сизни ҳаддан ташқари илоҳийлаштириб юборган эканман — шунинг учун, мана, таъзиримни еяпман. Сиз ҳам ўзингизга ҳаддан зиёд бино қўйган эдингиз. Икковимиз ҳам жазомизни олдик.

Дориан аста Холлуордга ўгирилди ва ёш тўла кўзлари билан унга термулди.

— Ибодатнинг фурсати ўтди, Бэвил, — деди у қийналиб.

— Йўқ, ибодатнинг кечи бўлмайди, Дориан. Қани, тиз чўкайлик-да, бирон ибодатнинг сўзларини эшлашга ҳаракат қилиб кўрайлик. Муқаддас китобнинг бир жойида шунақа гаплар бор эди, шекилли: “Гарчи сизларнинг гуноҳларингиз қондай қизил бўлса-да, мен уларни қордай оқартираман”.

— Энди булар мен учун қуруқ сўзлардан ўзга нарса эмас.

— Жим бўлинг, бунақа гапларни гапирманг! Бу гапларсиз ҳам сиз ҳаётда етарли даражада гуноҳларни қилиб қўйибсиз. Ё Парвардигор, наҳотки сиз малъун сувратнинг бизга қараб кўз қисаётганини кўрмаётган бўлсангиз?

Дориан портретга қаради, қаради-ю, тўсатдан унда Бэвил Холлуордга қарши енгиб бўлмайдиган бир ғазаб уйғонди, гўё буни сувратдаги Дориан бу Дорианнинг кўнглига солган, гўё истеҳзоли лаблари билан унинг қулоғига шивирлаб айтгандай эди. Унда қутурган ваҳший ҳайвонниқига ўхшаб бир ғазаб уйғонди. Шу дақиқада у стол ёнида ўтирган одамдан шундай нафратланиб кетдики, умрида ҳеч қачон ҳеч кимдан бунақа нафратланган эмас эди.

У аланг-жаланг нигоҳ билан хонани кўздан кечирди. Шу ўртада турган сандиқнинг бўялган қопқоғи устида бир нарса ялтираб, унинг эътиборини ўзига тортди. У дарҳол бунинг пичоқ эканини фаҳмлади — пичоқни бир неча кун аввал бу ерга арқонни кесмоқ учун Дорианнинг ўзи олиб келган эди. Кейин эсидан чиқиб, шу ерда қолиб кетипти.

Стolni айланиб ўтиб Дориан аста сандиқ томонга йўналди. Холлуорднинг орқа томонига ўтгач, у пичоқни чангаллаб, ўгирилди. Холлуорд гўё ўрnidан тураётгандай ҳаракат қилди. Худди шу дақиқада Дориан бир сакраб унинг ёнига келди-да, пичоқни унинг қулоғи ортидаги йўғон томирига санчди, кейин Безилнинг бошини стол устига босиб олиб, унга кетма-кет пичоқ санча бошлади.

Бўғиқ инграш товуши эшитилди. Қони бўғзига тикилган одамнинг даҳшатли хириллаши бошланди. Олдинга узатилган қўллар акашак бўлиб уч марта юқорига кўтарилиб тушди, қисиб олинган бармоқлар ҳавода ғалати ҳаракатлар қилди. Дориан яна икки марта пичоқ урди... Холлуорд ортиқ қимирламай қолган эди. Нимадир полга томчиларди. Дориан мурданинг бошини стол устига босиб турган ҳолда яна бир дақиқа кутди. Кейин пичоқни ташлаб, атрофига қулоқ солди.

Ҳеч қаерда тиқир этган товуш эшитилмайди, фақатгина артилган гулаам устига томаётган томчиларнинг чакиллаши эшитиларди. Дориан эшикни очиб, майдончага чиқди. Бутун уй оғир сукунатга чўмган эди. Афтидан, ҳамма ухлаб ётипти. Бир неча дақиқа у панжара устидан эгилганича, пастга қараб, зулмат ичида

бирор нарсанинг қорасини ажратиб олишга интилди. Кейин қулфдан калитни олди-да, хонага кириб, эшикни ичидан беркитиб олди.

Мурда ҳамон букилганича ўтирипти, унинг боши ҳамон стол устида ётипти, ғайритабиий чўзилган қўллари ҳаддан ташқари узун кўринади. Агар бўйнидаги қонга ботган яраси ва стол устига тўпланиб қолган қон бўлмаса, бу одамни ўтирган жойида ухлаб қолган деб ўйлаш мумкин эди.

Бунинг ҳаммаси нечоғлик тез содир бўлди-я! Дориан ғаройиб бир тарзда хотиржам эди. У деразани очиб балконга чиқди. Шамол туманни тарқатиб юборипти, осмон беҳисоб тилла кўзлар билан безатилган баҳайбат товус думига ўхшарди. Пастда, кўчада Дориан полисменни кўрди. У фонуснинг узун нуруни уйқуда ётган уйларнинг эшикларига йўналтириб, ўз тасарруфидаги жойларни айланиб чиқмоқда эди. Муюлишда ўтиб кетаётган извошнинг қизил чироғи лип этиб кўринди-ю, ғойиб бўлди. Аллақандай аёл энгил чайқалганича хиёбон панжаралари ёнидан оҳиста кетиб боряпти, шабада унинг елкасига ташлаб олган шол рўмолини ҳилпиратиб ўйнамоқда. Уқтин-ўқтин аёл тўхтайдди, теварак-атрофига аланглайдди, ҳатто бир марта хириллаган овозда қай бир қўшиқни ҳиргойи қила бошлади. Шунда полисмен унинг ёнига бориб бир нималар деди. Аёл кулиб юборди-да, оёқлари чалиша-чалиша йўлида давом этди.

Қаттиқ шамол турди. Майдондаги газ фонусларининг мовий тилли алангалари липиллади, яланғоч дарахтларнинг чўянга ўхшаш қоп-қора бутоқлари чайқалди. Дориан совуқдан жунжикиб, балкондан хонага кирди ва деразани ёпди. У зинага олиб чиқадиган эшик олдига келиб уни очди. Мурдага қайрилиб қарамади ҳам. У ғайришуурий тарзда англадики, энди рўй берган воқеа тўғрисида ўйламаслиги керак. Машъум сувратни ишлаган, унинг бошига тушган ҳамма мусибатларнинг сабақкори бўлган дўсти унинг ҳаётини тарк этди. Тамом-вассалом.

Хонадан чиқар экан, Дориан чироқни эслади. Чироқ Мавританияда ясалган анча ноёб буюм эди. Моҳир заргар уни кумушдан ишлаган, зўр Исфакон пўлатидан арабий мавзуларда нақшлар чеккан, йирик-йирик феруза тошларидан зеб берган эди. Шундай буюм кутубхонадан ғойиб бўлиб қолса, буни хизматкор сезмай қолиши мумкин эмас эди. Албатта, ортиқча саволлар, ножоиз суриштиришлар бошланарди... Дориан нима қиларини билмай бир лаҳза тўхтаб қолди-да, кейин орқасига қайтиб, стол устидан чироғини олди. Чироқни олатуриб, беихтиёр мурдага қаради. Мурда турган жойида қимир этмай турипти. Унинг узундан-узун қонсиз қўллари нақадар кўрқинчли! Дориан паноптикумга қўйиладиган мудҳиш мум сиймоларни эслади.

Хонадан чиққач, Дориан эшикни қулфлади ва биқиниб пастга туша бошлади. Зиналар ўқтин-ўқтин унинг қадамлари остида оғриқдан инграгандай ғижирлаб кўярди. Бундай ҳолларда у турган жойида донг қотиб қоларди ва бир муддат кутарди. Йўқ, уйда хотиржамлик ҳукм сурмоқда, бу унинг қадамларининг овози, холос...

У кутубхонага кирганида бир бурчакда ётган саквояж билан унинг устидаги пальтога кўзи тушди. Уларни бирор жойга яшириб қўйиш керак эди. У деворга қурилган яширин жавонни очди. Унинг ичида Дориан тунги саргузаштлари вақтида кийиб оладиган либоси ётарди. Дориан Бэзилнинг буюмларини ҳам шу ерга яшириб қўйди. Яширар экан, кейинчалик уларни ёқиб юборса бўлади деган фикр хаёлидан ўтди. Кейин соатига қаради. Бирдан қирқ минут ўтган эди.

У ўтириб ўйлай бошлади. Дориан ҳозиргина сөдир этган жиноят учун Англияда ҳар йили, ҳар ойда лоақал битта жиноятчини дорга осишади. Ҳавога гўё қотиллик васвасаси сингиб кетгандай. Афтидан, бирон-бир қонсираган юлдуз ерга ҳаддан ташқари яқин келиб қолган кўринади...

Лекин сирасини айтганда, Дорианга қарши қанақа далиллар бор? Бэзил Холлуорд унинг уйидан соат ўн бирда чиқиб кетган. Дориан қачон уйга қайтганини ҳеч ким кўргани йўқ, хизматкорларнинг деярлик ҳаммаси ҳозир Селбида, мулозимини эса ухлаб ётипти...

Париж!.. Ҳа, ҳа, ҳамма Бэзилни соат ўн иккига поезд билан Парижга кетган деб ҳисоблайди. Унинг ўзининг нияти шунақа эди-да! У деярлик ҳеч кимга аралашмай ҳаёт кечирарди, ҳеч кимни яқинига йўлатмас эди, шунинг учун уни эсга олиб бошлагунларича ва бирон-бир шубҳа-гумонлар

пайдо бўлганича ойлар ўтади. Ойлар-а! Изларини эса анча аввал йўқ қилиб ташлаш мумкин.

Қўққисдан унинг миясига янги фикр келди. У пўстини билан телпагини кийиб, даҳлизга чиқди. Бу ерда кўчадаги полисменнинг залворли қадам товушларига қулоқ солиб, унинг фонарининг деразага тушаётган шуълаларини томоша қилиб туриб қолди. У даммини ичига ютиб кутмоқда эди.

Бир неча минутдан кейин илгакни тушириб, астагина эшикни очди-да, ташқарига чиқди ва орқасидан товуш чиқармай эшикни ёпди. Кейин эшикни қоқа бошлади...

Беш дақиқадан кейин уйқусираган ва чала-чулпа кийинган хизматкор пайдо бўлди.

— Узр, Фрэнсис, сизни уйғотиб юбордим, — деди Дориан ичкарига кирар экан, — калитни уйда унутиб қолдирибман. Соат неча бўлди?

— Иккидан ўн дақиқа ўтди, сэр, — деб жавоб берди хизматкор кўзларини қисиб соатга қарар экан.

— Иккидан ўтдимиз? Роса кеч бўлиб қолипти-ку! Эртага мени тўққизда уйғотиб қўйинг, эрталаб ишим бор.

— Хўп бўлади, сэр.

— Кечқурун ҳеч ким келгани йўқми?

— Мистер Холлуорд келган эди, сэр. Сизни ўн биргача кутиб ўтирди, кейин кетди. У поездга ошиқиб турган экан.

— Шунақами? Келишимни кутмагани чакки бўлипти-да! У менга бирон гапни айтиб қўйишни буюрмадимиз?

— Йўқ, сэр. Айтгани шу бўлдики, агар бугун кечқурун сизни клубда учрата олмаса, Париждан хат ёзиб юборар экан.

— Майли, Фрэнсис. Мени тўққизда уйғотиб қўйиш эсингиздан чиқмасин.

— Эсимдан чиқмайди, сэр.

Хизматкор тунда киядиган шиппагини шапиллатиб йўлақдан юриб кетди. Дориан пальтоси билан шляпасини курсининг устига ташлаб, кутубхонасига кириб кетди. Ўн беш минутлар чамаси у лабини тишлаб олган кўйи нималарнидир ўйлаб бурчакдан-бурчакка одимларди. Сўнг тоқчадан кўк китобни олиб варақлай бошлади. Ана, топди. «Алан Кэмпбел-Мэйфер, Хертфорд-стрит, 152». Ҳозир унга энг зарур одам шу эди.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Эртаси куни эрталаб хизматкор соат тўққизда патнисда бир чашка шоколад кўтариб хобхонага кирди ва дарпардаларни кўтариб қўйди. Дориан осуда уйқуда эди. У ўнг қўлига бетини қўйиб, ёнбошлаб ётарди. Худди ўйнаб-ўйнаб чарчаган, машғулотлардан ҳориган боладай мириқиб ухламоқдайди.

Уни уйғотмоқ учун хизматкор икки марта елкасидан силкишга мажбур бўлди. Ниҳоят, Дориан кўзларини очди ва аллақандай ёқимли бир туш оғушидан бутунлай фориг бўлолмаётган одамдай енгил жилмайди. Лекин бугун кечаси у ҳеч қанақа туш кўргани йўқ эди. Ҳеч қанақа ёқимли ёки фуссали хаёллар унинг уйқусини безовта қилгани йўқ. Жилмайганининг сабаби эса шунда эдики, ёшлик-беғамлик дегани. Ёшликнинг жамики латофати ҳам шунда.

Дориан ўгирилиб, тирсагига таяниб турди-да, хўплаб-хўплаб шоколадни ича бошлади. Деразадан майин ноябрь қуёши жилмайиб қараб турипти. Осмон тиниқ, ҳавода худди май ойида бўладиган ҳаётбахш илиқлик сезилади.

Аста-секин ўтган куннинг қонли воқеалари бутун даҳшати билан Дорианнинг миясида аниқ гавдалана бошлади. У бошидан кечганларнинг ҳаммасини дағ-дағ қалтираб эслай бошлади ва яна бир лаҳзага унинг кўнглида Бэзил Холлуордга нисбатан кечаги ақл бовар қилмайдиган, уни қўлига пичоқ олишга мажбур этган нафрат қайта уйғонди. У ҳатто дарғазаб бўлиб, вужуди муз қотди.

Ие, мурда ҳали ҳам юқорида-ку! Ҳозир-а, қуёш чарақлаб чиқиб турган бир пайтда-я! Бу даҳшат-ку! Бунақа мудҳиш манзарага тун зулматида бир амаллаб чидаш мумкиндир, лекин куппа-кундузи...

Дориан бу тўғрида ўйлайверса касал бўлиб қолишини ёхуд ақлдан озиши мум-

кинлигини ҳис қилди. Шундай гуноҳлар борки, уларнинг ўзидан кўра уларни эслаш тотлироқ. Булар эҳтиросни қондириш билан бирга иззат-нафсинга, гуруринга қанот бағишлайдиган ғалабалардир. Улар руҳингни бақувват қилади. Улар ҳеч қачон туйғуларингни бу қадар қондирган эмаслар ва бунга қодир ҳам эмаслар. Бироқ бу галги гуноҳ унақалардан эмас эди, уни имкон қадар тезроқ хотирадан ўчириб ташламоқ керак. Бу гуноҳ ҳақидаги хотира уни қилган одамни бўғиб ташлашга улгурмай, хотиранинг ўзини бўғиб ўлдирмоқ зарур. Соат тўққизга занг урди. Дориан кафти билан пешонасини сидириб, шоша-пиша тўшакдан турди. У ҳатто ҳар доимгидан кўра ҳафсала билан кийинди, жуда синчиклаб бўйинбоғ танлади, унга тўғнағич қадади, бир неча марта узукларини алмаштирди. Нонушта пайтида турли-туман таомлардан тотиниб, Селбида ҳамма мулозимлар учун буюртмоқни ният қилган либослари тўғрисида мулозими билан гаплашиб анча ўтирди. Почта эрталаб келтирилган қоғозларни кўздан кечирди. Бир неча мактубни ўқир экан, жилмайди. Учта мактуб уни ранжитди, биттасини эса энсаси қотиб, норози қиёфада бир неча марта қайтариб ўқиди ва кейин йиртиб ташлади. «Аёллар хотираси одамни гўрга тиқадиган нарса-да!» деган лорд Генрининг сўзларини эслади у.

Кофе ичиб бўлгач, сочиқ билан шошмасдан оғзини артди, кейин хонадан чиқиб келаётган мулозимни имо билан тўхтатиб, ўзи ёзув столи ёнига ўтириб, иккита мактуб ёзди. Уларнинг бирини чўнтагига тиқиб, иккинчисини мулозимга берди.

— Буни Хертфорд-стритдаги юз эллик иккинчи уйга элтиб беринг, Фрэнсис. Агар мистер Кэмпбел Лондонда бўлмаса, унинг қаерда эканини билиб келинг.

Ўзи ёлғиз қолгандан кейин Дориан папирос тутатди ва ўтирган жойида бир неча муддат ўтириб қолди. У бир бўлак қоғозни олиб, ғайришуурий тарзда унга аввал гуллар ва турли-туман меъморий нақшларни чиза бошлади. Кейин одамларнинг башарасини чиза бошлади. Кейин тўсатдан пайқаб қолдики, чизаётган башараларининг ҳаммаси ҳайрон қоладиган даражада Бэзил Холлуорднинг башарасига ўхшаб кетаяпти. У қовоғини солди. Суврат чизишни йиғиштирди, ўрнидан туриб, китоб жавонининг олдига борди-да, биринчи дуч келган китобни қўлига олди. У зарурат туғилмагунча, рўй берган воқеа тўғрисида ўйламасликка аҳд қилди.

Дориан катга ёнбошлаб, китобни очди. Бу китоб Готьенинг “Эмали ва Каменя” деган китоби бўлиб, уни Шарпантье япон қоғозиде Жакмарнинг расмлари билан жуда чиройли қилиб нашр қилинган эди. Сахтиён теридан ишланган муқовада зарҳал панжара билан билинар-билинимас қилиб чизилган анор тасвири. Китобни унга Адриан Синглтон совға қилган эди. Уни варақлар экан, Дориан Ласнернинг қўли ҳақидаги дostonга нигоҳини қаратди. “Бу малла совуқ қўллардан ювилган йўқ жиноят изи, бармоқлари фавнникидай, қоплаб олган малла ранг туклар...” Дорианни беихтиёр қалтироқ тутиб, ўзининг оппоқ ингичка бармоқларига қаради ва ўқишда давом этди. Ниҳоят, у Венеция ҳақидаги жуда дилрабо шеърга рўпара келди:

Ажиб тотли ҳаяжон билан
Кенгликларга қарайман хумор.
Тонг юлдузи жилмаяр бу дам
Денгиз узра — бирам беғубор.

Черковларнинг қуббаси сувда
Тун савтига чулғаниб алҳол,
Ҳалпинади худди тушида
Энтиккан қиз сийнаси мисол.

Етиб келди кема соҳилга
Ва ташлади дарҳол лангарин.
Шафақ нури инаркан дилга,
Мавжланди тонг еллари сарин.

Қандай гўзал мисралар! Уларни ўқир экансан, ўзингни пуштиранг дурдона шаҳарнинг зумрад сувлари сатҳида пардалари шабодада ҳилпираб турган кумуш тумшукли қора гондолада сузиб кетаётгандай ҳис қиласан. Ҳатто бу китобдаги сатрларнинг ўзи ҳам Дорианга Лидо томон сузиб бораётганида қайиғи кетидан

ястаниб қолган феруза йўлларни эслатди. Шоир шеърларидаги рангларнинг кутилмаганда ярқираб жилоланиши унинг хотирасига чипор бўйинли қушларни туширди. Улар асал каби тилларанг баланд Кампанилла атрофида учиб юришар ёхуд устини чанг босган ғира-шира арклар остида виқор билан соллона-соллона қадамлаб юришарди... Дориан бошини ёстиққа ташлаб кўзини қисган ҳолда ичидан такрорлади:

Пуштиранг иморат рўпарасида
Зиналардан чиқиб бораман...

Бутун Венеция шу икки мисрада мужассам эди. У бу шаҳарда ўтказган куз фаслини, уни турли-туман телбаликларга ундаган севги можароларини эслатди. Романтика ҳамма жойда ҳозир у нозир. Аммо Венеция худди Оксфорд каби унга муносиб макон бўла олади. Чинакам романтика учун макон деган нарса ҳар нарсадан улуг.

Ўша пайтда Венецияда Бэзил ҳам бир неча муддат истиқомат қилган эди. У Тимтореттога маҳлиё эди. Шўрлик Бэзил! Қандай даҳшатли ўлим топди!

Дориан хўрсинди ва бу оғир ўйлардан чалғиш учун яна Готье шеърларини ўқишга тутинди. У Смирнадаги кичкина қаҳвахона ҳақидаги шеърни ўқиди. Унинг деразаларидан ҳадеганда қалдирғочлар учиб киради. Бу қаҳвахонада қаҳрабо тасбеҳини ўгириб ҳожи бува ўтиради. Саллалик савдогарлар узун чилимларини чекиб, сиполик билан муҳим мавзуларда гурунглашишади. Мурса майдонидаги Ёдгорлик ҳақидаги шеърни ўқийди. Бу Ёдгорлик ғурбатдаги ёлғизлигидан нола қилиб, гранит кўзларидан ёш тўқади. У қуёшни ва жазирамани, нилуфарлар билан қопланган Нилни соғинган. У сфинкслар ўлкасига кетмоқ истайди. Бу ўлкада пуштиранг иблислар ва тирноқлари зарҳалланган оқ бургутлар яшайди, ҳовури кўтарилиб ётган ям-яшил ботқоқларда қаҳрабо кўзли тимсоҳлар яшайди... Сўнгра Дориан Луврнинг ҳашаматли залларидан бирига ўрнатилган ҳайкал тўғрисидаги шеърни ўқиб ўйланиб қолди. Бу ғаройиб ҳайкал мадҳ этилган мисраларда ўпилавериб янада силлиқ қилиб юборилган мрамор бағрига яширилган мусиқа садолари чиқариб олинган. Готье уни контральто овозига таққослайди ва ажиб бир ғаройибот деб атайди.

Орадан кўп ўтмай, китоб Дорианнинг қўлидан ерга тушди. У бесаранжом бўлиб қолди, кейин бутун вужудини ваҳшиёна қўрқув босди. Алан Кэмпбел Англиядан бирор ёққа жўнаб кетган бўлса, нима бўлади? У қайтиб келгунича анча кун ўтиши мумкин. Ёки тўсатдан Алан унинг уйига келишдан бош тортиб қолса-чи? Унда нима қилади? Ахир, ҳар бир фурсат фанيمات!

Беш йил аввал улар Алан билан жуда иноқ эдилар. Ораларидан қил ўтмас эди. Кейин қўққисдан уларнинг дўстлиги узилиб қолди. Кейинги пайтларда даяраларда бир-бирларига рўпара келиб қолишса, фақат Дориан Грейгина унга қараб жилмаяр, бироқ Алан Кэмпбел сира пинагини бузмас эди.

Кэмпбел юсак қобилиятга эга йигит эди, лекин тасвирий санъатда ҳеч балога тушунмас эди. Агар у шеърят гўзалликларини сал-пал тушунадиган бўлиб қолган бўлса, бунга бошдан-оёқ Дорианнинг ёрдамида эришган эди. Алан фақат илмнигина жонидан ортиқ яхши кўрар эди. Кэмбрижда у умрининг кўп қисмини лабораторияларда ўтказди ва табиий фанлар курсини имтиёзлар билан битириб чиқди. У ҳозир химия билан астойдил шуғулланишда давом этарди. Унинг хусусий лабораторияси бор эди, бу лабораторияда у уззу-кун қимирламай ўтириб, тажрибалар ўтказарди. Унинг бу ишлари онасини ғоятда ранжитар эди, чунки она ўғлини парламент арбоби сифатида кўришни орзу қилар, химия тўғрисида эса жуда ғира-шира тасаввурга эга эди. Унинг назарида химия билан шуғулланиш доришуносликка ўхшаган бир гап эди.

Шуниси ҳам борки, химия Аланга жуда моҳир мусиқачи бўлишга халақит бергани йўқ. У скрипкани ҳам, роялни ҳам кўп ҳаваскорлардан яхшироқ чаларди. Уни Дориан Грейга яқинлаштирган нарса ҳам мусиқа бўлди. Мусиқа билан бирга Дориан ўзи истаган вақтда ишга соладиган, кўпинча эса ғайришуурий тарзда таратиб турадиган жозиба ҳам катта роль ўйнади. Улар биринчи марта леди Беркширникида учрашишди. Ўша оқшом леди Беркширнинг меҳмонхонасига Рубин-

штейн келган эди. Кейинчалик улар доимий равишда операга бирга тушадиган ва қаердаки яхши мусиқани тинглаш имкони бўлса, ўша ерда бирга бўлишадиган бўлиб қолишди.

Бу дўстлик бир ярим йил давом этди. Кэмпбелни ҳамиша Селбида ҳам, Гро-венор-сквердаги уйда ҳам учратиш мумкин эди. У ҳам кўпчилик катори Дориан Грей сиймосида ҳаётдаги жамики гўзал ва ажойиб нарсаларнинг тажассумини кўрар эди. Дориан билан Алан ўртасида бирон-бир совуқчилик тушганини ҳеч ким эшитган эмас эди. Кейин қўққисдан одамлар улар учрашганида бир-бирлари билан зеярлик гаплашмаётганларини пайқаб қолишди. Дориан Грей иштирок этадиган зиёфатлардан Кэмпбел ҳамиша вақтидан олдин кетиб қоладиган бўлди. Бунинг устига, Алан бутунлай ўзгариб қолди, у ўқтин-ўқтин ғалати бир тушкун кайфият оғушига тушиб қоларди. Унинг мусиқадан бутунлай ихлоси қайтганга ўхшарди: концертларга бормаи кўйди, бирон нарса чалишга ҳам кўндириб бўлмаи қолди, ҳар сафар илмий иш туфайли мусиқа билан шуғулланишга вақти қолмаётганини баҳона қиларди. Бунга ишонса бўларди: Алан кун сайин биологияга кўпроқ қизиқиб борарди. Унинг қизиқарли тажрибалар билан боғлиқ равишда илмий журналларда номини бир неча марта тилга олишди.

Дориан ҳар дақиқа сайин соатига қараб ана шу одамни кутмоқда эди. Вақт ўтиб борар, Дориан эса борган сари кучлироқ ҳаяжонланмоқда. Ниҳоят, у ўрнидан туриб, хона бўйлаб юра бошлади. Унинг ҳозирги аҳволи қафасига сиғмаётган йиртқичнинг ҳолатини эслатарди. У йирик-йирик қадам ташлаб, хонани айланарди. Қўллари эса муздек эди.

Борган сари кутиш қийинлаша бошлади. Вақт ўтмай қолгандай, гўё оёқларига қўрғошин қуйиб олгандай имиллаб ўтарди. Дориан эса ўзини бўрон исканжасига тушиб қолган одамдай ҳис қилмоқда. Қутурган қуюн уни чирпирак қилиб, қора жаҳаннам қаърига тортиб кетяпти. Бу жаҳаннам қаърида уни нима кутаётганини Дориан яхши билади, тақдири кўз ўнгида мана мен деб яққол гавдаланиб турипти. У дағ-дағ қалтироққа тушиб, совуқ ва нам бармоқлари билан қизиқ кетган қовоқларини эзди, гўё у кўзларини миясининг ичига тиқиб юбормоқчидай ва шу билан ҳатто миясини ҳам ҳеч нарсани кўролмайдиган қилиб қўймоқчидай эди. Бироқ бу уриниш беҳуда эди. Миянинг ўз заҳиралари бор эди ва у зўр бериб ишлашда давом этарди. Қўрқув исканжасида чарх ураётган хаёлотни эса жонли маҳлуқ қаттиқ оғриққа рўпара келгандаги каби тиришиб, тиришиб, ўзини ҳар ёнга уриб саҳнада ўйин кўрсатаётган бадбашара қўғирчоқдай чаппар урар, ўзгариб турган ниқоби тагидан тишларини иржайтирарди.

Кейин тўсатдан Вақт тўхтаб қолди. Ҳа, бу сўқир имиллаган маҳлуқ энди судралишдан ҳам тўхтаган эди. Вақт тўхтаб, тиниши биланоқ мудҳиш фикрлар елдай олдинга ёпирилди, улар тинчгина ётган даҳшатли келажакни қабридан чиқариб олиб, Дорианнинг кўзига кўрсатишди. Дориан эса кўзи қинидан чиқиб кетгудай бўлиб, бутун вужуди даҳшатдан тош қотиб, ундан нигоҳини узолмай қолган эди.

Ниҳоят, эшик очилиб, мулозим кириб келди. Дориан хира тортган кўзларини унга тикди.

— Мистер Кэмпбел, сэр, — деб хабар қилди мулозим.

Дориан қуруқшаб қолган лаблари орасидан енгил тортиб, хўрсингани эшитилди, унинг юзига яна қон югурди.

— Дарҳол таклиф қилинг, Фрэнсис.

Дориан анча ўзига келиб қолди. Қўрқоқлик эпкинни ўтиб кетган эди.

Мулозим таъзим бажо келтириб чиқди. Бир дақиқадан кейин Алан Кэмпбел кириб келди. Унинг юзи қаҳрли ва бўздай оқариб кетганди. Юзининг рангпарлиги туфайли қошининг ва сочининг қорамойдек қоралиги янада яққолроқ сезиларди.

— Алан, келганингиз учун миннатдорман. Сиз ғоятда меҳрибон одамсиз.

— Грей, мен ўзимга ҳеч қачон остонангиздан ҳатлаб ичкарига кирмаеликка сўз берган эдим. Аммо сиз масала ўлиш ёхуд яшаш ҳақида кетяпти деб ёзибсиз...

Алан дона-дона қилиб, қуруқ ва қаҳрли оҳангда гапирарди. Унинг Дорианга йўналтирилган синчков ва синовчан нигоҳида ошкора нафрат сезилиб турарди. У қўлларини чўнтагига тиқиб олипти. Дорианнинг узатган қўлини гўё пайқамандай бўлди.

— Ҳа, Алан. Масала яшаш ё ўлиш устида кетяпти. Битта одамнинг эмас, бир нечта одамнинг ҳаёт-мамоти ўртага қўйилган. Ўтиринг.

Кэмпбел стол ёнига ўтирди, Дориан унинг рўпарасига чўкди. Уларнинг кўзлари тўқнашди. Дорианнинг нигоҳида жуда теран таассуф билиниб турарди: у ҳозир қилмоқчи бўлган иши нақадар мудҳиш эканини сезиб турарди.

Бир неча дақиқага қўзилган сукунатдан сўнг у стол устига эгилиб, Кэмпбелнинг юзидан айтадиган гаплари қандай таъсир кўрсатишини уқиб олишга интилиб, жуда паст овозда сўзга киришди:

— Алан, юқорида қулфлаб қўйилган хона бор. У ерга мендан бошқа ҳеч ким кира олмайди. Шу хонада стол ёнида мурда ўтирипти. У ўн соат муқаддам дунёдан кўз юмган... Тинч ўтиринг ва менга бунақа қараманг. Бу одамнинг ким экани, нимадан ва қандай ўлганининг сизга дахли йўқ. Сиз фақат бундай қилмоғингиз керак...

— Бас қилинг, Грей! Мен ортиқ биронта гапингизни ҳам эшитишни истамайман. Менга рост гапни айтдингизми ёхуд ёлгон гапирдингизми — менга барибир. Мен сиз билан алоқа қилишдан қатъиян бош тортаман. Бу ярамас ва разил сирларингизни ўзингиз асрайверинг. Улар мени мутлақо қизиқтирмайди.

— Алан, бу сирни сиз ҳам билишга мажбурсиз. Мен сизга ғоятда ачинаман, Алан, лекин ҳеч нарса қилиб ёрдам беролмайман. Фақат сизгина мени қутқариб қолишингиз мумкин. Мен сизни бу ишдан бохабар қилмоққа мажбурман — менинг бошқа иложим йўқ, Алан. Сиз олим одамсиз, химия ва бошқа илмлардан мутахассиссиз. Сиз юқорида яшириб қўйилган мурдани йўқ этмоғингиз керак. Шундай махв этмоғингиз керакки, ундан ному нишон қолмасин. Бу одамнинг меникига кириб келганини ҳеч ким кўргани йўқ. Унинг ҳозир Парижда эканига ҳамманинг ишончи комил. Бир неча ой мобайнида унинг гойиб бўлгани ҳеч кимни ҳайрон қолдирмайди. Кейин қидира бошланганларида бу ердан унинг ҳеч қандай изини тополмасликлари керак. Сиз, Алан, ҳа, фақат сиз унинг ўзини ҳам, устидаги бор-будини ҳам бир сиқим кулга айлантириб бермоғингиз керак, токи бу кулни шамолга совуриб юбориш мумкин бўлсин.

— Ақлдан озиб қолибсиз, Дориан!

— Бормисиз, ниҳоят, номимни тилга олиб, “Дориан“ дедингиз-а! Мен аини шуни кутган эдим.

— Такрор айтаман, сиз жинни бўлиб қолибсиз, акс ҳолда бу даҳшатли сирни менга тўкиб солмас эдингиз. Қандай хом хаёлларни ўйлаб юрибсиз? Бу ишингизга қўлимнинг учини ҳам теккизмасман! Бу ишга аралашмоқни мутлақо истамайман! Наҳотки, мени сизни деб ўз обрў-эътиборимни йўққа чиқаришга рози бўлади деб ўйласангиз?... Сизнинг шайтоний кирдикорларингиз тўғрисида ҳеч нарса билишни истамайман!

— Алан, у ўзини-ўзи ўлдирган...

— Ундай бўлса, мен сиз учун хурсандман. Лекин уни ўз-ўзини ўлдиришга ким мажбур қилди? Албатта, сиз бўлсангиз керак?

— Нима, сиз менга ёрдам беришдан бош тортмоқчимисиз?

— Албатта, бош тортаман. Сиз билан ҳеч қанақа яқинлик қилишга тоқатим йўқ. Шармандан шармсор бўлсангиз бўлавермайсизми — менга нима? Қилмишингизга яраша-да! Сиз шарманда бўлсангиз, мен ҳатто хурсанд бўламан. Нечук ҳаддингиз сиғди мени, айниқса, мени бундай даҳшатли ишга аралаштирмоққа? Сиз одамларни яхшироқ биласиз деб ўйлаган эдим. Дўстингиз лорд Генри Уоттон сизни кўп нарсага ўргатипти-ю, лекин афтидан, руҳиятга тузукроқ ўргатмаган кўринади. Мен сиз учун қўлимни совуқ сувга урмайман. Ҳеч нарса мени сизга ёрдам беришга мажбур қилолмайди. Сиз бекорга менга мурожаат қилибсиз, Грей! Сиз ёрдам сўраб дўстларингизга мурожаат қилинг, менга мурожаат қилманг.

— Алан, бу қотиллик. Уни мен ўлдирдим. У туфайли мен нақадар азоб чекканимни сиз билмайсиз. Ҳаётим бошқача эмас, аини ҳозиргидек бир тарзга кирганига бу одам шўрлик Гарридан ортиқроқ айбдор. Эҳтимол, у бундай бўлишини истамагандир, лекин шундай бўлиб чиқди.

— Қотиллик дейсизми? Ё Парвардигор, сиз қотиллик қилишга ҳам етиб бордингизми ҳали, Дориан. Мен бориб сизни чақмайман — бу менинг ишим эмас.

Лекин, барибир, сизни қамоққа олишса керак. Ҳар қандай жиноятчи ҳам бехосдан бирор ҳаракат қилиб, ўзини-ўзи, албатта, фош қилиб қўяди. Мен эса, ҳар қалай, бунга аралашмайман.

— Сиз аралашмоғингиз керак. Шошманг, шошманг, менинг гапимни эшитинг, гапимни эшитинг, Алан. Мен сиздан фақатгина илмий тажриба ўтказишни илтимос қиламан. Сиз, ахир, шифохоналарга бориб турасиз, ўликхоналарда бўласиз. У жойда қиладиган ишларингиз сизни заррача ташвишлантирмайди-ку! Агар сиз бирон анатомия театрида ё қўланса лабораторияда тунука қопланган, четларида қон оқиб тушмоғи учун қизиқарли тажриба ўтказишга бир баҳона бўларди, холос. Сиз бурнингизни жийирмай у билан машғул бўлардингиз. Бирон ноҳўя иш қиляпман деган ўй миянгизга келмаган бўларди. Аксинча, инсоният манфаатлари йўлида хизмат қиляпман, илм-фанни бойитяпман, одамларнинг қизиқишини қондириш йўлида жон куйдирияпман деб ҳисобласангиз ҳам ажаб эмас. Мен сиздан илтимос қилаётган нарсани сиз неча марта қилгансиз. Албатта, аён кўриниб туриптики, лаборатория залларида қилишга ўрганиб қолган ишларингизга қараганда мурдани маҳв этиш камроқ жиркантиради. Тушунсангиз-чи, бу мурда менга қарши ягона далилдир. Агар сиз мени қутқармасангиз, шак-шубҳа йўқки, мурдани топиб олишади.

— Сизга айтган гапларим дарров эсингиздан чиқдими? Сизни қутқаришга менда заррача ҳам хоҳиш йўқ. Бу гапларнинг ҳеч қайсиси менга мутлақо дахлсиздир.

— Алан, ўтинаман сиздан... — Менинг ночор аҳволимни бир ўйлаб кўринг. Яқиндагина сиз келмасингиздан бироз олдин даҳшатдан ўлар ҳолатда эдим. Эҳтимол, бир кун эмас бир кун сиз ҳам шунга ўхшаш қўрқувни бошдан кечирарсиз... Йўқ, йўқ, мен бунақа демоқчи эмас эдим... Бу ишга соф илмий нуқтаи назардан бир қараб кўринг. Сиз, ахир, тажрибангизга хизмат қиладиган мурдаларнинг қаердан келганини суриштириб ўтирмайсиз-ку! Келинг, ҳозир ҳам буни суриштирмай қўя қолинг. Мен шундоқ ҳам сизга керагидан анча ортиқ гап айтдим. Мен сиздан шундоқ қилишингизни ўтиниб сўрайман. Биз дўст эдик-ку, Алан!

— Ўтмишни эсга олманг... Дориан. Ўтмиш ўлган.

— Баъзан биз ўлган деб ҳисоблайдиган нарсалар яна узоқ вақтгача ўлишни истамайди. Анави юқоридаги одам ғойиб бўлиб қолмайди. У стол ёнида бошини эгиб, қўлларини чўзиб ўтирипти, Алан. Алан! Агар сиз менга ёрдам бермасангиз, мен нобуд бўламан. Мени осишади, Алан! Тушунапсизми? Қилган ишим учун мени осишади...

— Гапни чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Мен сизга ёрдам беришдан қатъиян бош тортаман. Сиз қўрқувдан ақлдан озган кўринасиз, акс ҳолда менга бунақа илтимос билан мурожаат қилишга журъат этмаган бўлардингиз.

— Шундай қилиб рози эмасмисиз?

— Йўқ.

— Алан, ялиниб-ёлвораман!

— Бунинг фойдаси йўқ.

Яна Дорианнинг кўзларида таассуф ифодаси учқунлади. У қўлини узатиб, стол устидан бир варақ қоғоз олди-да, унга нималарнидир ёзди. Ёзганини икки марта ўқиб чиқди, кейин қоғозни тўрт буклаб, стол орқали Аланга ташлади. Сўнг ўрнидан туриб, деразанинг олдига кетди.

Кэмпбел унга ҳайрон бўлиб қараб, қоғозни очди. Уни ўқир экан, ранги мурданикидек оқариб кетди ва ўтирган жойида ғужанак бўлиб қолди. Унинг юраги ўйнаб, аъзойи бадани бўшаши. Юраги гўё бўшлиққа тушиб қолгандай, ҳозир ёрилиб кетадигандай туюлди.

Оғир сукунат ичида икки-уч дақиқа ўтди. Ниҳоят, Дориан ўгирилди ва Аланнинг ёнига келиб, унинг елкасига қўлларини қўйди.

— Сизга жуда ачинапман, Алан, — деди у шивирлаб, — бироқ менинг бошқа иложим йўқ. Сиз ўзингиз мени шунга мажбур қиляпсиз. Хат ёзиб бўлинди — мана у. Адресини кўриб турибсиз. Агар менга ёрдам бермасангиз, хатни жўнатиб юбораман. Ундан кейин нималар бўлишини ўзингиз яхши биласиз... Бироқ ишончим комилки, сиз ундай қилмайсиз. Энди бу ишдан бош тортолмайсиз. Мен анча вақтгача сизни аяб келдим — буни ўзингиз тан олмоғингиз керак. Лекин сиз мен билан

жуда қаҳрли, дағал, ҳақоратомуз тарзда гаплашдингиз. Шу пайтга қадар бирон-та ҳам одам мен билан бунақа гаплашишга журъат қилмаган эди. Мабодо бирортаси журъат қилганида, у аллақачон бу дунё билан хайр-маъзур қилган бўларди. Мен ҳаммасига чидадим. Энди буйруқ бериш навбати менга келди.

Кэмбел қўллари билан юзини ёпди. Унинг дағ-дағ қалтираётгани кўриниб турарди.

— Ҳа, Алан, энди шарт-шароитларни мен айтаман. Бу шартлар сизга маълум. Қўйинг, қўйинг, оҳ-воҳ қилиш сизга ярашмайди. Бу ишнинг сира қийин жойи йўқ, лекин уни бажариш керак. Қани, дадилроқ бўлинг-у, тезроқ ишга киришинг.

Кэмбел инграб юборди. Бутун аъзойи бадани қақшамоқда. Камин устида турган соатнинг чиқиллаши гўё вақтни майда-майда бўлақларга ажратиб юбораётгандай туюлар ва бу уқубат атомларининг бири иккинчисидан изтироблироқ эди. Аланнинг бошини темир ҳалқа борган сари қаттиқроқ қисиб бормоқда — гўё “бошингга соламан” деб таҳдид қилган шармандаликлари аллақачон унинг устига ёпирилиб бўлгандай эди. Унинг елкасидан босиб турган Дорианнинг қўллари кўрғошиндан оғирроқ эди. Назарида, бу қўллар ҳозир уни эзиб, мажақлаб ташлайди. Буларга чидаш мумкин эмас эди.

— Бўлақолинг, Алан. Бир тўхтамга келинг!

— Иложи йўқ, — деб эътироз билдирди Кэмбел ғайририхтиёрли тарзда. Гўё бу сўзлар бирор нарсани ўзгартиришга қодирдай...

— Унақа деманг. Шу ишни қилмоқдан бошқа чорангиз йўқ. Чўчиб нима қиласиз?

Кэмбел бир дақиқа яна иккиланиб турди. Кейин сўради:

— Юқоридаги хонада камин борми?

— Ҳа, газ билан ёқилади.

— Мен уйга бориб келишим керак. Лабораториядан у-бу олиб келмоғим зарур.

— Йўқ, Алан. Мен сизни бу ердан чиқариб юбормайман. Нима керак бўлса, ҳаммасини эзиб беринг, менинг мулозимим бориб, олиб келади.

Кэмбел қоғозга уч-тўрт қатор қилиб бир нарсаларни ёзди, сиёҳини қуришиб, конвертга солди-да, унинг устига ёрдамчисининг фамилиясини ёзди. Дориан унинг қўлидан мактубни олиб, синчиклаб ўқиб чиқди, кейин қўнғироқ чалди. Қўнғироқ овозига кириб келган мулозимга мактубни берди ва иложи борица тезроқ бориб, рўйхатдаги нарсаларнинг ҳаммасини олиб келишни тайинлади.

Мулозим эшикни “тақ” этказиб ёпиб чиқиб кетди. Эшикнинг тақиллаганини эшитган Кэмбел асабий сесканиб тушди. У стол ортидан туриб, каминга яқинлашди. Кэмбел худди безгак тутгандай қалтирар эди. Йигирма дақиқалар у ҳам, Дориан ҳам чурқ этмади. Хонада фақат пашшанинг ғинғиллагани-ю, соатнинг чиқиллаши эшитиларди. Соатнинг ҳар чиқиллаши Аланнинг миясига тўқмоқ билан ураётгандай туюларди.

Ниҳоят, соат занг урди. Кэмбел ўгирилиб Дорианга қаради ва унинг кўзлари жиққа ёш эканини кўрди. Бу ғамгин чеҳранинг софлиги ва нафислигида алланарса бор эдики, бу Аланнинг ғазабини жўштирди.

— Сиз аблаҳсиз, разил, пасткаш аблаҳсиз! — деди у.

— Қўйинг, Алан. Сиз менинг ҳаётимни сақлаб қолдингиз.

— Ҳаётимни дейсизми? Ё Парвардигор, шу ҳам ҳаёт бўлдимми? Сиз бир бузуқликдан иккинчи бузуқлик сари бордингиз ва мангу, ниҳоят, жиноят қилишга етиб келдингиз. Сиз мендан талаб қилаётган нарсани қиладиган бўлсам, сизнинг шармандали ҳаётингизни сақлаб қолиш учун қилмайман.

— Эҳ, Алан, — дея хўрсинди Дориан. — Кошки эди менинг юрагимдаги сизга бўлган ҳамдардликнинг мингдан бир бўлаги менга нисбатан сизда ҳам бўлса...

Дориан бу гапни Аланга тескари ўгирилиб, деразадан боққа қараб туриб айтди.

Кэмбел ҳеч нарса деб жавоб бермади.

Ўн дақиқалардан кейин эшик тақиллади ва каттагина қутини кўтариб мулозим кириб келди. Қутининг ичида ҳар хил кимёвий дорилар, бир ўрам пўлат сим, яна бир ўрам платина сим бор эди. Булардан ташқари яна жуда ғалати шаклдаги иккита темир ҳалқа ҳам бор эди.

— Буларни шу ерда қолдирайми, сэр?— деб сўради мулозим Кэмпбелга мурожаат қилиб.

— Ҳа,— деб жавоб берди Кэмпбелнинг ўрнига Дориан.— Афсуслар бўлсинки, Фрэнсис, мен сизга яна битта топшириқ бермоғим керак. Бизникига гул олиб келиб турадиган Ричмонддаги боғбоннинг исми нима?

— Харден, сэр.

— Ҳа, ҳа, Харден. Эсимга тушди. Ҳозирнинг ўзида зудлик билан Ричмондга бориб, Харденга айтиш керак. Мен унга гул буюрган эдим. Шу буюрганидан икки баравар ортиқроқ юборсин. Оқ гуллар камроқ бўлсин... Йўқ, оқ гулларнинг бутунлай бўлмагани ҳам маъқул. Бугун об-ҳаво жуда яхши. Ричмонд — жаннатдай сўлим жой. Бўлмаса, мен сизни овора қилиб ўтирмасдим.

— Қўйинг, унақа деманг, овораси бор эканми? Қачон қайтиб келай, сэр?

Дориан Кэмпбелга қаради.

— Сизнинг тажрибангиз учун қанча вақт керак, Алан? — деб сўради у ғоят табиий ва хотиржам оҳангда. Афтидан, мулозимнинг шу ерда ҳозирлиги унга далда берган эди.

Кэмпбел қовоғини солиб, лабини тишлади.

— Беш соатлар зарур, — деб жавоб берди у.

— Демак, соат етти яримгача қайтмаслигингиз мумкин, Фрэнсис... Айтганча, бундай қилсак ҳам бўлади — кетишингиздан аввал мен киядиган кийимларимнинг ҳаммасини тахт қилиб қўйинг. Унда мен сизга бутун оқшомга жавоб берсам ҳам бўлади. Мен уйда тушлик қилмайман, шунинг учун сизнинг ҳожатингиз бўлмайди.

— Миннатдорман, сэр, — деди мулозим ва чиқиб кетди.

— Қани, Алан, энди ишга киришинг. Бир дақиқани ҳам бекор кетказиб бўлмайди. Ўҳ-ҳў, қути жуда оғир экан-ку! Уни мен кўтариб олақолай, қолганларини сиз кўтариб олинг.

Дориан бидирлаб, буйруқ оҳангида сўзлади.

Кэмпбел итоат қилди. Улар биргаликда даҳлизга чиқишди.

Зинадан юқори қаватга кўтарилишганда Дориан чўнтагидан калитини олиб эшикни очди. Лекин шу заҳотиёқ у турган жойига ёпишиб қолгандай, жойида қотиб қолди, унинг кўзлари хавотир ичида ола-кула бўлди, қўллари қалтиради.

— Алан, хонага киргани мадорим йўқ, — деб минғирлади.

— Кирмай қўяқолинг бўлмаса! Сизнинг менга мутлақо керагингиз йўқ, — деб қуруққина жавоб берди Кэмпбел.

Дориан эшикни қия очди ва қуёш нури ёритиб турган хонада сувратдаги иш-шайиб турган башарага қўзи тушди. Йиртилган парда ерда ётарди. У ўтган куни кечаси шу йиллар мобайнида биринчи марта портретнинг устига парда ташлашни унутганини эслади. У суврат устига бирон нарса ташлаб қўймоқчи бўлиб унга талпинди-ю, бирдан даҳшат ичида тўхтаб қолди.

Қанақа бу ярамас шилимшиқ нарса? Сувратнинг бир қўлида қип-қизил, шилимшиқ нам ялтираб турипти. Гўё суврат қонли намга чўмгандай. Қандай даҳшат! Бу унга шу ерда, шу хонанинг ўзида стол устида ялпайганича қимир этмай ўтирган мурдадан ҳам қўрқинчлироқ кўринди. У билади — мурда шу ерда — унинг гилам устида ҳалқоп бўлиб ётган қонда акс этаётган хунук сояси мурда кечаги ўридан жилмай қотиб ўтирганидан далолат берарди.

Дориан бир зум нафасини ростлаб, эшикни кенгроқ очди-да, тезгина хонага кирди. У бирон марта ҳам мурдага қарамасликка қатъий аҳд қилган эди. Шунинг учун кўзларини олиб қочиб, мурдага тескари ўгирилди-да, энгашиб, ерда ётган қирмизи пардани олиб сувратнинг устига ёпди. Орқасига ўгирилишга юраги бетламай, қимир этмай турганича, у парда юзидаги жимжимадор каштага нигоҳини қадаган эди. У Кэмпбелнинг оғир қутини олиб кирганини, кейин қолган буюмларни ҳам келтирганини сездди. Шунда Дориан қўққисдан ўзи Алан Бэзил Холлуорд билан танишмиди-йўқми, агар таниш бўлган бўлса бир-бирлари тўғрисида қандай фикрда бўлишган деб сўраб қолди.

— Энди чиқиб кетинг, — деди унинг орқасида турган Кэмпбел қаҳрли овозда.

У орқасига ўгирилиб, шоша-пиша чиқиб кетди. Фақат шуниси сезиб улгурдики,

энди мурда орқаси билан стулнинг суянчиғига суянтириб, тик ўтқазиб қўйилипти ва Кэмпбел унинг ялтираб турган, сарғайган юзига тикилиб турипти.

Дориан пастга тушганида, юқоридаги эшикнинг қулфи шиқирлаганини эшитди.

Кэмпбел кутубхонага қайтиб тушганида, соат еттидан анча ўтиб қолган эди. Унинг ранги докадек оқариб кетган, лекин ўзи хотиржам эди.

— Талаб қилган ишингизни бажариб бўлдим. Энди мангу алвидо! Мен ортиқ сиз билан кўришишни истамайман.

— Сиз менинг ҳаётимни асраб қолдингиз, Алан. Мен буни ҳеч қачон унутмайман, — деди Дориан жўнгина.

Кэмпбел чиқиб кетиши биланоқ Дориан юқорига югурди. Хонада азот кислотасининг ўткир ҳиди анқир эди. Стол ёнида ўтирган мурда ғойиб бўлган эди.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Шу оқшомнинг ўзида соат саккиз яримда башанг кийинган, ёқасига Парм гунафшасидан чиройли бир гулдаста кўндириб олган Дориан Грей леди Нарборонинг меҳмонхонасига кириб келди. Меҳмонхонага уни таъзим бажо келтириб мулозимлар олиб киришди. Унинг чакка томирлари гупиллаб уриб турар, асаблари ғоят таранг эди. Лекин шундоқ бўлса-да, у одатдаги тавозе билан уй бекасининг қўлидан ўпди. Ҳа, инсон ясама қиёфа касб этишга мажбур бўлганида хотиржамлик билан самимиятдан ортиқроқ уни табиий қилиб кўрсатадиган нарса йўқ бўлса керак. Ва, албаттаки, ўша оқшомда Дориан Грейни кўрганлардан биронтаси унинг бизнинг замонамизда бундан даҳшатлироғини тасаввур қилиш мумкин бўлмаган бир фожеани бошидан кечириб келганига сира-сира ишонмоғи мумкин эмас эди. Мана шу нозик, бежирим бармоқлар бўғизга санчилувчи пичоқни чангаллаб олмоғи мумкинми? Мана шу жилмайиб турган дудоқлар худони ва инсон учун муқаддас бўлган нарсаларнинг ҳаммасини ҳақорат қилмоғи мумкинми? Дорианнинг ўзи ҳам зоҳиран бу қадар хотиржамлигига ҳайрон эди. Кейин шундай дақиқалар ҳам бўла бошладики, у ўзининг риёкорона ҳаётини ўйлаб, бундан чинакамига лаззатлана бошлади.

Ўша оқшомда леди Нарборонинг меҳмонлари унча кўп эмас эди — уй эгаси шошилинич тарзда айтиб улгурган меҳмонларгина йиғилган эди. Леди Нарборо, лорд Генрининг таъбири билан айтганда, ажойиб хунукликнинг қолдиқларини асраб қолган доно аёл эди. Кўп йиллар мобайнида элчиларимиздан бирининг жуда ифбатли хотини бўлган. Элчи ўлгудай диққинафас, писмиқ одам бўлган. У вафот этгандан кейин хотини иззат-иқром билан уни дафн этди, тархини ўзи чизиб бериб, мармардан мақбара қурдирди, қизларини ёши ўтинқираб қолган бўлса ҳам бадавлат одамларга узатди, энди эса озодликка чиққанидан кейин француз романларини ўқиб, француз таомларини танаввул қилиб, бирон жойда учратиб қолса, имконни қўлдан чиқармай француз закийлигидан лаззатланиб, фароғат-у истироҳатда умр кечирмоқда эди.

Дориан энг суйган одамларидан бири эди ва у билан суҳбатларида леди Нарборо ҳамиша у билан ёшлик чоғларида учрашмаганидан мамнуниятини изҳор қилишдан толмасди.

“Мен аминманки, сизга ошиқу беқарор бўлиб ақлимни йўқотиб қўярдим, азизим, — дерди леди Нарборо ҳар гал, — сизни деб ҳамма нарсдан воз кечиб юборган бўлардим. Не бахтки, у пайтларда сиз ҳали дунёга ҳам келмаган эдингиз! Сирасини айтганда, менинг давримда аёлларнинг либоси жуда кўримсиз эди. Тегирмонлар ҳам ўзининг кундалик иши билан шу қадар банд эдики, биронта йигит билан кўнгилхушлик қилишнинг ҳам имкони бўлмаган. Албатта, бунинг асосий айбдори Нарборо бўлган эди. У бурнидан оша ҳеч нарсани кўролмас эди. Ҳеч нарсани кўролмайдиган бунақа шабкўр эрни алдаб, нима ҳам ҳузур топардинг?”

Ўша оқшом леди Нарборонинг меҳмонхонасидаги давра жуда зерикарли бўлди. Леди Нарборо аллақачон оҳори тўкилиб, анча ночор аҳволга келиб қолган елпуғичи билан юзини тўсиб туриб, шивирлаб Дорианга шикоят қилди:

мутлақо кутилмаган ҳолда уникага узатилган қизларидан бири меҳмон бўлиб келипти. Яна бунинг устига ўзи билан эрини ҳам бошлаб келипти.

— Шунақа ҳам андишасизлик бўладими? — деб шивирлаб шикоят қилди леди Нарборо. — Тўғри, мен ҳам ҳар йили ёзда Гамбургдан қайтганимдан кейин уларникига меҳмонга бориб тураман. Бироқ менинг ёшимда вақти-вақти билан тоза ҳаводан нафас олиб турмаса бўлмайди-да! Бундан ташқари, мен борганимда уларга жон киргизишга ҳаракат қиламан. Бу улар учун жуда зарур. Улар қай тарзда умргузаронлик қилишларидан хабарингиз йўқ-да! Ҳақиқий қишлоқилар-да! Тонг отмасдан туришади, чунки ишлари жуда кўп. Жуда эрта ётишади, чунки ўйлайдиган ҳеч нарсалари йўқ. Қиролича Елизавета замонларидан бери уларнинг вилоятларида бирон марта ҳам бирон ғалвали можаро бўлгани йўқ — шундоқ бўлгач, кечки овқатдан кейин ухламоқдан бошқа нима иш бўлади? Лекин сиз қўрқманг, дастурхон теграсида сиз улар билан ёнма-ён ўтирмайсиз. Мен сизни ёнимга ўтқазман — мени ўзингиз овунтириб ўтирасиз.

Дориан унга жавобан қандайдир хушомадомуз бир гап айтди ва меҳмонхонага кўз югуртириб чиқди. Даврадагиларнинг ичида эътиборни тортадиганлари йўқ даражада эди. Уларнинг иккитасини Дориан биринчи марта учратиб турипти. Икковидан бошқа яна Эрнест Хорроуден деган одам бор эди. Урта ёшлардаги бунақа туссиз шахслар Лондон клубларининг ҳозир-у нозирлари орасида кўп учрайди. Унинг душманлари йўқ, аммо ичида уни ёмон кўрадиган дўстлари ҳар қандай душман ўрнини боса оларди. Меҳмонлардан яна бири леди Рэкстон эди. Ҳаддан ташқари ясан-тусанни ўрнига қўйган қирқ етти ёшли бу қиррабурун хоним бирор эркак билан гап-сўз бўлишни жуда-жуда хоҳларди, бироқ унинг афти-башараси шунақа хунук эдики, бу аёлнинг суюқоёқлигига ишонадиган биронта одам топилмас ва бу ҳол уни чуқур қайғуга соларди. Меҳмонлардан яна бири — миссис Эрвин. Бу хонимнинг давраларда тайинли мавқеи йўқ, лекин у жуда зўр ғайрат билан бу ўринни қозонишга ҳаракат қилади. Ўзи венечиялик аёлларга ўхшаш малла, тили чучуқроқ, ўзига ярашади. Яна бири леди Нарборонинг қизи леди Элис Чэпмен. Дидсиз кийинган бу жувон шундоққина башарасидан бефаҳмлиги кўришиб туради. Унинг эри — чакка соқоллари оппоқ оқариб кетган қизил башарали жаноб. У ҳам шу тоифа одамларнинг кўпчилигига ўхшаб, ҳаддан зиёд қувноқлик билан фикрлаш қобилиятидан маҳрумликнинг ўрнини босиш мумкин деб ҳисоблайди.

Дориан бу ерга келганига афсуслана бошлади, лекин шу пайт тўсатдан леди Нарборо камин устида турган зарҳал бронзадан ишланган катта соатга назар ташлади-да, хитоб қилди:

— Генри Уоттон кечикяпти! Шунақа ҳам бўладими? Ахир, мен унинг ҳузурига атайин шу бугун одам юборган эдим. У ҳам келишга қаттиқ ваъда берганди.

Лорд Генрининг келиши тўғрисидаги хабар Дорианга бироз таскин берди. Эшик очилиб, лорд Генрининг жарангдор овози эшитилганда Дорианнинг зеркишни-ю таассуфи ювилгандай йўқ бўлди-кетди. Лорд Генри эшик олдидаёқ ясама тарзда узра сўрар, овозининг жарангдорлиги эса бу ясамаликка жозиба бағишларди.

Бироқ овқат вақтида ҳеч нарсга Дорианнинг томоғидан ўтмади. Унга олиб келинган овқатларни бирин-кетин шундоғича қайтариб олиб кетишди. Леди Нарборо тўхтовсиз унга таъналар ёғдирди: “Шўрлик Адольфни хафа қиляпсиз, у бу таомларни атайин сизнинг дидингизга мослаб танлаган эди”. Лорд Генри эса дўстининг сукутга чўмиб, паришонхотир ўтирганига ҳайрон бўлиб, унга олисдан қараб-қараб қўярди. Соқий вақти-вақти билан Дорианнинг қадаҳига шампан қуйиб турар ва Дориан уни бир кўтаришда бўшатар эди — уни борган сари ташналик қийнамоқда эди.

— Дориан, — деди ниҳоят Генри, дастурхонга парранда гўштидан тайёрланган таом тортилганда. — Нима бўлди сизга бугун? Сира ўзингизга ўхшамайсиз?

— Ошиқ бўлиб қолгандир-да! — деб хитоб қилди леди Нарборо. — Буни библиб қолиб, рашк қилишимдан қўрқяпти. Шундай ўйлаётган бўлса, у мутлақо ҳақ. Мен, албатта, рашк қиламан-да...

— Қимматли леди Нарборо, — деди Дориан жилмайиб. — Мана, бир ҳафта-

дирки, ҳеч кимга ишқим тушгани йўқ. Де Феррол хоним Лондондан кетганидан бери аҳволим шу...

— Эркаларга ҳам ҳайронман-да! Қандай қилиб шунақа аёлга ишқлари тушиб қоларкин! Рост, бу мен учун бир жумбоқ, — деди кекса хоним.

— Уни яхши кўришимизнинг боиси шуки, леди Нарборо, у сизни кичкина қизалоқлик пайтингиздан бери эслайди, — деб гапга аралашди лорд Генри. — У биз билан сизнинг калта кўйлақларингизни бир-бирига боғлаб турувчи ягона ҳалқа!

— Ўлиптим менинг калта кўйлақларим унинг эсида турган бўлса, лорд Генри. Лекин ўттиз йил бурун Венада учрашганимизда бу аёлнинг қанақа бўлгани яхши эсимда. Ушанда кўрагини нақ қорнигача очиб юарди.

— Бу аёл ҳозир ҳам кўпчилик ўртасида анча-мунча кўраги очик кўйлақда юради, — деб жавоб берди лорд Генри узун бармоқлари билан зайтунни олар экан. — Ясан-тусанни ўрнига қўйган пайтларида бу аёл жуда чиройли нашр қилинган бемаза француз романига ўхшайди. Лекин у жуда ғалати аёл, ҳаммиша бирор кутилмаган ҳунар кўрсатиб юради. Бағрикенглигини айтмайсизми! Қалби севгига тўла. Оилавий ҳаётга иштиёқи зўр. Учинчи эри қазо қилганда, куяверганидан сочлари тилларанг бўлиб қолди.

— Гарри, уялмайсизми-а?! — деб хитоб қилди Дориан.

— Олий даражадаги шоирона изоҳ! — деб хитоб қилди леди Нарборо кулги билан. — Нима дедингиз? Учинчи эри дедингизми? Наҳотки, Феррол тўртинчиси бўлса?

— Худди шундай, леди Нарборо.

— Ўлақолсам ишонмайман.

— Ана, мистер Грейдан сўранг бўлмаса. Мистер Грей у аёлнинг қалин дўсти.

— Мистер Грей, шу ростми?

— Ҳар нима деганда ҳам, аёлнинг ўзи шунақа дейди, леди Нарборо. Мен ундан “эрларингизнинг юрагини мўмиёлаб қўйиб, Маргарита Наварликка ўхшаб белингизга осиб юрмайсизми?” деб сўраган эдим. Нима деб жавоб берди денг? “Бунинг имкони йўқ, чунки уларнинг биронтасида ҳам юрак йўқ эди!”

— Тўртта эр-а! Чиндан ҳам trop dezele¹ деса бўлади.

— Аниқроғи trop d'audace² деган маъқул. Мен унга худди шундай дедим.

— О, шубҳа қилмай қўя қолинг, азизим, унинг дадиллиги ҳамма нарсага етади! Феррол деганларинг қанақа одам? Мен уни танимас эканман.

— Ўта соҳибжамол аёлларнинг эрларини мен жиноятчилар тоифасига қўшаман, — деди лорд Генри қултум шароб ҳўплаб.

Леди Нарборо уни елпугичи билан уриб қўйди.

— Лорд Генри, зодагонлар дунёси сизни ноинсоф одам деб ҳисоблашига мен сира ҳайрон қолмайман.

— Наҳотки? — деб сўради лорд Генри қошини чимириб. — Афтидан, сиз бошқа дунёни назарда тутаётган бўлсангиз керак. Зодагонларнинг бу дунёси билан мен жуда яхши муносабатдаман.

— Йўқ, мен танийдиган одам борки, ҳаммаси сизни хавфли одам дейишади, — деб билганидан қолмади леди Нарборо бошини сарак-сарак қилиб.

Лорд Генри бир дақиқага жиддий тортди.

— Ҳафа бўлмай бўладими? — деди у. — Бизнинг замонамизда одамнинг орқасидан унинг тўғрисида шунақа... Тўғри гапларни гапириш расм бўлса...

— Худо ҳақи, у тузалмайди, — дея хитоб қилди Дориан стол устидан чўзилиб.

— Шунақа бўлса керак дейман, — деди леди Нарборо. — Менга қаранглар, модомики ҳамманглар бу қадар кулгили тарзда мадам де Ферролни бошларингга кўтараётган экансизлар, расмдан орқада қолмаслик учун мен ҳам иккинчи марта турмуш қурмасам бўлмайдиганга ўхшайди.

— Сиз бошқа ҳеч қачон эрга тега олмайсиз, леди Нарборо, — деб эътироз билдирди лорд Генри. — Негаки, сизнинг биринчи турмушингиз омадли бўлган эди. Аёл киши биринчи эридан рўшнолик кўрмаган тақдирдагина иккинчи марта эрга тегади. Эрак киши эса биринчи хотинини жуда яхши кўргани учунгина яна

¹ Ҳаддан зиёд иштиёқ (франц.).

² Ҳаддан зиёд дадиллик (франц.).

уйланади, холос. Аёллар турмушдан бахт излайди, эркакларнинг эса бу ўйинда ўзларининг тикадиганлари бор.

— Нарборо ҳам фаришта бўлган эмас эди,— деб луқма ташлади кекса хоним.

— Агар бу бекаму кўст бўлганида, сиз уни севмаган бўлардингиз, азизим. Аёллар бизни нуқсонларимиз учун яхши кўришади. Агар бу нуқсонлар анча-мунча бўлса, улар бизни ҳар жиҳатдан кечиршига тайёрлар... Ҳатто ақлий ноқислигимиздан ҳам кўз юмишади... Қўрқаманки, бунақа гапларим учун мени зиёфатларингизга айтмай қўясиз, леди Нарборо, лекин на чорачин ҳақиқат шундай.

— Албатта, гапингиз тўғри, лорд Генри. Агар аёллар сизларни нуқсонларингиз учун яхши кўришмаганда, аҳволингиз нима бўларди? Биронта ҳам эркак уйлана олмаган бўларди, бу дунёдан бўйдоқ ўтишарди шўрликлар. Тўғри, ҳатто бу ҳам сизларни ўзгаришга мажбур қила олмади. Эндиликда ҳамма уйланган эркаклар бўйдоқдек, ҳамма бўйдоқлар эса уйлангандек турмуш кечирмоқда.

— *Fin de siecle!*¹ — деди лорд Генри.

— *Fin du globe!*² — дея уни маъқуллади леди Нарборо.

— Кошки эди тезроқ *fin du globe* бўлақолса, — деб хўрсинди Дориан. — Бу ҳаётда ҳафсаланг пир бўлишидан бошқа гап йўқ.

— Эҳ дўстгинам, бу ҳаётда ҳамма имкониятимни тамом қилдим деманг менга, — дея хитоб қилди леди Нарборо, қўлқопини киятуриб. — Бирор одам шунақа дейдиган бўлса, билингки, унинг яшайдиган илинжи қолмапти. Лорд Генри — инсофсиз одам, лекин мен баъзан яхши одам бўлганимга пушаймон қиламан. Сизнинг эса йўригингиз бошқа. Сиз ёмон одам бўлишингиз мумкин эмас — бу шундоққина юзингиздан кўриниб турипти. Мен, албатта, сизга яхши хотин топиб бераман. Лорд Генри, нима дейсиз, мистер Грейнинг уйланадиган вақти келмадими?

— Мен унга буни доим гапириб келяпман, леди Нарборо, — деди лорд Генри энгил таъзим билан.

— Ундай бўладиган бўлса, унга муносиб бирор қиз топиш керак экан-да. Шу бугуноқ Дебреттани синчиклаб кўздан кечириб чиқаман ва мистер Грейга қайлиқ бўлишга арзийдиган қизларнинг рўйхатини тузаман.

— Уларнинг ёшини ҳам кўрсатиб қўясизми, леди Нарборо? — деб сўради Дориан.

— Албатта, кўрсатаман, албатта, баъзи бир тузатишлар билан. Лекин бунақа ишда шошмашошарлик кетмайди. Мен истардимки, “Морнинг пост” ибораси билан айтганда, бу муносиб оила бўлсин ва сиз билан хотинингиз биргаликда бахтли бўлинглар.

— Бахтли оилалар ҳақида жуда кўп бемаза гапларни гапирамиз-да! — деди энсаси қотиб лорд Генри. — Эркак киши истаган аёли билан бахтли бўлмоғи мумкин. Фақат бунинг учун у хотинини севмаслиги керак, холос.

— Жуда беандиша одамсиз-да! — деб хитоб қилди леди Нарборо, стулини столдан нарироқ суриб қўйиб, леди Рэкстонга бош ирғади. — Бизникига тез-тез келиб тулинг, лорд Генри. Сэр Эндрью ёзиб берадиган ҳамма дармон дорилардан кўра сиз менга яхшироқ таъсир кўрсатасиз. Меникида яна кимни кўрмоқчи эканингизни аввалдан айтиб қўйинг. Мен имкони борича қизиқарлироқ давра йиғишга ун-наб кўраман.

— Мен келажаги порлоқ ва ўтмиши ажойиб аёлларни яхши кўраман, — деб жавоб берди лорд Генри. — Лекин бунга қарайдиган бўлсангиз, унда фақат аёллар даврасини тўплай оласиз, холос.

— Бу гапингиз тўғри-ёв! — деб унинг гапини маъқуллади леди Нарборо.

У стол ортидан туриб леди Рэкстонга мурожаат қилди.

— Худо ҳақи, мени маъзур тутинг, азизим, мен ҳали папиросингизни чекиб бўлмаганингизни кўрмай қолибман.

— Ҳечқиси йўқ, леди Нарборо. Мен ҳаддан ташқари кўп чекаман. Бу ҳали камроқ чекаётганим-ку!

— Худо ҳақи, ундай қила кўрманг, леди Рэкстон, — деди лорд Генри. — Ўзини тийиш — ҳар нарсадан ҳам ортиқ даражадаги ҳалокатли одатдир. Меъёрга риоя

¹ Аср тугаяпти (франц.).

² Дунё тугаяпти (франц.).

қилиш — одатдаги диққинафас тушликдай бир гап, меъёрига риоя қилмаслик эса — байрамона зиёфат!...

Леди Рэкстон унга қизиқиш билан қаради.

— Бирор кун, албатта, меникига боринг, лорд Генри. Бу гапингизни менга батафсилроқ тушунтириб берасиз. Назариянгиз жуда қизиқарли экан, — деди стол ортдан сузилиб чиқиб келаркан.

— Майли, бўлмаса, биз юқорида қизиқиб кетяпмиз, сизлар ҳам бу ерда ўтириб олиб, ҳадеб сиёсат-у гийбат билан шуғулланманглар, тезроқ бизнинг ёнимизга чиқинглар. Акс ҳолда, юқорида ҳаммамиз уришиб қоламиз, — деб қичқирди леди Нарборо остонада.

Ҳамма кулиб юборди. Аёллар чиқиб кетгандан кейин, столнинг оёқ томонида ўтирган мистер Чэмпмен виқор билан жойидан туриб, фахрли ўринни эгаллади. Дориан Грей ҳам жойини ўзгартириб, лорд Генрининг ёнига ўтирди. Мистер Чэмпмен дарҳол рақибларини масхаралаб, оммавий палатадаги ишларнинг аҳволидан гапира кетди. Инглиз учун жуда қўрқинчли бўлган “докторинер” деган сўз ўқтин-ўқтин кулги аралаш эшитилиб турарди. Мистер Чэмпмен Тафаккур минораларига британ байроғини кўтариб, британ миллатининг ота мерос фаросатсизлиги жамиятимизнинг ҳақиқий таянчи ҳам экани ҳақида гап сўқа бошлади. (Бу некбин, албатта, уни “соғлом инглиз фикри” деб тилга оларди.)

Лорд Генри унинг гапларини истехзо билан тинглади. Ниҳоят, у ўгирилиб, Дорианга қаради.

— Хўш, дўстим, энди ўзингизни тузукроқ ҳис қиляпсизми? Овқат вақтида анча мазангиз қочгандай кўринди?

— Йўқ, мен соппа-соғман, Генри. Бироз толиққанман. Бор гап шу, холос.

— Кеча лекин жуда авжида эдингиз. Кичкина герцогиняни бутунлай маҳлиё қилиб қўйдингиз. У менга Селбига бориш ниятида эканини айтди.

— Ҳа, у йигирманчида келишга ваъда берди.

— Монмаут ҳам у билан бирга борадими?

— Ҳа, албатта-да, Гарри.

— У хўб менинг жонимга тегди-да! Герцогинянинг ҳам жонига тегиб бўлган. Герцогиня — жуда оқила аёл-да. Аёл киши бу даражада оқила бўлмаслиги керак. Аёл киши заифа бўлмоғи керак. Унга шу заифаликнинг беқиёс латофати етишмайди. Ахир, олтин маъбуднинг оёғи сопол бўлса, биз уни камроқ қадрлаган бўлар эдик. Герцогинянинг оёқлари жуда бежирим, лекин улар сополдан эмас. Улар оқ чиннидан ясалган деса бўлади. Унинг оёқлари оловда тобланган, олов эса чиннини маҳв этмайди, балки чиниқтиради. Кичик жуссали бу аёл ҳаётда анча нарсани кўрган.

— Эрга текканига кўп бўлганми? — деб сўради Дориан.

— Унинг гапига қараганда, бир аср бўлган. Агар хотирам панд бермаса, пэрлар китобида ўн йил деб кўрсатилган. Лекин Монмаут билан бирга ўтказилган ўн йил бутун бир аср бўлиб туюлиши мумкин... Селбига яна кимлар келади?

— Виллоуби билан лорд Рэгби — иккови ҳам хотинлари билан. Кейин леди Нарборо, Жеффри, Глостон — хуллас, ўша одатдаги давра. Мен яна лорд Гротрианни ҳам таклиф қилдим.

— Уни таклиф қилиб яхши қилибсиз. У менга ёқади. Кўплар уни ёқтиришмайди, менимча, у жуда дилбар одам. Баъзан ҳаддан зиёд олифталик қилади-ю, бироқ буни бағоят маърифатли экани ювиб кетади. У тўкис замонавий одам.

— Хурсанд бўлишга шошилманг, Гарри, ҳали маълум эмас — кела оладими-йўқми. Эҳтимол, у отасини Монте-Карлога олиб бориши керак бўлар.

— Эҳ, бу ота-она деганлари кўп серхархаша халқ бўларкан-да!

Ҳар қалай, уни олиб келишга бир ҳаракат қилиб кўринг. Кўндиригиз бир амаллаб... Айтганча, Дориан, кеча сиз меникидан жуда эрта қочиб қолдингиз-а! Соат ҳали ўн бир ҳам бўлгани йўқ эди. Кейин нима иш қилдингиз? Наҳотки, тўппа-тўғри уйга равона бўлган бўлсангиз?

Дориан унга ялт этиб қаради-да, қовоғини уйди.

— Йўқ, Гарри, — деб жавоб берди у бироз ўтгач. Уйга соат учлардагина етиб бордим.

— Клубга бордингизми?

— Ҳа... Э-э, йўғ-е... — деб Дориан лабини тишлаб қолди. — Клубга борганим йўқ. Ўзим шундоқ, сайр қилиб юрдим... Қаерда бўлганим эсимда йўқ. Мунча суриштирмасангиз, Гарри. Бирам ўсмоқчилайсизки... Одам нима қилиб юрганини батафсил билмасангиз бўлмайди. Мен эсам кеча нима қилганимни бугун унутиб юборишга ҳаракат қиламан. Агар анигини билмоқчи бўлсангиз, мен уйга роппароса икки яримда бордим. Калитни уйда қолдирган эканман, эшикни мулозимим очишига тўғри келди. Агар сизга гапимнинг тасдиғи керак бўлса, мулозимимдан сўрашингиз мумкин.

Лорд Генри елкасини қисди.

— Қўйсангиз-чи, азизим, бунинг менга нима ҳожати бор? Юринг, меҳмонхонага, хонимларнинг ёнига борайлик... Йўқ, раҳмат, мистер Чэмпмен, мен херес ичмайман... Сизга бир нарса бўлипти ўзи, Дориан! Айтинг менга, нима бўлди? Бугун кайфиятингиз бежо?...

— Эҳ, Гарри, бунга эйтибор бермай қўя қолинг. Бугун жуда ҳам кайфиятим бузуқ, ҳамма нарса ғашимни келтирмоқда. Эртагами—индинга олдингизга бир кириб чиқаман. Ҳозир меҳмонхонага кирмайман, мен уйга кетмоғим керак. Леди Нарборога менинг узримни айтиб қўясиз.

— Майли, Дориан. Эртага сизни чойга кутаман. Герцогиня ҳам бўлади.

— Ҳаракат қиламан, — деди Дориан чиқиб кетар экан.

У уйига қараб йўл олди. У юрагидаги қўрқув туйғусини ўтиб кетди деб ўйлаган эди. Йўқ, ўтмаган экан — у яна қайтиб келди. Лорд Генри тасодифан берган савол уни мувозанатдан чиқарди. Ҳолбуки, у ҳозир ҳар доимдагидан ҳам босиқроқ ва дадилроқ бўлмоғи керак. Ҳозир уйига бориб, хатарли далилларни йўқ этмоғи керак. Ҳолбуки, буни ўйлашнинг ўзидаёқ унинг аъзойи баданида титроқ турмоқда. Далилларни йўқотиш эмас, ҳатто уларга қўл тегизишнинг ўзиёқ уни саросимага соларди.

Бироқ буни қилмаса бўлмайди. Шунинг учун Дориан кутубхонага кириб, эшикни ичидан қулфлади-да, кейин девордаги хуфия жавонни очиб, у ердан Бэзилнинг пальтоси билан саквояжини олди. Каминда ўт гуриллаб ёниб турипти. Дориан яна тараша қалади. Ёнаётган мовут билан теридан чиқаётган бадбўй ҳидга тоқат қилиб бўлмасди. Ҳаммасини йўқ қилиш учун чорак кам бир соатча уринишга тўғри келди. Охирига бориб ҳатто Дорианнинг кўнгли беҳузур бўлиб, боши айлана бошлади. У мис тобоқда бир нечта жазоир шамларини ёқди, кейин қўли билан пешонасини хушбўй мушк-анбарда ҳўллади...

Кейин тўсатдан унинг қорачиқлари кенгайиб кетди, кўзи ғалати бир тарзда ялтирай бошлади. У асабий равишда пастки лабини тишлади. Деразалар оралиғида Флоренцияда ноёб қора ёғочдан ясалган, устига фил суягидан нақшлар қадалган каттакон жавон турарди. Дориан сеҳрлангандай жавондан кўзини ололмай қолди — жавон бир вақтнинг ўзида ҳам ўзига тортар, ҳам юрагига қўрқув соларди. Гўё унинг ичида бир нима бор. Дориан бу “нима”га эга бўлмоқни жуда-жуда истайди ва шу билан бирга ундан жирканади... Бу зиддиятли иштиёқ унинг бутун вужудини ловуллашиб юборди. Унинг нафаслари бўғилди. Дориан папирос тутатиб чекди. Чекди-ю, шу заҳотиёқ уни улоқтирди. Унинг қовоқлари тушиб кетди. Шу қадар тушдики, узун-узун киприклари ёноғига тегай деб қолди. Лекин у ҳамон қимир этмас ва жавондан кўзини узмас эди.

Ниҳоят, у дивандан турди, аста босиб жавоннинг олдига келди ва эшикни очиб, яширин тугмачани босди. Жавондан учбурчак қутича аста сирғалиб чиқди. Дорианнинг бармоқлари гайришуурий тарзда қутича томон чўзилди, унинг қопқоғини очиб, ичидан яна бир лакланган хитойи қора қутичани олди. Қутича жуда гўзал эди. Унга тимазан деб берилган, биллур маржон тақилган устига ва ёнларига нафис нақшлар ишланган, учи попуклик ипак тасмачалар билан безатилган. Дориан қутичани очди. Унинг ичида мумга ўхшаган яшил дори ётар, ундан жуда ғалати ўткир ҳид анқиб турарди.

Дориан бир-икки дақиқа лабларида қотиб қолган табассум билан тараддуланиб турди. Хонанинг ичи иссиқ эди. Дориан эса совуқдан қақшаб бормоқда. У керишди, соатига қаради... Йигирмата кам ўн икки эди. У қутичани жойига қўйди, жавоннинг эшигини ёлди-да, хобхонага йўналди.

Тун зулмати қўйнида бронза соат ярим кеча бўлганидан хабар бериб занг урганида Дориан Грей оддий авом кийимини кийиб, бўйнига шарф ўраб, уйдан чиқди. Бонд-стритда у бақувват от қўшилган извошга дуч келди. У извошчини чақириб, паст овозда унга манзилни айтди.

Извошчи бош чайқади.

— Йўқ, жуда узоқлик қилади.

— Мана сизга бир тилла, — деди Дориан. — Агар тезроқ юрсангиз яна бир тилла оласиз.

— Майли, сэр, — деб жавоб берди извош эгаси. — Бир соатдан кейин етиб борасиз...

Дориан извошга ўтирди, извошчи пулни ҳамёнига солиб, отларини бурдида, Темза томонга йўрттириб кетди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Муздек ёмғир севалай бошлади. Унинг туманли пардаси ортидан кўча фонусларининг хира ёғдуси ажабтовур совуқ кўринади. Ҳамма трактирлар ёпила бошлаган, уларнинг эшиклари олдида тўп-тўп турган эркак-аёллар қоронғуда гирашира кўринади. Баъзи қовоқхоналардан кўчага портлагандай қаҳқаҳа товушлари учиб чиқади, баъзи бирларида маст-аласт одамлар бақириб-чақиришади. Бир-бирлари билан сўкишишади. Извошда ёнбошлаб, шляпасини бостириб кийиб олган Дориан Грей катта шаҳар ҳаётининг жирканч авра-астарини лоқайдлик билан кузатиб борар ва лорд Генри ташвишларининг биринчи куни унга айтган гапни ўқтин-ўқтин ичида такрорлаб қўярди: “Қалбингизни туйғуларингиз билан даволанг, туйғуларингизни эса қалбингиз даволасин”. Ҳа, ҳамма гап шунда! У, яъни Дориан кўп марталаб шундай қилишга ҳаракат қилган, бундан кейин ҳам шундай қилмоққа интилади. Наша чекадиган, қора дори ейдиганларнинг ишратхоналари бор. У ерга бориб, пул харжлаш, ҳамма нарсани унутмоқ мумкин. Шундай мудҳиш бузуқхоналар борки, у ерда эски гуноҳлар ҳақидаги хотиротларни янги гуноҳлар уммонида чўктириш мумкин.

Осмонда қўл етса бўладигандай жойда муаллақ турган ой сапсариқ бош чаноғига ўхшайди. Баъзан бесўнақай булут узун пардалари билан унинг юзини яширади. Кўчадаги фонуслар борган сари камайиб бормоқда, извош елиб бораётган кўчалар ҳам борган сари торайиб, совуқ тус олиб бормоқда. Извошчи ҳатто бир марта йўлдан адашиб ҳам қолди, ярим мил жойдан қайтишга тўғри келди. Кўлмакларни шалоплата-шалоплата от ҳам ҳориди, унинг устидан буғ кўтариляпти. Извошнинг ён томонидаги деразаларни қалин туман пардаси қоплаб олган эди.

“Қалбларингизни туйғуларингиз билан даволанг, туйғуларингизни эса қалбларингиз даволасин”. Бу сўзлар Дорианнинг қулоғига қуйилиб қолгандай жаранглашда давом этмоқда. Ҳа, унинг қалби ўлар даражада хаста. Лекин чиндан ҳам туйғулар уни даволай олармикин? Ахир, у бегуноҳ одамнинг қонини тўкди. Бу гуноҳдан ниманинг эвазига фориг бўлиш мумкин. Йўқ, бунақа гуноҳни кечириб бўлмайди.

Начора, ўзинг ўзингни кечиролмасанг, лоақал гуноҳни унутмоқ мумкин-ку!

Дориан ҳамма нарсани унутишга, хотирасидан ўчириб ташлашга, одамни чаққан заҳарли илонни янчиб ташлагандек ўгмишини мажақлаб ташлашга қатъий аҳд қилди. Чиндан-да, Дориан билан бундай гаплашишга Бэзилнинг нима ҳақи бор эди? Ким уни бошқа одамларнинг устидан қози қилиб қўйган. Яна унинг оғзидан чиққан гапларга қаранг-а! Бунақа гапларга одам боласи чидаш беролмайди.

Извош ҳамон илгарилаб борар, лекин энди ҳар қадами сайин секинлаб бораётган кўринарди. Дориан извошнинг деразасини тушириб, извошчига тезроқ юришга буюрди. Уни қорадорининг хумори тутмоқда эди, томоғи қуриб қолган, панжалари, томири тортишгандай жиккак бўлиб қолган. У газабига чидолмай, қўлидаги ҳассаси билан отнинг яғринига бир туширди. Извошчи бунни кўриб кулиб юборди-да, ўз навбатида отга қамчи урди. Дориан ҳам кулиб юборди, извошчи эса кулгини тўхтатиб, дамани ичига ютди.

Юришнинг охири бўлмайдигандек туюларди. Бир-бирини кесишиб ўтган тор кўчалар тарвақайлаб кетган ўргимчак уясининг тўрларига ўхшарди. Уларнинг якраанглигида алланечук кишини эздиган бир руҳ бор эди. Туман борган сари куюқлашиб бормоқда. Дорианнинг аҳволи жуда ёмонлашди.

Ғишт заводлари жойлашган холи бир маскандан ўтишди. Бу ерда туман унча қалин эмас эди, ғиштни пиштадиган ўчоқлар яққол кўзга ташланди. Уларнинг мўрилари узун-узун шишаларга ўхшарди. Уларнинг оғзидан тўқ жигарранг аланга тиллари елпугичсимон ёйилиб кўриниб турипти. Ўтиб кетаётган извошга қараб ит вовуллади, аллақандай зулмат кўйнида адашган чалқар қичқиради. От тойиб кетиб, бир томонга сапчиди ва тўрт оёқлаб югуриб кетди.

Бир неча минутдан кейин улар кенг ва текис йўлдан ўйдим-чуқур тош йўлга бурилишди, извошнинг тақир-туқури кучайди. Уйларнинг деразаларида чироқ кўринмайди, фақат баъзи деразаларнинг дарпардаларидагина ғаройиб соялар кўриниб қолади. Дориан уларга қизиқиш билан қарайди. Соялар баҳайбат кўғирчоқлардек ҳаракат қилишади, қўлларини жонли одамлардек силкитишади. Бироқ орадан кўп ўтмай улар Дорианнинг ғашига тега бошлади. Юрагида бўғиқ бир ғазаб бош кўтара бошлади. Муюлишда бурилганларидан сўнг бир аёл очиқ эшикдан уларга алланима деб қичқирди, бошқа жойда иккита эркак извошнинг кетидан қувлаб кетишди. Улар юз ярдча масофани югуриб ўтишди. Извошчи уларни қамчи билан ҳайдаб солди.

Бирор эҳтироснинг бандаси бўлган одамнинг фикри тор доирада айлана бошлайди, дейдилар. Дарҳақиқат, Дориан Грейнинг тишлайвериб моматалоқ бўлиб кетган лаблари орасидан ҳамон кишини толиқтирувчи бир қатъият билан ўша биргина маккорона ибора — қалб ва туйғулар ҳақидаги ибора такрор-такрор айтилаётгани эшитиларди. Бу аҳвол бу ибора тўлалигича кайфиятимга мос келади ва эҳтиросларимни оқлайди деб ўзини-ўзи ишонтирмагунча давом этди. Ҳолбуки, бу ибора оқланса-оқланмаса, барибир, ўша эҳтиросларнинг қулига айланиб бўлган эди. Битта фикр унинг бутун миясини, ундаги ҳар бир ҳужайрани забт этиб олганди, инсоний иштаҳалар ичида энг даҳшатлиси бўлмиш ҳеч нарса билан қондириб бўлмайдиган яшаш иштиёқи унинг ҳар бир асабини, жисмининг ҳар бир заррасини таранглаштирар, дир-дир титрашга мажбур қиларди. Бир замонлар уни воқеликка қайтариб тургани учун Дорианнинг нафратини қўзғатган ҳаёт бузуқликлари эндиликда худди ўша сабабга кўра унга қадрли бўлиб қолган эди. Ҳа, турмушнинг расволиклари унинг учун бирдан-бир чин нарса бўлиб қолди. Қўпол жанжаллар ва муштлашишлар, ифлос ишратхоналар, давомли маишатлар, ўғриларнинг тубанлиги, жамиятдаги қаланғи-қасанғиларнинг қабиҳлиги энди унинг хаёлотига Санъатнинг гўзал асарларига ва қўшиқ ато этадиган ҳаловатга қараганда кучлироқ таъсир кўрсатарди. Бу разолатларнинг ҳаммасига у эҳтиёж сезар, чунки улар унга хотираларини унутишга ёрдам берарди. У ўзига-ўзи уч кундан кейин бу хотираларнинг ҳаммасидан халос бўламан дерди.

Қўққисдан извошчи жиловни бир силтаб, извошни қоронғи тор кўчанинг олдида тўхтатди. Пастак-пастак уйларнинг томлари ва қийшайиб ётган мўрилари ортдан кемаларнинг мачталари қорайиб кўриниб турипти. Уларнинг атрофида нафис, юпқа елканларга ўхшаган паға-паға оқ туманлар сузиб юрипти.

— Айтган жойингиз шу атрофдами, сэр? — деб сўради извошчи бўғиқ овозда.

Дориан бесаранжом бўлиб, кўчани кўздан кечирди.

— Ҳа, шу ерда, — деди у ва шоша-пиша извошдан тушиб, извошчига ваъда қилган яна бир тиллани берди-да, соҳил томонга қараб тез-тез одимлаб кетди. Баъзи бир каттакон савдо кемаларида фонуслар ёқиб қўйилганди. Уларнинг шуъласи липиллаб турар ва кўлмакларда акс этарди. Анча олисда хорижга жўнашга тайёргарлик кўриб, кўмир ортаётган пороходнинг қизил чироқлари кўзга ташланди. Сирпанчиқ тош йўл худди ҳўл макинтошдай ялтирайди.

Дориан орқасидан ҳеч ким таъқиб этиб келмаётганига амин бўлмоқ учун, те-варак-атрофига аланг-жаланг аланглаб, чап томонга юрди. Етти-саккиз дақиқадан сўнг у иккита харобгина фабриканинг орқасига суқилиб кириб олган кўҳна ва ифлос бир уйга етиб борди. Юқори қаватнинг деразасида чироқ ёнарди. Дориан шу ерда тўхтаб, эшикни тақиллатди. Унинг эшикни қоқиши аввалдан келишиб қўйилган тарзда эди.

Бир дақиқадан кейин у йўлакдаги қадам товушларини эшитди, эшикнинг занжири шиқирлаб туширилди. Кейин эшик оҳиста очилди ва у пастаккина семиз одамга бир оғиз ҳеч нима демай ичкарига кирди. Семиз одам бир қадам орқасига чекиниб, деворга қапишиб унга йўл берди. Йўлакнинг охирида кир бўлиб кетган зангори парда осиб қўйилган эди, у очиқ эшикдан ёпирилиб кирган шамол эпкинидан ҳилпираб турарди. Пардани бир ёнга суриб Дориан рақс ўргатадиган но-чоргина хонага ўхшайдиган, шифти паст узун хонага кирди. Деворларда газ чироқлар ёниб турар, уларнинг хира шуъласи пашшалар ўтириб кетган кўзгуларда акс этарди. Чироқларнинг устига ўрнатилган тулука қалпоқлар ҳам титраб турган султ алангадай кўринарди. Пол устига сап-сарик қипиқ тўкилган. Унда кир ботинкаларнинг излари, тўкилган виноларнинг қора доғлари сезилиб туради. Ўртада темир печкада гуриллаб олов ёниб турипти. Бир нечта малайяликлар чордана қуриб ўтириб олишиб, ошиқ ўйнашяпти, нималардир деб гап сотишяпти ва оппоқ тишларини кўрсатишиб кулишяпти. Бир бурчакда столга кўкрагини бериб, бошини қўлларига қўйиб денгизчи ўтирипти, деворни бошдан-оёқ энлаган пештахта ортида эса кучдан қолиб сўлиган икки аёл пальтосининг энгини чўтка билан тозалаётган қарияга тегажоқлик қилишяпти.

— Унинг назарида, ҳозир ҳам баданидан қизил чумолилар ўрмалаб кетаётгандай туюлаётгандай бўлса керак, — деди аёллардан бири ўтиб кетаётган Дорианга. Қария даҳшат ичида аёлга қаради-да, аянчли тарзда минғирлай бошлади.

Хонанинг нариги бошида нарвондан кўтарилиб ним қоронги бир ҳужрага кириларди. Дориан шалоғи чиққан учта зинани босиб ўтиб, эшикни очди. Унинг юзига гуп этиб қорадорининг ҳиди урилди. Дориан бу ҳидни симириб чуқур нафас олди ва бутун вужуди роҳатланаётганини ҳис қилди. У ичкарига кирганида оқ-сарикдан келган ёш йигит лампа устига энгашиб, дастаси ингичка ва узун трубкасини ўт олдираётган эди. У Дорианга қараб, истар-истамас бош ирғади.

— Шу ерда экансиз-да, Адриан?

— Бошқа яна қаерда бўлай? — деб лоқайд жавоб берди у. — Эндиликда мен билан эски танишларимнинг биронтаси ҳам гаплашишни истамайди.

— Мен сизни Англиядан кетиб қолган деб ўйловдим.

— Дарлингтон қўлини совуқ сувга урмайди... Акам ниҳоят векселлар бўйича қарзимни тўлади... Лекин Жорж ҳам мен билан гаплашишни истамайди... Ҳа, энди, барибир, — деб илова қилди у хўрсиниб. — Ҳозирча манови сабил бор экан, менга дўстларнинг кераги йўқ. Ўйласам, ўзи, дўстларим ҳам итбалиқдан кўп бўлган экан-да...

Дориан сесканиб, юзини ўгирди. У ҳужрани кўздан кечирди. Яғири чиқиб кетган йиртиқ-ямоқ тўшакларда ҳар хил одамлар бири-биридан бемаъни ва ғаройиб алпозда ётипти. Баъзилари қўл-оёқларини ғужанак қилиб олишган, баъзиларининг оғзи очиқ, яна бир хилларининг кўз қорачиғи бир нуқтага тикилиб қотиб қолган. Бу манзара Дорианни маҳлиё этиб олгандай эди. Бу одамлар чекаётган ширин уқубатлар унга таниш эди. Улар ҳозир ўзларини жаннатда деб ҳис қилишади. Айни чоқда бу ғалати дўзах улар учун янги қувончлар сирини очиб берадиган дўзах ҳам эди. Ҳозир бу одамлар ўзларини Дориандан кўра бахтлироқ ҳис қилишмоқда, чунки Дориан ҳали-ҳозир ўз фикрининг асоратидан қутула олгани йўқ. Хотиралар даҳшатли дарддай унинг қалбини кемириб ётипти. Уқтин-ўқтин унинг қаршисидан Бэзил Холлуорднинг унга қадалган кўзлари сузиб ўтади. Хотираларидан тезроқ халос бўлишга ҳарчанд уринмасин, Дориан бу ерда қолишга қурби етмаслигини ҳис қилди. Уни ҳеч ким танимайдиган бирор ёққа кетгиси келди. У ўзидан-ўзи қочмоқчи эди.

— Бошқа жойга бораман, — деди у бироз сукутдан сўнг.

— Верфргами?

— Ҳа.

— Анови ёввойи мушук ўша ерда бўлса керак. Уни бу ерга бошқа келтиришмаяпти.

Дориан елкасини қисди.

— Начора? Маъшуқа аёллар роса ҳам жонимга тегиб кетган. Нафрат қиладиган аёллар билан гурунглашиш мароқлироқ. Бундан ташқари, у ердаги дори ўткирроқ.

— Йўғ-е, ҳаммаси бир гўр...

— У ерники менинг таъбимга кўпроқ ўтиришади. Юринг, бирор нарса ичайлик. Бугун бир тўйиб ичгим келди.

— Менинг ҳеч нарсага кўнглим йўқ, — деб минғирлади Адриан.

— Барибир, қани, юринг.

Адриан Синглтон эринчоқлик билан ўрнидан туриб, Дорианнинг кетидан буфетга қараб кетди. Йиртиқ салла ўраб, сийқаси чиққан пальто кийиб олган мулат хизматчи тишларини иржайтириб, улар билан саломлашди-да, уларнинг олдига “тақ” этказиб бир шиша бренди билан иккита стакан қўйди. Пештахта олдида турган аёллар шу заҳотиёқ яқинроқ сурилиб, уларга гап ташлай бошлади-лар. Дориан уларга орқасини ўгириб олиб, Синглтонга бир нарсалар деб пичирлади.

Аёллардан бири лабини буриб кулди.

— Бугун мунча димоғи кўтарилган-а! — деди у истехзо билан.

— Худо ҳақи, мени тинч қўй, — деб қичқирди депсиниб. — Сенга нима керак ўзи? Пулми? Ма, ол. Бошқа оғзингни очиб мен билан гаплашма!

Аёлларнинг хира қорачиқларида бир лаҳза қизил учқунлар чақнагандек бўлди, бироқ улар шу ондаёқ сўнди ва кўзлари яна хира тортиб, сўниқ тус олди. Аёл бошини силкиди ва очкўзлик билан пештахта устидаги унга ташланган пулларни сидириб олди. Дугонаси унга ҳасад билан қараб турарди.

— Буларнинг бари беҳуда, — деб хўрсиниб чала қолган гапни давом эттирди Адриан. — Мен у ерга қайтиб бормоқчи эмасман. Нима қиламан? Шу ерда ҳам аҳволим ёмон эмас.

— Бирор нарсага муҳтожлик сезадиган бўлсангиз, менга ёзиб юборинг. Хўпми? — деб сўради Дориан бироз сукут сақлагач.

— Майли, ёзсам ёзарман...

— Хўп, хайр, бўлмаса...

— Хайр, — деб жавоб берди йигит қуриган лабларини рўмолча билан арта туриб. Сўнгра у зинадан кўтарила бошлади.

Дориан бир муддат унинг орқасидан алам билан қараб турдида, кейин эшикка йўл олди. У пардани бир ёнга сураётганда, пул берган аёлнинг беҳаё кулгиси эшитилди:

— Кетиб қоляпти-ку бу алвастининг ўлжаси! — деб хириллаб қичқирди аёл ҳиқичоғини босиб.

— Мени бунақа деб чақира кўрма, лаънати! — деб ўшқирди унга Дориан.

Аёл бармоқларини қасирлатиб, янада баландроқ овозда қичқирди:

— Нима бало, бўлмаса, сени Гўзал Шаҳзода деб чақирайми? Лаббай?

Стул ортида ўтирган денгизчи бу қий-чувни эшитиб уйғониб кетди ва ўрнидан сапчиб туриб, телбалардек теварак-атрофига аланг-жалаң қарай бошлади. Даҳлизда эшикнинг тарақлаб ёпилганини эшитгач, орқасидан биров қуваётгандай жонҳолатда югуриб ташқарига чиқди.

Дориан Грей севалаб ёғаётган ёмғир остида соҳил бўйлаб кетиб борарди. Адриан Синглтон билан учрашув уни негадир жуда қаттиқ ҳаяжонга солди ва ўз-ўзига савол бериб, “бу йигитнинг ҳаётини расво қилган сенсан, Дориан” деб очиқдан-очиқ таъна қилганида Бэзил Холлуорд ҳақмиди, йўқми дея сўради. Бир дақиқа унинг кўзларида маъюслик ифодаси пайдо бўлди. Лекин у шу заҳотиёқ ўзини ўнглаб олди.

Гапнинг индаллосини айтганда, унга нима?

Умр деган нарса жуда қисқа, бировларнинг хатолари юкини ўз зимманга олишга арзимади. Ҳар ким ўзи истаганча ҳаёт кечиради ва бунинг учун ўзи ҳисоб-китоб қилади. Фақат шуниси алам қиладики, одамзод кўпинча ҳаётида қилган якка-ю ягона хатоси учун адоқсиз тарзда ҳисоб-китоб қилади. Тақдир инсон билан ҳисоб-китоб қилар экан, ҳеч қачон уни қарзларидан тугал қутулган деб ҳисобламайди.

Агар руҳшуносларга ишонса, шундай ҳолатлар бўладикки, гуноҳ қилиш (ёхуд одамлар гуноҳ деб атайдиган нарсани қилиш) иштиёқи одамни чулғаб оладикки, унинг жисмининг ҳар бир зарраси, миясининг ҳар бир ҳужайраси хатарли инстинктлар таъсирида ҳаракат қила бошлайди. Бундай вақтларда одамлар ирода-

ларининг эркинлигини йўқотиб қўядилар. Файришуурий тарзда улар ўз ҳалокатлари сари борадилар. Уларнинг шундан бошқа иложлари йўқ, уларнинг онги ё сукут сақлайди, ёхуд ўзининг аралашуви билан исённи янада мароқли қилади. Ахир, илоҳшунослар қайта-қайта қулоғимизга “гуноҳлар ичида энг даҳшатлиси шаккокликдир!” деб қўйишдан чарчашмайди. Ёвузлик салафи бўлмиш Улуғ Руҳ айни ана шу исёни учун самолардан қувилган.

Ҳамма нарсага лоқайд бўлиб қолган, фақат бузуқликлардан тасалли топиш иштиёқида ёнган, хаёлотли бутунлай кирланиб битган, қалби жунбушга келган Дориан Грей борган сари қадамини тезлатиб олға қараб кетиб борарди. У усти ёпиқ қоронғи йўлакка кирди. У расволик бобида донг чиқарган ишратхона сари бормоқда эди. Ҳозир йўлни қисқартиш учун шу йўлакка бурилган эди. Лекин йўлакка бурилиши биланоқ тўсатдан кимдир орқасидан келиб елкаларидан ушлади ва ўзини ўнглаб олишига йўл қўймай, деворга қапиштирди-да, бақувват қўллари билан Дорианнинг томоғидан гиппа бўғиб олди.

Дориан жонҳолатда ўзини ҳимоя қила бошлади ва жуда қаттиқ зўр бериб, бўғиб турган қўллари томоғидан ажратиб олди. Шу дақиқада тўппончанинг тепкиси шиқиллади ва Дорианнинг кўз ўнгида тўппонча ялтираб кўринди. Тўппонча тўппатўғри унинг пешонасига йўналтирилган эди. У қоронғуликда қаршисида турган паст бўйли, миқти насадали эркакни ёра-шира кўрди.

— Сизга нима керак?— деб сўради Дориан энтикиб.

— Қимирламай тек тулинг!— деб буйруқ берди у. — Қимир этсангиз, отиб ташлайман.

— Жинни бўлиб қолибсиз! Мен сизга нима қилдим?

— Сиз Сибила Вэйнинг ҳаётини хароб қилгансиз. Сибила Вэй эса менинг синглим бўлади. У ўз жонига қасд қилди. Биламан, унинг ўлимига сиз айбдорсиз. Мен сизни ўлдиришга қасам ичганман. Неча йилдан бери сизни қидираман, сира изингизни тополмайман... Фақат икки кишигина сизни тасвираб беришлари мумкин эди, лекин уларнинг иккови ҳам ўлиб кетди. Мен эса сизнинг тўғрини гизда ҳеч нарса билмас эдим. Фақат синглим сизга эркалатиб берган номдангина хабардор эдим. Бугун тасодифан уни эшитиб қолдим. Худого ибодат қилинг, ҳозир нариги дунёга жўнайсиз.

Дориан Грей қўрққанидан миқ этолмай қолди.

— Мен синглингизни ҳеч қачон билган эмасман,— деди у ҳиқиллай-ҳиқиллай шивирлаб.— Мен уни эшитган ҳам эмасман. Жинни бўлиб қолибсиз.

— Гуноҳларингизга тавба қилинг деяпман мен сизга. Негаки, менинг Жеймс Вэй эканим нечоғлик аниқ бўлса, сизнинг ўлишингиз ҳам шунчалик ҳақ.

Даҳшатли дақиқа! Дориан нима қилишини билмай, тили калимага келмай доддираб қолди.

— Тиз чуқинг! — дея ҳайқирди Жеймс Вэй.— бир дақиқа муҳлат бераман. Заррача ҳам ортиқ берилмайди. Ибодат қилиб олинг. Бугун мен сафарга жўнайман. Лекин аввал сизни гумдон қилмоғим керак. Бир дақиқа муҳлат бераман, та-мом-вассалом!

Дориан қўллари шалвираб, қўрқувдан бўғинлари бўшашиб турарди. Қўққисдан унинг қалбида умид учқуни йилтиллади.

— Шошманг! — деб хитоб қилди у.— Синглингиз ўлганига неча йил бўлди? Тезроқ жавоб беринг!

— Ўн саккиз йил! — деб жавоб берди денгизчи. — Хўш, нима бўпти? Йилларнинг нима дахли бор бунга?

— Ўн саккиз йил! — деб Дориан Грей тантанавор оҳангда кулиб юборди. Ўн саккиз йил! Сиз мени чироқнинг тагига олиб бориб, башарамга тузукроқ бир қаранг.

Жеймс Вэй бир дақиқа Дориан нима демоқчи эканини тушуна олмай тараддуланиб қолди. Кейин уни қоронғу йўлакдан фонуснинг тагига судради.

Фонуснинг шабадада қалтираб турган тили ҳар қанча заиф бўлмасин, Жеймс Вэйнинг жуда мудҳиш хато қилиб қўйишига сал қолганига амин бўлиши учун кифоя қилди.

У ўлдирмоқчи бўлган одамнинг башарасидан навқирон ёшликнинг латофати

барқ уриб турарди. Бу чеҳрада бокира мусаффоликнинг муҳри бор эди. Зоҳиран у ҳали йигирмадан ошмаган кўринар эди. У Сибиладан катта бўлса жиндай катта, бўлмаса унинг ёшларида эди. Ҳа, Жеймс синглисидан ажраганда бор-йўғи ўн саккизга кирган эди. Аён кўришиб турипти — бу одам синглисини нобуд қилган одам эмас.

Жеймс Вэйн Дорианни қўйиб юборди, бир қадам орқага чекинди.

— Ё тавбангдан кетай, Парвардигор! Сизни отиб қўйишимга сал қолди-я!

Дориан хўрсиниб, нафасини ростлади.

— Ҳа, мудҳиш бир жиноятни содир қилишингизга сал қолди, — деди у Жеймсга қаҳр билан қараб. — Майли, бу иш сизга сабоқ бўлсин. Одам ўч олиш вазифасини зиммасига олмаслиги керак. Бу — худонинг иши.

— Мени маъзур тутасиз, сэр,— деди Жеймс мингирлаб.— Мени йўлдан оздирдилар. Бу лаънати исловатхонада тасодифан иккита сўзни эшитиб қолдим-у, улар мени сохта йўлга солиб юборишипти.

— Уйингизга борақолинг, майли, тўппончангизни яшириб қўйинг, бўлмаса, бошингизга кулфат тушиб қолиши ҳеч гап эмас.

Жеймс Вэйн даҳшатдан ўзига келолмай, ҳамон тош йўл устида қимир этмай турарди. Унинг бутун вужуди дағ-дағ қалтирамоқда. Орадан бир оз вақт ўтгач, нам девор ёқалаб пушиб келган қора соя фонуснинг ёруғи тушиб турган жойга чиқди-да, астагина денгизчининг ёнига келди. Денгизчи елкасига кимдир кўлини қўйганини ҳис қилиб, сесканиб тушди ва ўгирилиб қаради. Бу яқиндагина ишратхонада бўфет ёнида турган икки аёлнинг бири эди.

— Нега уни ўлдирмадинг? — деб сўради у ичкиликдан шишиб кетган юзини денгизчига яқинлаштириб.

— Сен Дейлиникдан югуриб чиқишинг биланоқ, уни кетидан қувлаётганингни дарров билдим. Эй, аҳмоқ-а, уни гумдон қилиш керак эди. Ҳамёни тўла пул эди. Ўзи бўлса, ҳақиқий шайтон.

— У мен излаётган одам эмас экан, — деб жавоб берди Жеймс Вэйн. — Бировнинг пули менга керак эмас. Мен бир одамдан ўч олмогим керак. Ҳозир у қирқ ёшларга борган бўлиши керак. Бу эса ҳали ғирт болага ўхшайди. Худога минг қатла шукур, уни ўлдирмадим, бўлмаса, қўлим бегуноҳ бир одамнинг қонига ботган бўларди.

Аёл истеҳзо билан кулиб юборди.

— Ғирт бола дегин! Буни қара-я! Ҳой нодон, билмасанг, билиб қўй, мана, ўн саккиз йилдирки, Гўзал Шаҳзода мени шу кўйга солиб қўйган.

— Алдаяпсан! — дея хитоб қилди Жеймс Вэйн.

Аёл кўлини кўтарди.

— Худо ҳақиға онт ичаман, гапим рост.

— Қасам ичаман дейсанми?

— Агар алдаётган бўлсам, тилим қирқилсин! Бу ерга ўралашиб юрадиганлар ичида ҳаммадан ярамаси — шу! Уни чиройли чеҳра эвазига жонини шайтонга сотган дейишади. Уни таниганимга яқинда ўн саккиз йил бўлади. Шунча йил мобайнида у деярлик ўзгаргани йўқ... Менга ўхшаган эмас у ... — деб илова қилди у алам билан кулиб.

— Демак, онт ичаман дегин?

— Онт ичаман!— деди аёл хириллаган овозда сўлиган лабларини чўччайтириб. — Лекин сен мени сотиб қўйма, — деди аёл ялингансимон. — Мен ундан қўрқаман. Менга жиндай пул бер — тунаш ҳақини тўлаб қўяй.

Денгизчи болахонадор қилиб сўкиниб, Дориан Грей кетган томонга югурди. Бироқ у исиз ғойиб бўлган эди. Жеймс Вэйн югуришдан тўхтаб, орқасига ўгирилганда кўчадаги аёл ҳам ғойиб бўлганди.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин Дориан Грей ўзининг Селби-Роялдаги ҳовлисида гулхонада хушрўйгина герцогиня Монмаут билан гурунглашиб ўтирарди. Герцогиня Монмаут олтмиш яшар қоқ суяк эри билан Дорианникига меҳмон бўлиб келганди. Оқшомги чой вақти эди. Тепасига қалпоқ кийгазилган чироқнинг майин

нурлари стол устидаги чинни ва кумуш идишларни ёритиб турипти. Дастурхон устида герцогиня бекалик қиялпти. Унинг дўмбоққина оппоқ қўллари идишлар орасида парвоз қилар, лаъли ранг дудоқларида эса табассум ўйнади. Афтидан, Дориан унга шивирлаб айтаётган гаплар уни беҳад завқлантираётган кўринади. Шоҳи ёстиқлар қўйилган тўқима ўриндикда ёнбошлаб ётган лорд Генри уларни кузатиб ўтирар, напармон рангли диванда савлат тўкиб ўтирган леди Нарборо ўзини герцогнинг ҳикоясини тинглаётгандай қилиб кўрсатишга тиришарди. Герцог яқинда ўзининг коллекцияси учун қўлга киритгани Бразилия қўнғизи тўғрисида оғзидан бол томиб ҳикоя қиларди. Смокинг кийиб олган учта ёш олифта аёлларни пирожний билан меҳмон қилишяпти. Селбига ўн икки киши меҳмон бўлиб келган эди. Эртасига яна меҳмонлар келиши керак эди.

— Нималар тўғрисида гурунглашяпсизлар? — деб сўради лорд Генри стол олдида келиб, қўлидаги қаҳва идишини қўяр экан. — Ҳамманинг номини янгилаш тўғрисидаги менинг лойиҳамни Дориан сизга гапириб бергандир, Глэдис?

— Мен номимни мутлақо ўзгартирмоқчи эмасман, Гарри, — деб эътироз билдирди герцогиня сузук кўзлари билан унга қарар экан. — Мен ўзимнинг исмимдан мамнунман. Менимча, мистер Грей ҳам ўзининг исмидан мамнун бўлса керак.

— Азизим Глэдис, мен устимдан олтин қуйганда ҳам сизники билан Дориан-никага ўхшаган исмларни зинҳор-базинҳор ўзгартирмаган бўлардим. Бу исмларнинг иккови ҳам жуда яхши. Мен, асосан, гулларнинг номини назарда тутяпман. Мен кеча ёқамга қадаб олмоқ учун битта орхидея гулини кесиб олдим. Жуда ҳам гўзал, бағри доғли, етти гуноҳи азим каби жозибалик. Файришуурий тарзда бу орхидея нима деб аталади деб боғбондан сўрадим. У эса бу гўзал нав “робинзоннома” деб аталади дея жавоб берди. Ёки шунга ўхшаш бошқа бир бесўнақайроқ сўзни айтди. Тўғриси айтганда, биз буюмларни чиройли номлар билан аташ борасидаги уқувингизни йўқотиб қўйганмиз, — ҳа, ҳа, ҳар қанча қайғули бўлмасин, бу — ҳақиқат. Қолбуки, сўз — катта нарса. Мен ҳеч қачон одамларнинг қилмишларига тирхишлик қилмайман, мен фақат сўзларга талабчанман... Шунинг учун ҳам адабиётдаги вульгар реализмга сира тоқатим йўқ. Белкуракни белкурак деб атайдиган одамни белкурак билан ишлашга мажбур қилмоқ керак — у шундан бошқа нарсага ярамайди.

— Ундай бўлса, сизнинг ўзингизни янгичасига нима деб атаймиз, Гарри? — деб сўради герцогиня.

— “Мистер Парадокс” деймиз-да, — деди Дориан.

— Жуда ўринли топдингиз! — деди герцогиня.

— Бунақа исмни эшитишни ҳам истамайман, — деб кулиб эътироз билдирди лорд Генри ўриндикқа ўтирар экан. — Лақаб бир ёпишиб қолса, кейин уни қирғич билан ҳам қариб йўқотолмайсан. Йўқ, мен бу унвондан воз кечаман.

— Қироллар воз кечмаслиги керак, — деди огоҳлантириш оҳангида герцогиня дўндиқ лабларини чўччайтириб.

— Демак, сиз менинг тахтни ҳимоя қилишимни истайсиз?

— Ҳа.

— Лекин мен келажак ҳақиқатларини айтяпман.

— Мен эса ҳозирги адашишларни афзал кўраман, — деб унинг дамнини кесди герцогиня.

— Сиз мени қуролимдан маҳрум қилиб қўяяпсиз, Глэдис! — деб хитоб қилди лорд Генри унинг кайфиятидан завқланиб.

— Олган бўлсам, қалқонингизни олдим, найзангизни қолдирдим-ку, Гарри.

— Мен ҳеч қачон гўзалликка қарши курашмайман, — деди лорд Генри тавозеъ билан таъзим қилиб.

— Бу хато, Гарри, гапимга ишонаверинг. Сиз чиройни ҳаддан ташқари қадрлайсиз.

— Қўйинг, унақа деманг, Глэдис. Тўғри, мен олижаноб бўлгандан кўра чиройли бўлган яхшироқ деб ҳисоблайман. Лекин бошқа томондан қараганда, бадбашара бўлгандан кўра олижаноб бўлган яхшироқ деган фикрга биринчи бўлиб қўшилишга тайёрман.

— Ундай бўладиган бўлса, хунуклик етгита гуноҳи азимнинг бири экан-да? — деб хитоб қилди герцогиня. — Ахир, ҳозиргина ўзингиз уларни орхидея билан қиёслаб турган эдингиз-ку?

— Йўқ, Глэдис, хунуклик — етти азим эзгуликнинг бири. Сиз имони бақувват тори сифатида уларнинг аҳамиятини камситмаслигингиз керак. Пиво, Инжил ва ана шу етти азим эзгулик бизнинг Англиямизни ҳозирги аҳволга олиб келган нарсалардир.

— Демак, сиз бизнинг мамлакатимизни севмайсиз?

— Мен шу мамлакатда яшайман.

— Яшайсиз-у, уни роса ҳафсала билан ёмонлайсиз?

— Сизга қолса, мен Европанинг Англия ҳақидаги фикрига қўшилсам туюқмиди?

— Европада бизнинг тўғримизда нима дейишаркан?

— Тартюф Англияга муҳожир бўлиб бориб, бу ерда дўкон очган дейишади.

— Бу ўзингиздан чиққан доноликми, Гарри?

— Уни сизга совға қила қоламан.

— Мен уни нима қилар эканман? У жуда ҳам ҳақиқатга ўхшаб кетаркан.

— Сиз кўрқманг. Бизнинг ватандошларимиз ҳеч қачон сувратларига қараб ўзларини таниб ололмайдилар.

— Улар оқил одамлар.

— Оқилдан кўра муғомбир деса тўғри бўлар. Якуний ҳисоб-китоб қилишганда, аҳмоқликни бойлик билан, бузуқликни мунофиқлик билан қоплашга ҳаракат қилишади.

— Шундоқ бўла ҳам, ўтмишда биз улуғ ишлар қилганмиз.

— Уларни қилишга бизни мажбур этишган, Глэдис.

— Лекин зиммамиздаги бу юкни шараф билан кўтариб юрганмиз.

— Кўтариб олиб, Фонд биржасидан нарига ўта олмагансизлар.

Герцогиня бошини чайқади.

— Мен миллатнинг улуғлигига ишонаман.

— Бу фақат тadbиркорлик ва шиддаткорликнинг қолдиғи, холос.

— Тараққиётнинг гарови шунда.

— Тушкунлик менга маъқулроқ.

— Унда санъатни нима қиламиз?

— Санъат — хасталиқдир.

— Муҳаббат-чи?

— Хом хаёл.

— Дин-чи?

— Кенг тарқалган сохта имон.

— Сиз ҳеч нарсага ишонмас экансиз.

— Сира ундоқ эмас-да. Ҳар қандай гумон — ибтидои имондир.

— Ундай бўлса, сиз кимсиз?

— Таъриф бермоқ — чеклаб қўймоқдир.

— Лоақал, менга калаванинг учини беринг.

— Иплар ҳаммаси узук-юлуқ. Бунақа иплар билан адашиб қолишингиз ҳеч гап эмас.

— Менинг тилимни узил-кесил қисиб қўйдингиз. Келинг, бошқа гапдан гаплашайлик.

— Шу уйнинг эгасидан гаплашайлик, бўлмаса. Жуда яхши мавзу. Анча йиллар аввал унга Гўзал Шаҳзода деб ном қўйишган эди.

— Қўйинг, эсимга солманг буни, — деб хитоб қилди Дориан Грей.

— Бегимиз бугун жуда тегма нозик бўлиб қолган, — деди герцогиня қизариб. — Унинг назарида Монмаут менга соф илмий манфаатлар йўлида уйланган. Мени ҳозирги капалакларнинг энг яхши нусхаси деб ўйлаган шекилли-да.

— Лекин у сизни игнага санчиб, қутисига солиб қўймас дейман, герцогиня? — деди кулиб Дориан.

— Оқсоч аёл жаҳли чиққан кезларда менга санчиб турадиган игналари ҳам етар.

— Нима учун унинг сиздан жаҳли чиқар экан?

— Арзимаган нарсалар важдан, мистер Грей. Гапимга ишонаверинг. Одатда мен чоракам тўққизда келаман-да, унга мени соат тўққиз яримгача кийинтириб бўлишинг керак дейман.

— Ҳали шу важдан сизга қовоқ-тумшуқ қиладими? Бунақа оқсочнинг баҳридан ўтсангиз бўлар экан, герцогиня.

— Иложим йўқ, мистер Грей. У менинг бош кийимларимга ҳар хил шаклу шамойиллар топиб берди. Леди Хилстонникига кийиб борган шляпам эсингиздами? Кўриб турибман, эсингиздан чиқипти. Одоб юзасидан эсингизда бордай қилиб кўрсатяпсиз. Хуллас, ўша шляпани оқсочим йўқ ердан бино қилган эди. Ҳамма яхши шляпалар, аслида, йўқ ердан бино қилинади.

— Ҳамма яхши обрў-эътиборлар ҳам шунақа, Глэдис, — деб гап қўшди лорд Генри. — Агар одам чиндан ҳам бирон нарсаси билан кўзга кўриниб қолса, шу заҳотиёқ унинг душманлари пайдо бўлади. Бизнинг давраларимиз фақат ўртамиёна одамлардан ташкил топган. Ўртамиёналик эса кўпчиликка манзур бўлишининг гарови.

— Фақат аёллар бунақа эмас, Гарри, — деб герцогиня бошини сарак-сарак қилди. — Аёллар эса дунёни бошқаради. Сизни ишонтириб айтаманки, аёлларнинг ўртамиёналикка тоқати йўқ. Кимдир биз аёллар тўғрисида “булар қулоқлари билан севишади” деган экан. Сиз, эркаклар эса кўзларингиз билан севадилар... Агар сизлар, умуман, бирор замон севишга қодир бўлган бўлсаларинг...

— Назаримда, биз бутун умримиз мобайнида севиш билан бандмиз, — деди Дориан.

— Демак, ундоқ бўлса, ҳеч кимни чинакамига яхши кўрмас экансизлар, мистер Грей! — деб эътироз билдирди герцогиня ҳазилакам ачиниш билан.

— Азизим Глэдис, нега бунақа куфрона гапларни гапиряпсиз? — деб хитоб қилди Генри. — Севгига куч бериб турадиган нарса — такрор. Фақат такрорлаш билангина оддий иштиёқ санъатга айланади. Шуниси ҳам борки, ҳар гал янгидан севганингда худди биринчи марта севаётганга ўхшайсан. Севаётган одамнинг ўзгариб тураверади, эҳтирос эса ҳамиша ягона ва бетакрор нарса бўлиб қолаверади. Эврилишлар унинг кучига куч қўшади, холос. Ҳаёт одамга жуда ярлақганда фақат бир марта бир Улуғ лаҳза ато этади. Бахт деганнинг сири шундаки, ана шу улуғ лаҳзани имкони борича тез-тез бошдан кечириб турмоқ керак.

— Агар бу лаҳза сизга оғир жароҳат етказса ҳам-а, Гарри? — деб сўради герцогиня бироз сукутдан сўнг.

— Ҳа, айниқса, у сизга жароҳат етказганда, — деб жавоб берди лорд Генри.

Герцогиня Дорианга ўгирилиб, унга алланечук ғалати нигоҳ билан тикилди.

— Сиз нима дейсиз бунга, мистер Грей? — деб сўради у.

Дориан дарҳол жавоб бергани йўқ. Ниҳоят, у кулиб юборди-да, бошини чайқади.

— Мен герцогиня, ҳамиша ҳамма масалада лорд Генрининг фикрига қўшиламман.

— Ҳатто у ноҳақ бўлганда ҳам-а?

— Гарри ҳамиша ҳақ бўлади, герцогиня.

— Ундай бўлса, унинг фалсафаси сизнинг бахтиёр бўлишингизга ёрдам бердими?

— Мен ҳеч қачон бахт излаган эмасман. Унинг кимга кераги бор? Мен лаззат излаганман, холос.

— Хўш, излаган лаззатингизни топганмисиз, мистер Грей.

— Ҳа. Тез-тез топиб турардим.

Герцогиня оғир сўлиш олиб деди:

— Мен эса фақат тинчлигу хотиржамликни қўмсайман. Агар ҳозир бориб, кийимларимни ўзгартирмасам, бугун шу либосда қолиб кетаман.

— Сиз учун бир неча дона орхидей танлашимга изн бергайсиз, герцогиня, — деб хитоб қилди Дориан жонланиб ва ўрнидан сапчиб туриб, гулхонанинг ичкари томонига йўналди.

— Сиз унга ноинсофларча ишва қиляпсиз, Глэдис, — деди лорд Генри ўзининг қариндошига. — Эҳтиёт бўлинг. Бошингизни айлантириб қўймасин.

— Агар шу бўлмаганда кураш ҳам бўлмас эди.

- Демак, юнон юнонга қарши бораркан-да?
- Мен трояликлар томонидаман. Улар аёл учун курашган.
- Курашган-у, мағлуб бўлишган.
- Асирликдан ҳам даҳшатлироқ нарсалар бор жаҳонда, — деб луқма ташлади герцогиня.
- Ўҳ-ҳў, сиз жировни қўйиб юбориб кетаркансиз-ку!
- Фақат пойгадагица яшаётгандай бўласан, — деб жавоб берди герцогиня.
- Мен буни шу бугуноқ кундалигимга ёзиб қўяман.
- Нимани ёзиб қўясиз?
- Қўлини куйдирган бола оловга қўл чўзади.
- Олов менга теккани ҳам йўқ, Гарри. Менинг қанотларим бутун.
- Улар сизга қандай хизмат қилса қилаётгандир-у, фақат парвоз қилишингиз учун хизмат қилмаяпти. Сиз хавф-хатардан учиб нари кетишни хаёлингизга ҳам келтираётганингиз йўқ.
- Афтидан, довюраклик эркакларни тарк этиб, аёлларга ўтган бўлса керак. Бу биз учун янгича туйғу.
- Бу борада рақибингиз борлигини биласизми?
- Ким экан у?
- Леди Нарборо, — деди кулиб паст овозда лорд Генри. — У киши Дорианга ошиқу-беқарор бўлиб қолган.
- Мени қўрқитманг. Қадимийга маҳлиё бўлиш биз аёллар — романтиклар учун ҳамиша бирор мусибат келтиради.
- Ҳали аёллар романтик бўлдими? Сиз, ахир, жамики илмий усуллар билан қуролланган ҳолда иш юритасизлар-ку!
- Бизга эркаклар ўргатишган.
- Ўргатишга ўргатишган-у, лекин шу пайтга қадар сизларнинг ўзингизни ўрганиб чиқиша олмапти.
- Қани, бизни бир таърифлаб кўринг-чи! — дея унинг жиғига тегди герцогиня.
- Сизлар жумбоғи йўқ сфинксизлар.
- Герцогиня унга жилмайиб қаради.
- Бу мистер Грей менга гул келтираман деб гум бўлиб кетдими? Юринг, бориб унга ёрдам берайлик. Ахир, у ҳали тушликка қай рангдаги кўйлагимни кийиб чиқишимдан беҳабар-ку!
- Сиз кўйлагингизни унинг гулларига қараб танлайсиз, Глэдис.
- Бу вақтидан олдин таслим бўлиш билан баробар-ку!
- Санъатдаги романтика воқеаларнинг авж нуқтасидан бошланади.
- Аммо мен ўзим учун чекиниш йўлини ҳам белгилаб қўймоғим керак.
- Парфиялиларга ўхшаб-а?
- Парфиялилар саҳрога қочиб жон сақлаб қолишган. Мен бундай қилолмайман.
- Аёллар ҳамиша ҳам танлаш имконига эга бўла олмайдилар, — деди лорд Генри. У гапни тугатиб улгурмасдан, гулхонанинг нариги бурчагидан бировнинг инграгани, кейин аллақандай оғир нарсанинг йиқилганида чиқадиганга ўхшаш “гуп” этган овоз эшитилди. Ҳаммалари ҳанг-манг бўлиб қолишди. Герцогиня даҳшатга тушиб, турган жойида тахта бўлиб қолди. Лорд Генри ҳам қўрқиб кетди. У югуриб бориб, пальмаларнинг чайқалиб турган барглари икки ёнга қайириб қаради. Ерда юзи пастга қараган ҳолда ҳушидан кетиб қолган Дориан Грей ётар эди.
- Уни дарҳол мовий меҳмонхонага олиб киришиб, диванга ётқизишди. Орадан кўп ўтмай, у ўзига келди ва ҳайрон бўлиб, хонани кўздан кечирди.
- Нима бўлди ўзи? — деб сўради у. — Ҳа, эсимга тушди. Бу ерда менга хавф-хатар йўқми, Гарри? — Шундай деб у тўсатдан қақшаб-қалтирай бошлади.
- Ҳа, азизим, хотиржам бўлинг. Бирдан ҳушдан кетиб қолибсиз. Роса толиққан бўлсангиз керак. Яхшиси, тушликка чиқмай қўя қолинг. Мен йўқлигингизни билдирмасликка ҳаракат қиламан.
- Йўқ, мен сиз билан бирга ошхонага чиқаман, — деди Дориан қийналиб ётган жойдан турар экан. — Мен ўзим ёлғиз қолишни истамайман.
- У кийимини ўзгартирмоқ учун ўз хонасига йўл олди.

Тушлик пайтида у қувнаб, очилиб-сочишиб ўтирди. Унинг бу қувноқлигида алланечук ночорлик сезилиб турарди. Фақат ўқтин-ўқтингина даҳшатдан сесканиб тушарди. Бундай пайтда унинг гулхона деразасидан кўргани — кетидан таъқиб этиб юрган Жеймс Вэйннинг докадек оқарган юзи тушиб қоларди.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Эртасига Дориан кун бўйи уйдан чиқмай, вақтнинг кўп қисмини ўзининг хонасида ўтказди. Гарчи у аллақачон ҳаётига лоқайд қарайдиган бўлиб қолган бўлса-да, ажал ваҳимасидан кўрқиб, бетобланиб ётди. Уни тузоққа туширмақчи бўлиб кетидан таъқиб қилиб юрганлари, унга чоҳ қазитганлари ҳақидаги фикр уни эзиб, тинчини олмоқда эди.

Шабадада дераза пардаси қимирлаб кетса, бас. Дориан бир сесканиб тушарди. Шабадада пирпираб учиб келиб, дераза ойнасига урилаётган хазон япроқлари Дорианга рўёбга чиқмай қолган ниятларини эслатар ва юрагида жўшқин тасассуф туйғусини кўзғар эди. У кўзларини юмиши биланоқ терлаб кетган дераза ойнаси орқали уни таъқиб қилиб турган денгизчининг башараси рўпарасида пайдо бўлар ва яна даҳшат залворли панжаралари билан юрагини мижғилай бошларди.

Балки буларнинг бари унинг хаёлидагина содир бўлаётгандир? У хаёлан қасоскорнинг соясини тун зулмати қўйнидан суғуриб олаётгандир ва хаёлан уни кутиб турган интиқомнинг қонли манзараларини гавдалантираётгандир? Воқеликда ҳамма нарса аралаш-қуралаш, лекин инсон хаёлотининг ишида мустаҳкам мантиқ бор. Ва фақат бизнинг хаёлотимизгина пушаймонни жиноят изидан бир қадам ҳам ортда қолмай боришга мажбур этади. Фақат хаёлотимизгина ҳар бир гуноҳимизнинг жирканч манзараларини кўз ўнгимизда чизиб беради. Реал фактлар дунёсида гуноҳкорлар жазоланмайди, авлиёлар мукофотланмайди. Кучлиларга омад ёр бўлади, кучсизлар муваффақиятсизликка учрайди. Тамом-вассалом. Бор-йўғи — шу!

Яна шуниси ҳам борки, унинг теварагида бегона одам санқиб юрган бўлса, уни, албатта, хизматқорлар ёхуд қоровуллар кўрган бўларди. Гулхона деразаси тагидаги пушталарда унинг излари қолган бўларди ва уларни, албатта, қоровуллар кўриб, келиб унга айтган бўлишарди. Йўқ, йўқ, буларнинг бари унинг хаёлида! Сибиланинг акаси уни ўлдиргани қайтиб келгани йўқ. У кемасига ўтириб жўнаб кетган ва бирор олис денгизда бўронда қолиб ҳалок бўлади. Ҳа, Жеймс Вэйн ҳар ҳолда унга ортиқ хавф солмайди. ахир, у синглисини нобуд қилган одамнинг исмини билмайди-ку! Билолмайди ҳам! Гўзал Шаҳзодани навқиронлик ниқоби қутқариб қолди.

Шу тарзда охир-оқибат Дориан кўрганларининг ҳаммаси бор-йўғи бир сароб бўлганига ўзини ишонтирди. Бироқ у виждон деган нарса юракка шунақа ғулулар солиб, бу ғулуларга шаклу-шамойил бериб, уларни инсон нигоҳи олдидан бирин-бирин ўтишга мажбур қила олади деб ўйлашнинг ўзидаёқ яна вужудини кўрқув қамраб оларди. Агар кечаю кундуз Дориан қилган жиноятларнинг шарпаси унга қоронғу бурчаклардан ўқрайиб қараб турса, уни таҳқирласа, зиёфат чоғларида унга алланарсалар деб шивирласа, ухлаб ётганида манҳус бармоқларини теги-зиб, уни безовта қилса, унинг туриш-турмуши кони дўзахга айланиб кетмайдими? Шу фикр хаёлига келганда Дориан ранги ўчиб, кўрқувдан муздек терга кўмиларди. Нега у телбалиги тутган мудхиш дақиқада қадрон дўстини ўлдирди? Бу манзарани эслашнинг ўзи нақадар мудҳиш! Бу манзара унинг кўз ўнгидан сира кетмайди. Қотилликнинг ҳар бир даҳшатли тафсилоти хаёлида гавдаланиб, янада даҳшатлироқ туюларди. Вақтнинг зулматли қаъридан унинг жиноятларининг мудҳиш шарпаси қонли либосларида гавдаланарди.

Лорд Генри соат олтида Дорианнинг ётоғига кириб келганда у аламли кўз ёшларига фарқ бўлиб ўтирганди. Дориан қалби ғам-ғуссадан пора-пора бўлиб кетган одамдай ҳўнг-ҳўнг йиғларди.

Фақат учинчи кунигина у уйдан чиқишга журъат этди. Қарағай ҳидига тўйинган булутсиз қиш эртасининг муздек ҳавосида у ўзини бардамроқ ва хуррамроқ ҳис этди. Бироқ унда ўзгаришни вужудга келтирган нарса фақат тонг ҳавосигина

эмасди. Дорианнинг бутун вужудида чекаётган дардларининг ҳаддан зиёдлиги, адоқсизлиги исён уйғотди. Бунақа беметёр дард уни абгор қилиб қўйишга, унинг хотиржамлигини мажақлаб ташлашга қодир эди. Табиати нозик одамларнинг аҳволи доим шунақа! Тизгинлаб олинмаган кучли эҳтирослар бунақа одамларни емиради. Бу эҳтирослар ё ўлдиради, ё ўзлари ўлади. Майда андуҳлар ва саёз севги яшовчан бўлади. Улуғ муҳаббат билан улуғ гам ўз қудратларининг зўрлигидан нобуд бўлади.

Бундан ташқари, Дориан ўзини ларзага тушган хаёлотининг қурбони бўлдим деб ишонтирди ва ўзининг қўрқувларини шундай бир туйғу билан эслай бошладики, бу ўзига раҳми келиб кетганига, ўзига ачинишга ўхшарди. Бу ачинишнинг ҳам каттагина қисми беписандликдан иборат эди.

Нонуштадан кейин у бир соат мобайнида герцогиня билан боғда сайр қилди, кейин парк орқали ўтиб тўпланиш керак бўлган жойга жўнади. Оёқ остида ғижирлаётган оппоқ қиров гўё туздек қўкатлар устини қоплаб олган. Осмон мовий маъданан ясалиб, тўнтариб қўйилган косага ўхшайди. Сокин кўлнинг соҳилига яқин ўсган қамишлар орасини юпқа муз қатлами қоплаган.

Қарағайзорларнинг даҳанасида Дориан герцогинянинг акаси сэр Жеффри Клаустонни кўрди — милтиғидан иккита отилган ўқни чиқариб ташламоқда эди. Дориан извошдан сакраб тушди-да, хизматкорга отни қайтариб уйга олиб кетишни буюрди, ўзи бутазорларни оралаб, меҳмонининг олдига йўналди.

— Овингиз бароридан келдими, Жеффри? — деб сўради у яқин келганида.

— Унчалик эмас. Қўшларнинг ҳаммаси далага учиб кетганга ўхшайди. Нонуштадан кейин бошқа жойга кўчмасак бўлмайди. Эҳтимол, у ерда кўпроқ омадимиз келар.

Дориан у билан бирга кетди. Ўрмоннинг ҳаётбахш хушбўй ҳиди, унинг яшил шох-шаббалари орасида қуёшнинг товланиб ўйнаган зарҳал ва қизғиш шуълалари, ўқтин-ўқтин ўрмон бўйлаб таралаётган ҳайдовчиларнинг хириллаган қийқириклари, милтиқларнинг пақиллашлари — буларнинг бари Дорианни қувонтириб, унинг қалбини гўзал бир эркинлик туйғуси билан тўлдирди. У бутун вужуди билан ўйлаб ўтирмасдан масрурлик туйғусига берилди. Шу дамда ҳеч нарса дахл қилиб, бу туйғуни бузолмас эди.

Тўсатдан улардан йигирма қадамча нарида устини ўтган йилги кўкатлар қоплаб ётган тепалик ортидан бир қуён югуриб чиқди. Қулоқларининг учи қоп-қора эди. Қуён қулоқларини диккайтириб, узун-узун орқа оёқларини чўзиб, ўқдай учиб, ўрмоннинг ичига кириб ғойиб бўлди. Сэр Жеффри шу заҳотиёқ милтиғини кўтарди. Аммо жониворнинг бежирим хатти-ҳаракати, чиройли сакрашларини кўриб Дориан ийиб кетди-да, қичқирди:

— Қўйинг, уни ўлдирманг, Жеффри! Беш кунлик дунёда яшаб олсин.

— Бу бемаъни гапларга не ҳожат, Дориан? — деб кулиб эътироз билдирди сэр Жеффри ва қуён ўрмон ичига шўнғишга чоғланганда тепкини босди. Қўшалоқ чинқирик эшитилди — буларнинг бири ярадор қуённинг жон аччиғидаги қичқириви, иккинчиси эса жони узилаётган одамнинг янада мудҳишроқ ҳайқириғи эди.

— Ё Парвардигор! Ҳайдовчини отиб қўйдим, шекилли! — дея оҳ урди Жеффри. — Қанақа аҳмоқ одам экан бу ўққа ўзини тутиб берадиган? Ҳой, отишни тўхтатинглар, — деб қичқирди у кучи борича. — Одам ярадор бўлди.

Қўлида таёқ ушлаган шикорбон югуриб келди.

— Қани, сэр? Қаерда у?

Шу заҳотиёқ теварак-атрофдаги милтиқларнинг чакаги ўчди.

— Ана, анави жойда, — деб зарда билан жавоб барди сэр Жеффри ва шошилиб бутазор томонга йўл олди. — Қай касофат урдик, одамларингизни нарироқ олиб кетмадингиз? Бугунги овнинг белига тепдингиз-да!

Дориан уларнинг иккови, шох-шаббаларни қайириб бутазорга кириб кетишганини кўрди. Бир дақиқадан сўнг икковлари қайтиб чиқишди. Улар қуёш нури тушиб турган сайхонликка ҳайдовчининг мурдасини судраб олиб боришди. Дориан даҳшат ичида ўгирилди, нима учун қонли воқеалар орқамдан қолмай эргашиб юрипти деб ўйлади. У Жеффрининг “ҳайдовчи ўлиптими?” деган саволини, шикорбоннинг “ҳа” деб берган жавобини эшитди. Ўрмонга бирдан жон кир-

гандай бўлди, одамлар кўпайиб кетди, кўпгина оёқларнинг тапур-тупури, одамларнинг гўнғир-гўнғир овози эшитилди. Каттагина тустовуқ қизил мисранг кўкрагини кериб, қанотларини патирлатиб, буталар устидан учиб ўтди.

Бир неча дақиқа ўтди. Бу дақиқалар кайфияти расво бўлган Дорианга адоқсиз соатлардай туюлди. Шу пайт кимдир унинг елкасига қўлини қўйди. Дориан сесканди ва ўгирилди.

— Дориан, — деди зўр-базўр лорд Генри. — Яхшиси, мен уларга айтай, бугунча овни тўхтата қолишсин. Уни давом эттириш бироз ноқулай кўринади.

— Иложи бўлса, уни бутунлай ман этиш яхши бўларди, — деб жавоб берди Дориан алам билан. — Ов деганлари шунақа шафқатсиз ва жирканч эрмакки... Нима, анави одам...

У жумлани тугата олмади.

— Афсуски, ҳа. Сочманинг ҳамма ўқи кўкрагига тегипти. Тил тортмай ўлганга ўхшайди. Қани, юринг, Дориан, уйга кетайлик.

Улар асосий хиёбон томон ёнма-ён индамай йўл олишди. Ниҳоят, Дориан лорд Генрига кўзини кўтарди-да, чуқур сўлиш олиб деди:

— Жуда бехосият бир иш бўлди-да, Гарри. Жуда ҳам бехосият.

— Қайси воқеани айтаяпсиз? — деб сўради лорд Генри. — Ҳа-я, анави кўнгилисиз воқеани айтаяпсизми? Нима иложингиз бор, азизим? Қўлингиздан нима ҳам келарди. Ўлган одамнинг ўзи айбдор — қайси аҳмоқ ўзини ўққа тутиб беради? Бундан ташқари, бу ишга бизнинг нима дахлимиз бор? Гап йўқ, Жеффри учун анча ташвиш бўлди, албатта. Ҳайдовчиларни илма-тешик қилиш ярамайди. Одамлар уни милтиқ отишга моҳир эмас экан деб ўйлашлари мумкин. Ҳолбуки, бу тўғри эмас. Жеффри жуда мерганлик билан отади. Қўйинг, энди, бу тўғрида бошқа гапирмайлик.

Дориан бош чайқади.

— Йўқ, бу ёмон аломат, Гарри. Мен сезиб турибман, бирон ёмон фалокат юз беради... Эҳтимол, менинг бошимга мусибат тушар, — деб қўшиб қўйди у гўё кўзи оғриётгандай уларни қаттиқ ишқалаб.

Лорд Генри кулиб юборди.

— Дунёдаги энг ёмон нарса — диққинафаслик, Дориан. Кечириб бўлмайдиган бирдан-бир гуноҳ — ана шу. Лекин биз диққинафаслик хавфидан эминмиз, фақат ошналаримиз тушлик пайтида рўй берган воқеани чайнашга киришишмасан бас. Бу мавзуда гапириш ман қилинган деб уларни огоҳлантириб қўйиш керак. Белги-ю, аломат масаласига келсак, булар бемаъни гаплар, ҳеч қанақа аломат-у, ҳеч қанақа каромат йўқ нарса. Тақдир аввалдан бизга элчиларини юбориб ўтирмайди — бундай қилмаслик учун у етарли даражада доно ёхуд етарли даражада шафқатсиз. Бундан ташқари, Дориан, худо ҳаққи, айтинг-чи — нега энди сизнинг бошингизга мусибат тушар экан? Инсон тилаши мумкин бўлган нимаики бўлса, ҳаммаси сизда муҳайё. Ҳар қандай одам бажонудил сизнинг ўрнингизда бўлишга рози бўларди.

— Мен эса дунёдаги истаган одам билан ўрин алмашишга рози эдим. Кулманг, Гарри, мен рост гапиряпман. Шўрлик деҳқон — у мендан бахтлироқ эканки, ўлдирилди. Мен ўлимдан қўрқмайман, фақат унинг яқинлашиб келишигина қўрқинчли, холос. Менинг назаримда, гўё у тепамда мудҳиш қанотларини силкитиб учиб юрганга ўхшайди. О, танграм! Наҳотки сиз кўрмаётган бўлсангиз — аллақандай одам дарахтлар орасига яшириниб олиб, мени пойлаяпти?

Лорд Генри Дорианнинг қўлқоп кийиб олган қўли ишора қилган томонга қаради.

— Ҳа, — деди у жилмайиб, — боғбонни кўряпман. У чиндан ҳам сизни пойлаб турипти. Афтидан, стол устига қўйиш учун қайси гулларни кесмоқ кераклигини сўрамоқчи, шекилли. Асабларингиз жудаям бўшашиб кетипти, азизим. Шаҳарга қайтганимиздан кейин, албатта, менинг врачим билан маслаҳатлашинг.

Яқинлашаётган одам боғбон эканини кўриб, Дориан енгил тортди. Боғбон шляпасини кўтариб саломлашган бўлди, кейин хижолат бўлиб лорд Генрига олазарак назар ташлаб, чўнтагидан мактуб чиқариб, хўжайинига узатди.

— Жаноби олийлари мактубнинг жавобини олиб кел деб тайинловдилар, — деди у паст овозда.

Дориан мактубни чўнтагига тиқди.

— Жаноби олийларига айтгинки, ҳозир ўзим етиб бораман, — деди у қуруққина. Боғбон шоша-шиша уй томонга кетди.

— Аёллар қалтис ишлар қилишни жуда ёқтиришади-да, — деди лорд Генри жилмайиб. — Улардаги бу хислат менга жуда ёқади. Аёл киши истаган одам билан дон олишмоққа тайёр, фақат бунинг учун бошқалар эътибор бериб туришса бас.

— Сиз эса қалтис гапларни кўп гапиришни ёқтирасиз, Гарри. Мана, ҳозирги гапларингиз ҳам турган-битгани хато. Герцогиня менга жуда ёқади, лекин мен унга ошиқу беқарор бўлиб қолганим йўқ.

— Герцогиня бўлса сизга ошиқу беқарор, лекин сизни унчалик ёқтирмайди. Агар унга уйлансангиз, жуда ҳам бир-бирингизга муносиб бўлардингиз.

— Сиз гийбат қилиясиз, Гарри! Ҳеч қанақа асосингиз бўлмаса ҳам гийбат қилаверасиз.

— Ҳар қандай гийбатга асос берадиган нарса — бузуқликка имон келтиришдир, — деди лорд Генри ҳикмат айтаётгандай салмоқлаб.

— Гарри, Гарри, сиз гап келиб қолганда отангизни ҳам аямайсиз-а!

— Одамлар ўзларини қурбон қилмоқ учун ўз оёқлари билан меҳробга боришади.

— Оҳ, кошки эди мен биронта аёлни яхши кўриб қола олсам! — деб хитоб қилди Дориан. Унинг овозида бироз кўтаринкилик бор эди. — Бироқ мен севиш қобилиятини бутунлай йўқотиб қўйганга ўхшайман. Хоҳишу иштиёқларим ҳам ўлиб бўлган кўринади. Мен ҳамиша ўзим билан ўзим андармон бўлиб келган эдим. Мана энди ўзим ўзимга малол келиб ўтирибман. Бир ёқларга бош олиб кетгим келяпти. Ҳамма нарсани тарк этсам, ҳаммасини унутсам дейман! Бу ёққа келишнинг ўзи бемаънилик бўлган эди. Харвига телеграмма жўнатмасам бўлмайди, шекилли — яхтани тахт қилиб турсин. Яхтада ўзингни бехатарроқ ҳис қиласан, одам.

— Қанақа хатарни айтаяпсиз, Дориан? Бошингизга бирор кулфат тушганми? Нега мум тишлаб олдингиз? Биласиз-ку, мен ҳамиша ёрдам беришга тайёрман.

— Мен сизга ҳеч нарсани гапириб беролмайман, Гарри, — деб жавоб берди Дориан мунғайиб. — Аслида, ҳаммаси менинг хом хаёлим бўлса керак. Бугунги бахтсиз ҳодиса менга ёмон таъсир қилди. Сезиб турибман, менинг бошимга ҳам шунга ўхшаш бирор мусибат тушади.

— Қўйсангиз-чи...

— Умид қиламанки, сиз ҳақсиз. Лекин ўзимни ўзим ҳеч нарса қилолмаяман. Ия, ана, герцогиня ҳам келиб қолди. Инглиз либосини кийиб олган ҳақиқий Артемиданинг ўзи. Кўриб турганингиздек, биз қайтиб келдик, герцогиня.

— Ҳамма гапдан хабарим бор, мистер Грей, — деди герцогиня. — Шўрлик Жеффри жуда қаттиқ хафа. Сиз уни қуённи отишдан қайтарган эмасиз. Бу воқеаларнинг бир-бирига тўғри келиб қолганига қаранг-а!

— Ҳа, ҳайрон қоларли воқеа. Мени бу гапни айтишга нима ундаганини ҳам билмайман. Афтидан, шундоқ ўзи, бир айтгим келиб қолган бўлса керак. Қуён бирам чиройли эдики... Лекин улар сизга буларни гапириб бериб бекор қилишипти... Афсуслар бўлмай. Жуда ёмон воқеа бўлди-да...

— Жуда афсусланарли, — деди лорд Генри. — Рухий жиҳатдан ҳам ҳеч бир қизиқарли томони йўқ. Агар Жеффри қуённи била-кўра ўлдириганида эди — мана буниси ажойиб бўларди! Ҳақиқий қотил билан танишишни истайман!

— Гарри, сиз ғалати одам экансиз-ку! — қичқирди графиня. — Шундай эмасми, мистер Грей?... Оҳ, Гарри, мистер Грей яна ўзини ёмон ҳис этапти, шекилли?! Ҳозир йиқилиб тушади! Дориан ўзини базўр ушлаб олди-да, илжайди.

— Ҳеч гап эмас булар, герцогиня, хавотирланманг. Асабларим қаттиқ чарчган кўринади, шу холос. Афтидан, бугун кўп юрдим... Гарри яна нима деяпти? Вайсақи гап бўлса керак-да. Менга кейинроқ айтиб берарсиз. Энди эса, мени маъзур тутинг — бориб ётганим маъқулми дейман.

Улар айвонга олиб чиқадиغان кенг зинапояга юриб кетишди. Дориан ичкарига кириб, изидан ойнабанд эшик ёпилгач, лорд Генри герцогиняга тешиб юборгудай тикилди.

— Уни шунчалар севиб қолдингизми? — деб сўради у.

Герцогиня кўз олдидаги манзарани кузатар экан, бир неча дақиқа жим қолди.

— Мен ўзим ҳам шуни билгим келяпти, — деди у ниҳоят.

Лорд Генри бошини чайқади.

— Кўп билиш муҳаббатни хароб қилади. Фақат номаълум нарсалар бизни жонига сола олади. Туман қоплаган ҳамма нарса гаройиб кўринади.

— Ахир туманда одам юрар йўлни йўқотиб қўйиши мумкин.

— Эҳ, азизим, Глэдис, ҳамма йўллар бир жойга олиб боради.

— Нимага олиб борар экан?

— Бора-бора ҳамма нарсадан совийсиз, ҳафсалангиз пир бўлади.

— Менинг ҳаёт йўлим аслида шундан бошланган эди, — деб луқма ташлади герцогиня хўрсиниб.

— Бундай кайфият сизга герцогинянинг тожи билан бирга келган.

— Қулупнай барглари жонимга тегиб кетди¹.

— Лекин сиз уларни мақтаниб тақиб юрасиз-ку.

— Фақат одамларнинг кўзига бўла тақаман.

— Билиб қўйинг, уларсиз сизга қийин бўлади.

— Уларнинг ҳаммаси ўзимда қолади.

— Бироқ Монмаутнинг қулоғи бор...

— Қари одамнинг қулоғи оғир бўлади.

— Наҳотки, у сизни ҳеч қачон рашк қилмаса?

— Йўқ. Лоақал бир марта рашк қилганида ҳам майли эди.

Лорд Генри бир нарсани излагандай теварагига қаради.

— Нима излаяпсиз? — деб сўради герцогиня.

— Қиличингизнинг қинини излаяпман, — деб жавоб берди у. — Сиз уни тушириб қўйдингиз.

Герцогиня хоҳолаб кулиб юборди.

— Лекин ҳали ниқобимни ечганим йўқ.

— Ниқоб остидан кўзларингиз янада чиройли кўринар экан, — деб жавоб берди лорд Генри.

Герцогиня яна кулиб юборди. Унинг тишлари лаблари орасидан меванинг қизил мағизи ичидаги оппоқ доналардек кўринди.

Юқорида эса Дориан ўзининг ётоғида диван устида ётар ва ҳар бир томири даҳшатдан бир-бир титрар эди. Ҳаёт бирданига унинг учун чидаб бўлмайдиган оғир юкка айланиб қолди! Ўрмонда ёввойи тўнғиздай отиб ўлдирилган шўрпешона ҳайдовчининг қисмати гўё Дорианга унинг ҳам қисмати худди шундай бўлишдан дарак бериб тургандай туюларди. Лорд Генрининг сурбетларча ҳазиллашиб айтган гапларини эшитиб, Дорианнинг ҳушидан кетишга сал қолди.

Соат бешда у мулозимини чақириб, буюмларини жойлаб қўйишни, кечки поезд билан Лондонга жўнамоқчи эканини, шунинг учун извошни саккиз яримга тахт қилишни буюрди.

У Селбида ортиқ бирор кеча ҳам тунамасликка қатъий аҳд қилди. Бу ер машъум жой экан, ҳатто куппа-кундуз куни қуёш ёруғида ҳам бу жойда ажал сайр қилиб юрар, ўрмондаги майсаларга эса қон сачраган эди.

У лорд Генрига мактуб ёзиб, Лондонга врачга кўриниш учун кетаётганини маълум қилди ва ўзи қайтиб келгунча, меҳмонларни овунтириб туришни илтимос қилди. У мактубни конвертга солаётганда эшик тақиллаб қолди ва мулозим кекса шикорбон келганини маълум қилди. Дориан қовоғини солиб, лабларини тишлади.

— Майли, кирсин, — деди у бир дақиқалик тараддуддан кейин.

Шикорбон кириб келиши биланоқ Дориан ғаладондан чек дафтарчасини олиб олдига қўйди.

— Сиз ўрмондаги бахтсиз ҳодиса вожидан келган бўлсангиз қерак, Торнтон? — деб сўради у қаламни қўлга олар экан.

— Худди шундай, сэр, — деб жавоб берди шикорбон.

— У шўрлик уйланган эканми? Бола-чақаси бор эканми? — деб сўради Дори-

¹ Герцог тожида қулупнай барглари шаклидаги безак.

ан бепарвогина. — Агар шундоқ бўлса, мен уларни муҳтожликда қолдирмайман. Уларга пул юбораман. Қанча юборсам бўларкин, Торнтон?

— Биз бу одамнинг ким эканини билмаймиз, сэр. Шунинг учун ҳам сизни безовта қилишга журъат қилдим...

— Кимлигини билмаймиз дейсизми? — деб қайтариб сўради Дориан паришон-хотирлик билан. — Нечук? У сизнинг одамларингиздан эмасми?

— Йўқ, сэр. Мен уни илгари бирон марта ҳам кўрган эмасман. Аллақандай матросга ўхшайди, сэр.

Қалам Дорианнинг қўлидан тушиб кетди. Бирдан унинг юраги тўхтаб қолгандай бўлди.

— Матрос? — деб қайтариб сўради у. — Матрос деяпсизми?

— Ҳа, сэр. Матрослиги аён кўриниб турипти. Иккала қўлига ҳам туш билан сувратлар ишланган... Яна шунга ўхшаш белгилари бор...

— Чўнтақларидан бирон нарса топдингларми? — деди Дориан олдинга эгилиб. У ҳанг-манг бўлганича шикорбондан кўзини ололмай қолганди. — Биронта ҳужжат-пужжати бор эканми? Исмини билиб олса бўларканми?

— Йўқ, сэр. Бир оз пул-у, олти ўқли тўппончаси бор экан, холос. Кўринишидан оддий одам бўлса ҳам тузуккинага ўхшайди. Биз матрос деб ўйлаяпмиз.

Дориан сапчиб ўрнидан турди. Хаёлида ярқ этиб умид учқунлади. Дориан жон ҳолатда шу фикрга ёпишиб олди.

— Жасад қаерда? Мен уни ҳозироқ кўрмоқчиман.

— Жасад фермада, сэр. Эски отхонада. Одамлар уйларида ўлик сақлашни ёқтиришмайди. Ўлик уйга бахтсизлик келтиради дейишади.

— Фермада дейсизми? Ҳозироқ ўша ёққа жўнанг-да, мени кутиб туриңг. Отбоқарлардан биронтасига айтиңг, менга от берсин... Ёки... Йўқ, майли, қўяверинг. Мен ўзим отхонага ўтаман. Шундай қилсам, тезроқ бўлар.

Чорак соат ҳам ўтар-ўтмас, Дориан Грей узун хиёбон бўйлаб от қўйиб бормоқда эди. Дарахтлар икки ёнидан лип-лип этиб орқада қолмоқда, аллақандай ҳуркак шарпалар йўлини кесиб ўтади. Бир гал байтал кутилмаган бир томонга — таниш оқ тўсиқ сари бурилди ва чавандозни улоқтириб ташлашга сал қолди. Дориан қўлидаги хивич билан отнинг бўйнига савалади, от ҳавони ёриб, яна ўқдай олдинга елиб кетди. Унинг туёқлари остидан тошлар сачради.

Ниҳоят, Дориан фермага этиб борди. Ҳовлида иккита ишчи юрган экан. Дориан эгардан сакраб тушиб, жиловни улардан бирининг қўлига тутқазди. Энг охири отхонада чироқ милтираб кўринарди. Аллақандай ички овоз Дорианга мурданинг ўша ердалигини айтди. У тезгина отхона эшигига бориб, зулфинга қўл чўзди.

Лекин у дабдурустдан ичкарига кирмай, бир дақиқача туриб қолди. У ичкарига кириб, бир кашфиёт қилишини, бу кашфиёт ёки унга хотиржамлигини қайтариб беришини ёхуд бутун умрини узил-кесил расво қилишини ҳис қилди. Ниҳоят, у бир юлқиб эшикни очди-да, ичкарига қадам қўйди.

Отхонанинг тўридаги бурчакда қоплар устида дағал матодан кўйлак кийган, кўк шимли одам ётарди. Унинг юзига гулдор чит рўмол ёпиб қўйилипти. Унинг ёнида шишага тиқиб қўйилган йўғон шам чирсиллаб ёниб турипти.

Дориан рўмолни ўз қўли билан очишга ожизлик қилишини ҳис қилиб қалтирай бошлади. У ҳизматкорлардан бирини чақирди.

— Манави латтани олинг-чи, мен унинг юзини кўрмоқчиман,— деди у ва сунчиқ излаб, эшикнинг кесақисига суянди.

Хизматкор йигит рўмолни олганида Дориан яқинроқ борди. Унинг ичидан шодлик нидоси отилиб чиқди. Ўрмонда ўлдирилган одам Жеймс Вэйн эди. Бир неча дақиқа Дориан Грей тик турганича жасадга қараб турди. Кейин уйига қайтаётганда унинг кўзлари жиққа ёш эди. Халос бўлди!

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

— Яхшироқ бўлишга аҳд қилдим деб нега бошимни қотиряпсиз? — деди лорд Генри оппоқ бармоқларини мис идишдаги атиргул сувига ботирар экан. — Сиз шундоқ ҳам яхшисиз. Марҳамат қилиб, ўзгармай қўяқолинг.

Дориан бош чайқади.

— Йўқ, Гарри. Виждоним жуда қийналиб кетди. Мен, ахир, ҳаддан ташқари кўп оғир гуноҳлар қилдим. Энди ортиқ гуноҳ қилишни бас қилмоқчиман. Мен кечаданоқ эзгу ишлар қилиш йўлига ўтдим.

— Бу эзгу ишингизни кеча қаерда қилақолдингиз?

— Қишлоқда, Гарри. Қишлоққа ёлғиз ўзим борган эдим. Кичик бир ошхонада тунадим.

— Азизим, қишлоқда ҳар қандай одам ҳам авлиё бўлиб қолиши мумкин, — деди Генри жилмайиб. — У ерда сизни йўлдан урадиган ҳеч қанақа вас-васалар йўқ. Шу сабабга кўра шаҳардан ташқарида истиқомат қиладиган одамларни цивилизация четлаб ўтган. Ҳа, ҳа, цивилизацияга дахлдор бўлиш анча қийин иш. Бунинг учун иккита йўл бор: уларнинг бири — маданият, иккинчиси эса бузуқлик, фахш деб аталган нарса. Қишлоқ аҳли эса унисидан ҳам, бунисидан ҳам узоқ турди. Шунинг учун ҳам улар эзгулик қилишга маҳкумдирлар.

— Маданият ва бузуқлик, — дея такрорлади Дориан. — Мен унисидан ҳам, бунисидан ҳам баҳраманд бўлдим. Эндиликда мен уларни бир-бирлари билан ҳамқадам юришади деб ўйлашим оғир. Энди менда янги аъмол пайдо бўлди, Гарри. Мен бошқа одам бўлишга аҳд қилдим. Сезиб турибман, ҳозирнинг ўзида анча ўзгариб қолдим.

— Ҳолбуки сиз ҳали менга қанақа олижаноб иш қилганингизни айтиб берганингиз йўқ. Ё бир эмас, бир нечта иш қилдим деганмидингиз? — деб сўради лорд Генри олдидаги ликопчага бир уюм қилиб қипқизил, думлари олинган қулупнай-дан олиб, устига шакар сепар экан.

— Буни мен бошқа ҳеч кимга гапириб бермас эдим, лекин сизга айтаман. Мен аёл кишини аядим, унга шафқат қилдим, Гарри. Менинг бу гапим сизга шуҳрат-параст одамнинг мақтанчоқлигидай кўринар, лекин сиз мени тушунасиз. У жуда ҳам дилбар аёл ва ҳайрон қоларли даражада Сибила Вэйини эслатади. Бу аёл дастлаб мени шуниси билан жалб қилди, шекилли. Сибила эсингиздами, Гарри? У замонлар нечоғлик олис кўринади-я!... Шундай қилиб, десангиз... Гетти, албатта, бизнинг тоифамизга мансуб эмас. Оддий қишлоқчи қиз. Лекин мен уни чин юракдан севиб қолдим. Ҳа, имоним комилки, бу муҳаббат эди. Бу йилги май ойи жуда ҳам латофатли бўлди. Бутун май ичи мени боғда қарши олди. Олма гуллари унинг сочларига тўкилар, у эса чах-чах уриб кулишдан тинмас эди... Биз бугун тонг чоғида бирга жўнаб кетмоғимиз керак эди. Лекин тўсатдан мен унга қўлимни теккизмай, бокиралигича — гўзал ва покиза ҳолатда қолдиришга аҳд қилдим...

— Бундан чиқадикки, бу туйғунинг янгилиги сизга чинакам лаззат бахш этибди-да, Дориан? — деб унинг гапини бўлди лорд Генри. — Хаёлингизда яратган самовий қасрингизнинг қолганини сизнинг ўрнингизга мен айтиб беришим мумкин. Сиз қизга эзгу маслаҳат бериб, унинг кўнглини вайрон қилгансиз. Сиз янги ба-тавфиқ ҳаётингизни шундай бошлабсиз.

— Гарри, бунақа гапларни гапиргани уялмайсизми? Геттининг кўнгли вайрон бўлгани йўқ. Албатта, у кўз ёши қилди. Яна бошқа хархашалари бўлди. Лекин номуси ўзида қолди-ку. У ўз боғида ялпизлар ва тилла гуллар бағрида Пердита каби умр кечирмоғи мумкин.

— Бефаро Флоризель¹ туфайли юм-юм йиғлайди ҳам, — дея гапга яқун ясади лорд Генри хоҳолаб қулганича стулнинг суянчиғига суянар экан. — Азизим, ҳали ҳам болаларникига ўхшаш анойилигингиз қолмаган-а! Нима деб ўйлайсиз, энди бу қиз ўз тоифасига мансуб бирор одамнинг муҳаббатидан қаноат ҳосил қила олармикин? Уни биронта қўполдан-қўпол аравакашга ёхуд содда деҳқон йигитга узатиб юборишади. Аммо сиз билан қилган ошначилиги, сизга бўлган муҳаббати аллақачон қилар ишини қилиб қўйган: у эридан жирканади ва ўзини бахтсиз ҳис этади. Сизнинг ўз-ўзингизни тизгинлаб олиб, қизга кўрсатган улуғ эҳсонингиз ахлоқ бобида эришилган катта ғалаба эканига сира ишона олмайман. Ҳатто янги ҳаёт бошлаш учун ҳам бу камлик қилади. Бундан ташқари, сиз қаердан биласиз? Эҳтимол, сизнинг Геттингиз ҳам ҳозир Офелия каби юлдузлар жилоси акс этиб турган бирор ҳовузда қўнғироқ гуллар орасида сузиб юргандир.

¹ Пердита ва Флоризель — Шекспирнинг “Қиш эртаги” драмасининг қаҳрамонлари.

— Бас қилинг, Гарри, одамни хуноб қилиб юбордингиз-ку. Бир туриб ҳамма нарсани ҳазил-мазаҳга айлантирасиз, бир туриб эса энг даҳшатли фожиаларни қалаштириб ташлайсиз. Сизга ҳамма гапни айтиб берганимга афсусланыпман. Сиз ҳар нима деганингизда ҳам мен тўғри иш қилганман деб ўйлайман. Шўрлик Гетти! Бугун эрталаб отда уларнинг фермаси ёнидан ўтиб кетаётиб деразадан унинг юзини кўриб қолдим. Настарин гулидай оппоқ... Қўйинг, бу тўғрида ортиқ гаплашмайлик. Бекорга овора бўлманг — шунча йиллар мобайнида биринчи бор қилганим эзгу ишни, фидокорлик билан содир этганим биринчи ҳаракатимни аслини олганда бу — салкам жиноят деб мени ишонтира олмайсиз. Мен яхшироқ бўлмоқни истайман. Яхшироқ бўламан ҳам... Хўш, бас, етар бу тўғрида гапириш, менга ўзингиз тўғрингизда гапириб беринг. Лондонда нима гаплар бор? Мен кўпдан бери клубда бўлганим йўқ.

— Одамлар ўртасида ҳали ҳам Бэзилнинг ғойиб бўлиб қолгани ҳақида дув-дув гап...

— Бу гаплар аллақачон уларнинг жонига теккан деб ўйлаган эдим, — деб луқма ташлади Дориан сезилар-сезилмас қошини чимириб, ўзига вино қуяркан.

— Қаёқда дейсиз, азизим? Бу тўғрида гап бошланганига энди бир ярим ой бўлди, холос. Бизнинг жамоамиз эса оғизга тушган бир гапни уч ой чайнамаса, хумордан чиқмайди. Жамоамизнинг ақл-заковат даражаси ана шунақа. Рост, бу мавсумда ғийбатчиларга худо бериб қолди. Чайнайдиган воқеалар жуда сероб — менинг хотин қўйганим, Алан Кэмпбелнинг ўз-ўзини ўлдиргани, энди эса расомнинг сирли ғойиб бўлиши! Скотленд-Ярддагилар ҳамон тўққизинчи ноябрь куни соат ўн иккидаги поезд билан Парижга жўнаб кетган кулранг пальтолик одам Бэзилнинг ўзи бўлган деб ўйлашда давом этишмоқда, француз полицияси эса Бэзил Парижда қорасини ҳам кўрсатгани йўқ деб ҳисобламоқда. Яна бир-икки ҳафтадан кейин унинг дарағи Сан-Францискодан чиқиб қолса ҳам ажаб эмас. Ғалати гап-а, бирорта одам изсиз ғойиб бўлиб қолса, дарҳол уни Сан-Францискода кўришгани тўғрисида миш-миш тарқайди. Бу Сан-Франциско деганлари жуда ажойиб шаҳар бўлса керакки, нариги дунёнинг ҳамма афзалликларига эгага ўхшайди.

— Ўзингиз нима деб ўйлайсиз, Гарри, Бэзил қаёққа ғойиб бўлган бўлиши мумкин? — деб сўради Дориан бургунд виноси қуйилган стаканни қўлига олиб, винони ёруққа солиб кўраркан. Бу тўғрида у бамайлихотир, ўта хотиржам гапирди ва бунга ўзи ҳам ҳайрон қолди.

— Тасаввур ҳам қилолмайман. Агар Бэзил ҳамманинг кўзидан пана бўлмоқни хоҳлаб қолган бўлса, бу унинг иши. Агар у ўлган бўлса, унинг тўғрисида эслашни ҳам истамайман. Ўлим — ўлганимда мени даҳшатга соладиган ягона нарсадир. Мен ўлимни ёмон кўраман.

— Нега энди? — деб эринчоқлик билан сўради Дориан.

— Шунинг учунки, — деб жавоб берди лорд Генри сиркали зарҳалланган шишачани бурнига олиб борар экан, — одамзод ҳамма нарсани бошидан кечирмоғи мумкин-у, фақат ўлимга чап беролмайди. Бизнинг ўн тўққизинчи юз йиллигимизда фақат иккита насагина ҳануз изоҳланмай қолиб келяпти. Булар — ўлим билан бачканалиқдир. Уларнинг мавжудлиги ҳеч нарса билан оқланган ҳам эмас... Келинг, концерт залига кириб, қаҳва ичайлик, майлими, Дориан? Менга Шопендан бирон нарса чалиб беришингизни илтимос қиламан. Менинг хотинимни олиб қочиб кетган эркак Шопен мусиқаларини жуда яхши ижро этар эди. Шўрлик Виктория! Мен унга жуда ҳам ўрганиб қолган эдим. У йўқ — уй ҳувиллаб ётипти. Тўғри, оилавий турмуш фақат одат, холос. Одат бўлганда ҳам, жуда ярамас одатларини ҳам осонликча тарк эта олмайди-да! Ҳатто, ёмон одатларини тарк этиши, айниқса, қийин бўлади. Улар “менимиз”нинг муҳим қисмини ташкил қилади.

Дориан ҳеч нарса деб жавоб бермади. У индамай стол ортидан турди-да, қўшни хонага ўтиб, рояль ёнига ўтирди. Унинг бармоқлари роялнинг оқ ва қора пардалари устидан югура бошлади. Аммо қаҳва келтирилганда у чалишдан тўхтаб, лорд Генрига қараб туриб сўради:

— Гарри, Бэзилни ўлдирган бўлишлари ҳам мумкин деган ўй сира хаёлингизга келгани йўқми?

Лорд Генри эснади.

— Бэзил жуда ҳам таниқли одам. Арзон соат тақиб юради. Уни ўлдирган нима наф кўрарди? Унинг душманлари ҳам йўқ эди. Чунки у таниқли бўлгани билан, унчалик донгдор эмас эди. Албатта, у жуда ҳам истеъдодли рассом. Бироқ сувратни Веласкездай¹ чизиб қўйиб ҳам, жуда писмиқ одам бўлиш мумкин. Тўғриси-ни айтганда, Бэзил билан икки оғиз гаплашсанг ҳамма вақт хуноб бўлиб кетасан, киши. Фақат бир марта у мени қизиқтириб қолган эди. Бу кўп йиллар муқаддам содир бўлган эди. У сизни ўлгудек яхши кўришини, сиз унга илҳом бахш этишингизни, унинг ижоди учун туртки беришингизни айтган эди.

— Мен Бэзилни жуда яхши кўрар эдим, — деди Дориан қайғули оҳангда. — Демак, ҳеч ким уни ўлдирилган деб гумон қилмаяпти, шундайми?

— Баъзи газеталарда шунақа гумон ҳам айтиляпти. Лекин мен бунга ишонмайман. Рост, Парижда битта ўта шубҳали жой бор, лекин Бэзил унақа жойларга қатнайдиган одам эмас. У ҳеч нарсага қизиқмас эди. Бу — унинг асосий нуқсони эди.

— Агар Бэзилни мен ўлдирганман деб тан олсам, бунга нима дердингиз, Гарри?

Бу гапни гапиратиб Дориан лорд Генрининг юзидан кўзини узмай кузатиб турди.

— Нима дердим? Сиз, дўстим, ўзингизга хос бўлмаган ролни ижро этмоқчи бўляпсиз дердим. Ҳар қандай сийқалик жиноят бўлгани каби, ҳар қандай жиноят ҳам сийқаликдир. Шунинг учун, Дориан, сиз қотиллик содир этишга қодир эмас-сиз. Агар бу гапим сизнинг иззат-нафсингизга тегиб кетган бўлса, мени маъзур тutasиз. Лекин худо ҳақи, мен ҳақман. Жиноятчилар ҳамиша паст табақага мансуб одамлар бўлади. Шунинг учун мен уларни сира қораламайман. Менинг назаримда биз учун санъат қанчалик ардоқли бўлса, улар учун жиноят ҳам шу қадар эъзозлидир. Жиноят улар учун кучли туйғулар бахш этадиган оддий бир воситадир, холос.

— Кучли туйғулар бахш этадиган восита дейсизми? Демак, сизнингча, бир марта қотиллик қилган одам иккинчи марта ҳам қотиллик қилишга қодир бўладими? Қўйинг-е, Гарри!

— О, одат тарзига кирган ҳамма нарсадан одам ўзи учун лаззат берадиган бирор жиҳатни топиши мумкин, — деб жавоб берди лорд Генри кулиб. — Ҳаётнинг асосий сирларидан бири ҳам ана шунда. Айтганча, қотиллик ҳаммаша хато кетадиган жиноят. Бирор иш қилсангиз-у, агар бу тўғрида тушликдан кейин одамлар билан бемалол гурунглашиб ўтириш имкони бўлмаса, унақа ишни зинҳор-базинҳор қила кўрманг. Келинг, шўрлик Бэзилни ўз ҳолига қўяйлик. Унинг ҳаётдан кўз юмиши ҳам худди сиз айтаётгандек романтик бўёқларда содир бўлган деб ишонгим келади. Лекин негадир бунга ишона олмайман. Ҳойнаҳой, у Омнибусдан Сенага тушиб кетган бўлса керагу, кондуктор бошига тушиши мумкин бўлган кўнгилсизликлардан қўрқиб, бунга айтмай қўяқолган. Ҳа, ҳа, мен воқеа худди шундоқ бўлган деб ўйлашга кўпроқ мойилман. У шўрлик ҳозир Сенанинг бўтана зангори сувлари остида ётган бўлса керак, узун-узун сув ўтлари сочларига аралашиб кетгандир. Унинг устидан эса оғир юк кемалари сузиб ўтмоқда... Биласизми, Дориан, у тасвирий санъатда қилганидан ортиқ яна тузукроқ бир иш қилмоғи амри маҳол эди. Унинг сўнги ўн йил ичида яратган асарлари аввалгиларидан анча заиф.

Дориан бунга жавобан хўрсиниб қўя қолди, лорд Генри эса хона бўйлаб у ёқ-бу ёққа юрди-да, бамбукдан ясалган қўналғада ўтирган ноёб Ява тўтиқушини силай бошлади. Кулранг қанотли, пушти жиғали ва узун думли бу йирик қушнинг орқасига лорд Генрининг бармоқлари тегиши биланоқ эзгиланиб кетган қовоқларини оқ пардадек қора мунчоқ кўзлари устига тушириб, ўтирган жойида чайқала бошлади.

— Ҳа, — деб давом этди лорд Генри Дорианга ўгирилиб киссасидан рўмолчасини олар экан, — Бэзилнинг сувратлари анча заиф бўлиб қолувди. Уларда нимадир етишмайдиган бўлиб қолди. Афтидан, Бэзил, ўз аъмолини йўқотиб қўйган кўринади. Сиз у билан дўстона муносабатларда бўлган кезларда у улуг санъат-

¹ Веласкез — XVI асрда яшаган машҳур испан рассоми.

кор эди. Кейин бу хотима топди. Нима сабабдан ораларингга нифоқ тушди? Бэзил жонингизга тегиб кетганмиди дейман-да? Агар шундоқ бўлган бўлса, Бэзил бунинг учун сизни кечирмаган бўлиши керак — ҳамма писмиқларнинг табиати шунақа бўлади. Айтганча, сизнинг ажойиб портретингизнинг қисмати қандай бўлди? Бэзил уни чизиб тугатгандан кейин, мен бу расмни бир марта ҳам кўрмадим, шекилли... Ҳа, эсимга тушди — бир неча йил аввал менга сувратни Селбига жўнатганингизни айтган эдингиз. Ўшанда портрет йўлда йўқолиб қолиптими, ёки ўғирлаб кетишган эканми-ей... Шу кетганча кетдими расм? Кейин топилмадими? Чатоқ бўлипти-да! У ҳақиқий дурдона эди! Эсимда бор, мен уни жуда ҳам харид қилгим келган эди. Нега ўшанда олиб қўя қолмаган эканман-а! Бу сувратни Бэзил истеъдоди гуллаб-яшнаб турган кезларда ишлаган эди. Ундан кейин чизилган расмларининг кўпчилигида яхши нияти сезилиб турарди-ю, лекин уни яхшилаб амалга оширилган эмас. Бизда инглиз санъатининг намоёндалари деб аталадиган рассомларнинг кўпчилиги шунақа... Сиз сувратнинг йўқолгани ҳақида газеталарга эълон берганмидингиз? Эълон бериш керак эди.

— Ҳозир эсимда йўқ, — деб жавоб берди Дориан. — Эълон берган бўлсам керак. Ҳай майли, қўйинг, худо ёрлақасин сувратни. Сирасини айтганда, у менга ҳеч қачон маъқул бўлган эмас ва мен вақтимни кетказиб, суврат учун ўтирган вақтга ачинаман. Мен уни эслашни ёқтирмайман. Нима сабабдан бу гапни бошлаган эдик? Биласизми, Гарри, ҳар гал сувратга қараганда, ҳамиша аллақайси пьесада икки мисра ёдимга тушади. “Ҳамлет” дан эди, шекилли... Шошманг, нима эди-я?...

Мисли ғусса тимсоли каби
Руҳсиз эди бу сўник чеҳра...

Ҳа, суврат менда худди шунақа таассурот қолдирарди.
Лорд Генри кулиб юборди.
— Ким ҳаётга рассом сифатида қараса унинг учун мияси руҳ ўрнини босмоғи мумкин, — деди у ўриндиққа ўтирар экан.
Дориан унинг гапини маъқулламай бош чайқади-да роялда бир неча пардани оҳиста босди.

— Мисли ғусса тимсоли каби
Руҳ эди бу сўник чеҳра... —

деб такрорлади у.

Лорд Генри ўриндиққа суянганича, чала юмуқ кўзлари билан унга қараб ўтирарди.

— Ҳолбуки, Дориан, — деди у бироз сукутдан кейин, — дунёни бошига урсинми инсон, бой бериб қўйса у... Нимаиди? ҳа, эсладим — бой бериб қўйса у бутун қалбини?...

Муסיқа бирдан узилди. Дориан сесканиб, дўстига тикилиб қолди.

— Нима учун менга бунақа савол беряпсиз, Гарри?

— Азизим, — деб лорд Генри ҳайрон бўлиб қоштини чимирди, — савол бераётган бўлсам, боиси шуки, унга муносиб жавоб олмақчи эдим, тамом. Якшанба куни мен Парк орқали юриб қолган эдим. Мармар Аркнинг олдида бир тўп қаланғиқасанғилар турган эди. Бир нотиқ уларга ваъзхонлик қилиб турган экан. Мен уларнинг ёнидан ўтиб кетаётганимда, бояги ибора унинг оғзидан чиқди. Мен иборани эшитиб, унинг замиридаги драматизмга лол қолдим... Лондонда бунақа ғаройиб манзаралар тез-тез учраб туради... Тасаввур қилинг-а — якшанба куни. Ёмғир севалаб турипти. Макинтош кийган роҳибнинг аянчли сиймоси. Унинг теварагини ичкиликдан шишиб кетган башаралар ўраб олган. Уларнинг бошлари узра соябонлар. Нотекис томга ўхшаган соябонлардан сув оқиб тушиб турипти — шундай шароитда кишини ларзага солувчи бояги ибора айтилди. Ҳавога ташланган бу ҳайқириқ тўғри юракларга санчилган аламли фарёддек жаранглади. Чиндан-да, бу ўзига хос тарзда мароқли ва ғоятда таъсирли эди. Мен бу ваъзхонга қалб, руҳ, жон деган нарса фақат санъатда бўлади, у инсонда бўлмайди, демоқчи бўлдим. Бироқ у менинг гапимни тушунмайди деб қўрқдим.

— Бунақа деманг, Гарри! Одамда жон бор. Бу кишини даҳшатга туширар да-

ражада реал нарса. Уни сотиб олиш, сотиш, алмаштириш мумкин. Уни заҳарлаш мумкин ёки асраб қолса ҳам бўлади. Бизнинг ҳар биттамининг жонимиз бор. Мен бунни аниқ биламан.

— Сиз бунга аминмисиз, Дориан?

— Мутлақо аминман.

— Ундай бўлса, айтганингиз хом хаёлдан ўзга нарса эмас. Бир нарсага қаттиқ ишонсанг, айна шу нарса воқеликда мавжуд бўлмайди. Инсоннинг қисмати аслида шунақа. Муҳаббат ҳам бизга шундоқ деб сабоқ беради. Ё тавба, мунча қиёфанингиз жиддий бўлмаса, Дориан? Қўйинг, пешонангиз тиришавермасин. Асримиз хурофотларига бизнинг нима дахлимиз бор? Йўқ, биз жонинг мавжудлигига ортиқ ишонмаймиз. Чалинг, Дориан! Бирон ҳазин куйни аста чалинг-у, чалаётган вақтингизда ёшлигингизни қандай асраб қолганингизни менга гапириб беринг. Сиз, албатта, бунинг бирорта сирини билсангиз керак. Мен сиздан бор-йўғи ўн ёш каттаман, холос, лекин мана кўринг — нақадар адои тамом бўлганман, ҳамма ёғим ажин, сарғайиб кетганман. Сиз чинакамига мафтункорсиз, Дориан. Бугун эса ҳар қачонгидан ҳам ортиқ даражада! Сизга қараб туриб, икковимиз биринчи марта учрашган кун эсимга тушади. Сиз жуда тортинчоқ, айна чоқда, анча жасоратли ва умуман, жуда барно йигит эдингиз. Йиллар мобайнида сиз, албатта, ўзгардингиз, лекин чеҳрангиз сира ҳам ўзгаргани йўқ. Сизнинг сирингизни билиб олмоқни истар эдим. Ёшлигимни қайтармоқ учун бу дунёда нима имкон бўлса, ҳаммасига тайёрман, фақат эрталаблар бадантарбия қилмасам, умуман, эрталаб вақтли турмасам, эзгу тарзда ҳаёт кечирмасам бас. Ёшлик! У билан тенглаша оладиган нима бор дунёда! “Тажрибасиз” ва “нодон” ёшлик тўғрисида гапириш нақадар бемаънилик, а? Мен ўзимдан анча ёш одамларнинг мулоҳазаларинигина чинакам ҳурмат-эътибор билан тинглайман. Ёшлар биздан ўзиб кетишди, ҳаёт уларга ўзининг энг янги мўъжизаларини намоён этмоқда. Кекса одамларга эса мен ҳаммиша қарши чиқаверман. Мен ақидамга таяниб шундай қиламан. Кексалардан куни кеча бўлиб ўтган бирор воқеа тўғрисида фикр сўранг — улар сиполик билан сизга шунақа фикрларни уқтиришадикки, бу фикрлар бир минг саккиз юз йигирманчи йилда — ҳали эркаклар узун пайпоқ кийиб юрган, ҳали одамлар қулоқларига чалинган ҳар қанақа гапларга чиппа-чин ишонаверган, лекин ҳали ҳеч балони билмаган кезларда ҳукмрон бўлган... Жуда ҳам сўлим куй чалаяпсиз-а? Ҳайрон қоладиган даражада романтик экан. Бу куйни Шопен Майорка оролида ёзганми деб ўйласа бўлади. У яшаган қасрнинг этагида денгиз тўлганиб нолалар қилиб турган, шўр тўлқинлар қатралари эса деразадан уйга учиб кириб турган. Не бахтки, бизда битта тақдирчиликдан холи санъат бор! Чалинг, чалаверинг, Дориан, бугун мен мусиқа тинглагим келяпти... Мен хаёлотим тизгинларини қўйиб юбораман, сиз навқирон Аполлон бўласиз, мен эса тегрангизда гирдикапалак бўлаётган Марсий бўламан... Менинг ўз ташвишларим, ўз ғамларим бор, Дориан. Улар тўғрисида ҳатто сизга ҳам оғиз очган эмасман. Кексалик фожиаси одамнинг кексайишидан эмас, балки унинг қалбан ёш қолишидадир... Туриб-туриб баъзан ўзимнинг самимиятимга ўзим қойил қоламан. О, Дориан, нақадар бахтли одамсиз-а! Сизнинг ҳаётингиз нақадар гўзал! Сиз ҳамма нарсани тотиб кўрдингиз, ҳамма нарсдан баҳраманд бўлдингиз, узум донасини оғзингизда эзиб, унинг шарбатини ҳузур қилиб симирдингиз. Ҳаёт сиздан ҳеч нарсасини дариг тутмади. Ва сиз ҳаётнинг ҳамма неъматларини мусиқадай қабул қилдингиз, ҳаёт сизни бузмади. Сиз ҳамон ўша-ўшасиз!

— Йўқ, Гарри, мен энди ўша Дориан эмасман.

— Мен эса такрор айтаманки, ўшасиз. Қизиқ, сизнинг бундан кейинги ҳаётингиз қандай кечаркин? Фақат, ўзингизни ҳамма нарсдан маҳрум этиб, ҳаётингизни расво қилиб юрманг. Ҳозир сиз — комил инсонсиз. Хушёр бўлинг, чала одамга айланиб қолманг. Ҳозир сиздан таъна қиладиган жойи йўқ. Бошингизни чайқаманг, шунақа эканини ўзингиз ҳам жуда яхши биласиз. Бундан ташқари, ўзингизни ўзингиз алдаманг, Дориан — ҳаётни сизнинг иродангиз ва интилишларингиз бошқармайди. Бизнинг ҳаётимиз асаб толаларимизга, организмимизнинг ўзига хосликларига, аста-секин ўсиб борувчи ҳужайраларимизга боғлиқ. Шу ҳужайралар қаърида фикрларимиз ётади, уларнинг бағрида орзуларимиз ва эҳтиросларимиз туғилади. Фараз қилайликки, сиз ўзингизни қудратли одам деб хаёл

қиласиз ва менга ҳеч нарса таҳдид солмайди деб ўйлайсиз. Ҳолбуки, ҳаётимиз оқими турган-битгани майда-чуйдаларга боғлиқ. Масалан, хонадаги буюмларнинг тасодифий ёритилиши, тонгги осмоннинг ранги, бир вақтлар яхши кўрган хушбўй ҳидингиз ва у тўғдирган ғира-шира хотиралар, эсингиздан чиқиб кетган, ҳозир китобда сизга тасодифан яна учраб қолган шеърдаги бир мисра, кўпдан бери чалмаганингиз бир куйдаги оҳанг ва яна бошқа кўпгина майда-чуйдалар турмушимиз оқимини белгилайди, Дориан! Броунинг ҳам аллақерда бу тўғрида ёзган. Бизнинг туйғуларимиз ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Масалан, мен бирор жойда “оқ наставрин” атрининг ҳидларини туйар эканман, ҳаётимдаги энг ғаройиб онлардан бирини яна қайтадан бошдан кечираётгандай бўламан. Кошки эди мен сиз билан ўрин алмаша олсам, Дориан! Одамлар икковимизни ҳам қоралашган, лекин сизни, ҳар қалай, бошларига кўтаришган. Ҳамиша бошларига кўтаришади ҳам. Сиз — бизнинг асримиз излаб юрган одамсиз. Излайди-ю, лекин топиб олишдан қўрқади. Мен шундай мамнунманки, сиз ҳеч қандай ҳайкал яратмадингиз, бирон суврат чизмадингиз, умуман, ўзингиздан ташқарида ҳеч нарса барпо этмадингиз. Сизнинг санъатингиз — ҳаётингиз бўлди. Сиз ўзингизни мусиқага солдингиз. Сиз яшаб ўтган кунлар — сизнинг сонетларингиздир.

Дориан рояль ортидан туриб, қўли билан сочларини силади.

— Ҳа, менинг ҳаётим ажойиб кечди, лекин мен ортиқ бундай яшолмайман, — деди у паст овозда. — Мен бунақа бемаъни, пойингар-сойингар гапларни эшитишни ортиқ истамайман ҳам, Гарри! Сиз менинг тўғримдаги ҳамма нарсадан хабардор эмассиз. Агар хабардор бўлганингизда, ҳатто сиз ҳам мендан юз ўгирган бўлармидингиз? Куляпсиз-а! О-о, кулманг, Гарри!

— Нега чалишдан тўхтадингиз, Дориан? Утиринг. Менга бу куйни яна бир марта чалиб беринг. Буни қаранг, ғира-шира оқшом осмонида асалга ўхшаган сапсарик, каттакон ой сузиб юрипти! Бу ой мусиқангиз билан уни мафтун қилишингизни кутмоқда. Кейин у мусиқа оҳанглари остида ерга яқинроқ келади... Чалгингиз келаяптими? Ундай бўлса, юринг, клубга борайлик. Бугун биз оқшомни жуда яхши ўтказдик. Энди уни яхшилаб тугатиб қўйиш ҳам керак. Клубга бир йигит келади — у сиз билан танишиш орзусида юрипти. У — Борнмаутнинг катта ўғли лорд Пул. У ҳозирданоқ сизнинг бўйинбоғларингизга ўхшаган бўйинбоғ тақяпти. Сиз билан таништириб қўйишимни кўп марта илтимос қиляпти. Жуда ҳам дилбар йигит. Худди сизнинг ўзингизни эслатади.

— Қўйинг, эслатмай қўя қолсин, — деди Дориан ва унинг кўзлари жуда ғамгин бўлиб қолди. — Мен чарчадим, Гарри. Клубга бормаيمان. Ҳадемай ўн бир бўлади, мен бугун вақтлуроқ ётсам дегандим.

— Шошманг, кетмай туринг, Дориан. Сиз бугун жуда ҳам зўр чалдингиз. Ҳеч қачон бунчалик маҳорат билан чалмаган эдингиз. Бугунги чалганингиз жуда ҳам бошқача чиқди-да!

— Бунинг сабаби шундаки, мен тузалиш йўлига киришга аҳд қилдим, — деди Дориан жиммайиб. — Аллақачон сал-пал бўлса-да тузалдим ҳам, шекилли.

— Фақат менга муносабатингизни ўзгартирманг, Дориан! Биз сиз билан ҳаммаша дўст бўлиб қоламиз.

— Ҳолбуки, сиз бир марта мени китоб билан заҳарлаб қўйган эдингиз, Гарри. Мен буни ҳеч қачон кечирмайман. Бу китобни бошқа ҳеч кимга бермасликка ваъда беринг. Бу — зарарли китоб.

— Азизим, сиз чиндан ҳам насиҳатгўй бўлиб боряпсиз-ку! Ҳадемай имонини ўзгартирган ҳар қандай одамга ўхшаб, кўчама-кўча юриб, одамларни ўзингиздан қолган гуноҳларни қилмасликка даъват қила бошламасангиз гўрга эди. Йўқ, сиз бу вазифага ярамайсиз. Сиздай одам маддоҳлик қилиб ўтирса ярашмайди. Бунақа даъваткорликнинг фойдаси ҳам йўқ. Биз қандай бўлган бўлсак, шундайлигимизча қоламиз. Лекин мен сизни китоб билан “заҳарлаган” бўлишим мумкин эмас. Бунақаси бўлмайди. Санъат инсон фаолиятига таъсир кўрсатмайди, аксинча, у ҳаракат иштиёқини йўққа чиқаради. Улар мутлақо бетарафдирлар. “Ахлоқсиз” деб аталмиш китоблар жаҳонга унинг иллатларини кўрсатиб беради, холос. Келинг, қўйинг, ҳозир адабиёт тўғрисида баҳс бошлаб ўтирмайлик. Яхшиси эртага меникига келинг, Дориан. Соат ўн бирда отда сайр қиламан. Истасангиз бирга сайр қилишимиз мумкин. Кейин сизни леди Бренксамникига нонуштага олиб бо-

раман. Бу дилбар аёл гобелен сотиб олмоқчи. Шу масалада сиз билан маслаҳатлашмоқчи. Келишдикми? Бўпти, бўлмаса, эртага кутаман... Йўқ десангиз, майли, нонуштани кичкина герцогиняникида қилақолайлик? Герцогиня сиздан нолияпти — уникига бутунлай бормай қўйипсиз. Ё Глэдис жонингизга тегиб кетдимми? Мен шундай бўлишини аввалдан билган эдим. Унинг зукколиги асабга тегади. Ҳар ҳолда, нима бўлганида ҳам соат ўн бирга бориңг.

— Сиз, албатта, боришимни хоҳлайсизми, Гарри?

— Албатта-да! Парк ҳозир шунақа яхши бўлганки, қўяверасиз. Настарин шунақа гуллаптики... Сизни биринчи марта учратган йилимда шунақа гуллаган эди.

— Яхши, бораман. Хайрли кеч, Гарри!

Эшикнинг олдига бориб Дориан яна бир нарса демоқчи бўлгандай тўхтаб қолди. Лекин ҳеч нима демади, чуқур хўрсинди-ю хонадан чиқди.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Жуда сўлим оқшом эди. Шундай илиқки, Дориан пальтосини киймай қўлига ташлаб олди. У ҳатто ипак шарфи билан бўйинини ўрамади ҳам. У папиросини саситиб кўчадан кетиб борар экан, фрак кийган иккита ёш йигит ундан ўзиб ўтиб кетишди. Дориан, улардан бири иккинчисига шивирлаб, “Қара, Дориан Грей-ку!” деганини эшитиб қолди. Шунда Дориан эслаб кетди — авваллари одамлар бир-бирларига уни кўрсатиб, имо-ишоралар қилишса, ундан кўзларини ололмай термулишса, унинг тўғрисида гапиришса, бундан у гоятда роҳатланарди. Энди-чи? Доимо ўзининг исмини эшитавериш жонига тегиб кетди. Кейинги пайтларда у тез-тез қишлоққа бориб, анча-анча туриб қоладиган бўлиб қолганди. Қишлоқдаги ҳаётнинг энг гўзал жойи шундаки, уни қишлоқда ҳеч ким танимайди. Уни яхши кўриб қолган қизга Дориан “мен камбағалман” деди ва қиз бунга чипша-чин ишонди. Бир гал қизга, ўтмишда бузуқлик билан умр кечирганман деди. Қиз бўлса кулиб юборди-да, бузуқ одамлар ҳамини қари ва бадбашара бўлишади деб, эътироз билдирди. У қизнинг кулгиси нақадар тиниқ ва жарангдор эди — нақ майнанинг сайрашига ўхшарди-я! Гулдор чит кўйлаги билан гардиши кенг қалпоқчаси нақадар ўзига ярашиб тушган эди. У — оддий, нодон қишлоқи қиз Дориан йўқотган нарсаларнинг ҳаммасига эга.

Уйга келиб Дориан унинг келишини ухламай кутиб ўтирган мулозимини ётгани киргизиб юборди. Кейин кутубхонага кириб, диванга чўзилди. Дориан бугун лорд Генри айтган гапларни ўйлай кетди.

Наҳотки, одам бутун борлиги билан ўзгаришни истаси-ю, ўзгаролмаса? Шу ростми? Шу дақиқаларда Дориан ҳеч нарса билан булганмаган покиза ёшлигини соғиниб ўртаниб кетди. Бир вақтлар унинг навқиронлигини лорд Генри “оқпушти ёшлик” деб атаган эди. У ёшлигини ўзи буллаганини, қалбини ўзи расво қилганини, хаёлотининг разолат осмонига парвоз қилишга ўзи эрк бериб қўйганини, унинг таъсири бошқалар учун ҳалокатли бўлганини ва бундан бағритошлик билан лаззатланганини англарди. Унинг ҳаёти билан тўқнаш келган ҳамма ҳаётлар ичида Дорианнинг ҳаёти энг покизаси эди. Келгусида унга катта умидлар билан қараса бўларди. Бу ҳаётга унинг ўзи доғ туширди. Наҳотки, буларнинг ҳеч қайсисини тузатиб бўлмаса? Наҳотки, унинг нажот йўли буткул кесилган бўлса?

О, нима учун у мутакаббирлиги жўшиб, норозилиги гуриллаб турган ўша машъум дақиқада самоларга тавалло қилиб, умр йўлининг ҳамма юкини суврат кўтарсин-у, ўзи эса мангу ёшликнинг жамики нурли жозибасини оқизмай-томизмай сақлаб қолсин деб илтимос қилди? Бир лаҳза у ўзининг бутун умрини нобуд қилди. Аксинча, унинг ҳар бир кирдикори ўз вақтида жазога мустаҳиқ бўлганида қандай яхши бўларди. Жазода покланиш бор. “Гуноҳларимизни ўзинг кечир” эмас, балки “йўл қўйган ҳақсизликларимиз, жамики қонунга хилоф ишларимиз учун бизни жазога мустаҳиқ қил!” — адолатпарвар Парвардигорга инсоннинг таваллоси ана шундай бўлмоғи керак.

Стул устида кўзгу турипти. Уни Дорианга кўп йиллар муқаддам лорд Генри совға қилган эди. Унинг рамкаси зўр маҳорат билан нақшинкор қилиб ишланган. Бу нақшлар аро ҳамон оқбилак муҳаббат фаришталари учиб юрипти. Дориан кўзгуни қўлига олди. Машъум сувратда ўзгаришлар содир бўлганини биринчи

марта пайқаб қолганидаги мудҳиш тунда ҳам у кўзгуни ана шундай қўлга олганди. Кўзгуни олиб, унинг ярқирок сатҳига кўз ёшларидан хира тортган аланг-жаланг нигоҳини тикди. Бир вақтлар Дорианни жон-дилдан яхши кўриб қолган бир кимса унга мактуб йўллаган эди. Мактуб қуйидаги сўзлар билан тугалланар эди: “Дунё ўзгача бўлиб қолди, негаки унга сиз, яъни фил суяги-ю олтиндан бино қилинган бир инсон келди. Дудоқларингизнинг шакли-шамойилида яна қайтадан жаҳон тарихи ўз ифодасини топган”. Ҳозир унга санамдай сиғиниб айтилган шу сўзлар Дорианнинг эсига тушди ва уларни ичида қайта-қайта такрорлай бошлади. Бироқ бу дақиқа ўтиб-ўтмай, унинг ҳусну-жамоли ўзига жуда хунук кўриниб кетди ва у кўзгуни ерга отиб урди-да, оёғи билан тепкилаб, парча-парча кумуш сениқларга ажратиб ташлади. Ана шу ҳусну жамоли уни нобуд қилди, ана шу ўзи тилаб олган чирой билан мангу навқиронлик уни ҳалок этди. Агар шулар бўлмаганида унинг ҳаёти покиза бўларди. Ҳусни бор-йўғи бир ниқоб бўлиб чиқди, мангу навқиронлик эса таҳқирдан ўзга нарса эмас эди. Жуда нари борганда, ёшликни нима деб таърифласа бўлади? Балоғатга етмаганлик, гўрлик, анойилик даври, юзаки таассуротлар ва носоғлом ниятлар фурсати! Нега Дориан унинг либосини кийиб юрди? Ҳа, уни навқиронлик ҳалок қилди.

Яхшиси, ўтмиш ҳақида ўйламаслик керак. Ахир, эндиликда ҳеч нарсани ўзгартира олмайсан! Келажак ҳақида ўйламоқ керак. Жеймс Вэйн Селбидаги қабристонда исмсиз бир гўр ичида ётипти. Алан Кемпбел кечаси лабораторияда ўзини ўзи отиб қўйди. У, ихтиёрига хилоф ўлароқ, Дорианнинг сирини билиб олган эди, лекин бу сирни ошкор қилмай кетди. Бэзил Холлуорднинг ғойиб бўлиши ҳақидаги миш-мишлар босилади, бесаранжомликлар тўхтади — улар ҳозирнинг ўзида анча пасайиб қолди. Демак, бундан буён унга ҳеч қанақа хавф таҳдид солмайди. Аммо Дорианни қўйнаб, эзаётган нарса буткул Бэзил Холлуорднинг ўлими эмас эди. Балки унинг ўз қалбининг нобуд бўлгани, тирик жисмидаги ўлик жони уни исқанжага олмақда эди. Бэзил унинг сувратини чизди, бу суврат Дорианнинг ҳаётини расво қилди. Дориан бунинг учун Бэзилнинг гуноҳидан ўта олмади. Ахир ҳамма воқеаларнинг асосий айбдори суврат-ку! Бундан ташқари, Бэзил унга чидаб бўлмайдиган оғир гаплар гапирди — Дориан эса чидади... Қотиллик-чи? Қотиллик қилганида унинг ақли жойида эмас эди, эс-ҳушини йўқотиб қўйганди. Алан Кемпбелчи? Алан ўз-ўзини ўлдирган бўлса, нима бўлипти? Бу унинг шахсий иши, унинг ихтиёри шундай бўлган. Шундоқ бўлгач, бу ишга Дорианнинг нима дахли бор?

Янги ҳаёт! Дориан бутун ҳаётини бошидан бошлашни истайди, у шунга интилоқда. Ва ўзини ишонтириб ҳам қўйди — унинг янги ҳаёти бошланди. Ҳар ҳолда, у бокира қизни аяб, унга раҳм қилди. У энди ҳалол, покиза ҳаёт кечиради.

Гетти Мертонни эслаганда кўнглига бир фикр келди: ҳойнаҳой, қулфлоглик уйда турган сувратда ҳам бирор ўзгариш рўй бергандир. Ҳа, ҳа, албатта, энди у аввалгидай мудҳиш ва қўрқинчли эмас. Агар унинг, яъни Дорианнинг ҳаёти покиза йўлдан кетса, ажаб эмаски, сувратнинг юзидаги иллатлар ва эҳтиросларнинг излари ўчиб кетар. Борди-ю бу излар ҳозирнинг ўзида ўчиб бўлса-чи?

Тепага чиқиб бир кўриб қўйиш керак.

У стол устидан лампани олди-да, аста юқорига йўл олди. Калитни бураб, эшикни очаётганида унинг кишини лол қолдирадиган даражадаги ёш чеҳрасида қувонч табассуми пайдо бўлди ва унинг лабларида ўрнашиб қолди. Ҳа, энди у бошқа одам бўлади ва ҳозир одамларга кўрсатишга ор қилиб юрган разил суврат уни ортиқ қўрқув чангалида тутмайди. У ниҳоят елкасидан тоғ ағдарилганини ҳис қилди.

У аста-аста қадам ташлаб ичкарига кирди, ҳар доимгидек орқасидан эшикни ёпиб қулфлади ва портрет устидаги қизил пардани олди. Унинг ичидан ғазаб ва оғриқ фарёди отилиб чиқди.

Ҳеч қандай ўзгариш йўқ. Фақат энди кўз қарашларида алланечук муғомбирлик бор эди, лабарини ҳам риёкорона истеҳзо буриштириб турарди. Сувратдаги одам ҳали ҳам жуда жирканч, аввалгидан ҳам жирканчлироқ, қўлидаги қизил нам эса янада ярқираб кўринар, яқинда тўкилган қонга ўхшарди. Дорианни титроқ тутди. Демак, умридаги битта-ю битта эзгу ишни қилишга уни қуруқ шуҳратпарастлик даъват этган экан-да?...

Ёки лорд Генри кесатиқли кулги билан писанда қилган янги туйғуларга иштиёқмандлик ундадимикин? Ёки одамларнинг кўзига яхшироқ кўриниш ис-

тагимикин? Бу баъзан одамни ўзимиздан кўра олижаноброқ ишларни қилишга ундайди. Ёки бу омилларнинг ҳаммаси биргаликда шундай қилишга ундайдимикин? Нима учун қонли доғ каттароқ бўлиб қолипти? У ажиндор бармоқларининг устига ёйилипти, қандайдир даҳшатли яра янглиғ бутун қўлни қоплаб олипти... Сувратдаги одамнинг оёғи ҳам қон эди — панжаларидан томиб тушмаганмикин? Унинг иккинчи қўли — Бээзлини ўлдирган пичоқни тутмаган қўли ҳам қон эди. Нима қилмоқ керак? Бундан чиқадики, Дориан бориб қотиллигини тан олмоғи керак. Тан олмоғи керак? Ўзини полициянинг қўлига топшириб, ўлимни бўйнига олмоғи керакми?

Дориан кулиб юборди. Шунақа ҳам бемаъни гап бўладими? Мабодо, у бориб, қотиллигини тан олган тақдирда ҳам биронта одам унга ишонармиди? Ҳеч қаерда ҳеч қанақа из қолгани йўқ, мақтулнинг ҳамма буюми маҳв этилган. Унинг ўзи, яъни Дориан пастда кутубхонада қолган нарсаларнинг ҳаммасини ўз қўли билан ёқиб юборган. Одамлар уни жинни бўлиб қолипти деб ҳисоблашади. Агар у ўжарлик билан ўзини айблашда давом этаверса, уни олиб бориб жиннихонага тиқиб қўйишади... Бироқ бурчи шуни буюряпти — тан олиш керак, ҳамманинг олдида тавба-тазарру қилиш лозим, одамларнинг жазосига мустаҳиқ бўлмоқ зарур, кўпчилик олдида шармандаликни бўйинга олмоқ даркор. Худо барҳақ ва у одамдан само олдида ҳам, замин олдида ҳам қилган гуноҳларига тавба-тазарру қилишни талаб қилади. Уни — Дорианни ўзи жиноятини эътироф этмагунча ҳеч нарса поклай олмайди. Жиноятини? У елкасини қисди. Бээил Холлуорднинг ўлими унинг назарида ҳарқандай аҳамиятини йўқотиб бўлган эди. У Гетти Мертон ҳақида ўйламоқда. Йўқ, бу суврат, қалбининг бу кўзгуси алдаяпти. Ўз-ўзига маҳлиёлик. Қизиқувчанлик. Мунофиқлик. Наҳотки, унинг ўзлигидан кечишида, фидокорлигида ана шу туйғулардан бошқа ҳеч нарса бўлмаган бўлса? Ёлғон, алланечук катта нарса бор эди. Жилла бўлмаса, унга шундай туюлган эди... Яна ким билади, дейсиз?

Йўқ, бошқа ҳеч вақо йўқ эди. У Геттини аяган бўлса, буни фақат шуҳратпарастлигидан қилган. Мунофиқлиги шу даражага етганки, юзига олижаноблик ниқобини кийиб олган. Қизиқувчанлиги важидан фидокорона бир иш қилмоқчи бўлган. Ҳозир у буни аниқ-равшан тушуниб турипти.

Хўш, бу қотиллик-чи? Нима бало, энди бу қотиллик уни бутун умри давомида таъқиб этиб юрадики? Наҳотки, ўтмиш умрининг охиригача унга тинчлик бермай, боши устида қора булутдек муаллақ турса? Балки, чиндан-да иқрор бўлмоғи керакдир... Йўқ, йўқ, зинҳор-базинҳор! Унга қарши фақат битта-ю битта, ягона далил бор. У ҳам бўлса суврат. Лекин бу жуда заиф далил. Заиф бўлса ҳамки, уни йўқотиш керак. Ўзи, нима учун уни шу пайтгача асраб келаяпти? Авваллари портретнинг ўрнига қараб, бадбашара бўлиб бораётганини томоша қилиш унга ёқар эди. Сўнгги пайтларда эса Дориан бу лаззатдан ҳам маҳрум бўлди. Портрет тунлари унга хотиржам ухлашга йўл қўймапти. Лондондан жўнаб кетар экан, Дориан ҳамма вақт хавотир ичида — йўғимда бирор бегона кўз сирини фош қилиб қўямасин деб юраги така-пука бўлиб юради. Портрет ҳақидаги ўй унинг шодухуррамлик чоғларидан қанчасини заҳарлади-ю! Ҳатто унинг эҳтирослари ҳам кўп ҳолларда хафаҳоллик билан алмашди. Бу портрет қай бир даражада унинг виждони. Ҳа, виждони. Шунинг учун ҳам маҳв этмоқ керак.

Дориан теварак-атрофга қараб, пичоқни кўрди. Бу ўша — Бээил Холлуордга санчилган пичоқ эди. Дориан бу пичоқни неча марталаб тозалаган, унда ҳеч қанақа доғ-поғ қолмаган, ялт-ялт қилади. Бу пичоқ рассомни ўлдирган, қани энди ҳозир унинг асарини ҳам, шу асар билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсани ҳам ўлдирса... У ўтмишни ўлдирди, ўтмиш ўлгандан кейин эса Дориан Грей озодликка чиқади. У портретдаги қалбининг ғайритабиий ҳаётига хотима қўяди ва бу муҳим башоратлар-у, огоҳ қилишлар тўхтаганидан кейин у яна янгидан хотиржам бўлиб қолади.

Дориан пичоқни чангаллаб олиб, сувратга санчди.

Қаттиқ бақирган товуш ва бир оғир нарсанинг гумбирлаб йиқилгани эшитилди. Жонҳолатда чиққан бу фарёд шу қадар мудҳиш эдики, уйғониб кетган хизматчилар қўрққанларидан ўз хоналаридан югуриб чиқишди. Майдондан ўтиб кетаётган иккита жентельмен эса тўхтаб, овоз келган катта уйнинг юқори қаватдаги деразаларига қарашди. Кейин полициячини излаб кетишди, уни топиб, уйга бошлаб келишди. Полициячи бир неча марта адибнинг қўнғирогини чалди, лекин

кўнгироқ овозига ҳеч ким чиқмади. Бутун уй зулматга чўмган эди, фақат юқоридаги битта деразадагина ёруғлик кўринар эди. Полициячи бироз кутди-да, кейин охириги эшик олдидаги зинапояда туриб, уйни кузата бошлади.

— Бу кимнинг уйи, констебль? — деб сўради иккита жентельменнинг ёши улугроғи.

— Мистер Дориан Грейнинг уйи, сэр, — деб жавоб берди полициячи.

Жентельменлар бир-бирларига қараб ижирғаниб тиржайишди-да, йўлларига равона бўлишди. Улардан бири Генри Эштоннинг амакиси эди.

Уйда эса хизматкорлар яшайдиган томонда чала-чулпа кийинган одамлар хавотир ичида шивир-шивир қилишарди. Кекса миссис Лиф қўлларини бир-бирига қовуштириб йиғларди. Фрэнсис мурдадек ранги оқариб кетган.

Ун беш дақиқача пойлаб тургандан кейин у кучер билан хизматкорлардан яна бирини чақирди-да, уччовлари оёқ учида юқорига кўтарила бошладилар. Эшикни тақиллатишди, лекин ҳеч ким жавоб бермади. Улар Дорианни отини айтиб, қаттиқроқ чақира бошлашди. Бироқ юқорида жимжитлик ҳукм сураб эди. Ниҳоят, улар эшикни синдирмоқчи бўлиб роса уринганларидан сўнг, томга чиқишиб, у ердан балконга тушишди. Деразалар осон очилди — уларнинг зулфинлари ишдан чиқиб қолганди.

Хонага кириб, улар ўз хўжайинларининг ажойиб сувратларини кўришди. Сувратда Дориан Грейнинг қиёфасида жамики яшнаган навқиронлиги барқ уриб турарди. Полда эса кўкрагига пичоқ санчилган ҳолда фрак кийган одам ётарди. Унинг башараси ажин босган, сўниқ, бадбашара ва жирканч эди. Фақат қўлидаги узукларга қарабгина хизматкорлар унинг кимлигини танишди.

Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Ромиз РОВШАН

Камалак — кўкнинг туғи

БИРОЗ УЗУН БЎЛДИ УМРИМ,
ШЕКИЛЛИ

Бироз узун бўлди умрим, шекилли,
Эҳтимол, дўстлар ҳам толиқди бироз...

Мени едирмоқдан чарчади дунё,
сувлари чарчади, нони чарчади.
Мени кездирмоқдан безди йўллари,
кўзимга боқмоқдан осмон чарчади.
Истаганлар истаб чарчади,
Бадгумон ёмонлар чарчади, —
бироз узун бўлди умрим, шекилли.

Йўллар оёғимнинг остидан қочар.
Дейдилар: туш бошқа,
бунақа бўлмас,
Шоирда иштаҳа бунақа бўлмас, —
дўстлар ҳам айрича боқар юзимга.
Қанчалар дўстим бор,
шаҳар тўладир,
Кўпининг қалбида кадар тўладир.
Жўрадан,
қардошдан,
ўзгадан ўксиб,
Бахтидан, ўзидан, кўзгудан ўксиб,
кўпи йиғламоққа баҳона излар.

Карим
БАҲРИЕВ
таржималари

Ромиз Ровшаннинг илк китоби 1970 йилда босилиб чиққанди. Илк китобга сўзбоши ёзган Акрам Айлисли шундай таъкидлаганди: “Ромиз Ровшаннинг йигирма уч ёши бор. Буни айтмасак қам бўларди. Аммо масала шундаки, Ромизнинг шеърлари ва унинг ёши орасида ажиб бир уйғунлик бор...” Ромизнинг иккинчи китоби орадан ўн етти йил ўтгач, 1987 йилда дунё юзини кўрди. Унга сўз боши ёзган Комил Вали шундай таъкидлади: “Энди Ромизнинг қирқ ёши бор... Аммо “кўк юзи тош сақламас” даги шеърларни ўз сўзим каби бемалол онамга ўқиб бера оламан. Уғлимга васият қиламан. Умримни бу шеърларда яшайман”. Ромизнинг метафораси шеърнинг бўй-бастичадир, илҳомининг жонида, руҳида, мажозидадир, ҳар шеъри мукамал бир мажозий тамсилга айланиш даражасидадир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

59

Оз қолди, оз қолди, чиданг, дегайман,
дўстлар, чиданг, мен кетажак кун етар.

Ҳеч нарсага кучим етмаса-да,
қора кийим кийдирмоққа,
дўстларни йиғлатмоққа
кучим етар...

Лекин қурбим етмас, на қилай ахир,
на қилай ахир мен шўрлик,
кучим етмас бу дунёдан кетмоққа.

Бу дунё Дарбанд қалъаси,
На йўли бор, на йўлкаси,
Қардошим, одам боласи,
кучим етмас бу дунёдан кетмоққа.

Яшил-яшил майсалари
чирмашар қўл-оёғимга,
Рангпар булутлари босар бошимдан,
Сойлари сув олар кўзим ёшидан,
игна-ла гўр қаза-қаза
тиззам-ла ер кеза-кеза,
Ўтдим бу умримнинг ўтгиз ёшидан, —
кучим етмас бу дунёдан кетмоққа.

Кетимдан боз лабларини бурганлар,
Шоирларнинг эҳсонини еганлар,
Шоир одам ёш ўлади, деганлар,
Менинг шоир бўлмоққа кучим етмас,
Ўлдиринг мени, ўлмоққа кучим етмас, —
кучим етмас бу дунёдан кетмоққа...

ҚАДРИМНИ БИЛМАДИ БУ ОДАМ МЕНИНГ

Билмадим, бу қайдан топти умримни,
Бир асов от билан чопди умримни,
Тоғларга, тошларга отди умримни.
Қадримни билмади бу одам менинг, —
Яратган, ол мени бунинг дастидан!

Кошқийди, умримни бу ер юзида
Бир ўзга одамга дуч айласайдинг,
Мени одам эмас қуш айласайдинг
Ёки бир қоп-қора тош айласайдинг.
Мени бу одамга сен нега қўйдинг,
Яратган, ол мени бунинг дастидан!

Ол мени, бер мени, ўзгаларга бер,
Синиқ ойналарга, кўзгуларга бер,
Бўлинай, юз бурда, минг бурда бўлай,
Бу одам юзимга боқа олмасин.
Мени ойналарнинг синиқларидан
тўплай олмасин ҳеч, йиға олмасин, —
Яратган, ол мени бунинг дастидан!

Бўлинсам, дардим ҳам бўлинар, балким,
ҳар дардим юз бурда, минг бурда бўлди.
Бир дардим қолмади ўзимдан улкан,
барча дардларимдан мен улкан бўлдим.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бу ернинг устида, осмон остида
 бўлинсам, ҳар бурдам ҳар ёнга тушса...
 Қачондир, кайфининг хуш соатида,
 Яратган, қайтадан ёнингга тушсам,
 Янгидан тўпласанг синиқларимни,
 Синиқ қўлларимни, оёқларимни
 Оғзимни, бурниму қулоқларимни.
 Яратган, янгидан яратсанг мени,
 дунёда энг гўзал кўзгу бўламан.
 Янгидан дунёга йўлласанг мени,
 бу одам бўлмайман, ўзга бўламан, —
 Яратган, ол мени бунинг дастидан!..

ҚОРА КИЙГАН АЁЛ

Кишилар бир бўлмас, отам боласи,
 қўрқоғи бор,
 марди бор.
 Аммо ҳар кимнинг ўлганидан сўнг
 қабри узра йиғлагувчи
 Бир қора кийинган гўзал аёлдан
 умиди бор.

Сен ўлганда
 ким бўлади кўзларингни боғлаган?
 Дўстингми бўлади?
 Ётми бўлади?
 Эҳтимол, сени деб энг кўп йиғлаган
 Сен энг кўп йиғлатган хотин бўлади.

Кўз ёшлари ювар қабр тошингни,
 Қабрингда тўлғаниб
 дейсан, илоҳим,
 Йиллар бўйи мен йиғлатган бу аёл
 асраган экан қайда
 яна шунча кўз ёшини?!

Бирор марта
 на сочини силадим,
 на-да кўз ёшини артдим,
 Қорачиғимга ботар энди
 сочини ҳар толаси.
 Йиллар бўйи
 бу аёлга, ахир, мен дард етказдим.
 Нега энди яна чекар дардимни?!

Бу аёл қабр тошимни
 ўпиб силагунча,
 Мушти билан урса, урса яхши эди,
 Қабримнинг устида қон йиғлагунча
 Қарғаб турса яхши эди.

Кет, кета қол,
 қора кийган аёл,
 Йиғингни тўхтата қол, қора кийган аёл.
 Бу қабр ҳам минг қабрининг биридир,
 етар, қабр тошни босдинг бағринга,
 Барча мен деб йиғлаганлар тинчиди,
 қўйгин, қабр ичига томаётир, йиғлама...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ЗЕРИКИШ

Бу қандайн чарчоқдир,
Ахир, бундоқ ким зерикар?!
Чўнтакда қўлим зерикар,
Оғзимда тилим зерикар.

Зерикар қошим-қовоғим,
Зерикар кўрпа-тўшагим,
Уйга келсам, уй-эшигим,
Йўл юрсам, йўлим зерикар.

Йўлимда қизлар чиқсалар,
Кулиб юзимга боқсалар,
Ёқамга бир гул тақсалар,
Ёқамда гулим зерикар.

Қайга отай бу қайғуни?
На боши бор, на якуни.
Биламан, жим кутиб мени
Қайдадир ўлим зерикар.

Ш А М

Фузулий ёдига

Юз йиллардир бир шам ёнар,
Шамоллар сўндира билмас.
Минг-минглаб қўллар чўзилар,
Ёруғини тера билмас.

Қоронғудир сўлу соғи,
Ёнган шамнинг на гуноҳи?!
Эрийди, тўкилар ёғи,
Ўлар, ўлар, ўла билмас.

Томчи-томчи, зарра-зарра,
Қундан кун узилган жон-ла,
Йиғлайди ҳар йиғлаган-ла,
Ҳар кулган-ла кула билмас.

Исинтирар шўрлиларни,
Қўрқитади бўриларни,
Ёритади нариларни,
Ўз тубини кўра билмас.

КЕТГАНЛАР ҚАЙТАР УЗОҚДАН

Кетганлар қайтар узоқдан,
Чўпонлар қайтар овлоқдан.
Ўпич қайтмасдир ёноқдан,
Сўз қулоқдан қайтган эмас.

Худонинг берган кечаси
Ёнар, ўт олар нечаси,
Парвоналар насл-насл
Шамчироқдан қайтган эмас.

Шоир одам кундуз-кеча
Ўз қонин симириб ичар.
Бўйига бичган оқ кафан —
Оқ варақдан қайтган эмас.

ФАҚАТ СЕНИНГ ЮЗИНГ КУЛСИН

Менинг юзим кулган эмас,
Фақат сенинг юзинг кулсин.
Мени кўрса: “Амаки!” — деб,
Ўғлинг кулсин, қизинг кулсин.

Мен-ку сенга ярашмадим,
Сўз демадим, талошмадим.
Юлдузимиз ёнишмади,
Қўй, сенинг юлдузинг кулсин.

Юз йил қайғурма, қарима,
Бир саҳар чиқиб йўлима,
Туз сепсанг эски ярама,
Ярам кулсин, тузинг кулсин...

ҚЎЙ БЎЛМОҚЛИК ҚИЙИН ИШДИР

Бу дунёнинг азоби кўп,
Ҳаққидан ҳам ҳисоби кўп.
Қўйдан ҳам қассоби кўп —
Қўй бўлмоқлик қийин ишдир.

Бўйнида арқон солланиб,
Бир тутам ўтга алданиб,
Еб, семириб, лаззатланиб
Қўй бўлмоқлик қийин ишдир.

Кундалар қорайган ерда,
Пичоқлар жон олган ерда,
Чўпонлар оч бўлган ерда
Қўй бўлмоқлик қийин ишдир.

Ит бўлиб ҳурмадик ойга,
Енгди бизни истиҳола.
Қўзи бўлмай туриб аввал
Қўй бўлмоқлик қийин ишдир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ҚОРА-ҚОРА ЧУМОЛИЛАР

Қора-қора чумолилар,
капалакни найладингиз?

Тўлдингиз, тўп бўлдингиз,
Қанот-қанот кўпордингиз,
Ташидингиз, обордингиз,
капалакни найладингиз?

Айрилди кун ёруғидан,
Кўкнинг камалак туғидан,
Қулоғим битди, бекилди
Гулларнинг қичқирғидан,
капалакни найладингиз?

Дарди тушар оғизларга,
Дод айлар, чақирар сизни.
На едирар, на тўйдирар,
На қишдан чиқарар сизни,
капалакни найладингиз?!

ҚЎЗИ

Бу ҳовлида ётган қўзи,
Уйқуда кўрганинг недир?
Нафасларинг тотли, узун,
Ўт каби терганинг недир?

Боғланиб, бахтинг боғланиб,
Қизил бўйинбоғ боғланиб,
Туморланиб, безакланиб
Бу уйга келганинг недир?

Севинмагин, ҳозир тўқсан,
Яшил ўтдир қайга боқсанг...
Мен биламан — қурбонлиқсан,
Бас, сенинг билганинг недир?!.

ОДАМ

Дўстим Нотиқ Сафаровга

Энди мени ким овулар,
Эй, мени овулган одам?!
Ўзга дардин кўрган пайти
Ўз дардин унутган одам.

Хуш сўзини, қилиғини,
Гўдакдай соф йўриғини,
Дастурхонин бор-йўғини
Еру кўкка тутган одам.

Дунёда на сув, на ўт бор,
Дунёда на дўст, на ёт бор,
Тангридан кейин бир от бор:
Одам,
Одам,
Одам!
Одам!..

Анант МУРТИЙ

Икки жаҳон овораси

ИККИНЧИ ҚИСМ¹

1

Ачария ярим тунда уйғониб кетди. Боши Чандрийнинг қорни устида ётар, Чандрий эса бармоқлари билан унинг юзи, қулоқларини силаб, сочини ўйнарди.

Пранешачария кўзини очди, танаси ўзиники эмас, бировникидек ҳис этиб, миясида қатор саволлар чарх ура бошлади: кимман, қаердаман, бу ерга қандай келиб қолдим, нега қоп-қоронғи, бу қандай ўрмон ва мана бу аёл ким?

Унга вақт орқага қараб юргандек туюлди, гўё у яна гўдакка айлангану, ўйнай-ўйнай, чарчаб онаси бағрида ухлаб қолган. У ҳайрат билан теваракка разм сола бошлади. Тепада кенг ёйилган товус думидай жимжимадор осмон. Ана, чўмични эсга солувчи Етти қароқчи. Донишманд Агастъя юлдузи билан ёнма-ён вафодор аёл тимсоли бўлмиш Арунгати ибולי милтиллайди.

Ерда майса ва рутубат ҳиди анқирди, зангор тусли вишнукранти ва ёввойи буталарнинг бўйига қўшилиб аёл баданидаги тернинг ўткир атри димоқни қитиқлайди. Тун, юлдузлар, ҳаракатсиз қотган баҳайбат дарахтлар. Балки у туш кўраётгандир? У кўзларини ишқалади ва қаёққа бориши кераклигини бутунлай эслолмаганидан юраги гашланди.

— Чандрий, — чақирди у.

Ҳамма нарса бирдан жон-жойига тушди-қўйди. Жимжит ўрмон ва зулмат қўйни сирли шивир-шивирларга тўлди. Тўсатдан чархпалакка ўхшаб кўринган бута орасидан шитирлаган овоз келди, тиллақўнғизлар фўнғиллаб уча бошлади.

Кўзи рангларни ажратмагунча, қулоқлари эса товушларни фарқламагунча у диққат билан разм солиб, қулоқ тутиб турди.

— Чандрий! — яна чақирди Пранешачария ва аёлнинг қорнига қўлини теккизиб қўйди-да, туриб ўтирди.

Пранешачария қаттиқ койиб беради, балки мендан жирканиши ҳам мумкин деган ўйдан Чандрий қўрқиб кетди. Бошқа томондан эса браҳман зотидан юкли бўлишига умид боғлаётганди. Чандрий тақдиридан мингдан-минг рози эди — балки шў йўл билан у кейинги ҳаёти учун муносиб замин тайёрлагандир?

Пранешачария узоқ сукут сақлади. Кейин оёққа турди.

— Тур ўрнингдан, Чандрий, — деди у. — Кетдик. Эрталаб браҳманлар йиғилишади, биз уларга ҳаммасини айтиб берамиз. Сен ўзинг ҳаммасини сўзлаб берасан. Мурдани дафн этиш борасида менинг қароримга келсак.... Пранешачария чайналди. — Энди бунга менинг ҳуқуқим қолмади. Агар эртага браҳманларга тушунтириб айтишга журъатим етмаса, бу ишни ўзинг қилишингга тўғри келади. Дафн маросимини мен ўзим ўтказишга тайёрман. Бошқа бировга сен қил дейишга менинг ҳаққим йўқ. Гап шу.

Пранешачария ўзи айтган гаплардан сал энгил тортгандай бўлди.

¹ Охири. Боши аввалги сонда.

Улар дарёни бирга кечиб ўтишди. Нариги қирғоқда Чандрий ийманибгина Ачарияни олдинга ўтказди, ўзи эса орқароқда борди.

“Нега менинг ишим доим чаппасига олади? — алам билан ўйларди Чандрий. — Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлсин деб-ку тақинчоқларимни бердим, турган-битгани ташвиш бўлиб чиқди... Энди бўлса мана бу Ачария. У маросим деб жонини жаб-борга бераётгубди, мен эса ҳаммасини расво қилдим...”

Бироқ Чандрий табиатан оқкўнгил жувон эди, ҳаётдан завқ олишни яхши биларди, ўзини узоқ вақт дилгир этиб қўйишга табиати чидамасди. Қоронғи йўлдан борар экан, у ўрмондаги тунни эслади, ўзини Ачария пойига ташлаганини, унинг баданига қўлини қўйиб турганини... ҳаракатларини... барини эслади-ю, бўлиб ўтган ишларнинг ҳаммаси тўғрилигини ҳис этди, мана шу туйғу унда гул каби барқ уриб очилмоқда эди. Бечора Ачария, у эса хойнаҳой ўзини бутунлай бошқача ҳис қилаётган бўлса керак... Унинг айвонига қайтиб бориши тўғри келмаётган эди.

Нима бўлганда ҳам Чандрийнинг хўп омади келди-да! Қандай кутилмаган омад! Албатта, буни сўзлаб беролмайди, — тагин куппа-кундузи силласи қуриган шу браҳманларга-я? Улар Ачарияни еб-ютиб қўйишса керак: қандай қилиб у барчасини айта олсин? Ачариянинг ўзи сўраганда ҳам бундай қилолмасди. Ҳа, майли, лекин, барибир, у нима қилиши керак? Ачариянинг уйига қайтиб боришга кўнгли йўқ, Наранаппанинг уйига боришни ўйласа бадани жунжикади. Хўш, қаёққа борсин бўлмаса?

Бошқа томондан эса улар шунча йил бирга яшашди, Чандрий ўзига-ўзи далда бера бошлади: у Наранаппанинг уйига боради-да, айвонда ухлашга ҳаракат қилиб кўради.

“Агар у ерда ётиш қўрқинчли бўлса, Ачариянинг олдига чопаман! — узил-кесил қарор қилди Чандрий. — Жуда бўлмаганда шу нарсанинг иложи бор-ку!”

Ўзини-ўзи овулганча Чандрий олдинги уйига қараб йўл олди. Айвон қаршисига келиб тўхтади, қоронғиликка қулоқ солди. Ҳар доимгидек итлар акилларди. Чандрий зинапоёлардан бир-бир босиб кўтарила бошлади, узатилган қўли очиқ эшикка бориб тақалди.

“Эй худойим, ишқилиб, тулки ёки итлар ўликни ғажиб кетмаган бўлсин-да,” кўнглидан ўтказди у.

Чандрийни бу ўй шунчалик ташвишга солган эдики, ҳатто қўрқувни ҳам унутиб юборди. Тезда ошхонага ўтди, дадил ҳаракатлар билан девордаги токчадан гугуртни пайпаслаб топди ва чироқни ёқди. Бадбўй ҳидга чидаб бўлмасди. Ерда ўлик каламушлар ётарди. Чандрийнинг юраги орқага тортиб кетди — ўзи яхши кўрган, уни деб бутун аграҳарани ўзига қарши қилиб олган инсон жасадини қандай қилиб ўз ҳолига ташлаб қўйиш, ҳеч бир қаровсиз қолдириш мумкин?

У юқорига чопти.

“Бу даражада сасиб кетмаслиги учун ҳеч бўлмаса исириқ тутатиб қўйиш керак,” ўйлади у.

Мурдадан ўта бадбўй ҳид тараларди. Қорни хўппоздай шишган, афти таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган эди.

Чандрий қичқириб юборди ва у ердан чопиб чиқди.

“Йўқ! йўқ! йўқ! — бутун борлиғи билан қичқирар эди у. Йўқ! Уйда ётган мурда у яхши кўрган эркак эмас, йўқ, Наранаппа билан бунинг ўртасида ҳеч қандай алоқа йўқ!”

Чандрий телбалардек чироқни силкитганча чопиб борар, браҳманлар эмас, оддий деҳқонлар яшайдиган қўшни қишлоқ томон чопарди. У киракашлик билан шуғулланадиган ва эрталаблари уларга янги тухум олиб келиб берадиган Шешапаннинг уйини таниди — Шешапаннинг уйи олдида унга яхши таниш бир жуфт оқ ҳўкиз боғлоғлиқ эди. Безовталанган ҳўкизлар оёққа турди, пишқириб нафас чиқарди, занжир шиқирлаб, итлар бараварига акиллай кетишди. Шешапаннинг ўзи мўралади. Чандрий ҳаллослаганча ўзини унга отди ва нима учун чопиб келганини пойинтар-сойинтар тушунтира бошлади.

— Ҳўкизларни қўш, — буюрди Чандрий, — уни шмашонга олиб борамиз. Бизникида ўтин қалашиб ётибди, ўтинни олиб, уни ўзимиз ёқамиз!

Ётишдан олдин бўкиб ичиб олган Шешаппа Чандрийнинг нима деяётганини ҳеч англолмади, салдан кейин ўзига келиб, гап нимадалигини тушунгач, қўрқиб кетди.

— Чандрий, қулоқ сол, Чандрий, нима, дўзах ўтида куйишимни истайсанми? Қандай қилиб мен браҳманнинг жасадига қўл теккизаман? Йўқ, йўқ, ўлсам ўламанки, бунга икки дунёда ҳам рози бўлмайман, сени қара-ю! Мен бир камбағал одам бўлсам, агар қўрқаётган бўлсанг бизникида тунаб қолишинг мумкин, эрта-лаб уйингга кетаверасан...

Чандрий индамай орқасига бурилди ва кўчага чопиб чиқди. Нима қилиш керак? Қаерга бош урсин? У бир фикрдан олов бўлиб ёнмоқда эди: мурда ирияпти, уйда ётган ўша мурда ирияпти, исланаяпти, шишаяпти. У бирга ётиб турган Наранаппа эмас. Браҳман эмас. Ҳеч ким эмас, бор-йўғи бир мурда, холос. Ириётган, сасиётган мурда.

Чандрий мусулмонларнинг олдига борди. Айтганингизни бераман, деди. У баликфуруш Аҳмадни қидириб топди — бир вақтлар у пулсиз ўтирганда ҳўкиз сотиб олгани Наранаппа унга қарзга пул бериб турганди. Аҳмад Борий буни сира унутмаганди. У миқ этмай ҳўкизларни қўшди, аравага мурдани, ўтинни ортди ва тўғри шмашонга олиб борди, ўтинларни қалаб, олов қўйиб юборди ва гулхан охиригача ёниб битгунига қадар кетмай, қараб турди. Кейин ҳўкизларнинг думидан айлангириб-айлангириб қисқа-қисқа чуҳ-чуҳлаганча араваси билан уйига йўл олди.

Чандрий ўзининг собиқ уйига қайтиб келди, шойи сорийсини тахлади, қутичадан пулни, Ачария унга қайтиб берган тақинчоқларини олди. Унинг Ачария ҳузурига кириб, охирги марта унга таъзим бажо келтиргиси келиб кетди, лекин у бундай қилишдан ўзини тийди, қўй деди-да, Кундапурга борадиган эрталабки автобусга илиниш ниятида тугунини кўтарганча ўрмондаги сўқмоқдан бекат томон олиб кетди.

2

Парижатапурда эса бадавлат Манжайанинг кенгбар айвонида теварак-атрофдаги бир қанча аграҳарадан ёш браҳманлар йиғилган. Улар пьесани машқ қилгани келишган, Шрипати ҳам, Ганеш ҳам, Ганганна ҳам, Мандмунатҳ ҳам шу ерда, яна бир талай одамлар ҳам бор эди. Айвон ўртасида Наранаппа гуруҳга совға қилган рамзий қадаҳ турарди. Наранаппа барча томошаларга беканда келарди, агар у бўлмаганда театр гуруҳи оламга келмаган ҳам бўларди. Наранаппа театрининг жони эди — ёшлар кераклича пул ишламаганида у пул билан ёрдам берар, Шивматада хилма-хил безак ва зарурий ашёларни буюртма қилар, нимани ўйнаш ва қандай ўйнаш кераклигини тушунтирарди. Бутун вилоятда биргина унда патефон бўлиб, машҳур Ҳийранаянининг барча пластинкаларини тўплаганди. Наранаппа патефон қулогини бураб турар ва ўзининг ёш дўстлари учун пластинкалар қўйиб берар эди. Чор атрофда Миллий Конгрес ҳақида гап-сўзлар юрганида у биринчи бўлиб Ганди таомилга киритган кенг бўз кўйлак ва иштонда юра бошлаган эди.

Ёшлар Гандининг ўлимидан қаттиқ мотамда бўлса-да, катталар олдида қўрққанидан ҳеч ким товуш чиқариб бир нарса дейишга ботинолмас эди.

Машқ кўнгилдагидай бўлмаётган эди. Кўча шовқини халал берганлиги учун актёрлар дераза ва эшикларни ёпиб олишди, сотиб олинган сигаретларни чекишди, бироқ иш юришмади-юришмади. Шрипатига роль етмай, у шунчаки ўзи келганди, азбаройи қизиқишининг зўрлигидан ўзини тўхтата олмаганди. Ҳамма Наранаппа ҳақида ўйларди. Тун яримлай деганида Наранаппа зимдан Ганешга им қоқди. Ганеш аёл ролини ўйнайдиган Мандмунатҳни туртди, у эса Ганганнани. Ганганна аста Шрипатининг дўстийсидан тортиб қўйди. Сирли ишора фидоийларнинг бутун даврасини айланиб чиққач, машқ тугагани эълон қилинди. Ортиқча одамлар кетиб бўлгандан кейин Награж эшик лўкидонини суриб қўйди-да, Наранаппа яхши кўрадиган шўх қўшиқни куйлаганча сандиқ ичидан иккита шишани олди. Шишалар яхшилаб тахланган стаканлар ва банан япроғига ўралган гуруч қолдиқлари билан бирга қопга жойлаб қўйилганди.

— Ҳамма тайёрми? — сўради Награж.

— Тайёрмиз!

Улар бирин-кетин жимгина зинадан пастга тушишди.

— Бир дақиқа! — деди Мандмунатҳ автобус кондукторига тақлидан ва чаққонлик билан чўнтагига кесилган лимуни солди.

Барчалари ҳовли эшигидан чиқишди-да, дарё томон йўл олишди. Шрипати фонари билан йўлни ёритиб борарди.

— Оҳ Наранаппа! — ҳасрат билан деди Награж, — устоз, бутун бир шишани паққос урардингиз, кейин эса бир соат тўхтовсиз ноғора қоқардингиз — бирон марта хато қилмасдингиз!

Дунёда ўткир ичимлик қуввати билан банди ожизлардан баҳайбат девга айланиб кетувчи мана шу беш навқирон азаматдан ўзга ҳеч ким йўқлигини энди тасаввур қилса бўлади. Заминнинг бир пучмоғида бўлаётган бу томошани самодаги минглаб юлдузларгина кузатиб турарди.

Суҳбат орасидаги жимликни дарёнинг шовуллаши тўлдириб турар, бу билан у дўстларнинг ташқи оламдан ажралиб қолганларини таъкидлаётгандек бўларди.

Ичкилик таъсир қила бошлагандан кейин Шрипати тутила-тутила ўксиниб деди:

— Дўстимиз энди йўқ. У ўлди.

— Ўлди, — такрорлади Награж япроқдан гуруч олиб ер экан. — Даврамизнинг жони эди. Бутун вилоятда ноғорани ҳеч ким ундай чалолмасди.

Мандуманатҳ лимунинг сувини симирди, бироқ ҳарчанд уринса ҳам тили калмага келмай, нуқул гўлдирарди:

— Чандрий... Чандрий... Чандрий...

— Чандрий! — илиб кетди Шрипати ҳаяжон билан. — Ким нима деса деяверсин, анави браҳманлар нима деб валақласа валақлайверсину, аммо ишончим комилки, яқин минг чақирим атрoфиди бунақаси топилмайди — ҳам гўзал, ҳам ақлли, ҳам бағри кенг. Агар яна бир Чандрий учрагудек бўлса, худо ҳаққи, унинг учун тоифамдан воз кечган бўлар эдим! Фоҳиша бўлса нима қипти?! Бу фоҳиша Наранаппага шунақа хотин эдики, бундан зўри икки дунёда ҳам топилмайди.

Энди суҳбат умуман аёллар ҳақида кетди — бу соҳанинг билимдонлари вилоятдаги барча паст тоифа аёлларнинг фазилатларини миридан-сиригача санаб, таққослай кетдилар. Шрипати жимгина қулоқ солиб турарди — Белли ҳақида фақат Наранаппагина билар эди, бошқалар буни хаёлларига ҳам келтирмасди. Яхшиямки улар ҳеч нарса билишмайди.

Шрипати иккинчи шишани ичишга киришди.

— Энг яхши дўстимиз ўлиб, дафн этилмасдан ётса-да, ҳеч ким уни одам қаторида куйдиришга журъат қилмаса ... Биз бўлсак бу ерда чақчақлашиб ўтирибмиз...

Шрипатининг кўзларидан ёш қуйилди. Бошқалар ҳам бурунларини торта бошлашди.

— Хўш, — деди Шрипати шерикларига қараб, — орамизда эркак борми?

— Мен, — бараварига тўртовлон жавоб берди.

Награж Мандмунатҳнинг болалардай лўппи юзига қараб қўйди.

— Сен нега “мен” дейсан? Сен ҳали очилмаган гул, бокира Сидараё, беғубор Шакунталасан-ку! — У гўё Мандмунатҳдан бўса олгандек маъноли ҳаракат қилди.

— Агар эркаклигимиз чин бўлса, — деди ҳамон тинчимай Шрипати, — нима қилиш кераклигини мен ўзим айтаман. Наранаппадай дўст дунёга бир марта келади, тушундингларми? Унга сўнги хизматимизни қилиб қолайлик, ҳозир ҳаммамиз бу ердан турамыз, тўғри жасаднинг олдига борамиз ва уни ўзимиз ёқиб юборамиз. Хўш, кетдикми?

Ҳамма шовқин билан стаканини охиригача симирди ва чўнтак фонари тутган Шрипати бошчилигида бир тўда бўлиб дарёни кечиб ўтишди.

Аграҳарада жон асари кўринмасди. Ширакайф йигитлар ҳеч нарсдан тап тортмай Наранаппанинг уйига келишди ва эшикни итаришди. Бадбўй ҳид димоқларига урилган бўлса-да, кайфнинг зўридан ҳеч нарсага парво қилмай, зинадан тепага кўтарилишди. Шрипати фонар ёғдуси билан уйни бир бошдан айлантириб

чиқди. Жасад қани? Наранаппанинг жасади ғойиб бўлган эди. Бешовининг ҳам вужудини мудҳиш даҳшат чулғади.

— Наранаппа арвоҳга айланибди, — тутила-тутила деди Награж. — Кетиб қолибди.

Унинг бармоқлари ёйилиб, шишалар солинган халта шарақлаб ерга тушди.

Телба Лакшмидевама ўзининг туну кун тиним билмас эшигини қаттиқ ғийтиллатиб очди ва қарганганича судралиб ташқарига чиқди. Қараса, кўчада қоп-қора кўланкалар сакраб-сакраб чопиб кетаяпти.

— Вой-дод!!! — чинқириб юборди Жинни Момо.

3

Тун ярмигача кўчада ивирсиб, йўлга кўзлари тўрт бўлган браҳманлар ҳафсалалари пир бўлганича уй-уйларига тарқалишди ва эшик-деразаларини зичлаб ёпиб олишди, сўнг нафас олмасликка ҳаракат қилиб ухлагани ётишди, қўланса ҳиднинг озгинаси ҳам ичларини ағдар-тўнтар қилиб ташлаётганди.

Очлик ва даҳшат вужудларини қамраб олган браҳманлар муздай ерда ётган кўйи тинмай у ёнларидан бу ёнларига ағдарилишарди. Кўчадан қулоққа чалинаётган қадам товушлари, ғилдиракларнинг ғичиллаши, телба Лакшмидининг ваҳшиёна чинқириғи, итларнинг ўчакишиб акиллашлари гўё бошқа оламдан келаётганга ўхшарди.

Браҳманларга бамисоли жонлари қил устида тургандек туюлмоқда эди. Аграҳара кимсасиз ўрмон ичида тургандек, худо уларни бутунлай унутиб, ўз ҳолларига ташлаб қўйганга ўхшарди. Уйларда болалар ота-оналарига тинмай хархаша қилар, оила зулматда титраб-қақшаётган жисмларнинг беўхшов кўланкасига айланаётганди. Ниҳоят тонг отиб, тирқишлардан қуёш нурлари ёғила бошлагач, уйларда жон асари сезила бошлади, эшиклар бирин-кетин очилиб, одамлар кўчага чиқаётгани кўринди. Бироқ атрофга разм солишлари ҳамон браҳманларнинг йиртқич қуш — ўлаксахўрларнинг бутун бир галасига кўзлари тушди. Ўлаксахўрлар қаргаларни қувлаб юбориб, томларга жойлашиб ўтириб олди. Ҳар қанча қичқиришмасин, қўлларига илинган нарсани отишмасин, баҳайбат қушлар жойларидан қилт этмасди. Шунда браҳманлар яна занг қоқиб, чиғаноқ пуфлашга тушиб кетишди.

Муборак товушлардан Пранешачария уйғониб кетди, у ҳеч нарсани тушунолмаётганди, одатда занг ва чиғаноқлар билан ойнанинг фақат ўн иккинчи кунини қарши олиш жоиз деб ҳисобланарди-ку? Лекин ўша заҳоти ҳаммаси эсига тушди-ю, юрагини изтироб чулғади. У бир маромда уйнинг у бошидан бу бошига бориб келар экан, бармоқларини қирсиллатар, тинмай ўзидан-ўзи сўрар эди:

— Нима қилишим керак? Хўш, нима қилишим керак?

Хотинига эрталабки дорини ичираётганида унинг қўли дағ-дағ титрарди. Бҳагиратий оғзига пиёлани олиб борар экан, у оила бошлиғи сифатидаги таркидунёчилигининг рамзи бўлмиш, мажруҳ хотинининг ич-ичига кириб кетган, ночор, хира кўзларига боқди. Боқди-ю, киши тушида тубсиз чоҳга қулаб тушаётганда бўлади-гандек, тиззалари қалтираб, букила бошлади. Йигирма йил у оддий сўқмоқдан юриб келди, меҳрибонлик ва ҳамдардлик ҳисларига тўлиб-тошган кўйи хотинига касал боққан табибдай муносабатда бўлди ва бирданига ўзини жар ёқасида кўрди. Пранешачария қўққисдан жўш урган нафрат туйғусидан титраб кетди, касаллик илвиратиб юборган жисмдан тинимсиз таралаётган жирканч ҳидни бирданига туйди. Бамисоли онасига маҳкам тармашиб олган, шохдан-шоҳга учиб ўтган ва тўсатдан уни қўйиб юборган маймун боласидай, Пранешачария бутун умри давомда риоя қилиб келган одатдаги амал ва расм-рўсмлардан бирданига кўнгли қолиб, ўзини дақиқама-дақиқа сонияма-сония чўкиб бораётгандек ҳис этди.

Мана шу хотинининг ожиз жисмига, хотинининг аянчли, ғарибона жисмига ғамхўрлик қилар экан, у ўз бурчи, ўз иймонига эътиқод билан риоя қилдимми ё бўлмаса бурч ва иймон унинг қўлидан тутиб, бутун умри мобайнида аъмоллар ва эътиқод воситасида шу сўқмоқдан уни мажбуран етаклаб ўтдими? Турмуш қуришганда у ўн олти ёшда, хотини эса ўн иккида эди. Ўша онлардаёқ зоҳидлик йўлига бутунлай ўтиб кетсам нима қиларди, деган ўй миёсида айланиб юрар эди. Тарки-

дунёчилик унинг болалик пайтларидан орзу қилиб келган эзгу мақсади бўлиб, ўз ирода кучини синаб кўрмоқчи бўлган имтиҳон каби эди. У кўра-била туриб бир майиб қизни хотинликка олди. Кейин хотинини худо ярлақан ота-онасиникига олиб бориб қўйди-да, ўзи Банорасга ўқишга жўнаб кетди. Ўқишни тугатгач, илм чўққисини эгаллаган, веданталарнинг обдон маъносини чаққан етук аллома сифатида хотини ҳузурига қайтди. У хотинини таркидунёчилик билан яшашга кучи етадами-йўқми, шуни текширишга худо томонидан ато этилган синов деб билди, айнан шу мақсад учун ҳам худо унга майиб хотинни юборгандек. Ўзининг мана шу махсус бурчини англашдан ҳузурланган Пранешачария кеча-ю кундуз майиб Бҳагиратий атрофида парвона эди. У хотинига овқат пиширар, митти қошиқчасида овқатлантирар, кундалик тоат-ибодатларни ўта қунт билан адо этар, браҳманлар учун муқаддас китобларни қироат қилиб, тафсилларди — хасис одам жонини жабборона бериб пул тўплагандай, у ҳам бетиним савоб йиғар эди. Бу ойда у юз минг байт мантр ўқиди, у ҳаммасини ҳисоблаб қўйган, янаги ойда яна юз минг байт ва шунга қўшимча ойнинг ёруғ ярмининг ўн биринчи кунда тутиладиган рўзада яна юз минг байт ўқийди. У ўз бисотини чамалаб кўрди: хушбўй донали тасбеҳидаги ҳисобга қараганда улар миллионга, миллионгадан ҳам ошиб кетибди.

Қайси бир мусобақада олим браҳман унга савол бериб қолди:

— Маълумки, барча жонли мавжудотда уч хислат намоён бўлади: хаёлга чўмиш, ҳаракатчанлик ва лоқайдлик — одамлар айнан мана шу хислатларнинг қайси бири устунлик қилиши билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Айтинг-чи, кимки мушоҳадакор бўлса, туғилиш ва ўлишлар гирдобидан халос топади, деган гап тўғрими? Бундай бошқача ҳаёт, кечирувчи одамларнинг ўша гирдобда маҳв бўлишини билдирмайдими? Агар исталган нарсага етишиш амримаҳоллиги олдиндан маълум бўлса, умиддан нима қолади.

— Жаҳолат устунлик қилувчи қалби лоқайд инсонда, деб жавоб бергани у, — халоскорликка интилиш бўлмайди, мана шу асосий нарсани эсан чикармаслик керак! Модомики шундай экан, ўзи истаган нарсага етишмай туриб, лоқайд қалбли инсон нималарни бошдан кечиришга қодир? Мен табиатан хаёлчанман дейишим мумкин. Фақат чуқур хаёлга чўмувчи жонгина худонинг васлига восил бўла олади.

Пранешачария: “Мен табиатан хаёлчанман. Мен шундай туғилганман. Майиб хотиним ўзимдаги фазилатларни камол топтириш йўлида мен ҳамма нарсамни қурбон келтирадиган меҳроб кабидир”, — дея азалдан айтиб келади.

Шу ўй-фикрлар билан у мақсади халоскорликдан иборат бўлган йўлга қадам қўйди. Наранапага ҳам савоб ишлари учун восита деб қарарди. Энди бўлса бирданига, кутилмаганда ҳаммаси чиппакка чиқиб ўтирибди ва у яна ўзининг ўн олти яшарлик чоғида бошлаган жойда турибди. У қаерда йўлдан озди? Тубсиз жар ёқасига бормайдиган йўлнинг ўзи қаерда? Пранешачария хотинини қўлига кўтарди ва ташқарига тезроқ чиқишга ҳамда не сабабдан занг ва чиғаноқлар чалинаётганини билишга тоқатсизланаётган бўлса-да, ҳар куни эрталабки одати бўйича чўмилтиргани олиб кетди. Хотинини кўзадан сув қуйиб чўмилтирар экан, унинг бўш халтачадай осилиб қолган сийналарига, сўлғин бурнига, чўлтоқ, сирпанчиқ сочига боқди. Қулоқни батангга келтирувчи гумбур-гумбур миясини тешиб ўтди ва сал бўлмаса “Лоақал сизлар жим бўлинглар!” деб бақариб юбораёзди.

Унинг кўзлари биринчи марта таъвия билан гўзалликни фарқлаб турарди. Унинг ўзи ҳеч қачон муқаддас китобларда тасвирланган соҳибжамол аёлларни орзу қилмаган. Заминдаги барча хушбўй ҳидлар унга тангри жингалак сочига қистириб қўйиш учун мўлжалланган ягона гулнинг атридек туюлиб кетди. Аёл жозибаси эса ҳукмдор малика ва Вишну тангрисининг чўриси бўлмиш маъбуда Лакшмий латофатининг жилваланиши эди, холос. Ишқий ўйинлар қувончидаги ҳақиқатни бир маъбуд Кришнагина англай олар эди — чўмилаётган подачи қизларнинг кийимларини олиб қочиб, шўрликларни дарёда яланғоч ҳолда қолдиришга фақат унинг ҳаққи бор эди-да.

Эҳ, энди Пранешачария буларнинг ҳаммасини бошидан ўтказиб, ўзи англаш-ни хоҳламоқда эди.

У хотинини сочиқ билан артди, тўшагини бошқатдан солди, уни ётқизиб қўйди-

да, сўнг айвонга чиқди. Занг ва чиганоқ овозлари шунчалик кутилмаганда тиндики, Пранешачария ўзини гўё боши билан чуқур сувга шўнғигандай ҳис қилди.

Нега чиқдим? Чандрийни кўрганими? Бироқ Чандрийнинг қораси кўринмасди.

Бирданига ҳар иккови ҳам уни ташлаб кетса-чи — ўриндаги анови мажруҳу унинг кафтларини сийнасига босган анови ҳам? Умрида биринчи марта у бутун вужуди билан совуқ ва ғариб етимона ёлғизлик туйғусини ҳис қилди.

Ниҳоят, йиртқич қушларни ҳайдаб юрган браҳманлар подадай унинг айвонига бостириб келишди. Барчасининг илтижоли юзлари мурдадай оқариб кетганди. Уларнинг сўзсиз сўроқларига бефарқ қараб турган Ачарияни кўриб, браҳманларнинг юраги така-пука бўлиб кетди.

Ачария браҳманларнинг кўзига, етимлардек мискин нигоҳларига боқди — тоифалари талаб қилинган бурчни зиммасига юклаган шулар эмасми?

Браҳманлар ҳамон ундан жавоб кутардилар.

Бу кўзларга қарар экан, Ачариянинг виждони азоб чека бошлади, бироқ шу билан бир вақтда “энди мен эркинман-ку” деган ўйдан қандайдир енгиллик ҳис этди: у бошқаларнинг хатти-ҳаракатларини йўлга солиб туриш заруриятидан, улар устидан ҳукмронлик қилиш ташвишидан халос бўлганди.

“Мен кимман ўзи? Сиз каби шаҳват ва хусумат йўлдан оздирган гуноҳкор бандаман-да. Бу менинг хўрланиш борасидаги биринчи сабоғим эмасми? Тезроқ бўл, Чандрий, барчасини сўзлаб бер, улар энди мени ўзларининг гуруси деб ўйлашмасин”.

Пранешачария атрофга аланглади. Чандрий йўқ эди. Чандрийдан ном-нишон кўринмасди. Ҳусну жамоли билан буюкликка иштиёқ кўзгатувчи соҳибжамол фаришта Урваши, заминда истиқомат қилишга ҳукм этилган Урваши Чандрий қиёфасида кутилмаганда, бутунлай ғойиб бўлганди. Пранешачариянинг ўзи эса буни эътироф этишдан қўрқаётганди. Мен ҳам Наранаппа тотган лаззатга шерик бўлдим деб оғиқ-ойдин ва дангал эълон қилишга юраги дов бермаётганди.

Унинг кафтлари терлаб, муздек бўлиб кетди.

Умрида биринчи марта унинг кўнглига оддий бандаларга таниш бўлган алдаш, сир бой бермаслик, ўз ҳузурини ўйлаш истаги пайдо бўлди. Бир дафъадаёқ у ўзида жасорат топишга ва мана бу барча одамларнинг ҳурмат ва ишончини йўққа чиқаришга ожиз қолиб ўтирибди.

Бу нима ўзи, нима? Ачинишми, ғаразми, одатми, лоқайдликми, одатдаги риёкорликми? Унинг миясида болалиқдан қуйиб келинган, ҳар куни такрорланадиган муқаддас калималар чарх урарди: “Мен иллатман, менинг ишларим иллатли, қалбим иллатли. Мен иллатдан дунёга келганман”.

Йўқ. Йўқ, бу яна бир ёлғон. Барча ёд олинган калималарни унутмоқ керак, юракка худди болалиқ чоғидагидек эркин гапиришга йўл бермоқ керак. Ахир Чандрийни эркалаётган вақтда у ўзининг иллатли эканини эсламаганмиди? Айни пайтда эса Чандрийнинг йўқлигидан ва шарманда бўлмаётганидан бахтли эди. Кўзи очилган одамнинг фикр-ўйлари ҳали кўзи очилмаган одамлар фикридан фарқ қилади. Унинг кўзи мошдек очилди ва икки тарафлама ҳаёт кечириб келаётганини тушуниб етди. Мана унинг оқибати — энди у бутунлай карма чархпалагида чарх уриб айланишга мажбур бўлмоқда. Азобдан қутулишнинг бир йўли бор — жаҳолатга қайтиш, яна Чандрийни кучиш, яна азобларда кўз очиш, яна афв талаб унинг ҳузурига қайтиб бориш. Чархпалак. Карма чархпалаги. Ана у — шавқу эҳтиросларга тўла ҳаёт. У хоҳишлардан воз кечган бўлса-да, бироқ хоҳишлар ундан воз кечмаётган эди.

Жунбушга келган фикрлар, сўзлар ифода қасб этолмади — Пранешачария шартга орқасига бурилди ва индамай уйга кириб кетди.

Браҳманлар кўзлари тўрт бўлиб кутар эдилар.

Пранешачария тоат қилгани маъбуд сиймоси олдига келди. Одатдагидек маъбудлар исмини бирма-бир санар экан, у фикр юритишда давом этарди.

“Агар ҳеч нарса демаса, агар бу сир беихтиёр олинган лахча кўмирдай куйдира бошласа, у ҳеч қачон маъбуд Марутининг юзига қаролмайди, чин дилдан майиб хотинига ғамхўрлик қила олмайди...”

— Эй худо, ўзинг мадад бер... тагин тўсатдан у ерда Чандрий пайдо бўлиб қолса-чи, барча сир-асрорни шартга очиб солса-чи унга?

У даҳшат ичида айвонга отилди, браҳманлар ўша аллозда ўтиришарди, ўлак-сахўрлар томларга қайта учиб келганди. Ачария кўзларини жомди, кўкрагини тўлдириб нафас олди, лекин оғзидан бутунлай бошқа сўзлар чиқди:

— Мен бир қарорга кела олмадим. Мен Марутидан ҳеч қандай жавоб олмадим. Мен ҳеч нарса билмайман. Виждонингиз нима буюрса, шундай қилаверинглар.

Браҳманлар бараварига уҳ тортиб юборишди.

— Бу қандай гап ўзи? — деди Гаруда.

Кундузи тўйиб овқатланиб олган Дасачария бугун куч-қувватга тўлган эди.

— Кетдик Каимарага, бориб Суббанаचारия билан маслаҳатлашамиз, — деб таклиф қилди у. — Бу билан у ҳамма нарсани билади-ю, бизнинг Ачария ҳеч нарсани билмайди демоқчи эмасман. Лекин бир нарса қилиш керак-ку! Борди-ю каимаралик пандит ҳам ёрдам беролмаса, свамийнинг¹ ўзига борамиз. Қачонгача туз ҳам тотмай, мана бу бадбўйда бўғилиб, аграҳарада овора бўламиз? Бирйўла гуруни ҳам зиёрат қилиб келамиз. Ўн учинчи куни свамийнинг ибодатхонасида катта ибодат ҳам бўлиши керак. У ердаги браҳманлар бизни овқатлантиришади. Марҳум ётган жойда овқат ейиш мумкин эмас, Каимарада нега мумкин бўлмасин? Қани, кетдикми?

— Кетдик, — рози бўлишди браҳманлар.

Каимаралик Венкан ундан юзта савату мингта банан япроғи сотиб олмоқчи бўлгани Лакшманнинг эсига тушди.

Гаруданинг эса гуруда ишлари бор эди.

Пранешачария енгил нафас олди — хайрият, уни оғир ташвишдан халос қилишди.

Гапига қулоқ солишганидан суюнган Дасачария яна гап қотди:

— Бунинг учун бизга кам деганда уч кун керак бўлади, хотин-болаларимизни ҳеч кимга ташлаб кетолмаймиз, уларни оталариникига жўнатиб юборамиз.

Браҳманлар бу таклифга ҳам рози бўлишди.

4

Дургабхатта уйдан чиққанидан бери сўкингани-сўкинган эди; садқайи браҳман кет баринг, ҳаромзодалар, бунақалар бева онаси билан ётишдан ҳам тоймайдди, роса одамларнинг ичига тушган экан-ку у! Сўкина-сўкина у ҳўкизларни олиб чиқди, уларни аравага қўшди, барча оила аъзоларини аравага ўтқазди-да, қайно-тасиникига елдириб кетди — тезроқ бу лаънати аграҳарадан йироқ бўлгани яхши! Лакшман банан япроқлари билан саватларни тахлади. Дасачария йўлга гуруч ғамлаб олди, апил-тапил хотини ва болаларини тайёр қилди, ҳатто телба Лакшмийдевамманни Лакшманнинг қариндошлариникига шайлаб қўйди. Бироқ йўл тарадудини кўриб бўлган браҳманлар Пранешачарияни олгани киришганда маълум бўлдики, унинг хотини аёлларнинг “усти ёмон” бўладиган кунга кириб қолган экан.

— Мен сизлар билан боролмайман, — деди Ачария. — Хотинимни ташлаб кетадиган ҳеч ким йўқ.

Браҳманлар ортиқ уни қисталанг қилиб ўтиришмади. Шартга бурилишди-да, энди ҳеч қанақа ўлаксахўрга парво қилишмасдан қайдасан Каимара дея йўлга тушишди.

Улар Каимарага етиб келишганда кундузги жазирама хиёл ташлаб, бошлаганди. Браҳманлар ювиниб олишди. Зуннор тақишди, уд қоришмасидан манглайларига тоифа чизиги тортишди ва Суббанаचारия ҳузурига ташриф буюришди.

— Энг аввало барчамиз тамадди қилиб олишимиз керак, — деди пандит.

Очликдан адойи тамом бўлган браҳманлар қуюқ қилиб зирва солинган қайноқ

¹ С в а м и й — бош руҳоний (тарж.).

шавлага баравар ёпирилишди ва овқат ошқозонларидаги олий Азалиётга етмагунча дастурхондан бош кўтаришмади.

Нафслари ором олиб, сал ўзларига келган браҳманлар Суббаначариянинг сўзларини тинглашга ҳозирланишди. Наранапша хосиятли соатда жон таслим қилдими ё хосиятсиз соатдами — мунажжим Суббаначария аввало шуни аниқлаб олиши керак эди, мурдани куйдириш учун қанақа расм-русумлар адо этилиши кераклиги шунга қараб белгиланар экан. У кўзойнагини бурни устига қўндирди, олдига осмон буржлари ва юлдузлар харитасини ёйди. Ҳисоб-китобларни чамалаб бўлгач, у бир ҳовуч денгиз чиғаноқларини сочиб юборди-да, уларга қараб бир нималарни текширди.

— Хосиятсиз, — ниҳоят, деди у.

Афсус билан бош чайқганича Суббаначария браҳманларга кўз югуртирди ва сўради:

— Модомики нима қилиш кераклигини Пранешачариянинг ўзи билмас экан, масалани мен хал қилишимга сизларнинг қандай кўзингиз этади?

Дасачария ич-ичидан суюна бошлади: демак мандирга боришга тўғри келади, у ерда эса катта ибодат кутиб турибди-да — браҳманларга қуюқ зиёфат берилади.

— Ҳовлида тунайсизлар, — дейишди каимаралик браҳманлар. — Шу ерда ётиб қоласизлар-да эрталаб йўлга тушасизлар.

Бу таклифни бажонидил қабул қилишди.

Бироқ Дасачария ўрнидан туролмади. У оташ бўлиб ёнар ва тили базўр калмага келар эди.

— Кеча бўкиб қолганга ўхшайди, — деди Гаруда — Қорнига бир нима қилган кўринади.

Бечора мандир зиёфатидан бенасиб қоладиган бўлди-да. Қашшоқ браҳманлар ачина бошлашди.

Дасачарияни Каимарада қолдиришди, қолганлар эса совуқ шавла ва айрон билан нонушта қилишиб, йигирма мил наридаги бошқа аграҳарага йўл олишди. У ерда улар овқатланишди ва тунаб қолишди.

Эрталаб эса Падманабҳачария ўрнидан туролмади. Йўл қоқиб қўйган бўлса керак, дейишди браҳманлар ва кетишга шошилишди — мандиргача ҳали камиди ўн мил юриш керак эди. Мандирга яқинлашганларида тушки ибодат бошланишидан дарак бериб кўс ноғоранинг гумбурлаши уларнинг қулоғига чалинди.

5

Аграҳарада Пранешачария, унинг касалванд хотини, қарға ва ўлаксахўрлардан бошқа ҳеч ким қолмаганди. Пранешачария ўзини мутлақо ташландиқ ҳис қилмоқда эди. Одатда, эшитилиб турадиган саслар ҳам дим ўчган эди. Оғир сукунат ҳукм суларди. Ҳар нафас олганда ўткир бадбўй димоқни тешиб юборгудек бўлар, шундоқ ёнгинада инсон мурдалари чириётганини эслатиб турарди, томларни тўлдирган қузгунлар эса янги мусибатлардан дарак бериб, юракни увиштирарди. Пранешачария саждагоҳга кирганда даҳшатдан тош қотиб қолди: бир каламуш хонанинг қоқ ўртасига югуриб борди-да, бир жойда туриб чир айлана бошлади, бунинг устига у соат милига қарши йўналишда айланарди, бу яхшилиқни билдирмасди, албатта, кейин тил тортмай ўлди-қўйди. Пранешачария каламушни думи учидан тутиб, ўлаксахўрлар томон отиб юборди. Қарғалар шунақанги қағиллаша бошлашдики, у ташқарига чиқиб, қушларни ҳайдаб юборишга мажбур бўлди. Тушки осудалик чулған борлиқни қуёш аямай ёндиради.

Пранешачария очлик азобига ортиқ бардош бера олмади. У бананлардан узиб-узиб олди-да, бориб дарёда гусл қилди, нариги қирғоққа ўтди ва сояда ўтириб бананларни паққос туширди. Очлик шахдидан қайтди. Пранешачария зим-зиё тунни, Чандрийни, у сийлаб едирган бананни эслади.

Эҳтимол, ҳамдардлик уни Чандрий томон даъват қилгандир? Ҳечам-да. Ачиши ва ҳамдардлик ниқоби остида яширинган, узоқ вақт тақводорона турмуш билан муроса қилиб келган баданидаги ҳайвоний ҳирс эди у! Ҳа, ўша эди оч йўлбарсдай эркинлик сари отилиб чиққан... Чандрий унга ёпишиб келган заҳоти ўша ваҳ-

ший ҳайвон бир лаҳзадаёқ ўзини кўрсатди-қўйди ва тишларини иржайтирди. Нима деганди Наранаппа: “Ўлмасак кўрармиз, кимнинг айтгани бўларкин... баданидан балиқ ҳиди анқиб турган балиқчи қиз билан ётасан ҳали.” Наранаппа унга яна барча қилмишлар меваси кўзлаган ниятларнинг тескари бўлиб чиқиши ҳақида ҳам гапирганди. Йўқ, Наранаппа туфайлидан эмас, балки унинг ўзи туфайлидан, унинг такаббурлиги-ю қилмишлари туфайлидан аграҳарадаги ҳамма ишлар оёғи осмондан бўлиб кетди.

Ахир унга соҳибжамол Шакунтала таърифларини жон қулоғи билан эшитган ва паст табақали қиз билан шундоқ дарё соҳилида ётган ёш браҳман ҳақида гапириб беришганди-ку.

Ачария дарҳол борлигини ўзи шу пайтгача билмаган паст табақали қизларнинг барчасини хаёлан сафга тизди. Кейин уларни ечинтириб чиқди-да, биттамабитта кўздан кечира бошлади. Қайси бири бўлди экан? Ёш браҳманни ишқ оловида ёндирган қайси бири эди? Белли, ҳа, шубҳасиз, шу Белли бўлади! Ачария Беллининг буғдойранг дуркун сийнасини тасаввур қилдию вужудига ўт туташгандай бўлди.

Қандай уят! Наранаппа уларнинг устидан хўп кулганди-да: яхши браҳман бўлман десанг Ведаларни ва авлиёлар ҳақидаги ривоятларни ёдлаб ол, лекин мағзини чақма, қадимгиларнинг йўлидан юрма. Ўзида ҳамдардлик келтириб чиқарувчи унинг олимлиги, унинг хулқ-атвори замирида нодонларга таҳдид солмайдиган ғоятда хатарли учқун яшириниб ётарди. Юввош тортгандек кўринган йўлбарс эркинликка отилиб чиқди-ю, ўқирганча тишларини тиржайтирди...

Белли. У қўлларини тўлдириб қизнинг сийналаридан тутгиси келди, бутун вужуди билан янги ҳислар сари талпинди. У ҳатто мана шу дақиқаларга довор ҳам одамдай яшагани йўқ, у шунчаки ўзи учун фарз деб ҳисоблаган ишларини қилиб келди, бир хилдаги зериктирувчи мантрларни замзама қилди, ҳаётнинг нима эканини эса билмади... Ҳаёт — бу таваккал қилиб томдан сакраш. Номаялум нарсалар билан тўқнаш келиш, қоп-қоронғи ўрмонга кириб сингиб кетиш. У ҳаётни олдга қўйилган мақсаднинг амалга ошиши деб ўйлар эди, аслида эса кафтга келиб тушган сийна каби олдиндан кўрилмаган, кутилмаган тасодиф экан. Эҳтимол, зулмат қўйнида аёл унга беихтиёр тегиб кетгани каби Наранаппага худо дахл қилдимикан? Қаттиқ уруғ ёмғир намини аста-секин ўзига шимиб олди, тупроқнинг енгил исканжасидан уйғонди-да, ўзидан куртак чиқарди. Борди-ю, уруғ қаршилиқ кўрсатса, у қуриб қолиши ҳеч гап эмас.

“Чандрийгача мен ҳам қуруқ уруғнинг бири эдим. Наранаппа қаршилиқ кўрсатарди, мен эса қаршилиқ кўрсатишда ундан ўтиб тушардим. Модомики вужудимдаги хоҳишлар мени табиий равишда ҳаракатга келтирар экан, ҳатто мен уларни инкор этганимга ишонган тақдиримда ҳам, менинг унга томон интилишимсиз ҳам нима учун энди худо менга мана шундай дахл қила олмас экан?..”

“Чандрий қаёққа ғойиб бўлди? Уйда ўтирганча мурдани қўриқлаётганмикан? Бадбўй ҳидга қандай чидаётган экан?” — ташвишланиб ўйланди Пранешачария. У ўзини дарёга отди ва сузиб кетди. Мана шундай тўхтамасдан сузиб кетаверсанг, орзу қиларди у, муздек сувдан чиқмай абадий шундай юраверсанг. У болалигида онасининг кўзини шамғалат қилиб дарёга қочиб кетганини эслади. Бунга қара-я, шунча йиллар ўтиб кетса ҳам ундаги болалиқ истаклари ҳамон шундайлигича турибди. Онама билиб қолмасин деб чўмилиб бўлгандан кейин иссиқ қумда ўзини қуритарди, кейин узоқ вақт уйга қараб чопарди. Чўмилиб-чўмилиб, қумда ағанаб ётишдан ҳам мазза нарса борми дунёда? Аграҳарага қайтгани сира кўнгли бўлмаётганди. У соҳилга чиқди-да, ўзини офтобга солиб чўзилиб ётди. Тушки офтоб тафтада бадани ҳаял ўтмай қуриди ва елкаси ачиша бошлаганини сезди.

У ирғиб оёққа турди ва ҳид билан йўлни билиб оладиган жонивор каби ўрмонда кеча Чандрий билан бўлган жойга қараб кетди. Ўрмон ичи қоқ тушда ҳам салқин ва нимқоронғи эди, буталарнинг ҳашаротлар ғув-ғув қилган пастки қисмлари эса бутунлай қоронғи эди. Пранешачария кеча бутун ҳаёти ўзгариб кетган жойда тўхтади. Ям-яшил майсада гавдаларининг излари ҳамон сақланиб турарди. У чўккалаб ўтирди, худди эси йўқ одамлардай майсаларни юлқиб олар, уларни ҳидлар эди. Пранешачария ўлик ҳиди тутиб ётган аграҳарадан чиқиб келганди, майса ва нам тупроқ ҳиди унинг бутун борлигини ҳаяжонга солганди. Унинг қўллари

ердан ниманики суғуриб олиш мумкин бўлса, ҳаммаси томон интилар, ҳаммасини ҳидлаб кўрмоқчи бўлар эди. У ер ҳидини тўйиб-тўйиб ҳидламоқда эди. Дарахт тагида сояда ўтириш ҳам жасорат, муносиб хизмат ҳисобланарди. Яшаш керак, фақат яшаш керак. Буткул жон-жаҳд билан яшаш керак. Қуёшнинг куйдирувчи нурлари, майсалардан кўтарилаётган намхушлик, кўм-кўк ўтлар, гуллар. Ҳамма нарсани — иссиқни ҳам, салқинни ҳам бутун вужуди билан чуқур ҳис этиш. На хоҳишлар, на савоблар ҳақида ўйлаш. Жонни жабборга бериш йўқ, ўзини ўтга-чўққа уриш йўқ, ўламан-қоламан дейиш йўқ. Барчасини шукроналик билан қабул қилиш керак. Сап-сарик чирмовуқ қўлига илинди. У чирмовуқни тортди, бироқ узун, бўлиқ ўт узилавермади. Бошқа ўтлардан фарқли ўлароқ, чирмовуқнинг илдизлари ерга маҳкам ўрнашган бўлади. Пранешачария ўнғайроқ ўтириб олди-да, икки қўллаб торта бошлади, чирмовуқнинг ярми суғурилиб чиқди, ярми бўлса ҳам илдизи билан чиқди-ку, ҳарқалай, у илдизни ҳидлаб, ҳидини ичига чуқур тортди. Илдиздан ҳамма нарсанинг ҳиди келарди: жазирама иссиқ, сўлим салқинлик, нам-хуш ер, кенг осмон... У илдизни бир четга итқитди-да, ўрмон ҳавосидан кўкрагини тўлдириб нафас олди ва тик туриб қолди... яна ўзини сувга отди, оқимга қарши йўналишда, сув иягигача келадиган чуқур жойгача сузиб борди ва ўша ерда оёққа турди. У тик тураркан, майда балиқчалар унинг гоҳ қўлтиғига, гоҳ сонларига, гоҳ оёқлари орасига ўзини уриб, қитиғини келтирарди.

— Ваҳ-ҳаҳ-ҳа, — болаларча қувноқлик билан қаҳ-қаҳ уриб кулди Ачария ва қирғоқ томон сузиб кетди. Қумга чиқиб, у ўзини яна офтобга солди, бироқ хотинига овқат бериш вақти бўлгани эсига тушди-ю, аграҳарага қараб учди.

Аграҳара, қарғалар ва ўлаксахўрлар зарб билан юзга туширилган муштдек таъсир қилди унга.

У кириб келганида хотини кўзини очмади. Унинг юзи ловулларди.

Нима бўлди унга? Безгак хуруж қилдими? Лекин у хотинининг “усти ёмон кунлари” унга қўлини теккиза олмайди-ку... Эҳ, шу ҳам гап бўлди-ю! — бирдан эслаб қолди у ва иккилангани учун ўзини койиди.

У кафтини беморнинг пешонасига қўйди — пешона олов бўлиб ёнарди. Пранешачария қўрқиб кетди. Латта ҳўллаб келди, хотинининг бошига қўйди, аделни олиб ташлади-да, уни диққат билан кўздан кечира бошлади. Қорнининг чап томонида қора нарса бўртиб чиққанди. Бу иситма шунданмикин ё? Наранаппа шу калсалдан ўлганмиди?

Пранешачария шоша-пиша шифобахш гиёҳ туйди, уни дамлади, совутиб қўйди ва хотинининг оғзини очиб, дори ичиришга уриниб кўрди, бироқ дори томоқдан ўтмай, қайтиб чиқар эди.

Унга нима бўлди-кан? Нима қилиш керак? — ўйларди Пранешачария у ёқдан бу ёққа одимлар экан.

Қарға ва ўлаксахўрлар қулоқни қоматга келтириб қичқиришар, қўланса ҳид фикрни бир жойга тўплашга йўл бермасди.

Пранешачария орқа ҳовлига югуриб чиқди ва нима бўлаётганини англолмай олдинга қараганча тўхтади. У вақт ўтишини ҳам бутунлай ҳис этмай қўйганди.

У сал-пал ўзига кела бошлаганда, қош қорайиб қолганди.

Қушлар учиб кетганини кўриб енгил тортди, хотинининг шунча вақт бир ўзи оташ-аланга бўлиб ётгани эсига тушиб, юраги ғуссага тўлди. У фонарни ёқиб, хотинини чақирди. Хотини жавоб қилмади. Назарида сукунат қуюқлашиб бораётгандек эди. Тўсатдан бемор қаттиқ қичқириб юборди. Пранешачария тахта бўлиб қолди. Узоқ, юракни ларзага солувчи, аламли қичқириқ унинг юрагига тобора чуқурроқ ботмоқда эди. Сўнг чақмоқ чаққандан кейинги зулмат каби жимлик чўқди.

Пранешачария дош беролмади. Ҳеч ёққа қарамасдан у Наранаппанинг уйи томон чопиб кетаркан, нуқул Чандрийни чақирарди:

— Чандрий! Чандрий!

Ҳеч қандай сас-садо йўқ. У ичкарига отилиб кирди. Ичкари қоп-қоронғи эди. Ундан ошхонага ўтди. Тирик жондан асар йўқ. Кейин нарвонга оёқ қўйди — шундагина у тепада ўлик ётганини эслади. Худди болалигида қоронғи хонага киришдан кўрққанидагидай, вужудини даҳшатли кўрқув чўлғади.

У уйи томон қочди.

Бориб хотинининг пешонасига қўлини теккизди — пешона муздай эди.

... Пранешачария Каимарага ярим тунда етиб келди.

Суббаначариянинг уйига яқинлашганда тўрт маҳаллий браҳманга дуч келди. Ҳаммалари ҳўл дҳутийларини бошларига ташлаб олишганди. Улар гусл қилишган ва Дасачария жасадини оловга топширгандан кейин кийимларини чайиб олишган эди.

Пранешачария браҳманларни аграҳарага олиб келди ва уларнинг ёрдамида тонг отмасидан хотинига дафн гулхани ёқиб, маросимни ўтказиб юборди.

— Аграҳарада яна битта ўлик бор, — деди у браҳманларга, — лекин унинг тақдирини гуру ўзи ҳал қилади. Шунинг учун сизлар ҳозир қайтиб кетаверганингиз маъқул.

Улар кетишди, Пранешачария эса Бҳагиратий жасади ёниб битаётган гулхан олдида қолди. Ўзининг бутун ҳаётини имтиҳони учун у танлаган муштдеккина жисмдан атиги бир ҳовучгина кул қолганди. Пранешачария кўз ёшини тийиб туролмади. У ҳолдан тойгунча йиғлади.

6

Аграҳарадаги ишлар ҳақида гапириб мандирга келган браҳманлар мубо-рак катта ибодат файзига путур етказмасликка қарор қилишди. Бир оғиз ҳам сўз айтмай, улар кафтларига қуйилган табаррук сувни қабул қилиб олишди ва маросим дастурхонига ўтиришди. Овқатдан кейин гуру барчани эҳсон билан сийлади: ҳар бир браҳманга бир аннадан мис чақа улашиб чиқди. Лакшман ҳафсаласи пир бўлганини базўр яшириб турарди — чақани белбоғи қатига қистираркан, ўзича тақводор ҳасисни болохонадор қилиб сўкди:

— Рўзгоринг бўлмаса, бола-чақанг бўлмаса, пулни бошингга урасанми! Эҳсонмиш...

Браҳманларни мандир ҳовлисининг муздек цемент ерига ўтқозишди, гуру учун пастак курсича келтириб қўйишди. Заъфарон тусли либосга бурканган гуру браҳманлар ўртасида ўтирар, қўлида хушбўй ҳидли тасбеҳ, пешонасида янги уд бўёғи билан тортилган тоифа белгиси. Чақалоқдай дўмбоқ юзли, кўриниши хотиржам ва хурсанд гуру калта оёқчаларини уқалаганча сиполик билан саволлар берар эди:

— Пранешачария кўринмаяптими? Тан-жони омонми, ишқилиб?

Наҳотки, катта ибодат ҳақида унга бориб айтилмаган бўлса?

Гаруда томоқ қириб қўйди-да, аграҳарадаги воқеалар ҳақида сўзлай кетди.

Гуру диққат билан қулоқ солиб турса-да, кескин тарзда деди:

— Браҳман бўлиб туғилган браҳман бўлиб ўлади. Наранаппа барибир икки бора туғилганлар тоифасига киради. Марҳумни барча расму русумларга риоя қилиб дафн этиш — сизларга фарз. Гуноҳдан фориг бўлиши учун марҳумнинг бор мол-мулки, кумуш ва олтини маъбуд Кришнага қурбон қилиниши лозим. Мандирга.

Гаруда бирдан тер чиқиб кетган юзини шоша-пиша дҳутийси учи билан артди.

— Устоз, ўзингизга маълумки, марҳум билан менинг отам ўртасида жанжал чиққан. Уч юз хурмо дарахти бўлган ер — адолат юзасидан меники...

— Устоз, — унинг гапини бўлиб деди Лакшман, — бу ерда кимдир адолат ҳақида гапирди. Ўзингиз биласиз-ку, Наранаппанинг хотини менинг хотиним-га она бўлар эди...

Гурунинг дум-думалоқ юзи ғазабдан қизарди.

— Осийлар! — Унинг товуши узоқлашиб кетаётган момақалди роқ сасини эслатарди. — Эгасиз қолган мулк фақат худогагина хизмат қила олади. Биздан илгари ҳам шундай бўлган, биздан кейин ҳам шундай бўлади. Эсингизда бўлсин бу! Агар мандир марҳумга бағишланган расм-русумларни адо этишга фатво бермас экан, барчангиз аграҳарадан қорангизни ўчиришингизга тўғри келади...

Гаруда билан Лакшман гуру қаршисида бош эгишди ва унинг пойига тиз чўкишди. Кетишга шайланган браҳманлар Гундачарияни қидириб қолишди. Гундачарияни мандир тоmidан топишди — у қаттиқ иситмалаб ёғар, тинмай алаҳси-

рарди. Бироқ браҳманларнинг у билан қолишлари мумкин эмасди: улар Наранапанинг дафн маросимига шошилишарди.

Бемор Гундачарияни шу ерда қолдириб, браҳманлар йўл тараддудини кўра бошлашди.

Хотинини дафн этгандан кейин Ачария аграҳарага бирров кириб ўтишни ҳам раво кўрмади. Ҳеч нарса тўғрисида ўйлагани ҳам йўқ: на ўн олти дона зарбофт бўйинбоғ солинган қутини, на икки юз рупия пулни, на мандир эҳсон қилган тилла тасбеҳни хаёлига келтирди.

Ҳайё-ҳув деди-да, боши оққан томонга, тўғрироғи, кунчиқар томон одимлаб кетди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

1

Ўрмон тонг қуёшининг заррин нуридан жимжима қиларди.

Пранешачария ҳорғин оёқларини судраб босганча ҳамон кетиб борарди, бироқ у тўхтамас ва қаерга келиб қолгани, қаёққа кетаётгани тўғрисида ўйламасди. Унинг ичидан ичқиринди ўтмоқда эди: гулхан бутунлай ёниб бўлгунча сабр қилиб турмади, қондага кўра хотинининг суяклари кулини дарёга олиб бориб ташламади, Бҳагиратий жасади қолдиқларини ит ва тулкилар ҳар томонга олиб қочаётганларини кўз олдига келтириб, у даҳшатга тушмоқда эди, бироқ бу фикрларни кескин равишда миясидан чиқариб ташларди. Мен ҳаммасидан қўлимни ювиб қўлтиғимга суртганман, деб ўзига-ўзи таскин берарди Пранешачария. Мен эркин одамман — ҳеч кимдан ҳеч қанақа қарзим йўқ. Ҳеч кимнинг мендан ҳам қарзи йўқ. Бошим оққан томонга кетаман дедимми, мана, кетаяпман ҳам.

Барибир кўнглидаги ғашлик аримади, ўзини қўлга олишга ҳаракат қилганча, у одатдагидек, маъбуд Вишну исмларини такрорлай кетди:

— Ачют, Анант, Говинд....

Илгарилари ҳар гал шуурида бир кўтаринкилик ҳис этганда у бир чеккадан бошлаб маъбудларнинг исмини санашга тушиб кетарди ва фикрлари равшанлаша бошларди. У илк авлиёнинг насиҳатини сира эздан чиқармайди: шуурнинг бўронли тўлқинларини тинчлантириш даркор.

Йўқ, йўқ, дер эди у ўзига-ўзи қатъий равишда. Мен ўз оёғимда туришим керак. Расм-русумларга, қўпчагу маталларга, муборак исмлар замзамасига таянмасдан тик тура олишим керак. Қалбим ёғдуларнинг япроғини тешиб ўтишидан пайдо қилган мана бу нур ва соялар янглиғ бўла қолсин. Чарақлаган осмон, дарахтлар остидаги кўланка, қуёшнинг заррин нурлари. Агар омад чопиб ёмғир ёғиб қолсами — камалак. Қуёш нурига ўхшаган бўлиши керак. Яшаётганини англаш, ҳаяжонга тушиш ва сузиш, бир маромда ва бемақсад кўкдаги варракдай сузиш керак. О, хоҳиш-истаклардан ташқарида бўлиш! Ўшанда қалбинг дарвозалари ланг очилиб кетади. Топталган хоҳишлардан юрак қуриб—қовжирайди, устини пўпанак қоплайди, иймон эса бир умрга ёд олинган карралар жадвалига айланади. Ўқимаган донишманд Канақ софдил авлиё эди — ана шу одам дарвозалари ланг очиқ қалб билан яшаган, ана шу одам ўзини тирик деб ҳис қилган. Шунинг учун у худонинг ҳузурига бориб шундай савол берган: “Ўзи йўқ бананни ейишимни хоҳлайсизми? Қаёққа боришим керак? Бунинг имкони қаерда? Худо ҳамма жойда мавжуд бўлгач, уни излашга ҳожат не?” Ёдлаб олган сўзлар мажмуи эса менинг худойимга айланди. Бироқ, борди-ю, мен худони инкор этадиган бўлсам, мен ҳамма нарсадан воз кечишим, ажодлар, мураббийлар, расм-русумлар — барчасига нисбатан бўлган бурчимни йўққа чиқаришим, одамлар даврасидан узоқроқ кетишим керак. Мен тўғри қарорга келдим: бошим оққан томонга кетишим, йўлсиз ўрмондан юришим керак.

Очлик-чи? Ташналик-чи? Чарчоқ-чи? Пранешачариянинг фикри бўлинди. Ана шунақа. Демак, у алдовларнинг яна бир боши берк кўчасига кириб қолибди. Мадомики у боши оққан томонга кетиб бораётган экан, нима учун оёқлари уни сигирларнинг бўйнидаги кумуш қўнғироқчалари, подачи болаларнинг ғаров найла-

ри овози етмайдиған томонларга олиб кетмаяпти? У аҳд қилишга қилди-ю, бироқ оёқлари уни одамзод яшайдиган қўналғалардан сира олислатгани йўқ. Демак, ана у, унинг дунёсининг сарҳади, унинг эркинлигининг чегараси — одамларсиз у ҳеч нарса қилолмас экан. Таркидунё қилган зоҳид ҳақидаги ривоятнинг ўзгинаси. Зоҳид ўзига ўрмонда чайла қуриб олган экан, чайлада сичқонлар кўпайиб кетибди. Мушук сақлашга тўғри келибди, мушукка сут керак — сигир сотиб олибди, сигирга қарамаса бўлмади — бир аёлни ёллабди. Кейин шу аёлга уйланиб олибди — қарабсизки, шу билан зоҳидлик ҳам сувга уриб кетибди. Пранешачария дарахт тагидаги қоқ ерга чўзилди.

... “Мен ҳаммасини охиригача пухта ўйлаб олишим керак. Бундан кейин мен мутлақо бошқача, яъни заррача ҳам ёлғонсиз яшашим керак. Нима учун мен хотинимни дафн этиб бўлгач, аграҳарани тарк этдим? Бўлмаса-чи, анови даҳшатли бадбўйга чидаб бўларканми? Мен у ерга қайтиб боролмайман, вассалом. У ердаги бадбўй, у ердаги вазият томоғингдан олади, бутун борлигинг билан ўзингни қандайдир ифлослик ичида тургандек ҳис қиласан, гуноҳ қилиб қўйишдан қўрқиб яшайсан, ҳа, ҳа. Кейин-чи? Нима учун мендан ёрдам кутган браҳманлар билан учрашишни истамадим? Бунинг тагида бирон гап бормиди?..

Пранешачария қақшаб оғриётган оёғини чўзди. У чарчоғини силкиб тушириб юборишни истар, чарчоқ унинг фикрларини бир жойга тўплашга халақит бермоқда эди.

Ўрмон ичидан бир бузоқ чиқиб келди. Пранешачария уни сезмади, бузоқ одамга жуда яқин келди, бўйини чўзиб уни ҳидлади. Иссиқ нафасдан Пранешачария чўзиб тушди ва қайрилиб қаради. Бир жуфт маъсум жонивор кўзи унга мулоий қараб турарди. Пранешачариянинг юрагида меҳр жўш уриб кетди. У қўли билан бузоқнинг силлиқ елкасидан силаб қўйди. Бу бузоққа ёқиб, яна ҳам яқинроқ келди, қўлнинг эркалаб силашидан ийиб кетиб у иссиқ ва ғадир-будир тили билан Пранешачариянинг қулоқ ва юзини ялай бошлади. Қитиққа чидай олмай Пранешачария сапчиб тушди.

— Оббо жонивор-ей... — деди у бузоқни қашиб.

Бузоқ бутунлай ҳаддидан ошиб кетди: ўзини Пранешачарияга ташлади, орқа оёқлари билан шаталоқ отди ва бир ёни билан дарахт ортига чошиб кетди.

... Нима тўғрисида ўйлаётган эдим? — эслашга ҳаракат қилди Пранешачария. Ҳа, ўзимдан сўраётган эдим, нима учун мен браҳманлар билан учрашишни хоҳламадим?

Бироқ унинг фикрлари тўзғиб кетди. У қаттиқ очикқан эди.

Бир қишлоқни топиб олиш керак, у ерда овқат беришади. У сигир тезаклари ва яқинда ўтган пода изларига қараб йўл топган ҳолда жадал юриб кетди. Тахминан ярим соатдан кейин у ажалнинг қора маъбудаси Мари эҳромига дуч келди. Бу маъбудага эҳром қурган қишлоқда браҳманлар яшамаслиги аниқ эди. Пранешачария қишлоқ кўриниб турадиган бир дарахт тагига бориб ўтирди.

Қуёш тиккага келганидан сояда ҳам иссиқ ёндираман дерди. Ташналикдан томоғи қақраб кетган. Тезроқ деҳқонлардан бирортасининг кўзи унга туша қолсайди — дарров ҳўл мева, сут олиб келгани югурарди.

... Бир деҳқон ҳўкизларини қишлоқ яқинидаги ҳовузга етаклаб келди, бошини буриб қараган эди, кўзи Пранешачарияга тушди ва дарҳол истиқболига ошиқди. Баланд бўйли, мўйловдор, бошига катак салла ўраган, оғзида пон кавшаганча деҳқон шундоқ браҳманнинг қаршисига келиб тўхтади. Ҳойнаҳой бу қишлоқ оқсоқоли бўлса керак, ўйлади Пранешачария. Хайриятки, унга таниш бўлган одам дуч келмади.

Пон сўлаги оқиб тушмаслиги учун оқсоқол иягини кўтарди ва лабларини қимтиб бир нималар деди. Қўл ишоралари ва юз ифодасидан йўловчининг қаердан келаётганини билишга қизиққани кўриниб турарди. Агар оқсоқол қаршисида Пранешачариянинг ўзи турганини билганида борми, у қўлларини айлантириб, овози борича қийқариб юборган бўларди. Бироқ инсон ўз ўтмишини, ўз тарихини йўққа чиқарса, одамлар ҳам уни яна бир оддий одам қаторида санаб кетаверади. Бу фикрдан Пранешачария бир оз ҳушёр тортди. Жавоб олмагач, оқсоқол одоб билан понни тупуриб ташлади, салласининг учи билан оғзини артди ва браҳман ҳузуридаги ҳолатга хос бир тарзда хоксорлик билан сўради:

— Авлиё ҳазратларига йўл бўлсин?

Эҳтиром билан қилинган мурожаатдан Пранешачариянинг кўнгли кўтарилди. Браҳмандан “қаёққа кетаяспиз” деб сураб бўлмаслигини оқсоқол биларди. Хўш, нима деб жавоб берсин?

— Йўл бўлмай... — қўлини ноаниқ силтаб қўйди-да, Пранешачария терини артди.

Худога шукур, деҳқон уни юзидан танимас экан.

— Жаноблари водийдан чиқиб келаяптиларми? — Оқсоқол жудаям қизиқиб қолганди.

— Ҳм... Ҳм...

Пранешачария ёлғон гапиришга одатланмаган эди.

— Жаноблари садақа йиғиб юрган бўлсалар керак, шундайми?

Пранешачария ер ёрилмади, ерга кириб кетмади. Қишлоқлар уни сайёҳ браҳман деб ўйлашяпти-ку! Дарвоқе, унинг буюк олимлиги ҳақида, унинг етти иқлимда машҳур тақвosi ҳақида ҳеч нарса билмайдиган оқсоқол нигоҳида у кундалик тирикчилиги учун тиланиб юрган сайёҳ браҳмандан нимаси билан фарқ қиларди?

Камтар бўлишга ўрганиш керак. Бошингни қуйроқ сол, гавдангни яна ҳам букчайтириброқ ўтир, буюрди у ўзига. Демак, бегоналарга у асли қандай бўлса, шундай кўринмас экан-да? Бу унинг эркинлиги ҳудудларини яна-да кенгайтиради.

— Бизнинг бу ёқларда битта ҳам браҳман йўқ, — кўнглини ёрди оқсоқол.

— Ростданми? — совуққина деди Пранешачария.

— Энг яқин аграҳара бу ердан ўн, ҳатто ўн икки мил нарида.

— Йўғ-е.

— Агар дала йўли билан юрилса, ундан ҳам узоқ. Лекин тўғри борадиган яқин йўл ҳам бор.

— Яхши.

— Бизнинг қудугимиз ҳов анови ерда. Мен сизга кўза олиб келиб бераман, гусл қилгани сув тортиб оласиз. Гуруч билан зираворлар келтираман. Шу ернинг ўзида олов ёқамиз, ўзингизга овқат пишириб оласиз... Чарчагансиз, жаноб, шундоқ кўри-ниб турипти. Агар аграҳарага бормоқчи бўлсангиз, шу ерда бир Шешаппа деган одам бор, аравасида қариндошларини кўргани келган. Ўзи эса аграҳарага яқин жойда туради, ўшанинг араваси бўш қайтаяпти. У аграҳара тўғрисида бир нималарни айтаётувди, билмадим, сиз аграҳарага борасизми, йўқми. Айтишларича у ерда тўрт кундан бери бир жасад куйдирилмасдан ётган эмиш, ана шунақа гаплар! Шешаппанинг гапларидан одамни ваҳима босади. Ярим тунда, ўзингиз ўйлаб кўринг, унинг олдига бир хотин келармиш — ўлган одам ўша билан яшган экан — ва “Жасадни куйдиришга ёрдамлашиб юбор!” деб қичқиради эмиш. Бу ўликни ҳеч ким куйдиришни истамаётган эмиш-да. Браҳман ҳам шунақа аҳволга тушар эканми, а? Эрталаб Шешаппа аграҳара ёнида: ўтиб кетаётса. унинг ай-тишича, томларда ўлаксаҳўрлар ўтириб олганмиш, кўрдингизми!

Оқсоқол кафтида тамаки эзганча чўккалаб олди.

Пранешачариянинг юраги така-пука бўлиб кетди — Шешаппа шу ерда экан-ку! Шешаппанинг кўзига бу аҳволда кўриниши зинҳор мумкин эмас. Умуман, бу қишлоқда туриш хатарли. У кўзларини кўтариб оқсоқолга қаради.

— Менга сут олиб кел. Бир жуфт банан ҳам.

— Ҳозир, авлиё ҳазратлари, ҳозир. Браҳманнинг қорнини тўйдирмагунимизча томогимиздан овқат ўтар эканми, шунинг учун гурунчдан оғиз очган эдим-да, ош ейсизми, йўқми деб. Ҳозир, тақсир, ҳозир...

Оқсоқол қишлоқ томон йўрғалаб кетди.

Пранешачарияга тагидаги майса тикондай ботмоқда эди. Худо кўрсатмасин, Шешаппа уни кўриб қолгудек бўлса борми, ишнинг пачаваси чиқади-да. У кўрқувдан жунжикаётганини ҳис қилган ҳолда кўрқа-писа атрофга аланглади. Ҳаммасидан воз кечган бўлсам, тагин нимадан кўрқаман? — дея ўз-ўзидан сўрай бошлади у ҳамон саросима ва даҳшатни енголмай.

Оқсоқол ясси идишда сут ва бир ғужум банан олиб келиб, Ачариянинг оёғи остига қўйди ва тилёғламалик қилишга тушиб кетди:

— Қишлоққа браҳманнинг келиши жуда хосиятли бўлади. Хўп вақтида кел-

дингиз-да. Манга тақдиримнинг қандай бўлишини айтиб беролмайсизми? Биласизми, ўғлимни уйлантирган эдим, бир юз эллик рупия пулим кетди, келин бўлса бир бурчакда ўтириб олган, чурқ этиб оғиз очмайди. Балки сал бундайроқмикан-а? Бир ўткирроқ дуоси бўлса, тумор ёзиб беролмайсизми?..

Тарки одат — амри маҳол деганларидай, Пранешачария ўзини браҳманлардай тутишга ҳаракат қила бошлаган эди ҳамки, сўнгги дақиқада ўйланиб қолди. Ўтмиш мендан юз ўгирмагандан кейин мен ўтмишдан юз ўгирдим нимаю юз ўгирмадим нима? Мендан ўзимнинг браҳманлиқ бурчимни адо этишимни талаб қилишайпти. Мен браҳманман, бундан ҳеч қаёққа қочиб кетолмайман. Бутунлай бегона бир одамга чин ихлос билан сут ва банан келтириб берган бу деҳқонга нима дейишим керак? Тўплаган барча хайру саховатларимни шамолга бердим дейми? Мен ҳеч қанақа браҳман-праҳман эмасман дейми? Ёки шартта бор гапни очиқ-ойдин айтиб қўяверайми?

— Мен хотинимни яқинда дафн қилганман... кўп бўлгани йўқ... ҳали покла-ниш маросимини ўтаганим йўқ... маросимни ўтамагунимча тумор ёзиб беролмайман...

Зўр баҳона топиб қутулиб кетганидан ўзи суюниб кетди.

У сутни охиригача симирди-да, бананларни тугунга туғиб, ўрнидан турди.

— Мана шу йўлдан кетаверасиз, ўн икки милча юрганингиздан кейин Мелига келади. У ерда бугун, эртага ва индин мандир байрами. Яхшигина садақа тўплайсиз, — маслаҳат берди оқсоқол ва оғзига янги пон солганча ҳўкизлари томон алпон-талпон юриб кетди.

Деҳқон то кўздан ғойиб бўлгунча Пранешачария қараб турди, сўнг ўрмондаги сўқмоқдан йўлга тушди. Ҳаммаси у ўйлагандек хийла қийинроқ туюлмоқда эди.

... Умри бино бўлиб бундай қаттиқ қўрқмаган эди. Таниб қолишларидан, сири фош бўлиб қолишидан қўрқарди. Тағин қанақа қўрқув денг, сира бошқалардан пинҳон туғиб бўлмайдиган қўрқув! Демак қўрқув ҳам умрнинг тугаганидан нишона экан. Нима учун? Ўзи нима гап? “Қўрққанимдан-ку аграҳарага қайтиб бормадим. Ҳамма қатори мана шу браҳманлар орасида очиқчасига яшай олмаслигимдан қўрқдим. Дарҳақиқат, мен ёлғонлар ичида яшашнинг улдасидан чиқолмас эканман”.

Ўрмондаги сокинлик аста-секин уни тинчлантира бошлади. У одимларини секинлаштирди, тугунни ечди ва ундан битта бананни олиб еди. Энди бемалол ўйлаб олса бўлади. Хуллас, бошда ўзи бир нима бўлган эди — мана шу бир нима ни ёзиб юбориш керак эди. Ўзининг браҳманлигига тупуриб, хоҳлаганидек яшамоқчи бўлган Наранаппага бир нима бўлган эди. Нимадир куйдиришни кутаётганди, ишни айнан шу куйдиришдан бошлаш керак эди. Энг асосий нарса — Қонунни бузмаслик керак, деб ўйларди у, битикларни кавлашга тушиб кетди, кейин ибодат қилишга тутинди, бироқ ўрмондаги қоронғиликда...

У тўхтади. Юраги қаттиқ-қаттиқ урарди — бу ўйларни охирига етказишга ҳалақит бермоқда эди.

Хотирангда бирон воқеани бир бошдан жонлаштиришга ҳаракат қилганингда бу худди тушни қайта эсламоқчи бўлганга ўхшаб кетади.

... Тўсатдан у сийнаси билан менга ёпишиб олди. Мен титраб кетдим. Кейин у менга бир нечта банан берди, мен бананларни паққос туширдим. Очиқ, чарчоқлик, асабийлик — булар барчаси Марутининг ҳеч қандай жавоб қайтармагани оқибати эди. Мана, сабаб қаерда! Менинг хоҳишимсиз, худди худонинг амри мана шу дақиқа содир бўлган эди, мана шунда сабаб. Қутлуғ дақиқа эди. Унганча ҳеч нарса йўқ эди, ундан кейин ҳам — яна ҳеч нарса йўқ. Илгари мавжуд бўлмаган нарса шу дақиқада содир бўлганди ва у билан бирга ўзининг мавжудлигини йўқотди. Мавжуд бўлмаган эди, йўқ бўлди. Оралиқда эса — қандайдир дақиқа, воқелик. Бу эса ушбу дақиқада рўй берган воқеа учун мен ҳеч қанақанги жавобгарликни бўйнимга олмайман, деганим. Бироқ у менга хиёнат қилди. Нима учун? Энди мен ўзига хиёнат қилган одам учун жавобгар бўлиб ўтирибман, бу эса мени ваҳимага солади. Дақиқа хотирага айланиб қолдими? Шуни эслар эканман, мен бу дақиқани яна яшагим келади. Мен Чандрийни қучиш учун яна талпинаётгирман...

Хоҳишнинг зўридан Ачариянинг гавдаси таранглашди, кўзи тинди. Ногоҳ ми-

ясига, Кундапурга бориб Чандрийни қидириб топсаммикин, деган фикр келди. Ўзини идора этиш борасидаги мустаҳкам иродаси негадир дарз кета бошлаган эди. Мавжлар тўзонга айланиб, сочилиб кетмоқдайдди.

...Борди-ю, уни топгудек бўлсам, хатти-ҳаракатларим учун барча жавобгарлик тўлиқ менинг гарданимга тушган бўлур эди, шундай эмасми? Шунда кутилмаган ўзгариш ўз истагим билан содир бўлди деган азобли ўйдан халос бўлур эдим. Бу мен, мен ўзим янги ҳақиқатни яратаётирман, мен ўзимдан янги одам ясаётирман. Демак, мен маъбуднинг кўзига ҳам тик қарай оламан. Илгари мавжуд бўлган мен жисмсиз бўлиб қолдим, мен янгиман — ҳали тажассум топмаганман, мен шайтоний куч билан қурсоқ ичидан муддатидан олдин чиқариб олинган уруғ кабиман. Лекин мен жасоратга эга бўлишим ва ўзимга назар солишим керак: дақиқа кутилмаганда ва менинг хоҳиш-иродамсиз содир бўлган ҳақиқатми ўзи? Унинг кутилмаганда содир бўлиши ҳақиқат. Мен бу дақиқани кутмаган ҳам, қидирмаган ҳам эдим. Қўллар узатилди, аёл сийналарига дуч келди, кучли хоҳиш пайдо бўлди. Мана, мана жумбоқ қаерда! Нима қилишим кераклигини ҳал этувчи дақиқа етиб келганди, дақиқа эса ҳаммасини ҳал этди-қўйди... Йўқ, ундай эмас: нима қилишим кераклигини ҳал этишим мумкин бўлган дақиқа етиб келганди. Ҳамма гап менинг баданим рози бўлганлигида эмас, гап шундаки, ҳаётимда ҳеч қачон ўша тун чоғи қўлларим Чандрийга интилгандек азбаройи эҳтирос билан тақвога интилмаганман. Танлаш имконияти берилган дақиқада мен Чандрийни танлаган эдим. Ҳатто мен ақлимдан бегона бўлганимда ҳам ҳаммаси ғоят оддийгина содир бўлур эди. Биз ўзимиз танлаган нарса билан ўзимизни яратамиз, биз ўзимиз деб атайдиган мана шу бир нимага ўзимиз шакл ва қиёфа берамиз. Наранаппа ўз қисматини ўзи танлади. Мен бошқа нарсани танладим ва ўз танловим бўйича яшаб келаётган эдим. Бирдан бурилиш юз берди. Мен қайрилиб кетдим. Бурилиш — менинг аъмолим, унинг учун мен жавоб беришим кераклигига ўзимни ишонтирмагунимча тутқунликда яшайвераман. Дарвоқе, мен бурилиб кетганимда нима рўй берганди? Ҳаёт шунақанги қарама-қаршиликлар билан тўлиб кетганки, ҳамма нарсанинг бошқа моҳияти ҳам пайдо бўлган. Мен иккита бўлиб қолганман, донишманд Вишвамित्रа Пришванкани арили аълога жўнатмоқчи бўлган ва маъбуд Индр бунга йўл бермаганда у осмон билан ер ўртасида муаллақ осилиб қолганди. Бундай пайтларда қадимги донишмандлар нима қилишган экан-а? Иккиталиқдан қийналишмаганмикан, қарама-қаршилар ичида адашиб қолишмаганмикан? Қаёқда. Донолар доноси Паричара қайиқда дарёдан сузиб ўтаётганда ҳирсини босолмаган, балиқчи қиз Матсиягандий ундан ҳомиладор бўлган ва “Маҳобҳорат”ни таълиф этган Вйасни туққан. Хўш, мен ҳозир изтироб чекаётганимдек, Паричаранинг ўзи изтироб чекканмикан? Вишвамित्रа эса шоҳ эди, авлиё бўлди ва аёлнинг касофати уриб ўзининг авлиёлигига путур етказди... Балки ҳар қандай иккиталигу иккиталишларни яхлитлаб, ҳар қандай зиддиятлар билан уйғунлашган ҳолда ҳаёт юзага келтирувчи ҳар қандай ўткинчи қиёфа касб этар экан, охир-оқибатда уммонга қўшилган дарёдек, шакл-шамойилсиз нарсага сингиб кетиш учунгина ҳаётдан юз ўгириб худога яқин бўлиб яшагандир улар? Бироқ худонинг васлига восил бўлиш мен учун азбаройи эҳтиёжга айланмади. Бундай эҳтиёж пайдо бўлган одам ҳам, эҳтимол, Маҳабаладир? Биз ҳов ўша болалик пайтимиздан бери дўст эдик, бироқ динга бўлган мойиллик унинг учун оч одамнинг овқатга ўчилигига ўхшаган бир нарса эди. Банорасга ҳам биз иккаламиз кетгандик. Маҳабала ... Зеҳни ўткир, кўриниши ҳам чакки эмас: баланд бўйли; келишган оппоқ чеҳра. Унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ эди. Гуру бизларга дин йўлидаги илк қадамларни тушунтира бошлаганда, Маҳабала кейинги қадам қандай бўлишини билиб турарди. Ҳеч кимга у қадар қаттиқ ҳавас қилмасдим, ҳеч кимни Маҳабаладек севмас эдим. Биз бир-бирига рақобатчи мазҳабларга мансуб бўлишимизга қарамай, бир-биримизга ғоят меҳрибон эдик: мен Мадҳва изидан борардим, унинг таълимоти дунё иккиталиқдан иборат, жон худога боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд деб ўргатарди. Маҳабала смарта мазҳабидан, Санкарнинг издоши эди, у дунё ягона, жон — худо билан муштарақ, деб ўргатарди. Мен Мадҳва фалсафаси устида бош қотира эдим, Маҳабала эса биргина нарса — худонинг васлига восил бўлиш иштиёқида ёнарди, бундан бошқа ҳамма нарса унинг учун бир пул эди.

У билан баҳслашиб қолган кезларимда айтардим:

— Наҳотки сен худони англамасдан ҳам бирон иш қила оласан? Инсон жони ва худо ўртасидаги масофани босиб ўтмаслик мумкинми, ахир?

— Қанақа масофа? — Ҳайрон бўларди у. — Сенингча, худо шаҳарда ё олис бир қишлоқда яшайдию унга бориш йўлини қидирасанми? Билиб қўй, сен қаерда бўлсанг, худо ўша ерда.

Маҳабала мусиқани севарди. Мусиқа олдида унинг учун мантиқ ҳам, фалсафа ҳам ўтаверсин. У Кришнага мадҳиялар куйлаганида тингловчи ўзини ростдан ҳам илоҳий боғда юргандек ҳис қиларди.

“Муаттар уд бутуқларидан ўсиб чиққан тоғ томондан жануб шамоли эса бошлайди, унинг майин эпкинидан япроқлар билинар-билинемас чайқалади..”

Кейин Маҳабалага нима бўлди дерсиз? Биз Банорасда яшаган вақтимизда мен унинг аста-секин ўзини тортаётганини, олдимда илгаригидек очилиб-сочилиб гапирмаётганини сеза бошлагандим. Нега бундай бўлиб қолганини сира тушунолмасдим ва қаттиқ зерика бошладим. Ўқишдан кўнглим совиди, мен фақат бир нарсанигина ўйлар эдим: нима учун ҳамма нарсани баравар баҳам кўриб юрадиган одам мендан юз буриб кетаётибди? Нима бўлди ўзи? Мен Маҳабалага интилар эдим, шундан кейин бошқа ҳеч кимга ҳеч қачон интилар эмасман. Мен ўзимни ошиқ каби тутар эдим — гоҳо уззукун унинг гамгин чеҳрасини, чап кўзи остидаги дона холини кўз олдимда тасаввур қилар эдим. Мен ўзимни тутиб тура олмасдим, унинг ҳузурига чопардим, у бўлса мен билан кўришишдан иложи борича ўзини олиб қочарди. Кейин у бирданига кўринмай қолди. Машғулотларга қатнашмай қўйди. Уни қидиравериб оёқларим шол бўлди, уни ўлдириб кетган бўлишлари мумкин деган даҳшатли хаёлларга борардим, миямга одам сўйиб қурбонлик қилишлари ҳақидаги суҳбатлар келиб кетарди. Кейин эса мен уни кўриб қолдим — ярим вайрона кулба айвонида ўтирар ва “оббо” деб чилим тортарди. Мен кўзларимга ишонмадим, ўзимни унга ташладим, қўлидан тутдим. У аста нигоҳини кўтарди:

— Йўлингдан қолма, Пранеш.

Айтган гапи шу.

Мен уни ўзим томон тортдим, у жаҳл билан ўрнидан турди:

— Ҳақиқатни билмоқчимисан? Мен ўқишни ташладим. Нима иш қилаётганимни билмоқчимисан? Юр, мен сенга кўрсатаман.

У мени уй ичига туртиб киргазди — кўрпа устида ёш бир аёл маст ҳолда ётарди. Аёл қўлларини кенг ёйиб олган ва уйқу аралаш заифгина пишилларди.

Кийимидан, бўёқ чапланган афтидан аёллиги шундоқ кўриниб турарди. Нафратдан кўнглим беҳузур бўлиб кетди.

— Мана, ҳаммасини кўрдинг, Пранеш, — деди Маҳабала. — Энди кет. Мен учун ташвиш чекма.

Мен нима дейишимни билмай қолдим. Худди бангилардек гарангсиб у ердан кетдим. Ҳушим ўзимга келгач, юрагим тўхтаб қолгандек бўлди. Ўзимча, Маҳабалани ҳалокатга олиб кетган йўлдан юрмайман деб онг ичдим. Ҳаммасини бошқача қиламан. Мен аграҳарага кетдим. Гарчи бир-бирларидан осмон билан ерча фарқ қилсалар-да, ҳар гал Наранаппа билан кўришганимда Маҳабалани эслардим.

Энди эса Маҳабалани қидириб топиб, ундан сўрамоқчиман: “Ҳаёт йўлингни ўзинг ўзгартирдингми? Қай синов, қай қараш, қай мойиллик сени бундай қилишга ундади? Сен менга нима деб маслаҳат берган бўлар эдинг? Аёл танаси сенга қидирган нарсангни бердимми? У нозик руҳингнинг интилишларига тасалли бахш этолдимми?”

Э-ҳа, гап бу ёқда дегин! Тушундим!

Пранешачария сапчиб ўрнидан турди-да, ўрмон ичидан одимлаб кетди. «Мана асл сабаби нимада экан». Маҳабала воқеасидан кейин менинг ҳам ўзимдан хафсалам пир бўлди, иродамда заифлик сезгандек бўлавердим. Мен Наранаппада ғайришуурий равишда Маҳабалани кўрдим. Мен кучимнинг борича Наранаппани қўлга олишга ва ўша мағлубият алаmidан чиқишга тиришар эдим. Бироқ мен яна енгилдим, енгилдим — ерга юзтубан йиқилдим. Тамом, мен қаршилиқ қилиб келган нарса энди менинг ўзимда. Қандай қилиб бундай бўлиши мумкин? Мен қаерда бой бердим, қачон? Тушунишга қанчалик чирансам, шунчалик кўпроқ янглишиб кетяпман. Эй, худо, ҳаётда ҳамма нарса шунчалик ҳам бир-бирига боғлан-

ган бўладими? Маҳабаладан Наранаппага, Наранаппадан менинг такаббурлигимга, овоз чиқариб ўқийдиган ишқий шеърларимга, улардан таъсирланиб содир этган аъмолларимга, ва ниҳоят, ўзимнинг яланғоч Белли ҳақидаги шаҳвоний тасаввуримга. Ҳозир мен учун сирли равишда, сездирмайгина жуда узоқ вақтдан бери шаклланиб келмоқда эди. Чандрий билан қовуштирган дақиқа ўз-ўзидан келиб қолмаганига энди ўзим кўпроқ амин бўлмоқда эдим. Қазноқдан сапчиб чиққан каламушлар каби пинҳоний хислатларимни очиб солиш, ўзлимни фош этиш пайти етиб келди, ҳа, етиб келди! Аграҳара. Аграҳара бир зум хаёлимдан нари кетмайди ва ўйлаганим сайин кўнглим беҳузур бўлаверади. Аграҳара шууримда содир бўлаётган алғов-далғовларнинг тажассуми каби сирли оламга айланган. Фақат бир нарса аён: қочиш керак. Чандрийнинг олдига. Маҳабаладек ўзимга ёрқин йўл қуриб олмасам бўлмайди. Пришанкадек муаллақ осилиб яшашга чек қўйиш керак. Менга ҳеч кимнинг кўзи тушмай туриб, ҳеч ким танимай туриб, тезроқ жуфтакни ростлаб қолишим керак. У қадамларини жадаллатди. Шу пайт орқасидан оёқ товушлари қулоғига чалинди. Кимнингдир нигоҳи орқадан таъқиб қилаётгандек туюлди унга. Ачария кифтларини ростлади. Қайрилиб қарамоқчи бўлди-ю, қўрқди. Орқадан чўпларнинг чирс-чирс сингани эшитилди. У шарт орқасига ўгирилди. Бир ёшгина йигит унга томон яқинлашиб келарди. Пранешачария тезроқ юра бошлади. Йигит ундан ҳам тезроқ юра бошлади. Пранешачария қарийб югура бошлади, бироқ таъқиб қилаётган йигит орқада қолмади. У ёшроқ бўлганидан энгил ҳаракат қиларди. Йигитча уни таниб қолса нима бўлади? Йигитча унга етиб олди-да, ҳансираганча у билан барабар қадам ташлаб кетди. Пранешачария тинчланди — хайрият, нотаниш одам экан.

— Мен Путтаман. Малер тоифасидан. Мандир байрамига боряпман. Мелигега. Сиз-чи, узоққами? — нотаниш йигит сўз қотиб деди.

Пранешачария нима деб жавоб беришини билмай, тасодифий йўловчига жимгина разм солди. Башараси, реза-реза тер қоплаган тим қора юзи қонсиз, узун бурни унга қаътият ифодасини беради, бир-бирига яқин кўзлари эса одамга совуқ боқарди. Сочи калта қилиб олинган, эгнига-дхўтий ва кўйлак кийган. Шаҳарлик экани шундоқ кўриниб турибди.

— Кетаётганингизда ортингиздан кўриб қолдим, таниш бўлса керак деб ўйлادим. Юришингиздан сездим. Энди қарасам ростданам сизни аллақерда кўргандайман.

Одатда қишлоқ жойларда танишмоқчи бўлганлар гапини “қарасам”, “кўргандайман” деган сўзлардан бошлашини ўйлаб, Пранешачариянинг энсаси қотди.

— Водийдан келаяпман. Садақа йиғиб юрибман, — қисқагина жавоб берди у, суҳбатга хотима яшашга астойдил умид қилганча.

— Уни қаранг-а! Водийда мен билмаган одам кам топилди. Қайнатам ўша ерда яшайди, мен уларникига тез-тез меҳмонга бориб тураман. Водийнинг қаерида?

— Кундапурда.

— Э-ҳа, Кундапурми? Шинаппайя деганни билмайсизми мабодо?

— Билмайман.

Пранешачария қадамини тезлатди. Бироқ Путта дарров янги суҳбатини бошлаб юборар ва орқада қолишини хаёлига ҳам келтирмасди.

— Ҳозир айтганим Шинаппайя бор-ку, у худди ўзимиздай. Қайнатамнинг дўсти. Унинг ўртанча ўлига хотинининг кичик синглиси унаштириб қўйилган.

— Ўҳў.

Пранешачария тез юрган сайин Путта ҳам ундан қолишмасликка уринарди. Шунда Пранешачария балки ўзимни чарчагандай кўрсатиб дарахт тагига ўтириб олсам, зора у ўзининг иши билан мендан илдамлаб кета қолса деган хаёлга борди. Бироқ Путта хотиржамлик билан кекириб, бир ёнга тупурди-да, чўнтагидан гугурт, бирий чиқарди ва Пранешачарияга таклиф қилди.

— Чекмайман.

Путта ҳузур қилиб бирий чекди.

Пранешачария турди, бироқ бир қадам қўяр-қўймас Путта ҳам дик этиб оёққа турди.

— Икки киши бўлсак, гаплашиб йўлнинг узоқлигини ҳам сезмайсан,

киши, — деди Путта гул-гул очилиб. — Мен ўзим шунақаман, гаплашиб кетишни яхши кўраман, — у Пранешачариянинг юзига тик боқиб гапирарди.

2

Ачария хотинининг жасадини оловга топшириб, кетишга қарор қилгандан икки соат ўтгач, Парижатапур аҳолиси ҳамма гапдан фоқиф бўлди. Фақат бир нарсани — Наранаппани мусулмон кишиси дафн этганини билолмади. Кайфнинг кучи билан шердай ўкиришиб, ўз дўстлари олдидаги сўнгги фарзни адо этмоқчи бўлган, аммо азбаройи қўрққанларидан юраклари ёрилиб қочиб қолган ёш браҳманлар эса энди оғизларига қатиқ ивितिб олишганди. Кўзлари билан кўрганларини улар бировга қайси юз билан айта олишсин? Ажал навбати билан одамларни битта-битта олиб кетаётганидан бадавлат Манжайа қаттиқ қўрқиб қолганди: аввал Наранаппа кетди, кейин Дасачария кетди, ундан сўнг Пранешачариянинг хотини кетди. Сабаб битта бўлиши мумкин — ўлат. Кўпни кўрган одам бўлганидан у бошқа браҳманларнинг мулоҳазаларини мазаҳ қилар эди. Улар бошимизга тушган мусибат илдизи даҳрийнинг тўсатдан ўлими ва китобларда битилган расм-русумларга риоя қилмасликка бориб тақалади деган бир тўхтамга келишди. Манжайа тинмай бошини чайқар ва қайғу билан дерди:

— Буни қара-я, Дасачария ўлибди. Ўлган куни у меникида бўлганди, биз билан бирга ўтириб овқатланганди...

Лекин унинг ичини ит тирнарди — уникида бўлиб, кейин ўлган... Наранаппа баданига қора шишлар тошиб, безгақдан ўлганлиги, ундан олдин эса Шивмогага борганлиги аниқлангандан кейин Манжайа бошига фалокат сотиб олмаслик учун ҳатто ўзича отини айтишга ҳам тили бормаган даҳшатли касаллик ҳақида ўйлаб кетди... Аграҳарадан қочиб чиқиб, югуриб кетаётган жойида тош қотган каламушлар, бутун вилоятдан учиб келган ўлаксаҳўрлар ҳақидаги ҳикоялардаги шубҳа ишончга айланганди. Бир ҳафтагина бурун Шивмогадан вабо хабари босилган газетани олиб келганларида Манжайа ҳаммасини билиб улгурганди. Аграҳарага ўлатни Наранаппа олиб кирди — шу гап оғзидан чиқди-ю, ўрмонга ўт кетгандай бир зум ҳамма ёққа тарқалиб кетди. Мана бу каллаварамлар бўлса бир жойда депсиниб тураверишди, ҳеч кимга керак бўлмаган расм-русумлар ҳақида бақириб-чақиринишди, ўлик эса дафн этилмай ётаверди! Эси пастлар! Унинг ўзи каллаварам!

Манжайа отилиб айвонга чиқди-да, уйдагиларга фармон берди:

— Йўлга тайёрланинглар!

Бир дақиқа ҳам кутиб туриш мумкин эмас — вабо дарёдан ҳатлаб ўтади-да, бу қирғоқдаги жонзотга қирон келтиради. Ўлаксаҳўр битта вабо теккан каламушни тушириб юбордим, тамом!

Манжайа кўчага чиқди ва ҳаммага тушунтириб деди:

— Мен шаҳардан қайтмагунимча ҳеч ким Дурвасапурага бормасин!

Хўкиз қўшилган арава кутиб турарди. Манжайа болишни биқинига суриб олди ва аравакашга “Тез Тиртҳаҳаллига ҳайда” деб буюрди. У ҳаммасини ўйлаб қўйганди: биринчиси — вабодан ўлган кимсанинг мурдасини ёқиш кераклиги ҳақида маҳаллий ҳокимиятга хабар қилиш, сўнг докторларга хабар бериш керак — эмлашни бошлаб юборишсин, заҳар ва пуркагич асбоблари билан тиббий тозаловчиларни чақиринсин — каламушларни даф қилишсин. Агар борди-ю тақозо этилса, бутун аграҳара бошқа жойга кўчирилсин.

Хўкизлар жон-жаҳдлари билан Тиртҳаҳалли йўлидан аравани учуриб борарди, Манжайа эса дуо ўқигандек бир маромда такрорларди:

— Каллаварамлар, каллаварамлар, каллаварамлар...

Соат учларда Пранешачария билан Путта Мелигега етиб келишди ва ҳовузга йўл олишди. Ўрмон сўқмоғи уларни тупроқли қишлоқ йўлига олиб чиқди ва Мелигега улар қалин қизғиш чангга беланган ҳолда кириб келишди. Путта дарҳол ҳовузга тушди, юз-қўли ва оёқларини обдон ювди, сўнг бирданига:

— Бу қанақаси, шунча гапларни гаплашибмиз-у, мен сизга ўзим ҳақимда ҳеч нарса демабман-а, — деди ҳайратга тушиб.

Ювинаёттиб, тўсатдан Пранешачариянинг кўнглига, Мелигеда мени дарров таниб қолишлари мумкин-ку, деган ўй келди. У яна қўрқа бошлагани учун ўзидан ранжиди. Бир яхши томони шундаки, деб ўйлади у, бу ерлик браҳманлар смарта тоифасидан, яъни бегоналар. Қолаверса, байрамдаги тўс-тўполонда уни мутлақо танишмаса ҳам керак. Бироқ модомики у бошқа одамга айланиш учун астойдил киришган экан, бу қўрқув яна қаёқдан пайдо бўлди? Бирон сабаб билан қўрқиш, ўз-ўзидан маълумки, табиий ҳол. Ҳозир-чи? Буни, албатта, илдизига етгунча кавлаш керак ва ана шу илдизни суғуриб ташлаш керак. Бутун аграҳара кўзи олдида Наранаппа Чандрий билан Пурта вайсақи улкан жасорат ила яшаган экан-а? У-чи? Чандрий билан одамлардан юзини яшириб яшайдими? Жуда ажойиб иш бўлади-да, қойил қолмай иложи йўқ!

— Сиз ҳойнаҳой ўзингизча ўйлаётгандирсиз: нега у бунчалик сайрамаса, жонга ҳам тегиб кетди-ку, деб? Бунинг сабаби бор. Сиз минг жим юргангиз билан барибир ўзингиз одамларсиз яшай олмайсиз. Ахир ким биландир гаплашишингиз керак-ку. Сиз ювош одамсиз, лекин ювошсан деб ҳеч ким бошингизни силаб қўймайди. — Пурта ҳафсала билан гапирарди. — Ўзингиз айтинг, тўғри топдимми, йўқми? Юзингиз айтиб турибди — тўғри. Сиз мени паст табақадан деб ўйлаб ётган бўлманг. Бизнинг Малера табақамиз қанақа халқлигини яхши биласиз: отаси браҳман, онаси, ўзингизга маълум, қуйироқ табақадан. Менинг ота-онам ҳақиқий браҳман, лекин онам билан бошқалар қонуний хотинлари билан яшаганларидан кўра яхши яшаганлар. Мени браҳман қилиб тарбиялаганлар, ҳатто зуннор тақиш маросими ҳам ўтказганлар. Мана, кўриб қўйинг.

Пурта кўйлагининг остидан зуннорни чиқариб кўрсатди, усиз браҳманни браҳман деб бўлмайди, шунинг учун мамнун ҳолда деди: — Менинг барча дўстларим браҳман. Хўш, кетдик энди.

У йўлдаги ариқ қулоғидан ҳатлаб ўтди-да, кулиб юборди:

— Улар мени Пурта вайсақи деб тўғри айтишади. Менинг иккита лақабим бор: Топишмоқвой, Вайсақи. Бўлмасам-чи! Мен одамлар билан яшашни яхши кўраман.

Мелиге чинданам байрамона қиёфа касб этганди. Майдонда юқориси бурж белгилари билан безатилган жанг араваси турибди. Диндорлар жанг аравасини тортиб чиқарган иккита йўғон арқон йўлда чўзилиб ётарди. Энди аравани гул ва мева назр-ниёз қилишларини кутиб, мандир қаршисига келтириб қўйишганди. Ёш браҳман йингит қўлида норжил билан ҳалидан бери мандир руҳонийси ўтирган аравача кўтарилди. Атрофда назр-ниёз келтирган одамлар навбатларини кутиб гувранарди. Пранешачария таниш йўқлигига ишонч ҳосил қилиш ниятида оломонга ташвишли кўз югуртириб чиқди. Йўқ, уни танийдиган ҳеч ким кўзга ташланмади.

Тўғри, оломон шу қадар қалин эдики, нина ташласанг ерга тушмайди. Пурта бунга парво қилмасдан, Пранешачариянинг қўлидан тутди-да, назр-ниёз учун норжил ва бананлар сотиладиган дўконча томон сургай кетди.

— Одамлар сал селгисин, — деди у ҳансираб, — ундан кейин борамиз аравача. Ҳозирча, юринг, томоша қиламиз. Юринг, Ачария.

Муюлишда қамиш найидан қилинган ҳуштаклар овозидан қулоқлари тешилаёзди. Болалар ота-оналаридан чақа пул сўраб олишарди-да, пештахтага қараб чопишарди ва ўша заҳоти қулоқни батангга келтириб чала бошлаларди. Ҳавони турли хил тутатқи ва оҳори кетмаган янги кийим-кечаклар ҳиди тутган. Пуфакфуруш эса молини томоғи йиртилгудек бўлиб мақтарди. Бир бурчақда одамлар “бомбай қутиси” ёнида тўп бўлиб олишган, чақа пулни олиб унинг эгаси ситорни чертганича рақсга тушиб кетар ва қутидаги суратларни қўшиқ қилиб изоҳлаб берар эди: “Деҳли шаҳри! Деҳли — гўзал шаҳар! Бир-биридан гўзал ўн саккизта дарвозаси бор! Бангалор бозори! Энг ажойиб бозор! Майсур шаҳаншоҳи, Майсур шаҳаншоҳини бошқа қаерда ҳам кўра оласан! Ана, шаҳаншоҳ саройда, қабул маросимида ўтирибди, шаҳаншоҳнинг сарой девонида ўтирган ҳолатини томоша қилинг! Тирупатидаги муқаддас мандир, қаранг, Тирупатидаги мандир қанақа экан! Қаранг, қаранг, Бомбейнинг қувноқ қизларини кўринг! Ана, Бомбейнинг қизлари қанақа бўлишади!”

Мушиқа овози янграб, яланг оёқлар ерга тап-тап урилади.

— Эҳ, қандай дилбар қизлар бор “бомбай қутиси” да! Бир анна, атиги бир анна, ҳаммасини томоша қилиш учун бир анна берсангиз кифоя!

Путта ўзини тутиб туrolмади:

— Мен ҳам бир кўрай, қутининг ичида нима бор экан?

— Бўлмаса-чи, бўлмаса-чи, — шошиб розилик билдирди Пранешачария.

— Лекин сиз кетиб қолманг! Менсиз кетиб қолманг кутиб турунг мени. Путта қора мато тагига, тирқишга ёпишди. “Шартта қайрилиб, жўнаворса-чи, нима ҳам дерди, бу Путта унга бирон ёмонлик қилмаган бўлса, лекин шунчаки бир ўзи бўлиши жуда зарур эди-да. Бу бола эса бир дақиқа ҳам гапирмасдан туrolмайди. Пранешачария бир неча қадам ташлаб улгурмаган ҳам эдики, яна ўша таниш овоз жаранглади:

— Ҳаҳ, ўйловдим-а, кетиб қолади, мен тополмай қоламан деб. Яхшиямки қути эгаси сиз қаёққа қараб кетганингизни кўрсатди. Хуллас, яна биргамиз. Энди кет-сак бўлаверади.

Пранешачария энсаси қотганидан дод деб юбораёзди. Мени ўз ҳолимга қўй деб айтиб қўя қолсинми? Бироқ гарчи ҳеч ким ундан сўрамаса-да, дўстона қўл узатган одамни қандай хафа қилиш мумкин? Жиндай сабрли бўлиш керак одам деган, ўзига-ўзи танбеҳ берди у.

— Э қойил-е! — бақириб юборди Путта.

Акробатчилар томоша кўрсатмоқда эди. Илондай эгилювчан қиз оёқ ва қўллари кенг ёйган кўйи ғаров таёғи устида қорни билан мувозанат сақлаб турарди. Барзанги лўли йигит ноғорани завқ билан қоқар эди. Бир вақт қиз пастга сирғалиб тушди-да, кулиб, таъзим қилиб чақаларни йиққанча рақс туша бошлади. Путта унга бир мис чақа ирғитди.

Улар мандирга яқинлашгани сайин оломон орасида гадойлар кўпроқ учрай бошлади. Тупроқли йўлда эгилиб-букилиб одамзот таналари эмакларди — қўлсиз девоналар, оёқсиз тиланчилар, бурун ўрнида ўйиғи бор, сўқир, ақл бовар қилмас даражада қўрқинчли жисмларини атайлаб одамларга кўрсатиш учун ўзларини ураётган гадойлар... Путта улар орасидан энг аянчлисини танларди-да, ғурур билан садақа улашарди. У бошдан-оёқ ранго-ранг шойи тасмалар билан безатилган узун соябонли арава олдида тўхтади ва хотинига бир метр шойи тасма олди.

— У шуни яхши кўради, — деб қўйди Путта.

Яна болаларига бир жуфт ҳуштак олди, уларни пуфлаб текширди-да, пулини тўлаб:

— Кетдик, — деди.

Пранешачария аранг чидаб турар, ўзини ким хоҳласа олиб кетаверадиган буюмдай ҳис қилмоқда эди шу топда.

Путта шишалари ранг-баранг безатилган ичимликлари бор дўкончага кўзи тушди.

— “Фанта” ичамиз! — шартта деди у.

— Мен бундай нарсаларни ичмайман, — эътироз билдирди Ачария.

Путта томига похол бостирилган дўконча олдида узоқ тўхтаб қолди, охири маймунжондан тайёрланган қандайдир ичимликли шишани танлаб, чақани ирғитди:

— Менга мана шунисидан беринг!

Дўконча ичи одамга лиқ тўла эди. Деҳқон аёллар кўпирадиган сув ичган оғизларини ийманибгина артишар, бошларига ёғ суртилган ва обдон чўмилтирилган болаларига ширин сув ичиришар эди. Аёлларнинг бари янги сорий кийган, сочларига гуллар таққан. Эркакларнинг эғнидаги ҳали оҳори кетмаган оппоқ ачкалар¹ кўзни олади. Учган пўкакларнинг пақиллашлари, турли-туман ичимликларнинг вишиллашлари ва қулқуллашлари, лабларнинг чапиллашлари, ҳузур қилиб кекиришлар қулоққа чалинарди. Ким нимани кутган, нимадан ҳузурланмоқчи, лаззатланмоқчи бўлса, барчаси дўкончаларда муҳайё — мандир байрамидаги энг зўр хурсандчилик шу ерда бўлаётганди. Теварак-атрофдаги қишлоқларнинг аҳлига камдан-кам насиб этадиган бундай шодиёналарга тийинлаб пул йиғиб, олдиндан тайёргарлик кўришарди.

¹ Эркаклар нимчаси.

Пранешачария жўн лаззатлар оламидан бир четда турар ва халойиқни кузатарди. Путта кўпикли аллақандай ичимлик ичди, қаттиқ кекирди, ҳатто ёқимли ҳиссиётдан қизариб кетди ва Пранешачарияни турта бошлади:

— Бўлди, бўлди энди, кетдик! Хуллас, ҳеч нима ичмадингиз-да.

Оломоннинг шовқин-сурони ва сотувчиларнинг қичқирлиқлари, ҳуштаклари ва ноғораларнинг, эҳром қўнғироқларининг бир маромдаги ёқимли овозларидан мияси гангиган, дўкон ва кийим-кечақларнинг ёрқин ранглиридан кўзи тиниб кетган Пранешачария худди туш кўраётгандек Путтанинг изидан кетиб борарди.

Чор-атрофида нигоҳлар кўзга ташланади — нигоҳлар бир нимани қидирар, бир мақсадга интилар эди. Биргина унинг нигоҳи мақсадсиз кезинарди, чунки у ўзини бирон-бир нарса билан боғлашдан мутлақо ожиз эди.

Афтидан Путта ҳақ эди.

“Ҳатто менинг у билан учрашишим ҳам, эҳтимол, тақдиримга олдиндан ёзилган бўлса керак. Ўзим танлаган йўлдан юришни истар эканман, мен энг аввало унинг ҳаётга бўлган иштиёқини ўзимга сингдириб олишим керак. Чандрий ҳам шу оламда яшайпти. Мен эса ҳеч қаерда яшаётганим йўқ — на у дунёда, на бу дунёда. Дунё қарама-қаршилиқлар ичида пароканда бўлиб кетди ва мен икки дунё овораси бўлиб қолдим.

Димоққа қаҳва ҳамда янги бўғирсоқ ҳиди урилди.

Путта тўхтади.

Ачария ҳам.

— Бир пиёладан қаҳва ичасизми?

— Мен ичмайман.

— Бу браҳманлар емакхонаси-ку. Эгаси атайлаб ҳамма нарсани Тиртҳа-ҳаллидан олиб келган, бу ерда ҳамма нарсани маросимларга мослаб қилишадди. Браҳманлар учун махсус жойлар ажратилган. Гуноҳга ботмаймиз, кўрқманг.

— Менинг ичгим келмаяпти.

— Эй, йўқ, бунақаси кетмайди. Мен сизни қаҳва билан меҳмон қилишим керак!

Путта уни қўлидан тутиб, емакхонага судраб кирди. Пранешачария эҳтиёткорлик билан бир кироқ курсичага ўтирди, атрофга кўрқа-писа кўз югуртирди. Агар олим ва тақводор браҳман бўлган бообру бир одамнинг байрам куни емакхонада макруҳ қаҳва ичиб ўтирганини кўриб қолишса, нима бўлади? Туф! — тўпориларча тутирди Пранешачария, — бундай фикрларни қачон миямдан чиқариб ташлайман?

Ачариянинг браҳманлигига ҳурмат юзасидан Путта нарида ўтирди.

— Иккита аъло навлигидан! — буксртма берди у.

Икки анна тўлаб, у қайноқ қаҳвадан бир хўшлади-да, афтини бужмайтирди.

— Қаҳва эмас, бир бало! Байрам бўлди дегунча қаллобликка ўтишадия!

Пранешачария қаҳвасини оҳиста ҳузур қилиб ичди. Қаҳва унга ёқиб қолди. Бунинг устига баданига ҳам бироз жон киргандай бўлди. Кутилмаган бардамлик билан у Путтанинг орқасидан эргашди.

— Овқатни эҳромда еб олсангиз бўларди. У ерда кечқурун соат олтигача браҳманларга таом тортилади.

Пранешачариянинг иссиқ овқат емаганига неча кунлар бўлди, у хушбўй зирвали, буғи кўтарилиб турган шавлани кўз олдига келтириб, югинди, бироқ шу заҳотиёқ ҳали унинг овқат ейиши мумкин эмаслиги ёдига тушди — хотинини дафн этганига ҳали ҳеч қанча вақт ўтгани йўқ эди-да. Тагин эҳромда-я: агар у эҳромда овқат еса, эҳром булғанади ва ривоятларга кўра аравани жойидан бир қадам ҳам жилдириб бўлмайди. Бошқа томондан, Наранаппа нима бўлади? Эҳром ҳовузидagi балиқларни битта қўймай еб битирди — хўш? Йўқ, браҳманлик ҳаётидан сонсиз тақиқларини ҳатлаб ўтишга унинг кучи етмайди, у Наранаппа эмас. Тагин бу қанақа васваса? — ўзини-ўзи масхара қилди у. Чандрийнинг олдига бориш ва у билан бирга яшаш бахти учун қанақа тўлов тўлашга тайёрман? Модомики боришга азму қарор қилдимми, ҳеч қаёққа қарамай шартга боришим керак, вассалом. Қарама-қаршилиқлар ўйинининг шаффофлигини англаш, кўрқувлардан халос

бўлишнинг бундан ўзга йўли йўқ. Маҳабала шунақа йўл тутати: кўнглига келган нарсани қилмай қўймайди.

— Анави ёққа қаранг! — Путта кийимларига қараганда паст тоифали деҳқонлар бўлган бир гала халойиқ зич доира ясаб турган тепаликка ишора қилди. — Яқинроқ борайлик-чи, ҳойнаҳой у ерда хўроз уриштиришаяпти.

Пранешачариянинг бадани жимирлаб кетди, бироқ вужудини тақдир билан учрашувнинг ғалати туйғуси қамраганича Путта ортидан итоаткорона эргашиди. Халойиқдан арзон хурмо мусалласи ҳиди гупурарди, шунинг учун Пранешачария жуда ҳам яқин боролмади. Орқада турганлар оёқ учиди кўтарилиб, бўйинларини чўзиб қарашар, олдиндагилар эса чўккалаб ўтириб олишганди. Одамларнинг давра ўртасига қаратилган юзларида ўзгача кескинлик ва эътибор ҳукмрон, доира ичида эса иккита хўроз сакраб-сакраб айланиб юрарди. Пранешачария одамлардаги бундай кескинлик ва кучли шавқни умрида кўрмаганди. Унга чўкка тушиб ўтирган бу одамларнинг ҳаётий қувватлари кўзларига жам бўлгандек туюлди. Хўрозлар-чи! Қанотлар қарс-қарс қилади, тўртта қанот, тўртта панжа. Қарс, қарс, қарс, қарс. Атрофида қирқ-эллик жуфт кўз. Қонталаш қизил тожлар, мустаҳкам ўткир пўлат пихлар. Қуёш нурида ялт-юлт қилади. Пихлар тўқнашганда учқунлар чақнайди. Бамисоли чақмоқтош дейсиз. Яна учқунлар! Зарб! Зарб! Зарб! Хўрозлардан бири иккинчисининг устига чиқиб олди-да, аямай тепкилай кетди.

Пранешачария юрагини кучли даҳшат чулғади. У чиндан ҳам шайтонлар орасига кириб қолганди. Ерга беҳол чўқар экан, агар у Чандрий билан келиб яшамоқчи бўлган дўзахи оламдаги бу зулматда, бу зиндонда васвасали хилқатларнинг кўзларига ёвузлик бахт бўлиб кўринар экан, менга ўхшаган одам бир дақиқа ҳам яшамаса керак деб ўйлайди.

Хўрозларнинг эгалари одамзот бўғзидан чиқиши амри маҳол бўлган ғалати товушлар билан хўрозларни жангга ундашарди.

Пранешачария ҳирс ва ёвузликлар оламидаги ҳаёт учун зарур бўлган хислатлар ўзида йўқлигини тобора яққолроқ англамоқда эди. Наранаппа унга зарб бериб, гурурини ер билан яксон қилган кунда бўлганидек вужудини ваҳм қамраб олди.

Хўрознинг эгалари уларни майдондан олишди-да, яраларини ювиб, яна майдонга қўйиб юборишди.

Ҳажжонланган Путта пул тикишга интиларди.

— Тикаман — тортқилади у мутлақо нотаниш одамни. — Мана бунисига тикаман! Ютса, икки анна бераман!

— Агар ановуси ютса, тўрт анна бераман! — Бўш келмади нотаниш киши.

— Саккиз анна бераман!

— Ўн анна! — қўшилди кимдир.

— Ўн икки! — қичқирди Путта.

— Бўлди.

Пранешачария охирини ўйлаб қотиб қолди — бўш-баёв Путта пулсиз қолса нима бўлади? Путта ютиб чиққанда қанчалар ҳайратланганини кўрсангиз.

— Кел яна битта, — деди ютқазган.

— Йўқ, — шартта деди Путта.

— Йўқ деганинг нимаси? — ютқазган мастларча ўшқириб берди ва Путтани урмоқчи бўлди.

Пранешачария жиддий тарзда улар ўртасига қўлини узатди. Браҳманни кўриб, маст чайқалиб кетди ва бир қадам тисарилди, бироқ чор атрофдан томошабинлар сиқиб кела бошлади.

— Нима гап?

— Нима бўлди?

Пранешачария куч билан Путтани доира ичидан суғуриб олди ва деярли югуриб сургаб кетди.

Путта кўрқиш у ёқда турсин, аксинча хурсанд кўринарди — ахир ўн икки анна ютиб олди-да. У ўтгиз икки тишини кўрсатиб тиржайди. Пранешачария унинг ял-ял ёнган юзини кўрди-да, юрагида қандайдир оталик меҳри жўш уриб кетди.

Ўғлим бўлганида эди, деб дилидан ўтказди у, меҳр билан тарбиялаган бўлардим. Ўзи эса вазминлик билан деди:

— Энди бўлди, Путта. Энди мен ўз йўлимдан кетаман, сен ўз йўлингдан.

Бирдан Путтанинг лунжи осилди.

— Сиз қаёққа борасиз?

— Ҳали ўзим ҳам билмайман,— жавобан деди Ачария нима учун Путтанинг унга илакишиб қолганини зимдан билишга ҳаракат қилганча.

— Мен сиз билан бир оз юрай, — ялинди Путта. — Сўнгра сиз эҳромда овқатланиб олсангиз бўлаверади.

Пранешачария сабр косаси тўлаётганини ҳис қилди.

— Мен заргарга боришим керак, — деди у.

— Нега?

— Тилла буюмимни кўрсатишим керак.

— Нега? Ахир, ёнингизда пулингиз бўлмаса, мен сизга ўн икки аннани берман. Қарзга. Кейинчалик қайтарарсиз.

Пранешачария ундан қутулиш йўлини тополмай боши қотди. Бу йигитчанинг дўстпарварлиги чирмовуқдай унинг оёғига чирмалган эди.

— Йўқ, Путта. Менга кўп пул керак. Кундапурга патта олишим зарур. Яна бошқа харажатлар

— Унда, келинг, мен сизга бир дўконни кўрсатаман. Мен биламан қаердалигини. Нима сотмоқчисиз?

— Зуннор ҳалқасини, — иложсиз деди Пранешачария.

— Кўрсатинг-чи? — қўлини чўзди Путта.

Пранешачария зуннордан ҳалқани ечди. Путта ҳалқани диққат билан кўздан кечирди ва маслаҳат берди:

— Камида ўн беш рупия. Ундан озига кўнманг.

Энсиз йўлак уларни заргарнинг уйига олиб борди. Заргар қўлида эговча билан шинамгина қутича олдида ўтирарди. У кумуш камончали кўзойнагини манглайига кўтариб қўйди-да, ишчан оҳангда сўради:

— Хўш, хизмат?

Тикилиб қараб, у Путтани таниди ва гап оҳангини ўзгартирди:

— Қайси шамол учириб, Путтани менинг ғарибхонамга келтириб ташлади-а?

Ҳалқани олиб у шошмайгина торозига қўйди, тош ўрнида хизмат қилувчи қизил доначаларини санади, ҳалқани тортди, ўйланиб турди-да, чамасини айтди:

— Ўн рупия.

— Ўн беш, — қатъий эътироз билдирди Путта. — Йўқ десангиз шу билан гапсўз ҳам тамом.

Пранешачария ноқулайликдан ўзини қаерга уришини билолмасди.

— Ҳозир тилланинг нархи тушиб кетган, — тушунтирди заргар.

— Тушганми, тушмаганми, ўн бешдан камига бермаймиз. Ўн беш, хўп денг.

Путта савдолашишга усталигимни кўриб қўйинг, дегандек Ачарияга им қоқиб қўйди, бироқ Ачария фақат бир нарсани — тезроқ дўкондан жуфтакни ростлашни мўлжалларди.

— Ўн бўлса ўн-да, — деди у, — менга шуниси ҳам етади.

Путта кутилмаган жавобдан “эҳ” деб юборди, дўкон эгаси эса суюнганидан жилмайиб, чаққон ўн рупияни санади, қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

— Раҳмат, — деди Пранешачария дўкондан чиқар экан.

Остонадан ҳатлаб чиқар-чиқмас, Путта худди хотинига ёпишгандай Пранешачарияга ташланди.

— Бу қанақаси? Мен ишни яхши томонга тортсам, сиз аксинча, шармандамни чиқардингиз. Нима деган одам бўлдим? Энди у менинг гапимни сариқ чақага олмайди. Аралашмаган бўлардим, пул сизники, меники эмас, нақд беш рупияни елга бердингиз — ўзингиз биласиз! Алам қиларли жойи шундаки, бу замонда кимгаки ишонсанг, бепичоқ сўяр экан. Тилла билан иш кўрадиганлар қанақа бўлишини билсангиз эди! Туққан онасига вафо қилишмайди улар.

— Менга пул жуда зарур эди, шошиб тургандим. Кечир.

Пранешачария Путтани хафа қилгиси йўқ эди. Путта дарров юмшаб қолди:

— Мен сизни бир кўргандаёқ қандай одамлигингизни билган эдим. Соддадил бир инсон. Қандай қилиб йўлга бир ўзингиз чиққансиз, ҳайронман. Сиз бир ўзингиз зинҳор юрманг. Мен ҳозир сизни автобусга ўтқазиб қўяман-да, кейин

Ўзимнинг ишим билан бўламан. Ҳозирча мен билан юра турасиз. Мен бу ерда бировни кўришим керак, бирга борамиз, у ёқдан эса сиз тўғри эҳромга кетасиз. Вақт бемалол, то кечгача овқат беришади. Бугун шу ерда тунаб қоламиз, эрталаб Тирт-ҳаҳаллига борамиз, у ердан автобусда Агумбога ўтамиз, у ерда водийга таксига тушиб борсак, Кундапур автобусига минамиз.

— Яхши, — деди Ачария пулни белбоғига яширар экан.

— Маҳкамроқ қилинг — минг қилса ҳам пул, — кескин оҳангда деди Путта.

...Ундан қутулиш учун эҳромдан қулайи йўқ, эҳромга у мен билан кирмайди... Путта... Ҳеч қандай ғараз-паразсиз бировлар ташвишини зиммасига олаверади... Ким билади, ўтмиш ҳаётларидан келган қанақанги қарзларни тўлаётган экан? Мен бўлсам сира уни ўзимдан нари қилолмаяпман. Оёққа чирмалган чирмовуқнинг ўзгинаси-я. Инсон ўз тақдирини ўзи ҳал қилади деган гапга ишонса бўладими?

— Бу ёққа, бу ёққа! — уни туртди Путта.

Эҳромга олиб борувчи тирбанд йўлдан улар жинкўчага бурилишди. Бир сайхонликка дуч келмагунча тўхтамай кетаверишди. Саёзлашган дарё ирмоғи ва унга солинган ғаров кўприк. Нарёғидан шоҳ-девор чўзилиб кетган. Бир ёнда шолипоя. Дала четидан ўтар экан, Пранешачария яна хўроз уриштиришни эслади. Бир хўроз иккинчиси устига чиқиб тепкилаганлари, қанотларини тарс-турс урганлари, патларини учганлари кўз олдига келди. Хўроз ёпишиб олган рақибини аямай чўқир, қийнар, тумшуғини қайноқ баданига чуқурроқ ботирарди. Қон юқи пўлат пихнинг чарақлаб ялтираши. Атрофидаги кўзлар-чи? Мусалласнинг ўткир ҳиди. Хўрозлар олишади, юмдалашади, улар ғазабдан ўзларини ҳар ёққа уради, “қуқ, қуқ” деганча яна жангга интилади. Жўшқин эҳтирослар, қасос-интиқом, очкўзлик олами.

... Мен у ерда жисмсиз руҳдай, ортиқча бир ҳолда турардим.

Даҳшатдан қимир этолмаётгандим. Ўз ихтиёрим билан тақдиримни ўзгартирмақчи, бу олам ичра кириб келмоқчи эдим. Ана, хушқомат қиз ғаров таёғида тор кийимли баданини эгаётир. Баданининг ҳамма бўртиқ жойлари яққол кўзга ташланиб турибди. Тепадан паства сирғалиб тушди ва даврани айланиб ирғишлай бошлади. Вишиллаётган ичимликлар шишаси. Истак-хоҳиш, лаззат, тўқлик. Нарсаларга қадалган кўзлар. Ранг-баранг тасмалар, пуфаклар орасида, эҳром араваси атрофида — ҳамма жойда кўзлар, олдимда, орқамда, чор атрофимда кўзлар. Қанотлар. Пихлар. Тумшуқлар. Тирноқлар. Оламга кириб келиш. Бутун мавжудотнинг ягоналиги. Муштараклик. Истак-хоҳиш ва қаноатнинг уйғунлашуви. Худди китобларда ёзилганидек, “ўша сенсан”. Ҳамма нарса сенсан.

Мен қўрқиб кетяпан. Қўрқув иблисга, жисмсиз руҳга айланади. Путта сигара тутатди ва муғомбирона жилмайиб сўради:

— Қаёққа бораётганимизни билдингизми?— Пранешачария елка учирди. — Менга ёқасиз, авлиё одам. Қаёққа олиб боряпсан деб бир оғиз сўрамайсиз ҳам, индамай кетаверасиз. Иккаламиз бир хил эканмиз. Эсимда, бир гал худди мана шундай ўртоғим билан Шивмогагача кетиб қолибмиз. Қайнотам мен тўғримда: “Ахир буни Путта деб қўйибди-я”, дейди. Бир қўлдан чиқса қорасини кўрсатмайди, топсанг сендан айрилмайди дейди.

— Биров билан кўришим керак деяётган эдингми?

— Деяётган эдим.

— Бўпти, яхши.

— Богни кўряпсизми? Ҳов, анави. У ерда бир аёл туради, мана шу богни ижарага олган. Ўткир аёл, бир ўзи яшайди, ҳеч нарсдан қўрқмайди. Ўзиям чиройликкина. Тоза-покизалигини айтмайсизми, бирон нарсани ушламоқчи бўлсанг, қўлингни совунлаб ювишинг керак. У менга узоқ қариндош бўлади. Айниқса браҳманларга жонини фидо қилиб юборади — ўзингиз кўрасиз. Бир дақиқа кириб чиқамиз, мен шундоқ саломлашсам бас. Бўлмаса кейин гинанинг тагида қоламан: эшитдим, Путта, келган экансан, сари қадам кирмапсан, ёки кўзингни ёғ босиб қолдим, Путта? — деб изза қилади. Кўринг иннакейин хижолатпазликни. Мен эса одамларни хафа қилишни истамайман. Уримиз — ўзи нима у? Ҳозир бормиз, бир оздан кейин эса йўқ. Бировни ранжитиш кимга керак? Шунинг учун ҳам менга нима дейишса, дарров «хўп» дейман. Фақат бир киши — хотиним чатоқ. Албатта ойда бир ойисиникига бориши керак. Аввалига хўп дедим, кейин эса, “йўқ” де-

дим. Ҳатто ураман ҳам. Уришга ураман-да, кейин ачинаман. Бир қўшиқ бор, биласизми, қишлоқларда айтишади:

Хотинин урар чунон,
Бироқ ўзи ютар қон.
Унинг ғамини ейди,
Бошқа урмайман дейди.

Менда ҳам худди шунақа... Майли. Етиб келдик.

Уларнинг рўпарасида томи черепицали уй савлат тўкиб турарди.

— Уйдамикан у ё йўқмикан? Байрам сайлига кетган бўлиши ҳам мумкин-да, — бидирлади Путта. — Пармаватий! — чиқирди у.

Пранешачария бўйра тўшалган супага чўкди

— Ҳози-и-ир! — жавоб берди ёқимли аёл овози.

Чиройли овоз. Илиқ, жарангдор.

Унинг юраги ўйнаб кетди. Бу аёл ким бўлди экан? Нега Путта уни бу ерга олиб келди?

— Эҳа, қаранглар, ким келибди? — суюнганча деди овоз.

Пранешачария бошини бурди.

Аёл юқори кўтарилган қўли билан кесакидан тутганча эшик тагида турарди.

Эркакнинг қараб турганига кўзи тушиб, у сарийсини кўкрагига тортиб қўйди.

— Биласанми қандай меҳмон келди? Авлиё одам, Ачария, — гердайиб деди

Путта.

— Узоқдан келган бўлсанглар керак? — Аёл ибo билан кўзини ерга олди. — Табаррук Ганга сувидан берайми? Чарчасанглар сизларга сут билан мөва олиб келаман.

Пранешачарияни бошдан оёқ тер босди. Аёл шубҳасиз малера тоифасидан эди. Бир ўзи яшайди. Нега Путта мени бу ерга олиб келди? Тагин оғзига талқон солиб олгани-чи. Йўл бўйи жағи бир нафас тинмади, бу ерда эса чурқ этмаяпти. Пранешачария орқасидан кимдир қараб тургандек ҳис қилди. Бир жуфт кўз уни орқадан таъқиб қилиб турибди. Мен ўзимга тикилган, мени таъқиб қилаётган нигоҳлардан ўзимни ҳимоя қилолмайман. У бутун вужуди билан бурилиб қарашни хоҳлаётганди. Ким билсин, бу кўзлар унга нима демоқчи? Икки жуфт кўз бир-бирига қараган пайтда нималар содир бўлишини ким билиб ўтирибди? Чўзинчоқ қопқора кўзлар. Сийна узра илондай тўлғаниб ётган соч ўримлари. Фаров таёғи узра эгилаётган қиз. Пихлар. Қанотлар. Пайлар. Зим-зиё ўрмонда бўлиқ сийналарнинг назр этилиши. Белли. Буғдойранг сийналар. Киприк қоқмай тикилиб турган нигоҳ, қаршисида у — қип-яланғоч турган нигоҳ ҳаммасини кўриб туради. Орқадан тикилган кўзлар. Орқадан. Қора илон авраган қушча. Қўрқувдан қотган.

Пранешачария қайрилиб қаради. Шундай. Қоп-қора кўзлар унга ўгринча қараб турарди. Қўллар патнисча тутган. Аёл бўсағада турарди. Бир қадам тисарилди-ю, уйдаги ним қоронғилик ичида ғойиб бўлди. Позеблар шиқирлади— аёл яна ёруқча чиқиб келди. Ачария ўзини босиб олганди. Улар олдига патнисча қўя туриб аёл эгилди. Сорий кўкрагидан тушиб кетди. Тор нимча қисиб турган сийна. Бодом қовоқлар остидан ғамза билан боқувчи кўзлар. Пранешачариянинг юрагига ўт тушди, бироқ энди нигоҳида қип-яланғоч баданни кўриб тургандаги ҳиссиёт йўқ. Энди унинг ўзи бошдан-оёқ мана шу кўзларга айланганди. “Ўша сенсан”. Ҳамма нарса сенсан.

— Жаноблари қаердан қадам ранжида қилдилар? — сўради аёл.

Шундай дея у нигоҳини Ачарияга тикди. Ачариянинг бутун вужуди аланга ичида қолди.

— Ўзи Кундапурдан, — унинг ўрнига Путта жавоб берди. — Шинаппанинг таниши, — ёлғонлади у. — Эҳром ишлари билан шуғулланади.

Яна алдади.

— Эҳромга иона йиққани келган.

Яна.

Путта уни бутунлай бошқа одам қилиб қўймоқда эди. Нотаниш кимсалар билан учрашув бошқача шахсиятнинг пайдо бўлишига олиб келади.

“Бир кунда шунчалик кўп одамлар билан бўлдимки, натижада мен ўзимни таниб олмайдиган бўлиб қолдим. Нима ҳам дердим, ҳамма нарса навбати билан бошдан ўтаверсин.

Пранешачария ўтирар ва кутар эди.

... Чўқиб ташланган хўроз. Чўқилаётган хўроз: Пихлар. Оёқдаги пўлат. Бҳагиратийнинг жон талвасада қичқириши. Сўнгра у чалқанчасига ўзини ташладию, тош қотди. Ўлик аёл. Дафн гулхани, унда Бҳагиратий ёнмоқда, мен танлаган меҳроб. Бҳагиратий ўлди-ю, мен икки жаҳон овораси бўлиб қолдим. Гумроҳ жон. Ёт нигоҳлар менга раво кўрган қиёфага кираман. Энди руҳим икки оламдан бирига қараб талпинади, мен жисмсиз руҳ бўлиб қолишдан тўхтаман. Афтидан..

Эркакнинг юзига қарамасликка ҳаракат қилиб, Падмаватий нари борди ва эшик олдидаги супачага қўқди.

Пранешачарияни тагин қип-ялонғоч бўлиб кўриниш туйғуси қийнай бошлади — энди аёл шундай ўтириб олган эдики, уни бемалол томоша қилиш мумкин эди. Ўзидаги журъатни йиғиб, бошини кўтарди. Юраги дук-дук урарди.

Падмаватий ирғиб ўрнидан турди ва понли баркашни олиб чиқиб кетди. Путта ўзига пон ясади, лунжига солиб, пон тўла оғзи билан гап қотди:

— Мен Ачарияни йўлда учратиб қолдим. Гапдан-гап чиқиб, Кундапурга бораётганини айтди. Мен ҳам дарров, шошиб нима қилдик, дедим. Ҳа-да, шу ерда тунаб қоламиз, эрталаб Тиртҳаҳаллига борамиз-да, автобусга ўтирамыз. Шундай қилсак дуруст бўлади, тўғрими?

— Албатта, — бироз ийманиш билан маъқуллади Падмаватий. — Меникида ётиб қоласизлар, эртага яна кетаверасизлар.

Пранешачария аёлнинг гапидан бутунлай шалвираб қолди. Қулоғи шанғиллади, кафтини шилимшиқ тер қоплади.

... Фақат бугун эмас. Эртага. Бугун мен тайёр эмасман.

Айни бугун бир қарорга келишим кераклигини мен қаёқдан билиб ўтирибман. Ўзи умуман менга мумкин эмас, менга ҳеч нарса мумкин эмас. Яқинда хотинимни дафн этдим, ҳали покланганимча ҳам йўқ. Ҳали у ёқда Наранаппанинг жасади ётибди. Мен уларга ҳозир ҳаммасини гапириб бераман. Бор ҳақиқатни айтишим керак. Шарт ўрнимдан туриб жўнаворишим керак. Қорамни ўчиришим керак.

Лекин у жойидан қимир этмасди. Ўтираверди. Падмаватийнинг синовчан нигоҳлари остида жонсиз буюм бўлиб ўтираверди.

— Демак, келишдик, — хотима ясаб деди Путта.— Энди эҳромга борсин-да, қоринни тўйдириб овқатланиб олсин. У кун бўйи туз тотгани йўқ. — у Падмаватийга ўгирилди. — Бугун томоша бўлади. Борасанми?

— Ҳе йўқ. Кечқурун эҳромга бораману қайтаман. Мен сизларни уйда кутиб ўтираман.

Ачария Путта билан Падмаватийнинг ўртасида индамай ўтирар ва орадаги гап-сўзларга бир оғиз ўз муносабатини билдирмаётганди.

— Унда кетдик, — деди Путта.

Ачария оёққа турди ва Падмаватийга қаради. Сочлари узун, афтидан, яқинда ювганга ўхшайди, ҳали мой ҳам суришга улгурмабди. Сонлари семиз, сийнаси тўлиқ, гўч, баланд. Кўзлари чақнайди. Гамзали боқайди. Чўмилиб чиққандан кейин ўзини қушдай енгил ва хотиржам ҳис қилаяпти. Нафас олиши чуқур ва равон, сийнаси бир кўтарилиб, бир тушади. Агар қоронғида тегиб кетса, сийналари учи тошдай қотади. Эзилган майсалар ҳиди. Тиллақўнғизларнинг учар аравалари, оловлар. Олов. Олов тиллари шох-шаббаларни ямлайди, ўлик қўллар ва ўлик оёқларгача етади. Гулхан часирлаб ёнади, учқунлар сачрайди. Аланга янада баландроқ кўтарилади. Наранаппанинг жасади оловга интиқ ётибди. Куйдирилмаган жасад. Уша кунни унинг чилимни қанақанги қулқиллатиб айвонда ўтиришини кўрсангиз эди. Жасаднинг залворидан букилиб кетган ғаров замбил. Донишманд Яжнавалкйя сўраган эди: “Муҳаббат, кимга муҳаббат? Хотинга муҳаббат —бу ўзингга бўлган муҳаббат дегани-ку. Худога бўлган муҳаббат аслида ҳам ўзингга бўлган муҳаббат”. Мағзини чақиш, моҳиятига етиш керак. барибир топиш керак. Барибир чидаш керак.

У аёлга қараб қўйди. Аёл гўзал эди, у аёлнинг гўзаллигидан ҳайратда қолди.

Бир вақтлар “Маҳобҳорат”ни ёзган донишманд Вйас эса сопол тувакда туғил-ганди. Качкулли авлиё бир йўла зоҳид бўлиб дунёга келганди.

Ачария бир одим ташлади.

— Бўпти, мен сизларни кечқурун кутаман, — деди аёл.

... Маъбуд Марути жавоб беришдан бош тортди. Дўстим Маҳабала мени ташлаб кетди. Рақибим Наранаппа мендан устун келди. Браҳманлар тиллани кўриб ақлдан оздилар. Чандрый қоронғида мени пойлаб, муродини ҳосил қилди ва ўз йўлига қараб кетди. Бҳагиратий ваҳшиёна қичқирди ва ўлди..:

Путта қўлини унинг елкасига қўйди ва нам дала чеккасида тўхтади.

— Хўш, нима дейсиз? — сўради у. — Қандай ўйлаган бўлсам, шундай бўлиб чиқди. Фақат кўнглингизга ҳеч нарса келмасин. У аллақандай суюқоёқ хотин эмас. Паст тоифаларни яқинига ҳам йўлатмайди. Браҳманларни ҳам чертиб-чертиб қўяди олдига. Унга пул дегани чўт эмас. Пул унга нимага ҳам керак? Кўрдингизми, боғи қанақа? Бундай аёллар тўғрисида қадимгилар шеърлар тўқишган. Мен эса... Мен эса ишқилиб сирни очиб қўймасангиз бўлди, деб юрак ҳовучлаб ўтирдим. Ҳалиги, ёлғонлаган вақтимда. У сизга ёқди, тўғрими? Путта шунақа одам дўст учун ҳаммасини қилади. Дўст билгандан жонини ҳам аямайди.

У Ачариянинг елкасига қоқиб қўйди.

Шолипоя, Шоҳдевор, лиқилдоқ ғаров кўприк, жинкўча — шулар барисидан қайта юриб ўтиб, арининг уясидай ғувуллаган ва қайнаётган сайилгоҳга етиб келишди. Қалин оломон эҳром аравасини куршаб олди, яна бир шундай оломон турли рангдаги вижиллайдиган ичимлик сотиладиган дўкон олдида ивирсир эди. Одамлар елим маймун етаклаган кишини, ўйинчоқлар ташувчини, пуфакфурушни томоша қилишга чопа-чопа келишди. Тўсатдан байрам шовқинини босиб, шайтоний садо — ёвуз руҳнинг ўткир овози янгради. Қишлоқ жарчиси хайқира бошлади. У ноғора қоқиб кичқиради эди:

— Ўлат! Ўлат! Ўлат! Шивмогада ўлат! Қора маъбуда Мари юборган даҳшатли офат! Шивмогага бормоқчи бўлганлар ўзини Тиртҳаҳаллида эмлатиб олсин! Фармон! Фармон! Фармон! Эшитмадим деманглар! Эмлатинг.

Одамлар жарчининг сўзини диққат билан эшитар ва вижиллайдиган ичимлик ичар эдилар. Одамлар маймун қилиқларидан хаҳолаб кулар эдилар. Серсоқол табиб барча тилларда овози борича бақириб, мақтаб, ҳақдориларини усталик билан пуллар эди:

— Бир анна, бир анна, бир анна! Қорин оғриғидан, бош оғриғидан, томоқ оғриғидан, боддан, қичимадан, кўтирдан ҳалос топасиз! Ҳомиладорларга, болаларга дорилар! Ичтерламага, қанд касалига! Бир анна! Бир анна! Кераланинг эҳромда покланган дориларига кеп қолинг!

Унинг овозини “бомбей қутиси” эгасининг овози бузар эди:

— Бомбейнинг шўх қизлари! Кеп қолинг, Бомбейнинг шўх қизларини томоша қилинг! — Дорбоз баланд дарахтдан ердаги қозикқа тортиб боғланган арқон устидан юриб тепага кўтарилди ва товони билан дорни аста тепиб қўйиб, таъзим бажо келтирди. Пуфакфуруш пуфак беринг деб ялинаётган боланинг боши орқасига битта туширди. Бола бақириб йиғлай бошлади. Қаҳвахонада мусиқа янгради. Мусулмонлар пештахтасида кўз олувчи ширинликлар солинган янги баркашлар териб қўйила бошлади. Деҳқонлар ва хотинларнинг бетўхтов жаврашлари, арава ёнида муқаддас мантрлар қироати, браҳманларнинг баҳс-мунозаралари қулоқни гаранг қиларди.

Мана шу шовқин-сурон, алғов-далғовлар ичида у бир қарорга келиши керак. Шу ерда. Ҳозироқ. Қандай қарор? Қаттиқ чекловларга тўлиб-тошган умрининг роса чорак қисмини йўққа чиқариб, мана шу олам яшовчиси бўлиб олсинми? Йўқ-йўқ. Энг аввало Наранаппани дафн этиш лозим. Барча қолган қарорлар ундан кейин. Бугун Гаруда Лакшман ва бошқа браҳманлар гуру билан суҳбатдан кейин аграҳарага қайтиб келишлари керак. Борди-ю, гуру “йўқ” деган бўлса-чи? Унда нима қилиш керак? Яна саргардонлик, яна ҳаммасини бошидан бошлаш.

Пранешачария эҳром олдида тўхтади. Кўр тиланчи бир зайилда калима қайтарарди: “Қай йўсинда хизматингни адо айлай, эй холик? Қай йўсинда сенга кўнгил боғлаб олай, эй холик? Қай йўсинда сенга хизмат адо айлай, эй холик?”

Путта тиланчи олдидаги ликопчага битта мис чақа ташлади, шу заҳоти қўлсиз, оёқсиз бошқа бир тиланчи тезгина сурилиб унга яқинлашди ва шикоятмуз фарёд солди:

— На қўлим, на оёғим бор! Худонинг ғазабига йўлиққанман! На қўлим, на оёғим!..

Бир мохов ўкириб йиғлаганча унинг олдида тиз чўкди, у ириб оққан бармоқ ўринларини кўрсатар экан, мўлоқ қўлларини мажолсиз ликиллатарди. Моховнинг ярми ириб кетган танасини кўриб, Пранешачариянинг кўз ўнгида куйдурувсиз ётган Наранаппанинг жасади гавдаланди. Путта мохов тиланчига садақа берди, ҳар тарафдан янги майиб-мажруҳ, ногирон тиланчилар судралиб кела бошлади.

— Кетдик бу ердан, — хўрсиниб деди Пранешачария.

— Сиз эҳромга борсангиз-чи, аллақачон овқатланиб олишингиз керак эди, — эслатди Путта.

— Бирга борамиз, — амрона деди Ачария.

У ошхонага кириб келганида қатор ўтириб олган браҳманлар унинг бир ўзи сўппайиб кириб келганини кўрганида не хаёлга боришларини ўйлаб, вужудини даҳшат чулғаб олди. Умрида ёлғиз ўзи қолганида бу қадар қаттиқ кўрқмаган эди.

Путтасиз бир қадам ҳам қўёлмайман, кўнглидан кечирди у саросима ичида.

— Ие, нималар деяпсиз? Қанақасига бирга борар эканмиз? Ахир мен браҳман эмас, малераман-ку.

— Нима фарқи бор, кетдик.

— Ҳазиллашаяпсизми? — Ҳайрон бўлди Путта. — У ерда мени ҳамма танийди. Бўлмаса қараб ўтирардим. Анову одамни қаранглар! Сиз заргарлар тоифасидан бир бола ҳақидаги қиссани эшитгандирсиз? Болакай ҳамманинг миясини қотириб, ўзларининг мандирларида яшаган экан. Биз эса малерамиз, браҳманлардай зуннор тақамиз. Бу энди шунчаки омади гаплиги учун айтаяпман-да. Аслида браҳманлар билан овқат ейишга қандай ҳаддим сиғсин. Йўқ, йўқ, сиз ўзингизни кига бораверинг, мен эса шу атрофда сизни кутиб тураман.

Тиланчилар жон-жаҳди билан нола қилишарди, Пранешачария асаблари дош беролмаётганини ҳис этди. У шартта бурилди-да, худди туман ичида кетаётгандай эҳромга йўл олди.

Эҳромни қуршаган тўрттала айвон ҳам емакхонага айлантирилганди, бир неча қатор қилиб янги банан япроқлари тартиб билан териб қўйилганди. Ҳар-бир япроқ олдида бир браҳман таом тортилишини тоқатсиз кутиб ўтирарди. Пранешачариянинг юраги орзиқиб кетди. Тўсатдан мени таниб қолишса-чи? — ташвиш билан ўйлади у. Бу ердан қочиш керак. Қочиш керак. Лекин оёқлари ерга ёпишиб қолгандай қилт этмасди.

Нима қияпман? — ўйлади Пранешачария. Қанақа разиллик қилишга тарадуд кўраяпман? Ўлик танага қўл тегизиб макруҳ бўлиб қолганман-ку. Ҳали покланиш маросими қилиб ўтказганим йўқ-ку, шунга тураб браҳманлар билан таомни баҳам кўрмоқчи бўлаётиманми? Ўзим макруҳ бўлганим етмай, бошқаларни ҳам гуноҳга ботирмоқчиманми?

Макруҳлик аравани жойидан жилдирмаслигига барчасининг иймони комил, ахир улар билан овқатланиб, браҳманлик қоидаларига путур етказиш учун муқаддас балиқларни еган Наранаппадан ҳам жирканчроқ ишга қўл урган бўламан-ку. Мени таниб қолишлари мумкин... Ана унда кўринг жанжални: Пранешачария у ёқдан хотинининг жасадини куйдирар-куйдирмас бу ёқдан эҳром байрамига ташриф буюрди. Арава жойидан жилмайди, байрам бекор бўлади.

Минглаб кўзлар менга қадалади!

— Бу ёққа, бу ёққа, мана бу ерда жой бор! — чақирди кимнингдир овози.

Пранешачария титраб кетди. Овоз келган томонга қаради.

Бир нотаниш браҳман чеккага ўтириб олиб ёнидаги бўш жойни кўрсатарди. Нима қилиш керак? Эй қодир худо, айт, нима қилишим керак?

— Сизга айтаяпман, эшитаяпсизми?

Браҳман кулиб қўйди-да, Пранешачарияни қўлидан тортди.

— Мана, жой бор-ку. Буни атайлаб сиз учун банд қилиб ўтирибман. Қаранг, ҳатто чироқ устида стакан қўйиб қўйибман. Бўлмаса кейинги гуруҳни ўтгазгунларича пойлаган бўлар эдингиз.

Ачария кўрсатилган жойга ўтирди. Унинг мияси ғувилларди. Ўзини қўлга олиш ва тинчланишга ҳаракат қилиб, у бир чеккадан хаёл сура кетди.

...Эй халлоқи олам, менинг қўрқувларим боиси нимада? Балки бу менинг азоб-уқубатларда қайта туғилаётганим, бошқа одам бўлаётганим аломатимикин? Балки бугун тунда Падмаватий билан ётсам қўрқув мени тарк этар? Балки Чандррийнинг олдига кетсам журъатлироқ бўларман? Ҳар дақиқада ўзгартираверадиган қарорларимнинг неча пуллик қадр-қиммати бор? Ёки бошқача бўлишга қурбу-қудратим етмайдами? Абадий беқарорликда саробий ҳаёт кечиришга маҳкумдирман? Эҳ аттанг, ёнимда Пугтанинг йўқлиги-чи! Шартга туриб жўнаворайми? Ёнимда ўтирган браҳман нима деб ўйлайди?

Эҳром хизматкори ҳар бир япроққа табаррук сувдан сепганча қаторлар бўйлаб юриб кетди. Унинг орқасидан иккинчиси эргашди — у чўмич билан ширгуручдан олиб-олиб япроқларга ташлаб чиқа бошлади. Охирида иккита тўладан келган браҳман чиқди. Улар “Пўшт, пўшт” деганча яна аллақандай таомлар тортишга киришиб кетишди.

Ҳар янги одам кириб келганда унинг вужудини янги қўрқув қамраб оларди. Тўсатдан бу мени таниб қалса-чи? Ёки ҳов ановиси таниб қолса-чи? Унда нима қиламан? Пранешачарияга жой олиб қўйган барваста, занжинамо қора браҳман ўзига етганча шиддаткор эди. Манглайидаги ётиқ уд чизигига қараганда у смарта мазҳабидан эди. Қўшнисини ундан суриштира бошлаганда Ачариянинг ҳадиксираётганини пайқаб қолди:

- Ўзлари қаердан бўладилар?
- Мен шу ерликман.
- Қайси жойдан? Тоғликмисиз?
- Кундапурдан.
- Вишнупарастмисиз?
- Вишнупарастман.

— Кўришганимдан хурсанман. Омадим бор экан. Бизнинг ёшгина қизимиз бор, шунга куёв қидириб юрибмиз. Яна бир-икки йилдан кейин қизалоқ бўй етиб қолади. Бизлар палаги тоза одамлармиз, қизларимизга олдиндан жуфти ҳалолини топиб қўямиз. Куёв керак бизга. Балки сизларга кўз тагига босиб қўйган битта-яримта йигит бордир? Агар жойи топилса, қизнинг отаси учун жуда улуғ иш қилган бўлардингиз. Овқатдан кейин бизниқига борайлик. Келиннинг мучалномасини кўриб берасиз. Бир йўла бизниқига тунаб қола қоласиз.

Пранешачария зирва солиб бериши учун хизматкорга косасини тутган эди, назарида хизматкор унинг башарасига тикилиб қараётгандек туюлиб кетди.

Юришини бироз секинлатиб хизматкор қатор бўйлаб илгарилаб кетди.

— Яхши, — деди Пранешачария суҳбатга чек қўйиш ниятида. Хизматкор уни танидимикин ё танимадимикин? Манглайидаги кўмир чизиққа кўра у мадҳва тоифасидан эди, демак у Пранешачарияни қаерда бўлса ҳам кўрган бўлиши керак... Ўрнидан шартта туриб жўнаворишга эса энди кеч, у ҳовучига табаррук Ганга сувидан тўлдириб тангри номига нўш этиб бўлганди.

Пранешачария зирвани буғи чиқиб турган гуручга қориштира бошлади. Қачондан бери ичига иссиқ киргани йўқ.

...Эй барчасидан воқиф худо, бу фалокатни бошимдан тезроқ арит! Шундай қилки, бугун мени ҳеч ким танимасин. Мен бир тўхтама келолмаяпман ва ўзимга-ўзим: мана шу менинг ўз йўлим бўлади, деб айтолмаяпман! Нимаки иш қилмай, менинг ҳар бир хатти-ҳаракатим бошқаларга дахл қилади. Воқеа содир бўлгандан кейин мен ўзим Наранаппанинг жасадини оловга топширишим керак эди. Бироқ уни ёлғиз ўзим дафн эта олармидим? Марҳумни олиб чиқиш учун менга яна камида уч киши керак бўлар эди. Демак яна учта браҳманни чақиришим керак эди. Мени қийнаётган нарса мана шу. Мен, мен Чандрийни ўпганман, бунга ҳеч ким шубҳа қилмайди, лекин менинг бу қилмишим бутун аграҳара ҳаётига таъсир қилди...

Яна хизматкор яқинлашиб кела бошлади.

— Зирва. Кимга зирва?

У тўғри Ачариянинг олдига келиб тўхтади.

— Зирва солайми?

Ачария ҳуркканнамо кўзини кўтарди.

— Сизни аллақаерда кўргандайман, — гудраниб деди хизматкор.

— Эҳтимол.

Худога шукур, хизматкорни бошқа қатордан чақириб қолишди ва у чақирган томонга шошилди. Лекин барибир мен унинг кўзига сингиб қолдим, кўздан мияга ўтаман, мияда эса сувратим исмим билан тўқнаш келади. Башароти мен Чандрийнинг олдига кетган тақдиримда ҳам мени ҳар дақиқада тўхтатишлари ва: кимсан, асли-наслинг ким, қайси мазҳабдансан, деб суриштиришлари мумкин. Токи браҳманлигимдан айру тушмас эканман, бу чалкашликлардан қутулишим амри маҳол. Бироқ браҳман бўлишдан тўхтагач, мен хўрозлар уришадиган, ўзим учун ёт бўлган қаттол дунё аҳли бўлиб қолурман. Қаёққа бориб бош урай? Икки жаҳон орасидаги саробий борлиқдан қандай чиқиб кета оламан?

Ёнида ўтирган браҳман ёзгуриб қолди:

— Бу галги зирва зирва бўлмабди, қуруқ сувнинг ўзи... Қўйинг, еманг сиз уни! Ҳали кўп таомлар тортишади.

Сабзавот димламаси солинган хурмачани кўтарганча ҳалиги хизматкор қайтиб келди.

— Қаерда кўрганимни сира эслолмаяпман, — деди у Пранешачариянинг олдида тўхтаб. — Мандирда эмасмикин? Мени байрам кунлари ошхонада қарашгани чақиришади, катта ибодат кунларида ҳам. Бизнинг аграҳарамиз дарёнинг нариги ёғида. Мен ўтган кун мандирда ишладим, у ёқдан тўғри бу эҳромга келдим.

Хизматкор бирдан эсига тушиб, “Зирва, зирва” деганича шошиб юриб кетди.

Энди шартта ўрнидан туриб жўнавориш керак, бироқ Ачариянинг оёқлари ўзига бўйсунмасди. Браҳман унга яна сўз қотди:

— Дарвоқе, қизимиз ажойиб пазанда. Бунинг устига, қўйдаи ювош. Шунинг учун уни муносиб бир оилага турмушга берсак деймиз, ота-онаси бор, рўзғорга қайната бош яхши жой бўлса...

... Қўрқувдан ҳалос бўлишим учун менда биргина йўл қолган, у ҳам бўлса Наранаппанинг дафн маросимини ўтказиш. Мен ўзим катта бўлган ва ҳурматли одам бўлиб етишган ўша аграҳара браҳманлари олдида шу нарсдан қарздорман. Мен Гаруда билан Лакишманни чақириб уларга рўй-рост: “Шу-шу ишлар бўлди, мен шундай қарорга келдим. Сизлар мени қамаб қўйган изату ҳурматдан воз кечдим. Мен сизларга ҳаммасини айтиб бергани ҳузурингизга келдим...” дейишга масъулман. Токи шу нарсани қилмас эканман, қўрқув мени ит каби таъқиб қилаверади. Мен ундан ҳалос бўла олмайман. Ҳўш, ундан кейин нима бўлади?.. Наранаппа эҳром балиқларини тутиб еганида аграҳарадаги ҳаёт остин-устин бўлиб кетганди. Менинг иқрорларимдан кейин эса ҳар бир браҳманнинг ҳаёти остин-устин бўлиб кетади. Тақво деган нарса бор эканми? Шундай қилиб, мен уларга нима дейман? “Мен Чандрий билан дон олишиб юрар эдим. Мен ўз хотинимни ёмон кўрар эдим. Мен бозордаги қаҳвахонада қаҳва ичганман. Мен хўроз жангига борганман. Мен Падмаватийга ҳирс билан қараганман. Ўлик танага қўл уриб макруҳланган одам эҳром остонасидан ҳатлаб кириб, браҳманлар билан ўтириб овқатланганман. Мен ҳатто ўзга тоифа вакилини ёнимда бўлишга даъват этганман. Мана, мен нималар қилмаганман. Бу — ҳақиқат. Буни қилмишларидан ошкора тониш деб бўлмайди, товба-тазарру деб бўлмайди. Шунчаки ҳақиқат, холос. Менинг ҳақиқатим. Қалбимнинг ҳақиқати. Модомики шундай экан, мен икки йўлдан бирини танлашим керак. Мен сизлардан кетаман.”

— Агар керак бўлса, биз яхшигина қалин ҳам берамиз. Ўзингиз биласиз, ҳозир қанақанги замонлар келган: агар қиз оппоққина бўлмаса куёв топиш ўлимдан қийин. Бизникига кирасиз, қизни кўрасиз. Ўзи қорачадан келгану аммо кўзлари оҳунинг кўзи, бурни шунақанги бежирим! Фоли ҳам ҳавас қилсанг арзийди — унинг ўзига ҳам, у келин бўлиб тушган рўзғорга ҳам фақат омад ёр бўлади дейилган.

Браҳман овқатни ҳам туширарди, гапдан ҳам тўхтамасди.

... Аммо токи мен аграҳарага бор ҳақиқатни тўкиб солмагунимча, Наранаппанинг дафн маросимини қилиб ўтказмагунимча қўрқув мени тарк этмаслиги тур-

ган гап. Борди-ю, мен Чандрий билан пинҳона яшашга аҳд қилгудек бўлсам, бу ҳақиқий азму қарор бўлмайди, балки бор-йўғи қўрқув туфайли қабул қилинган қарор бўлиб қолади. Мен узил-кесил бир йўлни танлашим керак. Ҳеч қанақанги у ёқ-бу ёққа ташлаш кетмайди. Аммо дунёда икки йўлдан бирини танлашдан ҳам кўра оғир азоб бормикин? Ими-жимиди жўнаб қолиш — демакки, бир умр фош бўлиб қолишдан қўрқиб яшаш дегани, ёт кўзлардан беркиниб юриш дегани. Бор ҳақиқатни айтиш эса, демакки, ўзгалар ҳаётини, менга ихлос-ишончлари, эътиқодлари мустаҳкамларнинг ҳаётини майиб-мажруҳ қилиш дегани. Фақат ўзимгагина дахл қилмайдиган бир йўлни танлашга ҳақим борми? Менга қанчалик оғир! Менга қанчалик даҳшатли! Эй қодир худо, ягона йўлни танлаш азобидан мени халос этсанг-чи! Ўшанда ўрмонда бўлгани каби, ҳамма нарса ўз-ўзидан, менинг ихтиёримсиз ҳал бўлиб қўяқолса нима қилади? Ва шунчалик тез ҳал бўлсинки, кўзимни бир юмиб-очгунча бошқа одамга айланиб қолган бўлай... Наранаппа, сен ҳам шу азобларни бошдан ўтказганмидинг? Маҳабала, сен ҳам шу йўлни босиб ўтганмидинг?

Зирва улашиб юрган хизматкор яна пайдо бўлди, бу гал унинг қўлида ҳўл мевалар солинган сават бор эди.

Ёнида ўтирган браҳман мевани банан япроғи устига қўйдирмади, балки ўзи чап қўли билан олиб, бир четга қўйиб қўйди. Хизматкор яна Пранешачария қаршисига келиб тўхтади.

— Эсимга бир бало бўлганга ўхшайди. Ахир сиз дурвасапуралик Пранешачариясиз-ку, энди танидим сизни. Бу қанақаси, улуғ пандит бўла туриб шундай камтар дастурхонда ўтирсангиз! Судхўрникида бугун катта зиёфат берилаяпти, барча казо-казолар таклиф этилган. Сизда тоифа белгиси йўқ экан, шунинг учун бошда танишим қийин бўлди. Ўзингиз эса бир оғиз бир нарса демадингиз ҳам. Чопиб бориб шу ердалигингизни айтман, бўлмаса олим одамни пойгаҳга ўтқазибсан деб нақ таъзиримни беришади. Мен ҳозир келаман, бирпас сабр қилинг!

Хизматкор саватни қўйиб чопиб кетди.

Пранешачария шоша-пиша ҳовучига табаррук сув қуйди, таомил бўйича уни ичди-да, ўрнидан турди.

— Йўл бўлсин? — қичқирди орқадан қўшни. — Ҳозир ширгуруч тортилади!

У орқасига қарамай, эҳромдан қочиб чиқди, ҳатто қўлини ҳам ювгани йўқ. Тезроқ одамлар кўзидан йироққа кетиш керак!

— Авлиё! — орқадан Путтанинг овози янгради.

Пранешачария тўхтамади, бироқ Путта унга осонгина етиб келди.

— Сизга нима бўлди? Чақираман, чақираман, сиз бўлсангиз чопиб кетаяпсиз, худди “каттаси” қистаб қолгандай. — Путта кулиб юборди.

Пранешачария одимини секинлатди ва овқат юқи бармоқларига нафрат билан қараб қўйди.

— Э-ҳа! Ростдан ҳам шундай бўлганга ўхшайди-ку. Ҳатто қўлингизни ювмасиз ҳам! — Ҳайрон бўлди Путта. — Мен ҳам шундай аҳволга бир тушган эдим... Кетдик ҳовузга, чаласини ўша ерда қила қоларсиз.

Ҳовуз йўлида Путта шундай деди:

— Демак, мен шундай қарорга келдим: сиз билан Кундапурга бораман. Мен илгари сизга айтишни истамагандим: хотиним болаларни олиб кетган, улар бир ойдан бери отасиникида туришибди. Бир марта ҳам менга хат ёзмади. Унга яхшилаб тушунтиришим ва уларни уйга олиб кетишим керак. Сиз ҳурматли одамсиз. Сиз менга яхшилик қилишингиз керак. Сиз хотинимга тушунтириб қўйинг, бунақа бўлмайди денг, у сизга қулоқ солади. Сиз... Сиз шундай одамсизки, мен бир кундаёқ сиз билан бир умрлик дўст бўлиб қолдим. Яна бир гапни айтмоқчиман. Мен маҳмадона эмасман. Онам ҳаққи қасам ичаман, мен Падмаватийникида бир кеча тунаганим ҳақида ҳеч кимга оғзингиздан гуллаб қўйманг. Ҳозир кулганимга келсак, сиз мендан хафа бўлманг. Мен маймунлар ўйинини томоша қиляпману, сиз бўлсангиз қочиб қоляпсиз. Шу менга кулгули туюлганди-да. Умуман олганда, еган-ичганинг зўр келган пайтда ҳам бунақа чополмайсан, киши. Мен ҳожатингиз қистаб қолибди деб ўйлабман, шунга кулиб юборгандим.

Пранешачария сувга тушди-да, қўлларини обдон ишқалаб ювди. Путта сал нарида унга орқа ўгириб турарди. Пранешачария қайтиб келгач, у сўради:

— Бўлдими? Дарров-а?

— Менга қара, Путта...

Пранешачария бошини кўтарди. Ёз кунининг узун оқшоми. Мағриб уфқи қон-талаш. Оққушлар бирин-кетин уяларига қайтмоқда. Хув пастда, сувнинг лабгинасида лайлак қанотларини пат-пат қоқди. Чироқлар ёқиладиган пайт яқинлашмоқда. Аграҳарада чироқлар ёқилган, яйловдан чанг кўтариб қайтган подалар мўмўлаган ўша дамдан бери неча кунлар ўтиб кетди... Сигир ва бузоқлар ҳовлиларига тарқатиларди... Соғиларди... Янги соғилган сутдан бир ози маъбудларнинг сиймолари қаршисига қўйиларди... Гўё олам рўёга сингиб кетаётгандек, фарб томондаги тепаликлар ёрқин манзарасини губор қоплайди. Ранглар фоят тез учиб, осмон бўшлиққа айланади. Ёзнинг кундузи ойдин тун билан алмашинади. Ҳаял ўтмай, ой ўроғи кўринади. Ибодат бошланишида муборак сув билан ювиладиган маъбуд қошида эгилган кумуш коса қирраси каби ялтирайди янги ой. Тепаликлар оралиғидаги водийларда сукунат ҳукмрон. Кечки ибодат ниҳоясига етади, сайилгоҳдаги шовқин тинади. Сўнг томошабинларни саҳна томошасига чорлаб, ногоралар така-туми қулоққа чалинади.

... Агар ҳозироқ йўлга тушсам, ярим тунда аграҳарага етиб бораман, бу оламдан анча узоққа бориб оламан. Мени кайфлари учган браҳманларнинг кўзлари қарши олади. Мен уларнинг нигоҳларида қип-яланғочдек турган бўламан, аграҳаранинг оқсоқоли бўлмиш мен, ярим тунда ўзга одамга айланаман. Балки аланга тиллари Наранапанинг жонсиз танасини ямлай бошлаганида мен ўзимни енгилроқ ҳис этарман? Менга нималар бўлганини ҳикоя қила бошлаганимда эса сўзларимда ғамгинлик ҳам, афсус-надомат ҳам бўлиши керак. Акс ҳолда иккиталикдан қутула олмайман, қарама-қаршилиқдаги ягоналикни қидириб топа олмайман. Маҳабалани топишим керак бўлади. Мен унга айтаман: ўз эркин хоҳиш-иродамиз ила ўзимизга етиштирадиган нарсанига шубҳасиз ўзимизга қарашли бўлади. Мен ундан яна бир нарсани сўрайман: модомики шундай экан, унда наҳотки сенда баркамоллик учун интилишга эҳтиёж қолмаган бўлса?

“Уд буталари ўсган тоғлардан жануб шамоли эсади, эркаловчи экинлардан япроқлар билинар-билимас титрайди”, — унинг қалби яна қўшиқ куйлаб юборди ва унда меҳр туйғуси жўш уриб кетди.

Пранешачария қўлини Путтанинг елкасига қўйиб, уни оҳиста ўзи томон тортди.

— Мен сенга нимани гапириб бермоқчи эдим?

— Ачария! — Путта севинчдан ўзини йўқотиб қўйганди. — Ачария, дастлаб кўрганимда сиз менга шунақанги жиддий жавоб қилгандингизки, мен ҳеч қачон сиз билан чиқишолмасам керак деб ўйлагандим.

— Менга қара, Путта. Биласанми, нима учун эҳромдан бунақа қочиб чиқдим! Мен ҳозироқ Дурвасапурага йўл олишим керак.

— Қандай қилиб, Ачария, сизни Падмаватий кутаяпти у ерда!

У, эҳтимол, ўринни юмшоқроқ солиб қўйгандир, чекимликларни тутатиб қўйгандир, сочларига гуллар тақиб олгандир. Сизсиз қайтиб борсам, мен унга нима дейман? Шошилинч ишларингиз борлигини тушунаман, лекин бу ерда бир кеча тунаб қолишингиз мумкин-ку. Қолган ишлар эртага ҳам бўлаверади. Агар ўзим кириб борсам, Падмаватий мени қарғайди! — Путта Пранешачарияни шунақанги сурғай бошладики, Ачария кўрқиб кетди: у қарори қатъийлигига ҳамон ишонмасди, у бош эгиши, бўйсунуши ҳеч гап эмасди. Тезроқ Путтадан ажралмаса бўлмайди.

— Мумкин эмас, Путта. Истасанг, сенга бор ҳақиқатни айтиб беришим мумкин. Сени хафа қилмай деб айтмай келаётгандим...

Ёлғонлашдан олдин Пранешачария бироз тараддудланиб қолди.

— Акам ўлим тўшағида ётибди. Дурвасапурада. Мен бунга ҳозиргина эҳромда эшитдим. Ҳар дақиқада у...

— Ундай бўлса нима ҳам дердим, — ҳафсаласи пир бўлганча хўрсинди Путта.

— Энди қачон учраша оламиз, Путта? Падмаватийга эса айтиб қўй — мен уни-кига Кундапурга қайтишимда кираман. Бўлди, вассалом. Энди кетсам бўладими? — Путта ниманидир ўйлаб қолди.

— Путта!

— Сизни ёлғиз қўйиб юборишга кўнглим бўлмаяпти. Тунда ўрмондан кети-шингизга тўғри келади. Мен сиз билан кетаман. — Пранешачариянинг жуда боши қотди — Путтадан қутулиш учун ҳеч бир йўл, ҳеч бир ҳийла бакор кел-маса-я.

— Лекин менга жуда ноқулай бўлаяпти, мени деб сен доим режаларингни ўзгар-тиришингга тўғри келаяпти, — бўшашибгина қаршилиқ кўрсатди у. Путта айтга-нида туриб олди.

— Нимаси ноқулай экан? Дурвасапурада менинг ўз ишларим бор. Парижата-пурда амаким туради. Парижатапурда мен бир одам билан танишиб қолганман. У билан худди сиздай дўстлашиб қолганмиз. Қаранг, яхшиямки эслай қолдим. Ўзи Наранаппани билмаган одам бўлмаса керак. У хотинлар деб мол-дунёсини сову-риб тугатди. Хотин зоти унинг бошига битган бало бўлди. Хотин деса туролмай қолади, тамом. Бўлади шунақа одамлар. Лекин бу ўзаро гаплар, Ачария, хўпми? Агар уни танийдиган бўлсангиз, яхшиси Падмаватий тўғрисида, сизни уйга так-лиф қилгани тўғрисида гапириб ўтирманг. Чунки гап бор — сиздан нимани яши-раман, тўғрими? Наранаппа билан танишиб қолганимда, у менга елимдай ёпишиб, ҳол-жонимга қўймади: Падмаватий билан таништириб қўясан, деб туриб олди. Бу-нақа ишлар билан шуғулланмайман, мен жиддий одамман. Лекин ўзингиз тушу-наси, браҳман илтимос қилиб турганидан кейин иложим қанча? Лекин Падмава-тийга у ёқмади, буни Падмаватий менга кейин айтди, ароқхўр экан, уни бошқа бу ерга олиб келма, деди. Лекин буни гапнинг хонаси келгани учун айтаяпман. Сиз барибир ҳеч кимга гапириб ўтирмайсиз-ку. Лекин бутунлай бошқа нарсани айтмоқчи бўлган эдим. Мен асли Тиртҳаҳалли орқасидаги қишлоқдан, буни ол-дин айтувдим, шекилли, ё йўқми? У ерда Наранаппанинг ери бор. Ҳозир у ерда ҳеч нарса битмайди, ерга қарайдиган одам йўқ-да, ер чўлга айланиб ётибди. Уму-ман, кейинги пайтларда Наранаппа еридан оз-моз бўлса ҳам фойдалана олдим, йўқми, билмайман. Бизнинг орамиз яхши бўлгани учун менга йўқ демаса керак, тўғрими? Мен унга бир таклиф айтмоқчиман: шу ерни менга берса, мен ерни иш-лайман, ҳаммасини жой-жойига қўяман, Наранаппа эса ердан пул ола бошлайди. Шунинг учун, Ачария, йўқ демасангиз, мен ҳам сиз билан борай. Сиз ўрмондан ўтишда ёлғиз бўлмайсиз, мен ҳам ишимни битириб оламан. — Пранешачариянинг юраги қаттиқ-қаттиқ ура башлади.

... Наранаппа ўлди деб айтаверайми? Ўзимнинг икки йўл орасида турганимни ошкор қилаверайми?

Лекин бу соддагина йигит дилини вайрон қилишга сира кўнгли бўлмаётганди унинг! Лекин у ҳақиқатан ҳам Дурвасапурага борадиган бўлса, унда айтмаса бўлмайди. Бунинг устига Пранешачария бирданига Путтани ўзидан ажратишга кўзи қиймай қолганди.

Браҳманлар олдида бир ўзим қандай кўриниш бераман? Аввал бугунчалик сир-ли дўстим бўлмиш Путтага дардимни очиб солишга уриниб кўраман. Унинг кўзи-га тик боқишга журъатим етармикан ё йўқми? Ким билсин, балки енгил тортар-ман...

Осмон артилган шишадай тиниқ, бир парча ҳам булут кўринмайди. Эҳром то-монидан занг ва ибодат чиғаноқлари овози қулоққа чалинади. Энди йўлга тушиш керак.

— Унда кетдик, — Путтага қараб дейди Пранешачария.

Шу пайт йўлдан... тарақ-туруқ қилганича усти ёпиқ юк арава ўтиб қолди.

— Ҳой! Ҳой! — қичқирди Путта арава йўлини тўсиб.

Арава ғийтиллаган овоз чиқариб тўхтади. Пешонасига смарта мазҳаби нишо-ни сурган заррин саллали одам бошини чиқариб қаради.

— Нима дейсан?

— Агумбедан кетасизларми? — сўради Путта.

— Ҳа, — саллалаи одам бош ирғади.

— Икки кишини олиб кетмайсизларми? Дурвасапурага боришимиз керак.

— Бир кишига жой бор.

— Ўтиринг сиз, авлиё! — шоширди Путта.

— Йўқ, йўқ! Яёв кетамиз, лекин бирга кетамиз.

— Нималар деяпсиз? Шунча узоқ йўлга яёв бориб бўлар эканми? Ўтиринг, мен сизникига эртага етиб бораман.

Саллади кишининг тоқати тоқ бўлди:

— Кетасизларми, йўқми? Биттангизни оламан дедим-ку. Дурвасапуранинг ўзига олиб бориб қўяман. Бўла қолинглар.

Путта Пранешачарияни аравага деярли итариб киргазди.

Пранешачария бир оғиз қаршилик кўрсатолмади.

Арава ўрнидан қўзғалди.

— Яхши боринг! — қичқирди Путта.

— Хайр! — жавобан деди Пранешачария.

Тўрт ё беш соатдан кейин манзилгоҳга етиб боради.

Хўш, ундан кейин-чи?

Осмон юлдузларга тўла. Ой ўроғи товланади. Етти қароқчи чарақлаб турибди. Тўсатдан ноғора овози янгради. Узоқлардан машғалалар милтиллаб кўринарди. Тепаликка кўтарилар экан, ҳўкизлар пишқириб нафас олар, бўйинларидаги қўнғироқчалар жингир-жингир қиларди.

У яна бир неча соатлик масофани босиб ўтиши керак.

Хўш, кейин-чи?

Пранешачария қотиб ўтирар экан, “бу ёғи қандоқ бўларкин” деган ўй миясида чарх урарди.

Амир ФАЙЗУЛЛА ва
Озод ШАМАТОВ
таржимаси

Олима НАБИЗОДА

Туркистон тупроқларида

* * *

Ёмғир,
томчиларинг шошмоқда Ерга.
Мен
шариллаган садоларингни
нам қатраларингни
сезгим билан
эркалар эдим.
Ёмғир.
Тонгданоқ
ҳомиладор эди булут.
Унга
доя излар эди
Ташна Ер.

Қушлар қунишиб,
патларини йиғиб
бир муждани кутдилар
парвоздан қолиб.
Ёмғир.
Томчиларинг шошмоқда Ерга.
Мен
садоларингни,
қатраларингни,
барча сирларингни
эркалаб, авайлар эдим.
Ёмғир,
ёғмадинг...

СОҒИНЧ

Мени олиб кетинг ўз диёримга...

А.Орипов

Бир куни
мовий денгизлар,
ям-яшил ўрмонлар
ортда қолади.
Бир куни
касалманд онангни,
камбағал отангни,
бир этак мазлум
болаларингни
кўргали
Сен келасан.
Мен биламан,
бир куни

сочлари паришон севгилинг —
Туркистон тупроқларида
яшайдурган бир нафас
туғилажак.
Ўшанда
узоқларда
мовий денгизлар,
ям-яшил ўрмонлар
ҳавас қиладурган
бир ғариб оғоч
Яшай бошлайди
Туркистон тупроқларида.

Олима Набизода Тошкент Давлат университетини тамомлаган. Шеърлари вақтли матбуотда эълон қилинган. Аспирант. Муҳим мавзу бўйича илмий изланишлар олиб бораётир. Муаллиф "Туркистон тупроқларида" туркум шеърлари билан илк бора "Жаҳон адабиёти" саҳифаларида қатнашмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

100

* * *

Тушларимга кирасан, она,
Фариштадайсан,
оппоқ қанотларинг,
кўзингда қоп-қора мунг бор.
Жимсан,

гапирмайсан,
тилингда чордона қурган
бир гунг бор.
Уйғониб кетаман.
Юрагимни эзғилайди бир хунхор...

ИҚТИБОС

Курашсанг арзийди ҳақиқат учун,
Курашиб юрганлар ҳақдир, одилдир.
Қотиллик қилганлар қотил-ку, лекин
Кузатиб турганлар асл қотилдир.

Шавкат РАҲМОН

Сен ҳам ўлиб кетдинг, эй Шавкат Раҳмон,
Қони қуриса ҳам битмас яралар,
Дўсларинг сўроқлаб норалар осмон,
Ҳали ҳам тирикдир қотил зарралар.

Сен ҳам ўлиб кетдинг, эй Шавкат Раҳмон,
Юрак ҳам ҳеч кимга бўлди кераксиз,
Кузатувчи бўлди виждону иймон,
Қотилга айландик барчамиз шаксиз.

Нега мен
безовтаман,
кечалар Сен каби инграб чиқаман?!
Нега қон қусади юрагим — сағир,
Тўғри бўлиш нега бунчалик қийин,
Тоза яшаш нега бунчалар оғир?!

Сен ҳам ўлиб кетдинг, эй Шавкат Раҳмон,
Оғир ингроқларга тўлди-ку бағир.
Саботли севгилим — Холиқи Раҳмон,
Нега жимсиз?
Жонга тегди-ку ахир
Яшамаклик юраксиз!

* * *

Ботиним ёлғиз.
Ҳовлидаги ёлғиз намозшом гул
ўз тупроғига
ғамгин термулар.
Боғбон нарвонга чиқиб
Ток баргларидан
тонгни ҳовлига
олиб тушар.
Ёп-ёруғ ҳовли,
шаффоф деворларда
ғамгин чеҳрам
нурдек жилваланар

замонга ўхшаб.
Совуқ урган қоқбош райҳонлар
сассиқўтларга салом
беришар.
Ботиним ёлғиз —
ичиккан капалақдек
нурни қаршилар.
Боғбон,
қўлида токқайчи,
тонгни қайчилар
Бепарво.

* * *

Узоқ йўлдан ҳориб,
 ҳовлига қайтдим.
 Дўстим — намозшомгуллар,
 севгилим — қари сўри
 мунғайиб кутиб олишди.
 Тонгда кўзлари қизарган
 намозшомгуллар
 Намозшомда
 қайта кўз очмайди.
 Тўшаги — хазон устига

шувиллаб тўкилди
 кўзёш — қора уруғлар.
 Қари сўри инқиллаб
 нарироққа чўзилди:
 Алвидо, келгуси баҳоргача!
 Узоқ йўл,
 чарчоқ,
 дўстим ўлими —
 баҳордайн йироқ висол.
 Алвидо!

* * *

Чурконган осмонда
 Сўйилган ой.
 Ҳурккан юлдузлар —
 алвон ёш
 Тақиллаб ёғилар томимга.

Занглаган тарновдан
 қуйилар лойқа —
 сурхоб.
 Қоронғи ҳовлида
 сўйилган ойнинг эгизи
 ихранар — мироб.

* * *

Фосиққа тўла бу дунё
 фасодлари —
 бирам саркаш.

Фозиллари аламли дунё
 фазилати —
 мунофиқ оташ...

* * *

Дил — қамоқхона
 Дард рақамли
 маҳбус
 ҳар куни фитна уюштирар
 турмада.

Девор инграб чарсиллар:
 панжарагача
 масофа
 қанча
 узоқ
 орада...

ҚУЛУПНАЙ ГУЛИ

Кошки,
 Сизни тирнасайди пинҳоний азоб,
 Қулупнай гулидек очиларди
 қулфи дилим.
 Кошки,
 ой нурида чўмилган сочларим
 тушига кирсайди
 Қуёшли осмон,
 қон қусуғи сачраган Ерга
 маймоқлар юзтубан йиқиларди.
 Кошки,
 шаҳидлар ингроғи тутган
 бу Ерда
 вулқонлар портласайди.
 Юзи чўтир
 юзсиз бу миллат
 калтакесак тилида сўзламасайди.
 Кошки...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

102

* * *

Ташқари совуқ.
 Деворлари оппоқ хона
 (печкаси ҳам оқ),
 изғиринни йўлатмас менга.
 Иссиқдан ёноқларим анордай
 қизарар.
 Тиззамни қучоқлаб
 хаёл сураман.
 Рўпарамда эрим
 (қалби девордайин оқ,
 печкадай иссиқ),

анорни бўлақлар.
 Анор доналари
 дувиллаб тўкилди
 оқ ликобчага.
 Ҳувиллаган ликобчанинг
 бағри тўлди.

Кошки,
 анор доналарига
 ўхшасайди
 инсон юраклари.

* * *

Пиёлада чойим совуди.
 Шаммаси тўпланди бир нуқтага.
 Бир узун тунда
 Узоқ вақт
 жисмим
 Баҳорга қўналга бўлди...
 Вақт менга эмас,
 мен вақтга ғанимат бўлдим.
 Севгилим,
 Музлаган бармоқларимни
 ҳиссиз лабларингга бос
 Кўзингни кўзлаган нигоҳим
 Ой ўроғидек қорачиғингни
 ўриб ўтсин.
 Жоним!
 Кафтингда юрагим нақши.
 Ой нурларин тутамлаб олиб
 Сочим толаларига қўшиб
 Ўриб қўй. Оҳ!

Кўксинг —
 Ер нафаси уфурган қучоққа
 Ойдек ботсин сочларим.
 Соғинчдан
 қақроқ лабларимда
 тарсиллаб ёрилсин
 бўса изи.
 Совуқ сийналаримни
 Қўлларингга ол.
 Оппоқ атиргулдек
 гулласин улар.
 Севгилим — йироқ лаҳзанинг
 бир асири.
 Бир узун тунда
 Пиёлада чойим совуди.
 Шаммаси тўпланди бир нуқтага.
 Узоқ вақт
 узун тун — дунёга тенг бир пиёла чойим
 совуди...

ЧОРА

Намозшомда
 денгиз юзида
 Ўйнашарди оқ тўлқин
 зангори мавж билан.
 Ипини нинага
 ўтказолмаган
 кўзи хира кампир каби
 Денгиз хўп уринди
 мавжларни бирлаштирмоққа.
 Ў, осмонда
 Қуёш қалқди

сўнг эгилди энсаси қотиб.
 Ястанди
 бутун шафақ бўйлаб.
 Чирт этиб
 қонли тупурди
 Денгиз юзига...
 Намозшомда
 денгиз юзида —
 қонли тўшақда
 солланиб тўлқинлар
 оқ, зангор мавжлар...

БОҒДА

Кўзларим тубида бир боғ гуллади.
 Дарахтлари,
 шохлари,
 барглари,

гуллари
 вужудимдан сирғалиб
 қорачиққа кўмилди.
 Киприкларим — гултуканлар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

103

Тикилиб қаради боққа:
дилтанг дераза очилди.
Хира таъбимга
хира ёруғлик олиб кирди
бу дераза.
Гулбарглар хомушгина жипслашди.
барглар қимтиниб
ковушди гул бандига.

Боғ эса бепарво —
ўз атрини томоша қиларди кўзгуда.
Томиримда сувсиз ирмоқлар
суғорарди илдизларини.
Еллар —
унсиз ҳисларим эсди.
Кўзларим тубида бир боғ гуллади.
Ёлғизланмиш нигоҳ садоси...

КЕЧАНИНГ ЎЛИМИ

Кетдингиз.
Юракка чўкди
ойдин бир кеча.
Жасад оғирлашди
Бир сўз айтмакка.
Тилимдан қонлар
Оқди юракка.
Кетдингиз.
Шафақ рангли бир кеча
юрагимни эгаллаб олди.
Ранглар —

ойдин, зим-зиё, қонли
кечали, тунли, тонгли
Тилимлади бир-бирин.
сиз кетган кечани
Тилсимлади яширин.
Йироқ манзилдан етган қорақуш
қўнди ошёнаси — юракка ҳорғин.
Қафасбанд бир жуфт оққуш
Тебратди жасадни сўлғин.
Сиз кетдингиз.
Кечани кафанлади ғассол тонг...

* * *

Келмадингиз.
Тўлғоқ тутди
бўм-бўш хонамни.
Оппоқ қоғозлар
сўзсиз
шалвираб учдилар бетоб.
Сарғайган деворлар,
эски эшик — кўзсиз
мунғайиб кутдилар беҳоб.
Бўм-бўш хонамда

туғилди чақалоқ —
Ингроқ.
Келмадингиз.
Вужудимда қонлар
энг ғамгин томирда
нолиб куйлади.
Мен
лаҳзани
йўқотган
эдим...

Эрих ФРОММ

Инсоннинг ҳозирги ҳолати

Ўрта аср дунёси хароб бўлиб, интихосига етганида ғарб одамнинг энг ардоқли истаклари ва орзулари ҳа демай рўёбга чиқадиган нуфузли йўл-йўриқларидан, анъанавий тафаккур юкидан, бизнинг ўша пайтларда ҳали ярим очиқ бўлган сайёрамиздаги жўғрофий чеклашлардан халос бўлди. У янги илм-фан барпо этди. Бу янги илм-фан эса вақти-соати билан шу пайтга қадар маълум бўлмаган ишлаб чиқариш кучларининг рўёбга чиқишига йўл очиб берди ва моддий дунёни тубдан ўзгартириб юборди. Инсон янги бир сиёсий тизим барпо этди — бу тизим шахснинг эркин ва самарали ривожини кафолатлайдигандай кўринган эди. Инсон иш кунининг вақтини қисқартирди ва бўшаган вақтларидан ҳузур қилиб ўз билганича фойдаланиш имконига эга бўлди. Бунақа неъматни унинг авлод-аждодлари етти ухлаб тушларида ҳам кўрмаган эдилар.

Хўш, бугун-чи? Бугунга келиб биз нималарни кўриб турибмиз?

Инсониятнинг боши узра ҳамма нарсани кунпая-кун қилувчи уруш хавфи таҳдид солиб турипти. Ҳукуматларнинг қўрқ-пуса уринишлари бу хатарни йўқ этишга ожизлик қилапти. Боринги, сиёсий арбоблар соғлом ақл йўлига кириб, уруш хавфининг олдини олганларида ҳам, инсоннинг ҳозирги ҳолати XVI, XVII ва XVIII асрларда орзу қилинганидан анча узоқ.

Озод
ОБИД
таржимаси

Эрих Фромм — XX асрнинг йирик файласуфи ва психолог, неофрейдизм оқимининг атоқли вакили. У 1900 йилда Германияда туғилган. 22 ёшда Гейденбург университетида фалсафа факультети унвонини олган, 1922-1923 йилларда психоанализдан Берлинда маърузалар ўқиган, 1929-32 йилларда Майндаги Франкфуртда Ижтимоий тадқиқотлар институтининг илмий ходими, кейин АҚШга хижрат қилади, Колумбия ва Йель университетларида дарс беради. Сўнгра Мексикада, Швейцарияда яшаб ижод қилади. Фромм Фрейд мактабининг давомчиларидан бўлса-да, унинг таълимотини бойитиб, янги босқичга кўтарган. Фрейд инсонни изоҳлашда унинг табиий-биологик хусусиятларинигина асос қилиб олган бўлса, Фромм ижтимоий омилларнинг ўрнига ҳам катта эътибор беради. Шунинг учун унинг инсон ҳақидаги тадқиқотларида ҳаётий мулоҳазалар, объективлик кўпроқ. “Ғарб фалсафасида инсон муаммоси”, “Эркинликдан қочиш”, “Умид инқилоби”. Гуманистик техника тўғрисида”, “Психоанализнинг таназзули” ва бошқалар Э.Фроммнинг асосий асарлари ҳисобланади.

Бу мақолалар Э.Фроммнинг Москвада 1998 йилда “Олимп” нашриётида “Хорижий психология классиклари” сериясида босилган “Исо ҳақида”ги китобидан олинган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

105

Инсоннинг феъл—атвори инсон ўз қўли билан барпо этган дунёнинг таъсирида шаклланди. XVI ва XIX асрда ўрта синфнинг ижтимоий қиёфасида эксплуататорлик ва мол-дунё йиғишга кучли иштиёқ белгилари намоён бўлди. Бошқа одамларнинг кучидан фойдаланишга ва ўз сармоясини сақлаб қолиб, кейин ҳам ундан муттасил даромад олиб туришга интилиш юқоридаги иштиёқларга куч бериб турди. XX асрда инсон феъл-атворида анча-мунча сусткашлик нишонлари кўрина бошлади ва у бозор қадриятларини мўлжалга олиб иш юрита бошлади. Шак-шубҳа йўқки, замонавий инсон бўш вақтининг кўп қисмини пассивлик билан ўтказди. У — мангу истеъмолчи. У ичимликларни, овқатни, маърузаларни, томошаларни, китобларни “қилқиллатиб” ютаверади. Ҳамма нарса истеъмол қилинади, ҳамма нарса ютилади. Дунё унинг иштиёқларини қондирадиган катта-катта буюмлар — баҳайбат шиша, улкан олма, каттакон сийна шаклида кўринади. Инсон эмизикли болага ўхшаб қолади — у ҳамиша ютоқиб эмади, лекин ҳеч қачон эмиб тўймайди, шундан ҳафсаласи пир бўлади.

Ҳозирги замон одами истеъмолчиликдан тўхтаган чоғда, савдогар сифатида намоён бўлади. Бизнинг иқтисодий тизимимизнинг асл моҳияти бозордир. Шу бозор ҳамма неъматларнинг қадрини белгилайди ва ҳар бир одамнинг жамоат маҳсулотига тутган ўрнини тайин қилади. Инсоннинг иқтисодий фаолияти тарихнинг аввалги даврларида бўлганидек, муттаҳамлик ва қаллоблик асосига қурилмайди, у на кучга, на анъанага бўйсунди. Инсон эркин ишлаб чиқаради ва эркин савдо-сотик қилади. Бозор куни унинг муваффақиятини таъминлайдиган кун ҳисобланади. Бозорда нафақат истеъмол қилинадиган буюмлар таклиф қилинади ва сотилади; меҳнатнинг ўзи ҳам товарга айланган ва меҳнат бозорида ўша эркин рақобат шароитида сотилади. Бироқ бозор тизими истеъмол ва меҳнат буюмларидан таркиб топадиган иқтисодиёт соҳаси чегарасидан чиқиб кетди. Инсоннинг ўзи товарга айланиб, ўз ҳаётига сармоя янглиғ муносабатда бўла бошлади. Бу сармояни яхшироқ даромад берадиган ишларга сарфлаш керак. Агар бу ишда унга омад кулиб боқса, унинг ҳаёти бирор маъно касб этади, агар омади юришмаса, у иши юришмаган одамга айланади. Одамнинг қиммати унинг бировга кераклиги ё но-кераклиги билан белгиланади; эзгулик, закийлик, моҳирлик каби фазилатларнинг унча аҳамияти бўлмайди. Унинг ўз-ўзини баҳолаши ташқи омилларга, бошқаларнинг мулоҳазаси ва баҳолашига боғлиқ бўлиб қолади. Шунинг учун унинг ўзи бошқаларга боғлиқ бўлиб қолади ва эл қатори бўлиб ўзини подага ақин олиб юрган-дагина ўзини хавф-хатардан ҳоли, хотиржам ҳис қилади.

Аммо ҳозирги замон одамининг характери фақат бозор билангина белгиланмайди. Бозор билан мустаҳкам боғлиқ бўлган бошқа омил ишлаб чиқариш усулидир. Корхоналар йириклашиб боряпти, улардаги ишчилар ва хизматчиларнинг сони муттасил кўпайиб боряпти, сармоя бошқарувидан узоқлашмоқда ва йирик саноат корхоналарига профессионал бюрократлар раҳбарлик қила бошламоқда. Бу раҳбарлар шахсий бойлик орттириш кетидан унча югурмайди, уларни ўз корхоналарининг узлуксиз ишлаб туриши ва доимий равишда кенгайиб бориши кўпроқ қизиқтиради.

Бундай шароитда бемалол амал қилмоқ учун бизнинг жамиятимизга қанақа типдаги одам керак бўлади? Жамиятга шундай одамлар керакки, улар катта гуруҳлар ичида осонлик билан ўзаро алоқага кириша олсинлар, улар тобора кўпроқ истеъмол қилишни истасинлар, уларнинг дидлари ягона андозалар талабига бўйсунмасин, улар бошқа одамлар таъсирига берилишга мойил бўлсинлар ва феъл-атвори ва хатти-ҳаракатини олдиндан пайқаш мумкин бўлсин. Бу жамиятга шундай одамлар керакки, улар ўзларини эркин ҳис қилсин, ҳокимиятга, принципларга ёхуд диний эътиқодларга қарам бўлмасин, лекин ўзларига бирор раҳбарлик қилишини ҳоҳласин, улардан кутилган ишларни бажаришга тайёр туришни исташсин, ижтимоий механизм ичида беғалва амал қиладиган иқтидорга эга бўлишсин. Улар ўзларига куч қўлламасдан раҳбарлик қилишларини исташиди, ягона мақсади ҳаракатда бўлмоқ, фаолият кўрсатмоқ, олға бормоқдан иборат бўлган раҳнамосиз уларни олға етаклашсин. Ҳозирги замондаги юксак саноатга эга бўлган жамият ва шундай типни барпо этишга муваффақ бўлди. Бу — автомат, бегоналашган инсон. У шу маънода бегоналашганки, унинг хатти-ҳаракати ва кучлари ўзидан ажралган бўлади. Унинг хатти-ҳаракати ва кучларини унинг ўзи бошқармай-

ди, балки хатти-ҳаракати ва кучлари уни бошқаради. Унинг ҳаётий кучлари буюмларга ва муайян тартибларга айланган, буюмлар ва тартиблар эса санам бўлиб қолган. Бу санамларни ва у ўз интилишларининг самараси сифатида қабул қилмайди, балки унга қарам бўлмаган алланарса сифатида қабул қилади. У бу санамларга сажда қилади ва бўйсунди. Бегоңалашган одам ўз қўлларининг маҳсулига сажда қилади. Унинг санамлари унинг ўз ҳаётининг бегоналашган шаклида намоён бўлади. Одамнинг куч-қуввати ва бойликлари ортиқ унинг ихтиёрида бўлмайди. Унинг ҳаётий қадриятлари ташқаридаги бошқа буюмларга қарам бўлган “буюм” тарозисига солинади-ю, бундан одам ўзини қашшоқлашган деб ҳис қилади.

Инсоннинг ижтимоий туйғулари давлатга кўчирилади. Фуқаро сифатида у бошқа одамлар учун жонини фидо қилишга тайёр, индивид сифатида эса ўзи тўғрисидаги худбинона ғамхўрликни тарк эта олмайди. Давлатни ўзининг ижтимоий туйғуларининг тажассумига айлантириб олгач, у давлатга ва унинг рамзларига сажда қила бошлайди. У куч-қудрат, донолик ва жасорат ҳақидаги тасаввурларини етакчи раҳбарлар сиймосига кўчиради ва ана шу етакчи раҳбарларга бамисоли санамдек сажда қилади. Ҳозирги замон ишчиси, хизматчиси ёки бошқарувчиси ўз меҳнатидан бегоналашган. Ишчи иқтисодда бир зарра бўлиб қолди, у автоматлашган бошқарувнинг чилдирмасига ўйнайди. У на меҳнат жараёнини режалаштиришда иштирок этади, на унинг самараларида қатнашади. Яхлит олганда у ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот билан деярлик ҳеч қачон рўпара ҳам келмайди. Бошқарувчи ўз навбатида яхлит олганда, бевосита ишлаб чиқарилган маҳсулот устида иш олиб боради, бироқ бу маҳсулот аниқ шаклу шамоийлга эга бўлган, фойдали муайян нарса сифатида унга ҳам бегона. У бошқалар томонидан киритилган сармоядан унумли ва самарали фойдаланишга ҳаракат қилади. Товар унинг учун муайян бир моҳиятга эга бўлган буюм эмас, балки сармойанинг оддий тажассуми, холос. Бошқарувчи буюмлар, рақамлар ва одамларни ўз фаолиятининг шунчаки объекти сифатида ҳаракатга келтирувчи бюрократга айланади. Бундай ҳаракатга келтиришни инсоний муносабатлар соҳаси деб аташади, ҳолбуки, бошқарувчи мавҳумиятга айланган автоматлар ўртасидаги ҳар қандай инсоний муносабатлардан ҳоли бўлган муносабатлар соҳаси иш олиб боради. Бизнинг истеъмолчимиз ҳам худди мана шу тарзда бегоналашган. Бизнинг истеъмолчимиз эҳтиёжларимиз ҳамда дидимиз билан белгиланмайди, балки реклама шиорлари билан белгиланади.

Меҳнатнинг маъносизлигини ва бегоналашганининг натижаси сифатида мутлоқ бекорчиликка интилиш пайдо бўлади. Инсон ўзининг меҳнатидан нафратланади, негаки ўзини унинг маҳбуси ва алдовнинг қурбони, деб ҳис қилади. Мутлақо бекорчилик унинг аъмолига айланиб қолади. Бунақа бекорчиликда бирон-бир ҳаракат қилиш, бирор нарсага интилиш талаб қилинмайди, ҳамма нарса “Кодак” фирмасининг “Сиз тугмачани босасиз, қолганини биз адо этамиз”, деган шиорига мувофиқ содир бўлади. Бу тамойилни муайян кўринишдаги истеъмол кучайтиради. Бу ички бозорни кенгайтиришга олиб келади. Унинг принципини Хаксли ўзининг “Довюррак янги дунё” деган асарида яхши ифодалаб берган. Ҳар битта одамга болалигидан бошлаб таниш бўлган шиорлардан бири шундай жаранглайди: “Бугунги ҳузурни эртага қўйма”. Агар мен иштиёқларимни қондиришни эртага қолдирмасам (мен эса олишим мумкин бўлган нарсагагина иштиёқманд бўлиб ўрганганман), менда ҳеч қандай мураккабликлар бўлмайди, ҳеч нарсадан шубҳа қилмайман, менинг қарор қабул қилишимга, бирор масалани ҳал қилишимга ҳожат қолмайди, мен ҳеч қачон ёлғиз қолмайман, чунки ҳамиша банд бўламан, — ишлайман ёхуд кўнгилхушлик қиламан. Мен ўзимнинг “Мен” имни идрок этишга эҳтиёж сезмайман: чунки мен ҳамиша истеъмол билан банд бўламан. Мен — иштиёқлар ва уларни қондириш тизимиман. Ўз истакларимни қондиришим учун мен меҳнат қилмоғим керак, бу истакларнинг ўзи эса доимий равишда иқтисодий механизм билан рағбатлантирилиб ва йўналтирилиб турилади.

Биз ҳудудий-насроний анъаналар мақсадига амал қиламиз — Худони ва яқинларимизни севамиз, деб ҳисоблаймиз. Биз ҳатто диний уйғониш даврини бошдан кечиряпмиз деймиз. Бу гапимиз ҳақиқатдан жуда узоқ туради. Биз ҳақиқий диний анъаналарнинг рамзларидан фойдаланамиз-да, уларни одамни бегоналаштириш

мақсадларига хизмат қилувчи ақидаларга айлантирамыз. Дин қуруқ бир қобикқа айланиб қолди. У муваффақиятга эришиш мақсадида ўз кучларини кўпайтириш воситасига айланиб қолди. Худо бизнесдаги шерик бўлиб қолди. “Позитив тафаккурнинг кучи” ўрнига — “Қандай қилиб дўст орттирмоқ ва одамларга таъсир кўрсатмоқ керак”, деган китоб келди.

Муҳаббат ҳам жуда ноёб нарсага айланди. Автоматлар севгини билмайди, бегоналашган одамлар лоқайд бўлади. Севги ва никоҳ бўйича мутахассислар одамлар ўртасида шерикчилик муносабатларига асосланган муҳаббатни тарғиб қилишмоқда. Бунда одамлар бир-бирини тўғри танлаб олган техника ёрдамида ҳаракатлантирадилар, муҳаббат улар учун моҳият эътибори билан худбинликдан ўзга нарса эмас, муҳаббат чидаб бўлмайдиган ёлғизликдан қочмоқ учун бир бошпана, холос.

Шундоқ экан, келажакдан нимани кутиш мумкин? Агар ўз орзуларимизни воқеълик ўрнида кўрмасак, шуни тан олган маъқул бўлардики, техник заковат билан ақл-идрок ўртасидаги фарқланиш атом урушига олиб келади. Бундай урушнинг оқибатида саноатга асосланган цивилизация халок бўлади ва дунё орқага ибтидоий аграр даражага улоқтириб ташланади. Эки бу соҳада ишлаётган мутахассисларнинг кўпчилиги башорат қилаётгандай, ҳалокат оқибатлари бутун коинотни қамраб олмаган тақдирда, натижа шундай бўлардики, ғолиб чиққан томон бутун дунёга ҳукумронлик қилишга мажбур бўлади. Бу иш эса марказлашган ва кучга таянадиган давлатнигина қўлидан келади, холос. Бу давлатнинг ҳукумати Москвадан туриб бошқарадими ёхуд Вашингтондан бошқарадими — бунинг унчалик аҳамияти қолмайди.

Таассуфлар бўлсинки, ҳатто тинчликни сақлаб қолган тақдирда ҳам порлоқ келажакка эришиш жуда қийин бўлади. Одамлар борган сари кўпроқ даражада автомат бўлиб бормоқда, улар одамга ўхшаб ҳаракат қиладиган машиналар ва машинага ўхшаб ҳаракат қиладиган одамлар ишлаб чиқармоқдалар. Уларнинг интеллектни ўсиб боряптию, айна чоқда ақл-идроки сусайиб боряпти. Бунинг оқибатида хатарли бир вазият юзага келмоқда: одам жуда катта моддий қудратга эгалик қила туриб, ундан фойдаланиш учун зарур бўлган доноликдан маҳрум.

Гарчи ишлаб чиқариш ва маиший қулайликлар ортиб бораётган бўлса-да, одамнинг ўзи “Мен”ини ҳис қилиши борган сари ўтмаслашиб бормоқда, у кўпинча ўзи англамаган ҳолда ҳаётининг маъносизлигини ҳис қилади. XIX асрда “Худо ўлди” деган муаммо кўндаланг бўлган эди. XX асрда “инсон ўлди” деган проблема ўртага чиқди. XIX асрда инсонийликдан маҳрумлик шафқатсизлик деган маънони билдирарди. Ўтмишда одамларнинг қулга айланиб қолишидан қўрқишар эдилар. Келажакда одамларнинг роботга айланиб қолишидан хавотир олмоқ керак бўлади. Тўғри, роботлар ғалаён қилмайди, лекин инсон табиятига зид ҳаёт телбаликка олиб боради. Улар ўз дунёларини вайрон қиладилар, ўзларини ўзлари емирадилар, чунки маъносиз ҳаётнинг аламига дош бераолмайдилар.

Ундай бўладиган бўлса, урушга ва роботга айланиб қолишга қарама-қарши қўйса бўладиган қандай муқобил нарса бор? Бу саволга ҳойнаҳой Эмерсоннинг “Буюмлар эгарда ўтириб олиб, инсониятни бошқаряпти”, деган гапини ўзгартириб жавоб бериш мумкин бўлар. Биз бундай деймиз: “Инсониятни эгарга миндинг — у буюмларни бошқарсин!” Бошқа сўзлар билан айтганда, одам уни кучдан маҳрум этувчи ва санамларга сажда қилишга мажбур қилувчи бегоналашини енгиб ўтмоғи зарур. Психологик соҳада бунинг маъноси шуки, у бугун дунёда ҳукмронлик қиладиган бозорга мўлжалланган пассив мавқеини баргараф қилмоғи ва маҳсулдор йўлни танлаб олмоғи керак. У янгидан ўз-ўзини англаб олмоғи, янгидан севишга ўрганмоғи, ўз фаолиятини мазмунга тўлдириб, аниқроқ қилмоғи талаб қилинади. У моддиюнликка қарамлик чегараларини тарк этиб, шундай бир даражага кўтарилмоғи лозимки, бунда муҳаббат, ҳақиқат ва адолат каби маънавий қадриятлар унинг учун чиндан-да олий маъно касб этади. Аммо бизнинг ҳаётимизнинг — хоҳ моддий бўлсин, хоҳ маънавий — фақат битта томонинигина ўзгартиришга интилиш муқаррар тарзда муваффақиятсизликка учрайди. Дарҳақиқат, фақат бир соҳадагина тараққиёт юз берса, бу бошқа соҳалардаги тараққиётни хароб этади. Одамларни маънавий жиҳатдангина асраб қолишни ўйлагани учун Инжил рим-католик черкови ҳукмронлиги ўрнатилишига сабаб бўлди. Фақатгина си-

ёсий ислохотлар ташвишинигина чеккан француз инқилоби Робеспьер билан Наполеонга олиб келди, социализм эса фақат иқтисодий ривожланиш тўғрисидагина ўйлангани учун сталинизмни майдонга келтирди.

Бир вақтнинг ўзида баравар ўзгариш принципини ҳаётнинг ҳамма соҳаларига татбиқ қилар эканмиз, биз беғоналашиш каби психологик фактни енгиб ўтиш учун зарур бўлган иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларни эсимиздан чиқармаслигимиз керак. Биз машина ёрдамидаги кенг кўламли ишлаб чиқариш ва автоматлаштиришнинг юксак техник даражасини сақлаб қолмоғимиз шарт. Биз меҳнат билан давлатни бир даражада марказлаштиришдан мосуво қилмоғимиз керак, токи улар инсоний меъёрларга бўйсунмайдиган бўлишсин, айти чоқда марказлашиш Санот талабларига жавоб берадиган даражада сақланиб қолинмоғи керак. Иқтисодий соҳасида бизга санот демократияси, демократик социализм керак бўлади, унинг характерли белгиси шундаки, ҳамма меҳнаткашлар бошқарувда иштирок этишлари лозим, бу уларнинг фаол ва масъул мавқеларини таъминлайди. Бундай иштирок этишнинг янги шаклларини топиш мумкин. Сиёсий соҳада таъсирчан ва самарали демократияни унча катта бўлмаган минглаб гуруҳларни тузиш билан барпо этса бўлади. Бундай гуруҳлар ўзаро яқин алоқада бўлади, ҳамма нарсдан бетафсил огоҳ бўлади, жамият олдида турган муаммоларнинг жиддий муҳокама-ларини ўтказди ва ўз қарорларини янги “қуйи палата”да жам қилади. Маданий жиҳатдан қайта тикланишнинг таркибида ёшларни меҳнат бобида маърифатли қилиш, катталарга маълумот бериш умуммиллий кўламда халқ санъати ва дунёвий маросимларнинг янги тизими бўлмоғи керак.

Ибтидоий инсон табиат кучлари олдида ожиз эди, ҳозирги замон одами эса ўзи барпо этган ижтимоий ва иқтисодий кучлар қаршида ожиздир. У ўз қўли билан бино қилган нарсаларга сажда қилади, яъни янги санамлар қаршида сажда қилади, аммо ундан ҳар қандай санамни кунпая-кун қилишни талаб этувчи Худо номидан сажда қилади. Инсон ўз телбалигининг оқибатидан ўзини фақат бир шарт билангина ҳимоя қила олиши мумкин. Бунинг учун у соғлом бир жамият барпо этмоғи керак, бу жамият инсон эҳтиёжларига мослашган, инсоннинг яшаш шароитидан келиб чиқувчи, унинг ботиний эҳтиёжларига мослашган бўлмоғи керак. Бу жамиятда инсон инсонга муҳаббат билан муносабатда бўлмоғи, шу муҳаббат туфайли инсон бошқа инсонлар билан қавм-қариндошлиги ёхуд ҳамюртчилиги орқали эмас, биродарлик ҳамда ҳамжиҳатлик ришталари орқали боғланган бўлмоғи зарур. Бу шундай жамият бўлмоғи керакки, у инсонга ҳар нарсани вайрон қилиш йўли билан эмас, яратувчанлик, ижодкорлик билан ўз табиатини енгиб ўтиш имконини берсин: бу жамиятда ҳеч ким ялтоқлик қилмай, хушомад ва лаганбардорлик қилмай, лекин ўзининг куч-қувватига эркин эгаллик қилиш йўли билан ўзининг “Мен”ини яхши ҳис қиладиган даражага етсин. Бу шундай жамият бўлмоғи керакки, ундаги қадриятлар ва афзалиётлар тизими инсондан реал ҳаётни булғашни ва санамларга қўллуқ қилишни талаб қилмасин.

Бундай жамиятни кўрмоқ учун тараққиёт йўлидан яна бир қадам олға босиш керак. Бу “инсонсимонлар” тарихи охирлади, деган маънони билдиради. Бу босқичда инсон ҳали том маънода инсон бўлиб улгургани йўқ. Бу жамият “охир замон” бўлмайди, у ҳар қандай тўқнашувлар ва муаммолардан холи бўлган мутлоқ уйғунлик ҳолатидаги жамият ҳам бўлмайди. Аксинча, инсоннинг қисмати айти шунақаки, унинг мавжудлиги ҳаминша зиддиятларга тўла, у ҳаминша шундай зиддиятларга рўпара келадики, бу зиддиятларни ҳеч қачон ҳал қила олмайди. Инсон одамларни қурбонликка ўлдиришдек ибтидоий ҳолатни /майли, у хоҳ ацтеклардагига ўхшаш маросим талаби билан одамни қурбонликка ўлдириш бўлсин, хоҳ ҳеч қайси ахлоқ-у, инсоф-диёнат талабларига тўғри келмайдиган уруш бўлсин, барибир/ енгиб ўтганда, у ўзининг табиат билан муносабатларини кўр-кўрона эмас, оқилона бошқаришни ўрганиб олганида буюмлар унинг учун санам бўлишдан тўхтаб, чинакам хизматкорга айланганида, шундагина у ҳақиқий инсоний зиддиятларга ва муаммоларга рўпара келади. Шундагина у топқир, уддабуро, довурак, хаёлог олами бой, изтироб чекишга ва шодланишга қобил бир одам бўлиб қолади, шундагина у ўзининг куч-қувватини ўлимга эмас, ҳаётга хизмат қилишга бахш этади. Инсоният тарихининг янги босқичи насиб этиб бошланиб қолса, у интиҳо бўлмайди, балки янги ибтидонинг бошланиши бўлади.

ТИББИЁТ ВА ҲОЗИРГИ ИНСОННИНГ ЭТИК МУАММОСИ

Этика деганда биз нимани англаймиз? "Этика" сўзи юнончи "ethos" сўзидан олинган бўлиб, одат, кўникма деган маънони англатади, "этика" тушунчаси инсон хулқининг нормаларини ўрганувчи фанга тааллуқлидир. Аммо кўпчилик одамларнинг кўникмалар билан нормалар ҳақидаги тасаввурларда чалкашликлар бор.

Бизнинг кунларимизда кўпчилик одамлар этикани бир мунча идеалистик тарзда тушунадилар, бироқ маънавий нормалар тўғрисида мулоҳаза юритганларида эса ижтимоий ахлоқ қоидалари анъанавий тусга кирган экан, шунинг ўзи жуда яхши деб чиппа-чин ишонадилар, этик нормаларнинг ҳеч қанча аҳамияти қолмайди деган эътиқодда юраверамиз деб ўйлайдилар ва беихтиёр тўхтамга келадиларки, модомики, бу нормалар умум томонидан тан олинар экан, демак, улар тўғри. Биз биламизки, умум томонидан қабул қилинган тартибларга орқа қилиш — анчамунча қулай бир ҳолдир, айниқса, бу виждонга унчалик хилоф бўлмаса, янада яхши.

Авваллари этика фақат ахлоқ масалалари билан шуғулланар эди, бунда у маънавий бир кодекс сифатида, яъни ҳамма амал қилиши шарт бўлган зарурий ахлоқ қоидаларининг йиғноғи тарзида намоён бўларди.

Шундай қилиб, унинг парчаланишига имконият туғилди. Врачлар этикаси ҳақида, ишбилармонлар этикаси, ҳарбийлар этикаси тўғрисида гапириш мумкин бўлиб қолди. Ҳақиқатда эса бу ҳолларнинг ҳаммасида алоҳида олинган бир вазиятда намоён бўладиган хулқ-атвор қоидалари назарда тутилди. Ўз-ўзидан равшанки, бу — жуда ҳам соз: мен ахлоқ қоидаларига амал қилмайдиган одамлар билан муомалага киришгандан кўра, ахлоқ принципларига эга бўлган одамларни афзал кўраман, виждонсизликдан кўра — ахлоқ қоидаларига риоя қилимоқ менга маъқулроқ. Бироқ биз агар этикага улғуф фалсафий ва диний анъананинг алоҳида бир қисми деб қарайдиган бўлсак, у бизнинг кўз ўнгимизда маънавий шароитларда намоён бўладиган хулқ атвор нормаларининг жаъмул-жами тарзида намоён бўлмайди. Бу анъана ҳисобида этика инсоннинг хатти-ҳаракатларини йўналтирувчи индивидуал қадриятлар тизимини назарда тутуди, бу тизим азалдан унинг табиатида сингган бўлади. Шунинг учун у айрим олинган бирон шахсга ёки айрим олинган бирор вазиятга тааллуқли эмас, балки ҳамма одамларга тааллуқли нарсадир. Дарҳақиқат, агар буддавийлар ҳақ бўлсалар, бу нафақат одамларга нисбатан, балки жаъмики мавжуд нарсаларга нисбатан ҳам амал қилади. Виждон — маънавий мавқени ишлаб чиқишга аталган махсус органдир, биз Шарқ ва Ғарбнинг кўп асрлик фалсафий ва диний анъанасидан келиб чиқиб этика ҳақида гапирсак, унда этика — ахлоқий қоидалар йиғиндиси эмас, балки виждон масаласидир.

Агар биз бу нуқтан назарни қабул қилсак, унда алоҳида олинган врач этикаси бўлмайди. Фақат битта универсал инсоний этика бор — ҳар қандай инсоний вазиятда ҳам шу этика қўлланади. Бошқа томондан қараганда агар биз врачлик этикасини этиканинг универсал муаммоларидан ажратиб оладиган бўлсак, унда врачлик этикасининг алланечук бир кодексга айланиб қолиш хаври туғиладики, бу кодекс беморлар манфаатига хизмат қилмай, асосан, касби-кори шифокор бўлганларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга хизмат қиларди.

Шу муносабат билан виждон муаммосига батафсилроқ тўхтасак фойдадан ҳоли бўлмас. Бу ўринда авторитар виждон билан гуманистик виждон ўртасидаги тафовутни тушуниб олмоқ муҳимдир. Авторитар онг деганда мен тахминан Фрейд "аъло Мен" сифатида белгиланган нарсани назарда тутаман. Бизнинг давримизда бу атама "виждон" деган тушунчага қараганда анча кенг шуҳрат топди. Авторитар виждон ёхуд "аъло Мен" даставвал ота-онанинг тазйиқи ва таъқиқларини интериоризация қилиш оқибатида, кейинчалик эса ижтимоий талабларни интериоризация қилиш натижасида майдонга келади. Ота-онанинг жазосидан қўрқишдан изтироб чекиш ўрнига мен отамнинг насихатларини бошимга кўтараман ва шу билан нохуш ҳаётий тажрибага чап бериб қолишга ҳаракат қиламан; мен гайри шуурий бир тарзда отамнинг овозини эшитиб тураман ва унинг кўрсатмалари-

га зид келадиган ишлар қилишга ботина олмайман. Мен гўё олдиндан ҳимоялаб қўйилгандайман, чунки бамисоли ўзим билан отамни айнан бир деб ҳисоблагандай бўламан. Ота ва жамият ҳукмини ана шундай интериоризация қилиш концепцияси кўпчилик одамлар виждон деб атайдиган нарсани изоҳлаб бериш учун бемалол кифоя қилади. Ишончим комилки, Фрейд бу ҳодисанинг психик механизмини ўзига хос ва аниқ қилиб тушунтириб берган. Бироқ шунга қарамай, бир савол туғилади: “аъло — Мен” тушунчаси шу ҳодисанинг ҳамма жиҳатини тўла қамраб оладими ёхуд шахснинг бошқа ўлчови ҳам борми?

Виждоннинг иккинчи хили буйруқни ёхуд ҳукмини кўр-кўрона бошига кўтармайди. Мен уни фалсафий ва диний гуманистик анъанага мос равишда гуманистик виждон тарзида таърифлайман. Бу ўз қалбимизнинг энг теран пучмоқларида туғиладиган ички овоздир. Бу — бизнинг ўзимиз томонимиздан ишлаб чиқилган анъанавий онгдирким, у инсоннинг моҳиятини ташкил қилади. Шуниси ҳам борки, унга риоя қилмаслик ёхуд маънавий талабларни қабул қилмаслик жуда ёмон оқибатларга олиб келади.

Бугунги кўпгина олимлар бунга ўхшаган гапларни турган-битгани бемаънилик деб ҳисоблайдилар, улар “инсон табиати” деган тушунчани аслида йўқ нарса деб ҳисоблайди. Уларнинг фикрича, ҳамма нарса одамлар яшайдиган шароитга боғлиқдир. Агар сиз инсон каллаларини авайлайдиган одам бўлсангиз, сизга одам ўлдириш ёқади ва сиз қуритилган каллаларни йигиб юрасиз, агар сиз Голливудда истиқомат қилсангиз, кўп пул ишлаш сизга ҳузур бағишлайди ва сиз Сурагингизни газета саҳифаларида чиқиб туришини ёқтирасиз. Бу олимларнинг фикрича, инсон табиатида фалон ишни қилишга ундаб турадиган ва фалон ишни қилишдан қайтариб турадиган ҳеч нарса йўқ. Психоанализ бўйича мутахассислар ва психиатрлар бу масалада бошқача қарашга эгадирлар, улар инсон табиатини ташкил қилувчи баъзи бир асосий омилларни аниқ белгилаш имконига эгадирлар, улар мубайян қонунларга бўйсунувчи инсон психикаси ва хулқ-атворини ҳам шарҳлаб бераоладилар. Агар бизнинг жисмимизда бирон паталогик жараён рўй берса, биз одатда бирор оғриқни ҳис этамиз. Бироқ паталогик жараён қалбимизда ҳам воқе бўлмоғи мумкин-ку! Ана шунда инсон табиатига чуқур сингиб қолган ҳолатни бузувчи алланечук ҳодиса рўй берса, биз виждонимизнинг қандайдир қийналаётганини ҳис қиламиз. Одамларнинг уйқусидан ҳаловат қочса, улар уйқу келтирадиган дориларга мурожаат қилишади. Уларнинг бирор жойи оғриб қолса, улар яна дори-дармонлардан фойдаланишади. Мажруҳ виждонга дармон бермоқ учун бизнинг маданиятимиз анча-мунча йўлларни барпо этган. Шунга қарамай мажруҳ виждон ғайри шуурий руҳий жараёнлар шаклида ёки бошқа бирор тарзда намоён бўлади. Шунда одам бесаранжон бўлиб қолади, изтироб чека бошлайди, бу руҳий дард ҳеч қайси жисмоний азобдан қолишмайди. Жисмоний оғриқлар ва хасталикларнинг жисмоний белгилари билан олишадиган врачлар ва медик талабалар қалб дарди ҳамда руҳий белгиларга тааллуқли нарсаларга алоҳида диққат эътибор билан қарамоқлари лозим. Шунга таъкидламоқ лозимки, Альберт Швейцер дунёқарашининг асосий мағизини ташкил қилувчи принципни, яъни “ҳаётга таъзим” деган ақидани тўлалигича инкор қиладиган инсон, ҳаддан ташқари шафқатсизлик қилувчи, аксилгуманистик хатти-ҳаракатларга йўл қўювчи, ҳар қандай эзгулик ва олижанобликдан бутунлай маҳрум, ҳаётда ҳеч қандай илинжга эга бўлмаган кимса телбалик чоҳининг олдига бориб қолиши мумкин. Шу тарзда ўзини тутишда давом этаверадиган одам турли руҳий заифликлар хуружидан эҳтиёт бўлмоғи керак, баъзан эса у тўғридан-тўғри жинни бўлиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Баъзан унда невроз хасталиги пайдо бўладики, бу хасталик уни жинниликдан асраб қолади. Ахир, ер юзидаги одамлар ичида энг ярамаси ҳам ўзига ўзи бир хомхаёл билан таскин беришга эҳтиёж сезади. Эҳтимолки, бу хомхаёл унчалик асоссиз ҳам эмасдир. Бу хомхаёлга кўра, у ўзида жиндай бўлса-да инсонийлик, эзгулик сақлаиб қолган деб ҳисоблайди. Негаки, агарда улар ўзларида ҳеч қачон ана шу шонччи ҳис қилмаганларида, улар ҳеч қачон ўзларининг инсон зотига мансуб канликларини ҳис этаолмаган бўлур эдилар ва унда чиндан ҳам жиннилик қасига келиб қолар эдилар.

Биз фикримизни тасдиқлайдиган баъзи бир мисолларни осонгина келтира оламиз. Психолог Густав Жильберт Геринг билан ва қамоқда ўтирган баъзи

бир бошқа нацист раҳбарлари билан бир йил мобайнида то уларнинг сўнги кунларига қадар суҳбат қилиб турган. Кейин ўз таассуротларини баён қилган. Унинг ҳикоя қилишига қараганда, Герингдай одам ундан ҳар кун ичида туришни илтимос қилган ва шундай деган: “Биласизми, мен манави арбобларга ўхшаган у даражада ярамас эмасман. Мен мутлақо Гитлерга ўхшаган эмасман. Гитлер аёллар билан болаларни ўлдирган. Мен мутлақо бунақа иш қилган эмасман. Марҳамат қилиб, менга ишонинг”. У қатл қилиниши муқаррар эканини биларди. У суҳбатлашган одам америкалик ёш психолог эди, унинг фикри ҳеч қанақа аҳамиятга эга эмасди. У суҳбатдошига ялиниб-ёлворган эмас, унинг қуввати бутунлай адои тамом бўлган эди, холос. У ўзи билан якка-ю ёлғиз қолган ва қилган ишларининг ҳаммаси ғайри инсонийлигини англаб ётган эди. Геринг ана шу ҳолатига ортиқ дош беролмай қолган эди.

Бир неча муддат Москвада истиқомат қилган бир америкалик мухбир ҳам шунга ўхшаш бир воқеа тўғрисида ёзади. Бу воқеа Ягода деган одамга тааллуқли бўлган. Ягода маҳфий полициянинг бошлиғи бўлган. Кейин уни ўлдириб юборишган. Сўнг эса ўз навбатида уни ўлдирганларни ҳам йўқ қилишган. Ягода шак-шубҳасиз юз минглаб одамларнинг ўлими учун жавобгар эди. Мухбирнинг гувоҳлик беришига қараганда, у Москванинг теварак-атрофидаги болалар етимхоналаридан бирига ҳомийлик қилган. Етимхона табиатнинг бениҳол гўзал бир гўшасида жойлашган бўлиб, болалар у ерда жуда яхши ҳаёт кечиришар экан. Етим болаларга чиндан ҳам ғамхўрлик қилинар, уларга меҳр-муҳаббат билан муносабатда бўлишар эканлар. Кунлардан бирида Ягода бояги америкалик мухбирга мурожаат қилипти: “Менга бир марҳамат кўрсатсангиз. Мен ҳомийлик қилаётган етимхона ҳақида бир мақола ёзинг ва уни Нью-Йоркдаги фалон журналда бостириб чиқаринг”. Журналистнинг ҳаддан ташқари таажжубга тушганини пайқаб, маҳфий полициянинг бошлиғи мақсадини тушунтирипти. “Биласизми, менинг тоғам бор, онамининг укаси. У Бруклинда истиқомат қилади ва ўша журнални ўқиб туради. Онам мени иблисдан баттар деб ҳисоблайди. Агар тоғам бояги мақолани ўқиб қолса, у, албатта, онамга ёзиб юборади. Менга анча енгил бўларди”. Мухбир мақолани ёзипти. Унда Ягоданинг бир қанча одамнинг ҳаётини асраб қолганини айтипти. Бунинг учун Ягода умрининг охиригача ундан миннатдор бўлиб қолган экан.

Гап, албатта, Ягоданинг онасида ҳам, унинг виждонида ҳам эмас эди. У ўз ҳаётининг тубдан ғайри инсоний мазмунга эга бўлганига чидаёлган эмас.

Веналик психиатрлардан бири Шарқий Германияга борганида у ерда ишлайдиган психиатрлар бир асаб хасталиғи тўғрисида гапириб беришипти. Буни улар “хизмат хасталиғи” деб аташипти. Бу ўринда гап узоқ муддат давомида коммунистик тузум хизматида бўлган амалдорларда учрайдиган бир хасталик тўғрисида борар экан. Маълум бир муддат ўтгандан сўнг хизмат вазифаларини бажариш улар учун чидаб бўлмайдиган азобга айланар экан. Биз ҳамма мамлакатлар ва ҳамма маданиятларга тегишли жуда кўп материал тўплаб, ўз фикримизни, яъни одам инсонга хос бўлмаган ҳаёт кечирса, бунинг учун жиддий ички зиддиятларни, машаққатли изтиробларни кечирмай қолиши мумкин эмаслиги ҳақидаги қарашимизни тасдиқлашимиз мумкин.

Мен Россиянинг Сталин ҳукмронлик қилган даврига ва нацистлар Германиясига тааллуқли мисоллар келтирдим. Бироқ бу мутлақо шунга ўхшаш муаммолар Америка Қўшма Штатларида йўқ деган маънони билдирмайди. Бизда ва Фарб дунёсининг ҳамма жойида асосий муаммо бағритошлик эмас, шафқатсизлик эмас, ҳамма нарсани кунпоя-кун қилиш иштиғи эмас, балки сиқилмоқ, зерикмоқ, диққинафасликдир. Ҳаёт маъносиз кўринади. Одамлар тўлақонли ҳаёт кечираётганларини ҳис қилмайдилар, умр худди бармоқлар орасидан тўкилган қумдай ўтиб кетади. Инсон ҳаёт кечирилади, бироқ айна чоқда онглими, онгсизми бу кечираётган ҳаёти унчалик ҳаётга ўхшамаётганини ҳис қилиб туради. Агар унда зеҳн, таъсирчанлик қай бир даражада сақланиб қолса, бардамлиги бутунлай йўқ бўлиб кетмаса, бунинг оқибатида невроз майдонга келади. Бу одамлар бугун психианалитикларга маслаҳатга қатнаб юрган одамларга ўхшайди. Онги етган даражада улар ўзларининг омадсиз турмуш қурганларидан, ишларидан ёки яна бошқа бирон нарсадан нолийдилар. Бироқ, чуқурроқ кавлаштириб кўрилса, асосий жавоб

“яшашдан маъно йўқ” деган гап бўлади. Бундай одамлар руҳий кўтаринкиликни кечириш мумкин бўлган бир дунёда яшаётганларини, бу дунёда турли манфаатларга эга бўлиш, фаол бўлиш мумкин эканини ҳис этишади, лекин улар ҳамма нарсага лоқайд қараб, фаолиятсизликларича қолаверадилар.

Бизнинг давримизнинг этик муаммосини, яъни ҳозирги замон одами муаммосини кўриб чиқишга киришар эканмиз, шуни таъкидламоқ керакки, гарчи хулқ-атвор нормалари ҳамма одамлар учун бир хил бўлса-да, шунга қарамай, ҳар қайси давр ва ҳар қайси маданият ўзининг алоҳида белгиларига, бинобарин, ўзининг алоҳида этик мақсадларига эга бўлади. Мен ҳар хил даврларнинг ўзига хос белгилари тўғрисида гапирмоқчи эмасман, балки диққат-эътиборимни ўн тўққизинчи ва йигирманчи асрларнинг этик муаммосига жалб қилмоқчиман.

Менинг назаримда, ўн тўққизинчи асрнинг асосий этик муаммоларини, асосий айбларини қуйидаги тартибда белгилаш мумкин. Биринчиси — эксплуатация: бир одам бошқа одам учун емиш бўлади. Ишчими, деҳқонми ёхуд негрними эксплуатация қилиш Конгодами ёки Америка Қўшма Штатларининг жанубида содир бўлганми барибир, ҳамма жойда бир одам иккинчи одамдан емиш сифатида фойдаланган. Емиш деганда — одамни еб қорин тўйдиришни айтаётганимиз йўқ, албатта, негаки, одамларнинг ихтиёрида танаввул қилмоқлари учун бошқа тузроқ овқатлари бор. “Емиш” шу маънодаки, бир одам ўзининг тирикчилигини ўтказиш учун бошқа бир одамнинг қувватидан ва кучидан фойдаланади. Ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ахлоқий муаммоси авторитаризм. Бунинг маъноси шуки, ҳокимият тепасида турган одамлар бошқариш тизгинлари қўлларида бўлгани учун ўзларини бошқа одамларга фармонбардорлик қилишга ва улар учун ҳар хил чекловларни жорий қилишга ҳақли деб ҳис қилганлар. Отанинг ўз фарзандлари устидан ҳукмронлиги ҳам худди шундай бўлган. Бу, айниқса, Батлернинг “Ҳар қандай тананинг йўли” деган романида жуда яхши тасвирланган. Унда эркакнинг аёл устидан ҳукмронлиги, хўжайинларнинг ишчилар устидан ҳукмронлиги, давлатнинг бошқа ҳудудлар устидан, айниқса, танасининг ранги бошқа бўлган одамлар истиқомат қилувчи ҳудудлар устидан ҳукмронлиги теран тасвирлаб берилган. Учинчи муаммо — тенгсизликдир. Ер юзидаги (ҳатто битта мамлакат ҳудудидаги) одамлар мутлақо тенгсизлик шароитида яшаса, бунинг ҳеч қандай ажабланидиган жойи йўқ деб қараш одат тусига кирди. Жинслар ўртасида тенгсизлик, ирқлар ўртасида тенгсизлик мавжуд эди. Ҳолбуки, бу диний эътиқодларга мутлақо зид эди, чунки диний таълимотларнинг уқдиришича, бизнинг ҳаммамиз Худонинг бандаларимиз.

Ўтган асрнинг яна бир айби бор. Бу айб айниқса, ўрта синфларда кенг тарқалган. Бу очкўзлик, мол-дунёга ҳирс қўйиш, маънавий кучлар ва моддий маблағларни сарфлашда хасислик қилишдир. Йиғиб олмоқ, босиб қўймоқ, бойиб кетиш иштиёқидан худбин индивидуализм майдонга келади: “Менинг уйим — менинг истекомим!” “Менинг мулким дахлсиздир!”

Биз бу айбларнинг ҳаммаси фақат ўн тўққизинчи асрга хос деб ҳисоблашга мойилмиз ва авлод-аждодларимизга нисбатан чиндан-да жуда илгарилаб кетганмиз, деган комил ишонч билан юрамиз. Биз, ахир, ана шу ҳамма томонидан қораланадиган айблардан холимиз-да. Шу туфайли ўзимизни устун деб ҳисоблаймиз. Бунинг шундай бўлишига сабаб, эҳтимол, шундадирки, ҳар қайси янги авлоднинг ўзининг этик муаммолари бўлади. Баайни французлар иккинчи жаҳон уруши вақтида биринчи жаҳон урушидан қолган ғоялар билан курашганларидек, ҳар бир янги авлод ҳам ўзидан аввалги ўтган ота-боболаридан қолган ахлоқий мерос билан кураш олиб боришга мажбур бўлади. Албатта, баъзи бир ижтимоий иллатларнинг йўқ бўлиб кетгани яхши нарса, лекин аввал мавжуд бўлган иллатларни рад этиш ўз-ўзидан содир бўлаверади деб ўйламаслик керак. Ўзгарувчан жамиятда янги иллатларнинг пайдо бўлишини кўпинча сезмай қоладилар, чунки ўтмишнинг иллатларини енгиб ўтганмиз деб ўйлаш ғоят мароқли иш-да!

Ўн тўққизинчи асрнинг иллатларига қайтайлик-да, уларнинг нима бўлганини кўриб чиқайлик. Эндиликда бировнинг иродасига кўр-кўрона, сўзсиз бўйсунуш йўқ. Болалар ўзликларини тўла намоён қилишлари мумкин ва улар ўзларига ёққан нарсаларни қилиб ётишипти. Ишлайдиганлар истаган нарсалари ҳақида ўз фикрларини тўғридан-тўғри ва очиқ-ойдин изҳор қилиш имкониятига эга, зарур бўлган

қолларда эса улар психотерапевтнинг хизматларига мурожаат қилишлари мумкин. Бизнинг давримизда биронта ҳам хусусий ёлловчи эллик йил аввал ёлланма меҳнатдан фойдаланган одам ҳаракат қилган янглиғ ўзини тутишга журъат этолмайди. Аммо бизда теварагимизни ўраб олган олам тўғрисида барқарор қарашнинг ўзи йўқ, биз ҳаётини қадриятларнинг қандай эканини, улар қанақа қолипларга мос келиши кераклигини ёмон тасаввур қиламиз.

Энди мен ақлий ҳокимият билан ғайри ақлий ҳокимият ўртасидаги тафовут масаласида тўхташни истар эдим. Менинг тушунишим бўйича, ғайри ақлий ҳокимият шундай ҳокимиятки, у таянч сифатида хоҳ жисмоний кучдан, хоҳ характер кучидан фойдаланади, бу ҳокимият одамларни моддий, маънавий ёки бошқа бирор жиҳатдан эксплуатация қилишга йўналтирилган бўлади. Оқил ҳокимият эса омилкорликка асосланади, унинг зиммасидаги вазифа бошқаларга муайян вазифани бажаришга ёрдам беришдир. Менинг назаримда, бизнинг давримизда бу икки хил ҳокимиятнинг аралашиб кетганини кузатиш мумкин. Агар кичкина Жонни онасига “икки карра икки беш” бўлади деса, онаси эса икки карра икки тўрт бўлади деб оёқ тираб туриб олса, бу билан у ўғлининг ўзлигини намоён этишига қаршилик қилмаяпмиканман деб безовталаниши мумкин. Борди-ю, она сафсатага мойилроқ бўлса, “Ҳа, энди, математик назария ҳам нисбий нарса, шунинг учун “ҳар нима бўлганда ҳам менинг Жонним ҳақ” деган хулосага келмоғи мумкин.

Агар Тороннинг “Эътиқодсиз ҳаёт” деган эссесини эслайдиган бўлсак, бунга ишониш ҳар қанча қийин бўлса-да айтмоқ керакки, юз йил муқаддам ёзилган асарда йигирманчи асрда бизнинг қаршимизда тўлалигича намоён бўлган муаммо анча дадиллик билан тилга олинган. Афтидан, бу муаммо ўтган асрдаёқ пайдо бўлган бўлса керак. Ўша олис замонларда адиб томонидан айтилган фикрлар бугун ҳам долзарблигини сақлаб қолган. Торо ҳайрон қоларлик бир аниқлик билан қайд қиладики, одамларда қарашлар бор, лекин эътиқодлар йўқ, улар ҳодисаларни кўрадилар, холос, лекин уларнинг моҳиятига кириб бормайдилар. Буларнинг бари бугун ҳам давом этмоқда, улар борган сари қўрқинчли кўлам касб этиб бормоқда ва менимча, таълимга ҳалокатли таъсир кўрсатмоқда. Тараққийпарвар маърифат ўн тўққизинчи асрнинг авторитаризмига қарши акс садо сифатида майдонга келди ва унинг самарадорлиги ҳам айни мана шунда эди. Аммо, бизнинг ижтимоий ҳаётимизнинг баъзи бир бошқа томонлари сингари бу ҳаракат қаршилик кўрсатмаслик мавқеини эгаллаб, ўзини ўзи адои тамом қилди, ундаги муҳокамалар юзаки, баҳолар мужмал бўлиб қолди, у ички тартиботини йўқотди. Мен ҳокимият тизимидаги тартиботни эмас, билимлар соҳасидаги тартиботни назарда тутяпман. Бунда энг юксак даражали маърифатга эга бўлган одамнинг нуфузи ҳам жуда юқори бўлади. Бугун биз шундай бир вазиятга тушиб қолганмизки, ҳамма янги, ўзига хос, тақдорланмас хусусиятлари муҳрини сақлаб қолган нарса муқаррар тарзда ақлий ҳокимият билан тўқнашувга киришади ва унинг қаршисида қолипларга бўйсунини зарурияти пайдо бўлади: аҳволни тузатмоқ учун буддавийлар тажрибасига мурожаат қилинса чакки бўлмас эди — улар ўқ-ёйдан отиш санъатини ўсдиришга алоҳида аҳамият берадилар — улар ишлаб чиққан назарияда бир-бирларига сира мос келмайдигандай кўринган унсурлар шундай бириктирилган.

Иккинчи иллат — молу дунё тўплаш масаласига келсак, айтиш мумкинки, у йўқолиб битяпти. Мол-дунё тўплаш иштиёқи миллатнинг ҳалокатига олиб келиши мумкин эди. Бизнинг иқтисодий ҳаётимизнинг негизи истеъмолда. Албатта, иқтисодий ўзгаришлар кетидан жамиятдаги қарашларда ўзгаришлар содир бўлди. Саноат буюмлари тўғрисидаги рекламаларимиз пулни асраб қўйишга эмас, мунтазам равишда ҳаражат қилиб туришга чақиради. Хўш, биз нима қилмоғимиз керак? Биз истеъмол учун истеъмол деган боши берк кўчага кириб қолдик. Буларнинг бари жуда яхши маълум ва бу масалада махсус тўхтаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. “Нью Уоркер” да чоп этилган бир ҳажвий сурат менинг фикримни жуда тасдиқлайди. Иккита эркак янги автомобилни кўздан кечирмоқда. Бири иккинчисига шундай дейди: “Бу фикр ўла қолса сизнинг каллангизга келмас эди. Сирасини айтганда, менинг ҳам калламга келмасди. Бироқ автомобилнинг қуйроқ томониغا стабилизаторни жойлаштириш фикри кимнингдир калласига келипти-ку! Шу билан бутун Америка иқтисодиёти бахтиёр қилинипти”. Бугун биз учун хавф туғдирадиган нарса мол-дунё тўплаш иштиёқи эмас, аҳвол ундан кўра юз чандон ёмон:

биз мангу истеъмолчилармиз, бизнинг борлигимиз буюм орттиришга, буюм тўплашга, буюм жамғаришга йўналтирилган. Бизга маъқуллиги ёки номаъқуллигидан қатъий назар биз кунига саккиз соатдан меҳнат қиламиз, ўзимизнинг фаоллигимизни намоён қиламиз. Ўзимизнинг бўш вақтимизда биз бекорчилик уммони-га шўнғиймиз ва пассив тарзда истеъмол қиламиз. Истеъмолчилик муносабатлари иқтисодиёт соҳасидан чиқиб, аста-секин кундалик ҳаётнинг ҳамма соҳаларига тарқади. Биз сигаретлар ва коктейллар, китоблар ва телекўрсатувлар истеъмол қиламиз, биз гўё улкан бир очил дастурхонга йўлиққанмиз-у, у бизни ҳамма зарур нарса билан таъминлаб туради. Вақти соати келганда биз асабларимизга ором бахш этувчи доридармонларга, турли гиёҳларга ҳам эҳтиёж сезабошлаймиз.

Учинчи иллат бўлмиш тенгсизликни ҳам биз энгиб ўтилган иллат деб ҳисоблаймиз. Дарҳақиқат, ўн тўққизинчи асрда мавжуд бўлган ва ҳатто йўл қўйиб қўйилган тенгсизлик барҳам топди. Тенгсизлик кўпдан-кўп шаклу-шамойилларда намоён бўлишига қарамай, холисонилло кузатувчи Америка, хусусан, иккинчи жаҳон урушидан кейин ирқларнинг амалдаги тенглигини таъминлашда катта муваффақиятларга эришилганини эътироф этишга мажбур бўлади. Америка Қўшма Штатларида иқтисодий тенгсизликни энгиб ўтишда ҳам жуда катта муваффақиятлар қўлга киритилди. Хўш, бу нарса бизни нимага олиб келди? Биз тенглик тушунчасини бир хиллик, якранглик тушунчасига алмаштирдик. Биз тушунчанинг маъносини буздик, урғуни якрангликка, тўла равишда бир-бирига ўхшашликка бердик. Улуғ инсонпарварлик анъанасининг нуқтаи назари бўйича “тенглик” дегани нима? “Тенглик” деганда шу нарса назарда тутиладнки, биз ҳаммамиз бир маънода тенгимиз, яъни ҳар бир одам ўз-ўзи учун муайян мақсадни кўзлайди ва ҳеч ким ўзи кўзлаган мақсадга эришиш учун бошқа бировни восита қилмаслиги керак. Тенглик — шундай бир ҳолатдирки, унга инсон бояига ўхшаш восита бўлмайди ва унинг интилишлари, иштиёқлари ёшидан, жинсидан, танининг рангидан қатъий назар ўз-ўзига йўналтирилган бўлмоғи керак. Тенгликни гуманистик тушуниш тафовутларнинг мавжудлигига асосланган эди. Биз ҳаммамизнинг бир-биримизга ўхшамаслигимизга имкон берганимиз тақдирдагина ва шу билан бирга ўзаро тенг одамлардай мулоқат қилганимиздагина эркин бўлмоғимиз мумкин.

Хўш, биз-чи? Биз нима қилдик? Биз тенглик тушунчасини бир хиллик, якранглик тушунчасига айлантириб олдик. Амалда олганда, биз бир биримизга ўхшамаган бўлишдан қўрқамиз, шундай бўлса, бир чеккага чиқиб қоламиз деб хавотир оламиз. Яқиндагина мен ўттизлардан ошиб қолган бир эрак билан суҳбатлашдим, ундан ҳаётини ўзгартиришдан, уни ранг-барангроқ қилишдан, мағизини тўқроқ қилишдан нега бунча қўрқилишининг сабабини сўрадим. Бир неча муддат ўйга толгандан сўнг у жавоб берди: “Биласизми, мен чиндан ҳам бошқача бўлиб қолишдан қўрқаман”. Афсус-у надоматлар бўлғайким, жуда кўп одам, назаримда шундай деб ҳисоблайдиганга ўхшайди.

Улуғ фалсафий ва гуманистик анъана бизга ато этган тенглик тушунчаси бизнинг маданиятимиз бағрида энг тушқунликка учраган, мағизи ситиб чиқарилган тушунчалардан бирига айланиб қолди. У жуда хатарли тарзда якнавлик, якранглик тушунчасига айланиб қолдики, бу индивидуалликни бутунлай йўқотиб қўйиш хавфини туғдирмоқда. Буни жинсларнинг ўзаро муносабатларида яққол кузатиш мумкин: Қўшма Штатларда сиз ҳозир шунга дуч келасизки, уни кўриб лол қолмасдан илож йўқ. Жинсларни тенглаштириш шу даражага етдики, улар орасидаги фарқ сезилмайдиган бўлиб қолди. Натижада, фақат қарама-қарши қутблар орасидагина майдонга келиши мумкин бўлган яратувчи қудрат секин-аста йўқолиб бормоқда. Агар ана шундай қутблар мавжуд деб ҳисоблайдиган бўлсак, бир-бирига батамом ўхшамайдиган икки мавжудот учрашганда яратиш учқуни чақнаши ҳеч гап эмас.

Ўн тўққизинчи аср иллатларининг ҳозирги аср иллатларига айланиш жараёнида худбинона эгоцентризм ва эксплуатация ҳасратининг икки муҳим нуқтасини қайд қилмоқ керак бўлади. Дунёнинг бирор мамлакатида эксплуатацияга Қўшма Штатлардагидек юксак даражада барҳам берилган эмас. Иқтисодчиларнинг тасдиқлашича, шу яқин ўрталарда бунинг натижалари ҳозирга қадар содир бўлиб келаётганларга таққослаганда ақл бовар қилмайдиган даражада намоён бўлмоғи мумкин. Амалий жиҳатдан олганда худбинона индивидуализм энгиб ўтилди — ҳеч

ким ёлғиз бўлишни истамайди, ҳар бир одам бошқа бирор одам билан бирга бўлишни истайди, лоақал қисқа бир муддатга ёлғиз қолишини ўйлагандаёқ одамларни ваҳима босади. Бу иллатлар енгиб ўтилди, аммо уларнинг ўрнига нима келди? Одам ўзини ҳам, бошқаларни ҳам бир ашё сифатида, оддий бир буюм, товар тарзида қабул қила бошлади. Ўзининг куч-қувватига у даромад келтиришга қурби етадиган сармоя деб қарайди. Агарда шундай бўлиб чиқса, бунга у омад деб билади. Биз одамга ўхшаб ишлайдиган машиналар барпо этамиз ва машинага ўхшаб ҳаракат қиладиган одамларни яратамиз. Ўн тўққизинчи асрда қул бўлиб қолиш хавфи мавжуд эди, йигирманчи асрда бу хавф йўқолди, лекин бошқача хатар — роботларга айланиб қолиш хавфи туғилди.

Дастлабки пайтларда бизнинг буткул товар ишлаб чиқаришимиз муайян мақсадга эришишга йўналтирилган бир восита эди. Сирасини айтганда, биз ҳозир ҳам бу мақсадимиз — бахтли яшаш деган фикрни олға сураамиз. Бироқ эндиликда товар ишлаб чиқаришнинг мақсади ўз-ўзига йўналтирилган ва биз бунга нима қилишни билмай хунобмиз. Фақат биргина мисолни олиб кўрайлик — биз вақтдан ютишга ҳаракат қиламиз. Бўш вақтга эга бўлишимиз билан эса саросимага тушиб қоламиз. Чунки бу бўш вақтни нима қилишни, нимага сарфлашни билмаймиз, кейин бир амаллаб уни ўтказиш йўлларини излашга тушамиз, сўнг яна вақтни тежамоққа бошлаймиз. Инсон бизнинг жамиятимизда ўзини фаол субъект деб ҳис қилмайди, ўзини бу дунёнинг гултожи деб билмайди, ўз ҳаётининг ижодкори деб ҳисобламайди, балки бор-йўғ мақсадсиз бир буюм деб билади, холос. Унинг ўз фаолияти ва бу фаолиятнинг оқибатлари уни бошқара бошлайди. Ана шу чиркин воқеликнинг рамзи сифатида атом бомбасини мисол қилиб келтириш мумкин. Инсон ўз қўли билан барпо этилган буюмларга сажда қила бошлайди, ўзи ўзига раҳнамолар яратиб олади-да, кейин уларнинг ўзларидан устун эканига астойдил ишониб юришади. Биз ўзимизни христиан ёки бошқа яна бирон динга эътиқот қўйган кимсалар деб ҳисоблаймиз, ҳолбуки, ҳақиқатда биз ҳали ҳам санампарастликдан, уларга сажда қилишдан қутилолганимиз йўқ, ҳали ҳам бошқа бирон иш қилишдан кўра, пайғамбарларимиз қаршисида мугълик билан таъзим бажо келтиришни афзал биламиз. Биз Ваалга ёхуд Астартга қурбонлик қилишга чақирмаймиз, лекин буюмларга, ишлаб чиқаришнинг қимматли маҳсулотларига, одамга сажда қиламиз: кўнгилик билан санампарастлигимиз тўғрисида ўйламасликка ҳаракат қиламиз ва Худо ҳақида мулоҳаза юритганимизда ўзимизнинг самийий эканимизга чин юракдан ишонамиз. Баъзи бир одамлар ҳатто дин билан материализмни бирлаштиришга ҳаракат қилишади, бундай ҳолларда дин психиатрга мурожаат қилмасдан туриб улкан муваффақиятларга эришмоқнинг воситаларидан бири сифатида қаралади. Чиндан-да, буюмлар “ҳаддан ташқари муҳим” бир нарсага айланиб қолади. Аммо буларнинг оқибати битта — кўнгли хувиллаб қолган, шўрпешона, сиқилиб, эзилиб кетган инсон.

Сиқилиш ҳақида эслатганда, одамлар, албатта, бунинг анча-мунча нохуш ҳолат эканини тушунишади, лекин шундай бўлса-да, унга жиддий муносабатда бўлишмайди. Мен эса аминманки, диққинафаслик энг катта азоблардан бири: мен дўзахни кўз олдимга келтирмоқчи бўлсам, у кўз ўнгимда диққинафаслик салтанати сифатида гавдаланади. Дарҳақиқат, одамлар сиқилмоқдан қутулмоқ учун бениҳоя катта ҳаракатлар қилишади, тиришиб-тортишишади, бошларини ҳар ёнга уради, гоҳ бир нарсага қўл уришади, гоҳ уни қўйиб бошқа нарсени қўлга олишади. Буларнинг бойси шуки, улар диққинафасликка, сиқилишга зўрға дош беради. Агар сизнинг “ўз” неврозизмиз бўлса ва психоанализ бўйича “ўз” мутахассисингиз бўлса, бу сизга камроқ даражада сиқилиш имконини бермоғи мумкин. Ҳатто сиз нечукдир безовталиқни ҳис этаётган бўлсангиз, сизни хавотирлик босаётган бўлса, кайфиятингиз алланечук нохуш бўлаётган бўлса, булар ҳам зеркишдан қутулишга жиндай бўлса-да ёрдам беради. Мен чиндан ҳам аминманки, мана шунга ўхшаган ҳолат кўпинча диққинафасликдан қутулишнинг воситаси бўла олади.

Меннинг ишончим комилки, “Инсон — буюм эмас” деган фикр ҳозирги инсоннинг этик муаммосининг негизини ташкил қилади. Инсон буюм эмас, борди-ю уни буюмга айланттиришга уринишса, бу билан унга зарар етказилади. Симона Вайлнинг сўзларини эслайлик: “Ҳокимият — инсонни буюмга айланттириш воситасидир. Чунки сиз тирик маҳлуқни мурдага айланттирасиз”. Мурда — нарса, инсон

нарса эмас. Бировларнинг ҳаётини истаган кўйга солишга имкон берадиган чекланмаган ҳокимият одамни нарсага айлантиради. Одамларни қисмларга ажратиш ташлаб, кейин йиғиб, яна жой-жойига қўйиб бўлмайди, буюмларни эса шундай қилса бўлади. Нарсаларнинг нима бўлишини олдиндан айтиб берса бўлади, инсоннинг нима бўлиши ёхуд нима қилишини айтиб бериб бўлмайди. Буюм яратишга қодир эмас, одам ярата олади. Буюм эркин эмас, одам — эркиндир. Одам дунёнинг истаган тилидаги энг галати ва энг қийин сўзни — “Мен” сўзини айта олади. Ҳаммага маълумки, болалар бу сўзни нисбатан кеч ўзлаштирадilar, лекин бир ўзлаштириб олганимиздан кейин биз пайдар-пайига “мен ўйлаяпман”, “мен ҳис эътиборим”, “мен қиялпман” деган ибораларни қалаштириб ташлаймиз. Келинг, шу иборалар тўғрисида бир ўйлаб кўрайлик. Улар чиндан ҳам бизнинг ибораларимизми? Йўқ, уларни биз айтаётган бўлсак-да, аслида бизнинг иборалар эмас. Бу ибораларни “Кимдир менинг ичимда ўйлаяпти”, “Кимдир менинг ичимда ҳис қиялпти” деб айтсак, анча тўғрироқ бўларди. Учрашиб қолганингизда суҳбатдошингиздан “қалай юрибсан” деб ҳол-аҳвол сўраш ўрнига “сен кимсан?” деб сўрасангиз у роса таажжубга тушган бўларди. Унинг сизга берадиган биринчи жавоби нима бўлади? Албатта, у биринчи навбатда ўзининг исмини айтади. Аммо бу ҳолда унинг исми унчалик катта аҳамиятга эга бўлмайди. Кейин у сизга: “Мен врачман. Уйланганман. Икки боланинг отасиман” дейди. Буларнинг бари белгилар, холос. Автомобилни таърифлашда ҳам шунга ўхшаш белгилардан фойдаланиш мумкин. “Седан” маркали, тўрт ўринли, тўрт эшикли ва ҳ.к. Автомобиль “мен” деб гапира олмайди. Одам ўз-ўзини таърифлаганда айтадиган гаплар эса, аслини олганда, буюмларга тааллуқли белгилар йиғиндисидан иборатдир. Ўз-ўзингиздан “Мен кимман ўзи?” дея сўраб кўринг. Сиз “мен ҳис қиялпман” деганингизда нима назарда тутилади? Сиз ҳақиқатан ҳам ҳис қиялпсизми ёхуд сизнинг ичингизда аллақандай бошқа биров ҳис қиялптими? Сиз чиндан ҳам ўзингизни бу дунёнинг гултожи деб ҳисоблайсизми? Йўқ, худбинона маънода эмас, майли, “бирламчи, ибтидо” маъносида бўлақолсин. Агар сиз эрталаб ўн беш-йигирма минут бир жойда ўтириб, ҳеч нарса тўғрисида ўйламасликка уриниб кўрсангиз, каллангизни мутлақо бўм-бўш қилиб, ҳувиллатиб қўймоқчи бўлсангиз, сиз ўзингиз билан яккама-якка қолиш ва ўзингизнинг “мен” ингизни идрок этиш нечоғлик қийин эканини тушуниб olasиз. Бу ўринда мен яна бир масала устида тўхтаб ўтишни истар эдим. Бу масала инсон билими билан буюмлар билими ўртасидаги тафовутга алоқадор. Мен мурдани ёки инсоннинг айрим аъзосини ўрганишим мумкин. Бу ҳолда менинг қаршимда буюм ётган бўлади. Мен буюмларни ўрганмоқ учун миямдан, кўзларимдан фойдаланишим мумкин ёки бу ишга ўзим ихтиро этган машиналарни ҳамда шу мақсадга мосланган техникани жалб қиламан. Аммо мен инсонни ўрганмоқчи бўлсам, бундай усуллар ва воситалар бу ишда фойда бермайди. Албатта, мен уриниб кўришим мумкин. Унда феъл-атвор шакллариининг нечоғлик тез-тез учраб туриши ёхуд у ёки бу белгилар ўртасидаги нисбатнинг фоиздаги ифодаси ҳақида ёзмоғим мумкин. Психологик тадқиқотларнинг кўпчилигида айни шундай қилинади ҳам, лекин бундай йўл билан борилса, инсонга буюмдай ёндашилган бўлади. Психиатрлар билан психотерапевтларнинг вазифаси — ўзи билан ёнма-ён турган одамнинг қанақа одам эканини тушуниш, ўзлигини англаш, шу билан баробар, ўрганаётгани буюм эмас, жонли махлуқ эканини доимо эсида тутиб туришдир. Бундай тадқиқотларда одатда табиий фанларда қўлланадиган усуллардан фойдаланишнинг имкони йўқ. Инсон фақат ўзини бошқа одамларга таққослаб кўриш жараёнидагина билим орттирмоғи мумкин. Фақат ўрганмоқчи бўлган одамнинг билан ўзингни таққослаб кўриб, фақат ўрганмоқчи бўлганинг жонли махлуқ эканини хотирада тутган ҳолдагина бошқа одам тўғрисида бирон нарсени тушуниш мумкин. Инсон ҳақидаги тўла-тўқис билимни фикран ёки сўз билан ифодалаб бўлмайди. Рейн виносининг таъмини қандай ажратиш мумкинлигини сиздан кўра ҳеч ким яхшироқ тушунтириб беролмайди. Сиз бу иш билан юз йил ҳам шуғулланаверишингиз мумкин, лекин Рейн виносининг таъми қанақа эканини ҳеч қачон сўз билан ифода қилиб беролмайсиз, бунинг учун, албатта, виносининг таъмини татиб кўрмоқ керак бўлади. Сиз ҳеч қачон бирон одамнинг шахсиятини тўла-тўқис таърифлаб беролмайсиз, бирон одамнинг жаъмики ўзига хослигини, бетакрор феъл-атворини мукамал ифодалаб беролмайсиз, лекин сиз уни билмоқ, танимоқ учун

унга ҳамдард бўлмоғингиз, унинг дардларини бирга тортмоғингиз, уни жон-дилдан севмоғингиз керак. Менимча, инсон жумбоғини луғавий ёхуд фикрий мазмунда тўла-тўқис англамоққа интилувчи психологиянинг чекланганлик сири ҳам айнан мана шунда. — Психиатр ёхуд психотерапевт учун юқорида зикр этилган шартларга риоя қилиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Фақат шу шартларга риоя қилгандагина бирор одамни теран англаш мумкин бўлади. Мен бу қоидаларга риоя қилишни оддий врачлар учун ҳам ғоят катта аҳамиятга эга деб ҳисоблайман.

Бемор сиймосида даставвал инсонни кўрмоқ керак, унга “бу — бемор” деб беписанд муомала қилиб бўлмайди. Врачлар тайёрлаш давомида табиий фанлар усулларини ўрганишга алоҳида урғу берилади. Агар врач ҳузурига келган беморни тушунмоқчи бўлса ва унга буюм деб муносабатда бўлмаса, у инсон ҳақидаги фанга хос бўлган бошқача ёндашиш йўлини ўзлаштириб олмоғи лозим. Бундай ёндашув бутун диққат-эътиборини бир нуқтага жам қилишни ва мутлақо самимий бўлишни талаб қилади. Шундай қилинмас экан, бемор сиймосида даставвал инсон шахсини кўришга чақириқлар қуруқ гап бўлиб қолаверади.

Бугунги кундаги этик талаблар қандай?

Улардан биринчиси — “молпарастликни енгиб ўтиш” дир, ҳозирги техника тили билан айтганда, инсонни “реклефикация” қилмоқ керак, яъни одамларнинг ўз-ўзларини ва бошқаларни буюм деб ҳисоблашларини енгиб ўтмоқ бизнинг лоқайдигимизни бошқа одамлардан, табиатдан ва ўз-ўзимиздан бегоналашганимизни енгиб ўтмоқ зарур. Иккинчиси — ўз-ўзимизни ҳис этмоқнинг “янги мазмунига эришмоқ шарт”. “мен борман” деганни идрок этмоқ зарур. Лекин ҳис этувчи автоматга айланиб қолмаслик керак. Ҳақиқатда мен умуман ҳеч нарсани ўйламасам-у, лекин “мен ўйлапман, чунки мен ўйламоқдаман” деган хом хаёлни сақлаб қолса, бу ҳам ярамайди. Бу одам музика ёзилган пластинкани қўйиб, ундан янграётган музика садоларини эшитиб, бу музикани ўзим ижро қилипман деб ўйлайдиган одамга ўхшаб қолади.

Яна бошқа бир мақсадни ижодий шахс бўлмоқ керак деб ифодалаш мумкин. Ижод нимадир? Ижодни расмлар, романлар, портретлар, санъат асарлари, ғоялар яратиш қобилияти сифатида қараш мумкин. Албатта, бу ўринда кўп нарса маълумотга, муҳитга ва ўйлайманки, исрий омилга боғлиқ, лекин ижодни бошқа маънода ҳам тушунмоқ мумкин. Агар биринчи маънода ижод ўз тажрибасини бадиий образларида бераолиш қобилияти, уни моддий шаклларда жонлантириш иқтидори бўлса, ижоднинг иккинчи тоифасини “билмоқ ва мос келмоқ” деган ибора билан таърифласа бўлади. Билмоқ — демак, ҳақиқий билимга эга бўлмоқ деган маънони билдиради: бу одам ҳаётда қандай одам эканини билмоқ керак, атиргул аслида гул эканини, гулдан ўзга нарса эмаслигини билиш талаб қилинади. Гертруда Стайннинг сўзларига суяниб айтадиган бўлсак, билмоқ умуман, дарахт ҳақида кўп нарса билиб, муайян манави дарахт ҳақида билмаслик деган маънони англатмайди. Ҳолбуки, унинг муайян сўз-тушунчага мос келишини билмоқ керак, ахир, бизнинг кўпчилигимиз фақат сўз — тушунчалар туфайлигина нарсалар ҳақида тасаввурга эгамиз-да...

Бир мисол келтираман. Бир куни менда даволанаётган беморлардан бири қабулимга хаддан ташқари завқёб кайфиятда келди. У менга қуйидагиларни гапириб берди: “Мен ўчоқ бошида нўхат тозалаб ўтириб, умримда биринчи марта нўхатнинг думалашини идрок этдим.” Албатта, нўхатнинг текис жойда думалашини ҳаммага маълум нарса. Биз ҳаммамиз биламизки, зўлдир ёки бошқа бирон думалоқ нарса думалайди. Лекин аслида-чи? аслида биз нимани биламиз. Бизнинг миямизда думалоқ нарса текис ерда думалайди деган гап ўрнашиб қолган. Содир бўлаётган ҳодиса биз биладиган насага мос эканини таъкидлаган ҳолда бу ҳодисани кузатганмиз. Бироқ теварак-атрофни бевосита қабул қилиш қобилияти, юқоридаги мисолимизда ҳаракатни кузатиш иқтидори бутунлай бошқа нарса. Болалар худди шундай қилишади. Шунинг учун улар тез-тез коптоқ ўйнаб туришади ва бу уларнинг жонига тегмайди. Улар ўйиннинг моҳиятига кирмайди, улар қарашади, холос ва бунга яна, яна ва яна қараш мумкинлигидан бениҳоя завқланишади.

Ана шу реал инсонни, дарахтни ёки бошқа яна бирон нарсани идрок этиш қобилияти ва ана шу реалликка акс-садо бера билиш ижоднинг моҳиятини ташкил қилади. Назаримда, давримизнинг этик муаммоларидан бири ҳам айни шунда — эр-

каклар ва аёлларни ҳам ўз-ўзини англашга, ҳам мос келишга ўргатишда. Бу муаммонинг бошқа жиҳати — кўра билиш қобилиятидир, инсонга буюм сифатида қарай билишда эмас, уни бошқа одамлар билан нисбатда кўра билишдир. Бошқача қилиб айтганда, биз инсон ҳақидаги янги фаннинг ривожини учун пойдевор яратмоғимиз зарур. Бу янги фан инсонни нафақат табиий фанларнинг усуллари билангина /бу усуллар фақат антропология ва психологиянинг баъзи бир соҳалари учунгина ярайдир/ тадқиқ қилмоғи керак, инсон сифатида инсонга қараб, муҳаббат, ҳамдардлик орқали унинг тўғрисида фойдаланмоқ жоиз. Шундай бўлишига қарамай, янада муҳимроқ туюладиган бошқа бир нарса бор — бу инсонни яна эгарга қайтариш заруриятидир. Инсон билан боғлиқ мақсадлар ва воситаларни синчиқлаб аниқлаб олмақ зарур. Шунинг эътирофи эмас керакки, бизнинг интеллектуал ва товар ишлаб чиқариш соҳаларидаги ҳамма ютуқларимиз фақат бир шарт билан — улар ягона бир мақсадга эришиш воситаси бўлгандагина теран маъно касб этади. Бу мақсад — инсоннинг том маънода гуллаб — яшнашидир, фақат шундагина унинг инсоний моҳияти тўла-тўқис намоён бўлади, шундагина у тўла-тўқис эркин бўлади.

Албатта, врач — бизнинг маданиятимиз ва жамиятимизнинг бир қисми, холос, шунинг учун жамиятга хос нуқсонлар уларга ҳам тааллуқлидир деб эътироз билдиришлари мумкин. Врачлик меҳнатининг ўзига хослиги важдан врач ўзини беморлари билан нисбатда олиб қарамоғи шарт, у нафақат табиий фанлар тадқиқотларини, балки инсон ҳақидаги фанни ҳам ўрганмоғи керак. Шуниси ғалатики, айни врачлар ўртасида муайян тафовут бор. Тиббиёт касби — унда қўлланадиган иш услубига кўра анча-мунча орқада қолган соҳа. Бу ўринда касиблар билан саноат ишлаб чиқариши ўртасидаги фарқни эслатиш кифоя бўлса керак. Касибчилик меҳнатида бир одам ишни бошидан охиригача бир ўзи бажарар эди — бу ҳол ўрта асрларда жуда кенг тарқаган эди. Касибнинг ёрдамчиси ёхуд шоғирди бўлиши мумкин. Улар касибга уй ишларида ёрдам беришади — уйни супириб-сидиради, ўтин ёради ва ҳоказо, лекин ишнинг асосий қисмини унинг ўзи бажаради. Ҳозирги замон саноат ишлаб чиқаришида вазият бутунлай бунинг тескараси. Унда жуда юксак даражадаги меҳнат тақсимооти мавжуд. Ҳеч ким биронта буюмни бошидан охиригача якка ўзи ишлаб чиқармайди, модомики, бунақа тартиб йўқ экан, охириги натижа учун ҳам ҳеч ким масъул эмас. Саноат ишлаб чиқаришининг усули шунақа.

Врач ҳали ҳам касибга ўхшаб ишлайди. Унинг бир нечта ассистентлари бўлиши мумкин, ихтиёрида турли-туман асбоб-ускуналар бўлмоғи мумкин, лекин, барибир, кўпчилик врачлар ҳамон ҳунарманд-касибларга ўхшаб қолишда давом этмоқда. Врачлар орасидан чиққан камдан-кам одамларгина тиббиёт амалиётига индустриал усулларни сигдиришга ҳаракат қилмоқда. Кўпчилик врачлар эса беморнинг аҳволини кузатиб боришади ва унинг учун жавоб беришади. Яна бир жуда муҳим ҳолат мавжуд. Ҳар қандай одам бугун пул ишлаш зарурияти учун меҳнат қилаётганини гапирди. Аммо врач учун ўзининг врачлик ишини давом эттиришга ундайдиган сабаб бошқа — улар беморларнинг манфаатидан келиб чиқиб меҳнат қилишади, пул ишлаш улар учун асосий мақсад эмас. Ўрта асрларда ҳунарманд касиб ҳам худди шундай қарашларга амал қилар эди. Табиий, у тиркичилиги учун ҳам пул ишлар эди, аммо ўз фаолиятини амалга оширишининг бош сабаби шунда эдики, у ўз касбини яхши кўрарди ва диққинафас қилиб юборадиган ёқтирмаган иш билан шуғулланишдан кўра, узоқ вақт мобайнида камроқ даромад олиб ишлашга ҳам рози бўларди. Врачлик касби фойда кўришдан ҳам кўпроқ иш усуллари жиҳатдан эски тартиблардан қутулмаган кўринади.

Хотима ўрнида иккита хулоса чиқаргим келади: Анъанавий тус олган ғояларни эълон қилиб, ўзингни уларга тарафдор қилиб кўрсатмоқ мумкин. Аслида эса уларга нисбатан кўнглингда ҳеч қандай мойиллик бўлмайди.

Шунингдек, тахмин қилиш мумкинки, врачларнинг меҳнати ҳали ҳам унчалик эгасини йўқотмагани важдан врачлар бошқа касб-кордагиларга қараганда кўпроқ имкониятга эгадилар. Улар ўзларининг фавқулодда аҳволларини идрок этиб, бизга гуманизмнинг янги йўлига чиқиб олишимизга, инсонни тушунтиришда янги босқичга кўтарилишимизга ёрдам беришлари мумкин. Инсон буюм эмас деган асосий ақида амалда рўёбга чиқариш айни ана шунини тақозо қилади.

Стефан ЦВЕЙГ

Зигмунд Фрейд

РУҲИЙ ТАҲЛИЛ САНЪАТИ

Шу вақтгача одамнинг ички дунёси билан жуда кам шуғулландилар ва руҳий оламга нисбатан ниҳоятда қўпол муомалада бўлдилар. Шу вақтгача руҳиятни ўрганиш учун физикадан, табиат қонунларини ўрганиш учун эса руҳиятдан жуда кам фойдаландилар.

НОВАЛИС

Ер устки қатламининг ҳали у, ҳали бу ерида тўсатдан қимматбаҳо нефть фаввораси отилиб чиқади. Ернинг баъзи қатламларида қумлар орасида олтин зарралари сочилиб ётади; баъзи жойларда кўмир қатламларига дуч келамиз. Табиийки, инсонлар қачон ўз-ўзидан нефть отилиб чиқаркин, қачон олтин ё кўмир кони очилиб қоларкин, деб узоқ вақт кутиб ўтирмайди. Улар Ернинг гоҳ у, гоҳ бу жойини ковлаб кўрадилар, фойдали конлар чиқармикан, деб неча минг жойини беҳуда ҳам ковлаб ташлайдилар. Худди шунга ўхшаб, теран руҳшунослик ҳам қачон руҳий бемор адашиб, янглишиб, ё билмасдан, пинҳон ниятини, сирини айтиб юборар экан, деб кутиб ўтирмасдан, ана шу сирли руҳият конини топиш учун ўз техника воситаларини, ўзига хос усулларини ишлаб чиқиши зарур. Фрейд руҳшуносликда мана шу усулни кашф этди ва уни руҳий таҳлил (психонализ) деб атади.

Бу усул авваллари тиббиётда ёки руҳшуносликда қўлланилган усуллардан бирортасига ҳам ўхшамайди. Бошқа руҳий тизимлардаги ҳеч бир усулга алоқаси йўқлиги ва руҳ оламига чуқур кириб боргани учун Фрейд уни чуқур ёки теран руҳшунослик, деб атади. Бу усулдан фойдаланиш учун шифокорнинг одатдаги тиббиёт бўйича олий маълумотли бўлиши ҳам шарт эмас, чунки бу усулни қўллаш учун одатдаги тиббий билимлар асқотмайди. У ҳолда, руҳий шифокорга умуман тиббиётдан савод, маълумот керакми, деган савол туғилади.

Чиндан ҳам, Фрейд узоқ иккиланишлардан сўнг, руҳий шифокор учун тиббиёт соҳасига оид диплом бўлиши шарт эмас, деган хулосага келди. Фрейд ўйлашича, анатомияни яхши билиш — физиологларнинг иши, руҳ шифокорлари учун бемор ўтирадиган, махсус жиҳозли курси ҳам керак эмас. Насронийлар дини меҳр-шафқат билан шифо берганидек, руҳий таҳлил ҳам ҳеч қандай дори-дармонга ва техника жиҳозларига муҳтож эмас. Фрейднинг руҳий таҳлили беморга (ёки текширилаётган одамга) ҳеч нарса бермаган ҳолда, (унинг тушлари ҳақидаги ҳикояларидан ёки “тасодифий”, янглиш сўзларидан) ичидаги сирни “суғуриб” олади (худди ярадаги йирингни суғуриб олгандай — тарж.) руҳшунос қийнаётган дарди нима эканлигини билиб олгач, беморни ўша дардни пинҳон тутуш эҳтиёжидан халос этади, аҳволини энгиллаштиради. Шу зайлда руҳий таҳлил беморнинг ички олами билан иш кўради. Шифокор бу ҳолатда беморнинг оғир кечинмаларини унинг ичидан томчима-томчи чиқариб олади. Аммо, қийин жойи шундаки, асаб дардига йўлиққан бемор ўз аҳволининг асл сабабини ҳам тушунолмай қолади, ўжарлик билан, дардини ҳам шифокордан, ҳам ўзидан яширади. Шифокор унинг яширган сирини унда-бунда ошкор этувчи аломатларни йиғиб, тўплаб, сабр-тоқат билан

¹ Охири. Боши ўтган сонда

бемор руҳиятининг қоронғу тубларига кириб боради. Шифокор бунда бемор билан ҳамжиҳат ҳаракат қилади.

Руҳий таҳлилининг бу усули дастлабки пайтларда тиббиёт соҳасига эмас, жиноят қидирув соҳасига ўхшаб кетади. Фрейднинг фикрича, ҳар бир асаб касалига йўлиққан одам ўтган умрининг қайсидир лаҳзасида, даврида “руҳий ўғирлик” содир қилгану, бу воқеани кўнглининг чуқур тубларига яширган. Аммо руҳий таҳлил биринчи қадамларданок, суд терговига бегона бўлган қийинчиликка учрайди: бу ерда бемор ҳам жабрланган, ҳам жиноят содир қилган одам бўлиб чиқади. У, беихтиёр, ўзи билмай, билдириб қўйган аломатлари билан — ҳам қораловчи, ҳам гувоҳ, ҳам жиноятни қаттиқ яширувчи ҳам айбни очиш йўлидаги жиддий тўсиқ бўлиб қолади. У, кўнглининг қайсидир жойида айб, гуноҳ, жиноят содир этилганини элас-элас, ғира-шўира билади, айна ана шу айбли иш нима эканлигини англай олмайди. У хиёл-хиёл билган нарсасини билишини эътироф этмайди ёки ўша машғум воқеани билишини ўзи ҳам “билмайди”. Яна шуниси ғаройибки, бу яширин дард шифокор ишга тушган вақтдан бошланган. Бу ҳолда руҳий таҳлилининг вазифаси — беморнинг ана шу узоқ давом этаётган дардига чек қўйишдир.

Бироқ руҳий таҳлилчи бирор-бир шошилинич восита ёрдамида ўз руҳининг дардли оламида адашиб қолган бемор одамни дарҳол азобдан фориг этишга уринмайди. Аксинча, руҳий таҳлил биринчи дамларда касални ўз ҳолига қўяди, унинг кечинмаларини айланиб ўтиш ёрдамида орқага, тескари йўналишда, тўғри йўлдан адашиб, хавфли янглишув рўй берган ўша фалокатли нуқтага олиб келади. Нуқсонни йўқотиш ва ипни янгидан ўтказиш учун тикувчи ҳар гал машина милини ип узилган айнан ўша жойга ўрнатиши керак. Шифокор ҳам худди шу тарзда ҳаёт матосининг узлуксизлигини тўла тиклаш учун хавфли ифрот оқибатида дарз кетиш ёки синиш рўй берган ўша жойга яна ва яна қайтиши керак.

Шопенгауэр фаннинг бир-бирига яқин соҳасида “агарда биз руҳиятнинг ҳал қилувчи изтиробни юз берган ўша жойгача киролганимизда, унда руҳий касалларнинг бутунлай соғайиб кетишига умид боғлаш мумкин бўларди”, деб тахмин қилганди. Масалан, гулнинг сўлиши сабабини тушуниб етиш учун уни илдизларигача, ихтиёридан холи тубларига қадар текшириб чиқиш керак. Бу эса узоқ, айланма ва чигал, жавобгарлик ва хавф-хатар туғдирувчи йўлдир.

Худди жарроҳ операция вақтида нозик асаб тоаларига яқинлашган сари тобора эҳтиёткорроқ ва ҳушёрроқ бўла боргани каби, руҳий таҳлил ҳам бу энг нозик хиқлат орқали кечинмаларнинг бир қатламидан бошқасига ўтиш йўлларини азобли даражада секин, пайпаслаб излайди. Руҳий таҳлил жараёни ҳар бир беморни кунлар ва ҳафталар эмас, балки ойлар, баъзан эса йиллар мобайнида кузатади. Бу эса шифокордан шу вақтга қадар тиббиётга қарийб нотаниш бўлган давомли руҳий бедорликни, ниҳоятда ўзини тутта билишни талаб этади. Эҳтимол, бу билан фақат иезуитларнинг иродани чиниқтирувчи машқлари тенглаша олиши мумкиндир. Бу руҳий таҳлил сеансларида ҳамма нарса ҳеч қандай ёзишларсиз, ёрдамчи воситаларсиз, фақатгина узоқ вақтга мўлжалланган зўр диққат-эътибор йўли билан содир бўлади. Касал уятчанлик ва ёки онгнинг тўхтаб қолишларининг олдини олиш учун шифокорни кўролмайдиган ҳолатда тўшакка ётқизилади, у шифокорни кўрмаган ҳолда сўзлайди. Аммо, кўпчиликнинг хато тасаввурларидан фарқли равишда бемор ўз айбини сўзламайди. Агар қулф тирқишига мўралаб қаралса, руҳий таҳлил манзараси ўта кулгили кўриниши мумкин. Негаки, бир неча ойлар давомида ташқаридан қараганда фақат иккита одамдан бири гапираётгандек, бошқаси эса қулоқ солаётгандек кўринади. Руҳий таҳлил қилувчи беморнинг кўнглида кечаётган жараёнга ҳимоячи, айбловчи ёки қози сифатида аралашмайди, мутлақ ҳолис ҳолда, хаёлингизга беихтиёр келадиган ҳамма гапларни гапираверинг деган мазмунда фикран таъсир қилади. (Негаки бу кечинмалар қаердан-дир, юқоридан келмайди, балки чуқурликдан, онг қаъридан келиб чиқади).

Руҳий бемор ўз дарди нима эканлигини билмайди, руҳий касаллигини аслида бундан бошқа нима ҳам билдириши мумкин. Агар у буни билганда эди, руҳан соғлом бўларди, ўзи учун ҳеч қандай касаллик аломатларини ўйлаб топмаган ва шифокорга мурожаат этмаган бўларди. Шунинг учун руҳий таҳлил барча аввалдан тайёрлаб қўйилган маълумотларни, ёзилган ёзувларнинг ҳаммасини рад қилади ва фақат беморни иложи борича кўпроқ ўзининг руҳий кечин-

маларини эслашга, эркин баён этишга кўндиради. Асаби касал одам гапириб олиши, ўзи ҳақида сўзлаб бериши, пала-партиш, узук-юлуқ фикрини ифодалаши, бўлар-бўлмас, кўринишидан аҳамиятсиз, миясига келган ҳар қандай нарсаларни сўзлаши керак. Негаки, айнан унинг кутилмаган, олдиндан ўйланмаган, тасодифий фикрлари шифокор учун ҳаммасидан кўра муҳимдир.

Фақат шундай тафсилотлар орқали шифокор асл моҳиятга яқинлаша олади. Шу сабабли беморнинг сўзлари ҳақиқат ёки ёлгон, муҳим ёки номуҳим, ясама ёки самимий эканлигини шифокор ажрата олиши керак. Аммо асосийси, бемор мумкин қадар кўпроқ кечинмаларини топиши ва айтиши керак, яъни ҳолатининг жавҳарини ва руҳий хусусиятнинг таърифини билиши керак.

Шундан сўнг таҳлил қилувчининг иши бошланади. Бирин-кетин олиб келинган ва тўда қилиб тўпланган ҳаётий маълумотлар уюмидан, минг-минглаб хотиралар, мулоҳазалар ва сўзлаб берилган тушлардан шифокор руҳшуносликнинг қатъий ғалвири ёрдамида беҳуда чиқиндиларни ажратиб олиши ва чарчатадиган қайтадан “эритиш” жараёнида руҳий хулосаларининг “соф металини” — дастлабки хомашёдан руҳий таҳлил жавҳарини ишлаб чиқариши керак. У беморнинг маълумотларидан фақат касалликнинг ортида нима яширинганини тўғри топиши зарур. Негаки, касалликини билиш учун бемор бошидан кечирган нарсалар муҳим эмас (бу юк аллақачон унинг қалбидан фориф бўлган); аммо ҳали йўқолмаган нарсалар, яъни, худди ошқозондаги ҳазм бўлмаган ва ташқарига чиқишга йўл очиб, кўтарилиб-туртилиб чиқаётган, афсуски, қандайдир қаршилиқ туфайли, силжишдан ҳар гал тўхтатилаётган сафар каби, ундаги амалга оширилмаган истакларнинг нима эканлиги муҳимдир. Бу қаршилиқни ва унинг тутилишларини, диққати бир меъёрда бўлган шифокор, секин-аста гумон, тахминлари ишончга айланиши учун, бемор руҳиятининг турли кўринишлари орасидан излаб топиши керак. Асаби чатоқ бемор шифокор ҳузурига келишдан олдин, ортиқча ҳиссиётдан ажралишга қурби етмай, уни узоқ вақт ўзи билан бирга олиб юради. Бемор ўнлаб касалликнинг ташқи аломатлари ёрдамида кечинмаларини у ёқдан бу ёққа коптоқдай “юмалатади”, у ўзининг онгсиз касаллигини энг ажабтовур ўйинда, ёлғиз ўзи ижро этади. Аммо руҳий таҳлил қилувчининг қиёфасида диққат билан қарайдиган, эътиборли тингловчининг ва ўйиндаги иштирокчини кўриши биланоқ у дарҳол ўзининг юкини худди тўп каби унга “ирғитади”. Шу вақтгача аниқ англамаган ўзининг қаттиқ ҳаяжонини шифокорга ўтказишга уринади. Беморлик севги-данми ёки нафрат туйғусидан келиб чиқадими, ҳар ҳолда қандайдир изтиробли, қалтис, нозик воқеани эслаганида бемор шифокорга айтади. Шу вақтга қадар бўшлиқ тасалли тополмай, сарсон-саргардон яшириниб юрган дард намоён бўлади. Фақат шундан кейингина тегишлича руҳий таҳлил ҳолати яратилади. Бундай енгиллашувга қодир бўлмаган ҳар қандай беморни руҳий таҳлил учун унинг дардли эҳтироси ривожланишини кузатиши керак. Бемор ва шифокор уни биргалашиб бошдан кечириши зарур.

Бу руҳий таҳлилнинг бирлиги шундан иборатки, бемор ўз касаллигини топади ёки тўғрироғи, қайта тиклайди, шифокор эса унинг мазмунини талқин қилади. Аммо музминнинг талқин этилишида у беморнинг ёрдамига асло умид боғлаши керак эмас. Бемор руҳиятида ҳар доим тартибсизлик, ҳислар иккиланиши юз беради. Касаллигининг фақат ташқи аломатларини билган ва соғайишига умид қилган бемор руҳий таҳлил қилувчининг олдига бораётганида дардини яширишга уринади, негаки касали унинг учун ёт нарса эмас, балки ўзи яратган бир нарса, маҳсулот, уни беришга ҳечам хоҳиши бўлмаган “мен”нинг фаол ва ўзига хос нарсасидир. Бемор ўз дардига маҳкам ёпишиб олади, чунки ўзи қўрқадиган ва шифокор (хусусан, унинг ихтиёрига қарши равишда) тушунтириб бермоқчи бўлаётган ҳақиқатдан кўра, касалнинг оғир ташқи аломатларига жон деб кўникади. Бемор руҳининг фақат бир қисми шифокорга ёрдам беради, бошқаси унинг ғазабланган рақиби бўлади ва бемор шифокорга бир қўли билан гуёки ихтиёрий иқрорини “узатган” вақтида, бошқа қўли ишни чигаллаштиради ва унинг ҳақиқий ҳолатига парда тортади. Шундай қилиб, асаб касали бор ақлли бемор ўз шифокорига ҳеч нарса билан ёрдам беролмайди. У шифокорга “ҳақиқат”ни шунинг учун ҳам айтолмайдики, ҳақиқатни билмаслиги ёки уни билишни хоҳламаслиги унинг осой-

ишталигини бузган, касалликка олиб келган нарса ҳам худди ўшадир. У очик кўнгиллик билан самимий иқрорга тайёр бўлган дақиқаларда ҳам ўзи ҳақида ёлгон сўзлайди. Ҳар бир ҳақиқатнинг ортида бошқа, янада чуқурроқ ҳақиқат яширинган. Бемор агар дардига иқрор бўлса, кўпинча фақат бу иқрор бўлишнинг ортида бошқа, янада кўпроқ яширин дард иқрорини бекитиш учун шундай қилади. Ростгўйликка интилишлар ва уят ҳисси ўзаро ва бир-бирига қарши сирли ўйин олиб боради, вақти-вақти билан сўзлар орасида ўзини ошкор қилиб қўяди, баъзан эса бу сўзларнинг ортида яширинади. Ихтиёрий ростгўйлик авж олганида иқрор бўлиш истаги кутилмаганда йўқолади. Ҳар бир одам биров унинг энг яширин сирига яқинлашганини сезиши билан ашаддий қаршилик кўрсатади. Ҳар қандай руҳий таҳлил ҳақиқатда курашдир!

Аммо Фрейд даҳоси ҳар доим ашаддий душманни ҳам ноёб иттифоқчига айлантира олади. Чунки, бемор нимани яшириб, қаршилик кўрсатаётган бўлса, худди ўша ҳолат — унинг иқроридир. Ҳар қандай ўтқир зеҳнли, сезгир кузатувчан шифокор бемор билан гаплашаётганида унинг сўзларидан икки хил маъно уқиши мумкин: бемор ниманидир эркин гапиради, ниманидир гапиришни истамайди. Бемор аслида бир нарсани гапиргиси келади, аммо қандайдир куч ўша нарса (ҳодиса) ҳақида гапиришга йўл бермай, қаттиқ қаршилик қилади. Шундай лаҳзаларда Фрейднинг яширин изтопарлик санъати шу қаршилик остида энг муҳим сир ётганини сезади. Беморнинг шу лаҳзаларда индамай қолиши “хоиндек” уни “тутиб беради” ва сир қаердалигини топишга йўл кўрсатади. Шундай лаҳзалар шифокорнинг иттифоқчисидир. Бемор гоҳ одатдагидан баландроқ ёки секинроқ гапира бошлайди ёки индамай қолади. Мана шу уччала ҳолда онг остида сирли дард яширинган бўлади. Мана шу сезилар-сезилмас қаршилик ва иккиланишлар, индамай қолишлар, ҳаяжонга тушиш ёки секинлашишлар пайтида шифокор сирли дард яширинган жойга яқинлашади.

Руҳий таҳлил жараёнида жуда кўп майда-чуйда фаразлар, гумонлар, кечинмаларнинг “синиқ” парчалари бирлаштирилса — ҳосил бўлган тасвирда беморнинг яширин руҳий олами кўрина бошлайди. Меҳмондорчиликда ёхуд қаҳвахоналардаги гурунглarda баъзи одамлар, руҳий бемор шифокорга ўзи кўрган тушларини, иқрорини икки, уч саволдаёқ айтиб беради, деб ўйлайдилар. Бу ғоят соддалик ва гўлликдир. Аслида ҳар доим руҳий таҳлил оддий механик жараён эмас, балки ғоят мураккаб, серқирра, бадий бўёқларга бой ижодий жараёндир. Қадимий уста мусаввирлар чизган дурдона асарни беркитиш учун кимдир атайлаб, устидан нарибери, қўпол, чала-чулпа суратлар қатламини ёпиштирган бир рангтасвирни тасаввур қилинг. Қайта тикловчи таъмирловчи бу асарнинг устидаги қотиб қолган бўёқларни юмшатиб, ўткир пичоқ билан жуда авайлаб, эҳтиёт қилиб, оз-оздан олиб ташлайди. Жуда машаққатли иш охирида қадимги уста яратган асл манзара очилади. Руҳий таҳлилчи шифокор ишини шунга қиёслаш мумкин, у балки бундан мураккаброқдир. Шифокор ҳар гал бемор билан мулоқот қилаётганида жуда эҳтиёт бўлиши, унинг яшираётган сирига қизиқишини билдирмасдан, гапни узоқлардан айлангириб келиши, бемор онгининг хилват туйнукларида беихтиёр ёруғлик чақнаб кетганида асл манзарани кўриб қолиши зарур. Акс ҳолда яна қоронғулик чўкиб, ҳеч нарса кўринмай қолиши мумкин. Бундай мураккаб жараён охирида бемор асл дарди нималигини ўзи ҳам англаб, тушуниб, ана шу дарддан қутулиш йўлига қадам қўяди. Энди у оташын туйғуларининг куч-қувватини дардни яширишга эмас, балки дардни энгишга, сохта тасаввурга эмас, балки ҳаётини яхшиловчи соғлом меҳнатга сарфлайди. Мана шундан сўнггина, руҳий таҳлил устаси беморга жавоб беради.

Аммо руҳий таҳлил давомида шифокор доим ҳам ижобий натижага эриша оладими? Бу жуда мушкул масала. Чунки руҳий шифокор одоб, назокат билан бемордан самимий ҳол сўраши, унинг сўзларини эътибор билан тинглаши, нозик туйғулари ва кечинмаларини тушуниши, шу каби жуда кўп фазилатларни ўзида жам қилиши зарур. Бундай фозил инсон бўлиш камдан-кам одамга насиб этади. (Бундай фазилатлар руҳий таҳлил билан шуғулланувчи шоир, ёзувчи, бастакор, рассом, таржимон каби барча санъаткорлар учун ҳам зарур ва қимматлидир — тарж) Christian Science (Христиан Сайнз) — масихий шифокорлар ёхуд гипнозчилар руҳий беморларни даволашда ва шогирдлар тайёрлашда бунчалик

машаққатли жараённи бошдан кечирмайдилар. Улар беморларга “Менда ҳеч қандай дард йўқ, мен соппа-соғман. Кун сайин ўзимни яхшироқ ҳис этаяпман”, деган сўзларни сабр-тоқат билан такрорлатаверади ва охири бемор шунга ишониб, шифо топиб кетади. Аммо бу нозик ерга болга билан уравериш каби анчайин қўпол жараён. Руҳий таҳлилчи эса, ҳар бир беморнинг дардига шифо топишда янги-янги усулларни қўллайди.

Истеъдодли руҳий таҳлилчи, инсон руҳий оламининг тугма ва моҳир заргари, бегона одамлар тақдирига бефарқ қарамайдиган, уларнинг нозик туйғулари, кечинмаларига ҳурмат-эътибор, тоғ каби сабр-тоқат билан қарайдиган, сеҳрли жозиба кучи ёрдамида беморда соғайишга ишонч уйғотиб, айтганини қилдирадиган, худо назар солган одам бўлиши зарур. Инсон руҳининг чинакам билимдонлари жуда кам учрайдиган бизнинг замонимизда руҳий таҳлилчиларни кўпайтириш амри маҳолдир.

Аммо, назаримда, масалага Фрейднинг ўзи енгилроқ қарайди: унинг руҳий таҳлили юксак маданият ва одобни талаб қилса-да, бу ишни ўрганиш осондир, деган фикри мени ажаблантиради. Камина, устоз руҳшуноснинг бу жумласига катта савол белгиси қўйдим. Чунки, Фрейд олий руҳий қувватларни талаб қилувчи бу жараённи “иш” деб аташи менга ёқмайди ва бу жуда хавфлидир. Негаки, шеър тузилишини яхши билган одам шоир бўлиб қолмаганидек, руҳий техника — маҳоратни ўрганиб олган одам ҳам чинакам руҳшунос бўлиб қолмайди.

Зеро, чинакам руҳшуносгина инсонлар руҳий олами сирларини қалб кўзи билан англай олади, фақат шундай руҳшуноснинг қўлига энг нозик, нафис “матоҳ” — инсон кўнглини, руҳини ишониб топшириш мумкин. Фрейд каби баркамол ва фозил, масъулиятни олий даражада ҳис этувчи инсон кашф этган бу усулни ҳар қандай инквизитор-золимлар қўлига топшириб қўйиш — инсоният учун ниҳоятда хавфлидир. Фрейд бу усулни озгина, сара одамларга топширмай, уни мактабда ўргатиладиган дастурга киритганлиги руҳий таҳлилнинг обрўсини тушириб юборди. Ўқиб-ўрганиш мумкин бўлмаган бу шифо усули кўпчиликка тарқалиб, қўлдан-қўлга ўтиб, жуда қўполлашди ва нопок ишларга ҳам қўлланила бошланди. Даҳоларга мўлжалланган Фрейднинг бу кашфиёти Эски ва Янги оламда (Овруро ва Амриқода) ҳаваскор, чаласавод олимлар қўлига тушиб қолди. Бу усулнинг кўпчилик клиникаларда аниқлик (ва ҳалоллик) билан қўлланилишида Фрейд ният қилган яхши мақсадларга эришиладими-йўқми, буни келажак кўрсатади.

Аммо, шуниси равшанки, Фрейднинг руҳий таҳлил санъати (бу ерда руҳшуносликнинг янги соҳаси) руҳий шифокорлик фанида охири чўққи эмас. Аммо бу кашфиёт узоқ замонлар етти қават қулф билан беркитиб ташланган руҳий олам сирларининг биринчи рукни, якка инсоннинг алоҳида шахсияти оламига кириш асосида шифо берувчи китобнинг илк саҳифаси сифатида барча замонларда эътироф этилувсидир. Фрейд даҳоси ҳозирги тиббиёт фанида катта бўшлиқ борлигини аниқлади: шу вақтгача инсон вужудининг тиш, тери, соч каби қисмларидаги касалликларни даволашга эътибор берилардию, аммо, инсонни руҳий изтироблардан ҳалос қилишни ҳеч бир фан ўйламасди. Педагоглар одамга болаликдан етуклик ёши (18 ёш)гача мадад бериб, кейин ўз ҳолига ташлаб қўяр эдилар. Мактаб ёшидаёқ ўзини бошқаролмайдиган, дарсини тайёрламайдиган, ўзининг катта-кичик можароларига ўралашиб, руҳан заифлашган асаб-касалига чалинганлар, психостениклар (руҳий беморлар), ўз ички дунёсига қамалиб, одамови бўлиб қолганлар бутун бир авлод умри давомида ҳимоясиз, сарсон-саргардон бўлиб қолдилар. Руҳий дардга чалинганлар ҳеч кимдан ёрдам сўролмас эдилар. Ана шундай мискин ва ғарибларга Фрейд қай манзилга ва кимнинг қошига бориш кераклигини кўрсатиб берди. Қадим замонларда мана шу манзилда беморларни руҳшунос, руҳоний, шифокор, донишманд устозлар кутиб олишарди. Кейинроқ Фрейд ҳозирги замон фанида ҳам шундай манзил борлигини кўрсатиб, уни топиб берди. Ҳали фан бу манзилнинг чегаралари, ҳудудларини аниқлаб олганича йўқ, аммо бу муаммо бутун кўлами, маҳобати билан майдонга чиқарилди. Инсон ақл-заковати номаълум теранликлар қаердалигини сезгач, у маъвони забт этиш учун кучли, толмас қанотларини ёза бошлайди.

ЖИНСИЙ МУАММОЛАР

Файритабий нарсалар ҳам —
табиатдандир. Барча файритабий
ҳодисаларни кўрмайдиган одамлар
табиийликни ҳам яхши билмайдилар.

ГЁТЕ.

Бир кун келиб, шаҳвоният — сексология фани асосчиси бўлишини Зигмунд Фрейд ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Аммо Фрейднинг ғаройиб ҳаёт йўли, табиий равишда уни шу соҳага олиб келди. У доимо бир йўлни излаётганида бошқа бир йўл чиқиб қолардики, ўз ихтиёри билан бу йўлга киришга аввалроқ журъат қилолмаган бўлур эди. Ўттиз ёшида асабшунос Фрейдга биров яқин орада сиз туш таъбирларини ва жинсий муомала масалаларини фан даражасида юксакликка кўтарасиз, деса у кулиб қўя қоларди. Чунки ўша вақтларда унинг илмий изланишларида ҳам, шахсий майлларида ҳам фандан узоқ кўринган бу нарсаларга қизиқиш йўқ эди. Илмий изланишлари уни табиий равишда жинсий муаммоларга олиб келди.

Зигмунд Фрейд билан устози Брейер руҳият қатламларига назар солганларида кутилмаганда шу қонуниятни аниқладиларки, асаб-дардлари ва умуман асаб билан боғлиқ хасталикларда кўп одамнинг баъзи табиий майл, истаклари ўз йўлида қаршиликка учраганида йўқолиб кетмай, онг остига, чуқурликларига кириб яширинар экан, маданиятли одам бутун оммадан, ҳатто ўзидан яширишга уринган ва эсласа уни қийноққа соладиган майл-истаклар асосан нималар экан? Маълум фурсат ўтгач, Фрейд бу саволга жавоб топади. Руҳий таҳлил асосида у шифо бермоқчи бўлган, асаб касалига учраган биринчи беморни текшириб кўрганида аниқладикки, у эротик-шаҳвоний истаги, майлини яширишга уринар экан. Иккинчи ва учинчи беморлар текширилганида ҳам шундай бўлиб чиқди. Шундан сўнг Фрейд ҳамма ёки кўпгина асаб касалликлари замирида сексуал-шаҳвоний истак ётади, у юзага чиқишга йўл тополмагач, амалга ошмагач, кўнгил тубларида яшириниб, дардга, иллатга айланади деган хулосага келди. Фрейд нега аввалги шифокорлар шу нарсага эътибор беришмади экан? — деб ажабланди. Наҳотки улар шу нарсани англашмаган бўлса? Тиббиёт дарсликларида ҳам бу ҳақда ҳеч гап айтилмаган. Шунда Фрейд устозларининг сўзларидаги айрим ишораларни эслади. Устозларидан бири Хребак унга тугқаноқ дардига чалинган бемор жувонни даволашга топшираётганида ҳазил арашди: “Бир сирни айтмай, бу аёл турмуш қурганига 18 йил бўлса ҳам, қизлигича қолибди, куёви “ҳалигидақа экан”, деб қўйган эди. У яна қўполроқ ҳазил қилиб: “Бу аёлга шу соҳада ёрдамлашиб юборилса, савоб иш бўлур эди”, деди. Фрейднинг Париждаги устози Шарко ҳам бир руҳий касал ҳақида: “Ҳа, бу ерда қандайдир шаҳвоний сир бор!” — деган эди. Фрейд ҳайратланди: “Демак, устозлари бу нарсани билишган, эҳтимол, аввал ўтган буюк шифокорлар ҳам буни билганлар? Унда нечун бу ҳақда ҳеч гап айтишмаган?”

Кўп ўтмай, ёш шифокор бу ҳодисани нима учун сир тутишлари сабабини ўз бошидан кечган воқеалардан билиб олди. Фрейд илмий ахборот сифатида, хотиржамлик билан: “Асаб касалликлари шахсининг шаҳвоний истаклари ташқи ёки ички оламда қаттиқ қаршиликка учраб, юзага чиқа олмаганида вужудга келади” деган илк формуласини ёзганида ҳам қилувчи расмий фан вакиллари бундай шаҳвоний этиология (иллатнинг келиб чиқиш сабаблари)ни эътироф этмай, шовқин кўтаришди. Ҳатто, шу сирни очишга ёрдамлашган устози Брейер ҳам дарров руҳий таҳлилдан узоқлашди ва бундай ўзига хос Пандора сандиғи¹ни очишда

¹ Юнон асотирларида кўра, одамларга Прометейнинг ёрдам берганидан жаҳли чиққан Зевс Эпиматей деган қаҳрамон уйланмоқчи бўлган келинчак Пандорага жавоҳирлар қутиси деб бир сандиқ совға қилган. Бу сандиқда бало, офатлар яширинган экан. Прометей “Очма!” деб огоҳлантирса ҳам. Пандора сандиқни очганида, бало, офат, касалликлар ер юзига тарқалиб кетган — тарж.

Фрейдга ёрдам бергани учун афсусланди ҳам. 1900 йилда бундай таърифни жамият руҳан ва жисман кўтара олмасди. Фрейд шунга ишонч ҳосил қилдики, жамият “маданияти” (цивилизация) юксак маданий қадриятлар (санъат асарлари)ни бунёд этишга илҳом берувчи эротик майл, истакларни руҳий касаллик манбаи, деб эълон қилишдан кўра, ҳар қандай зарар кўришга (касалликни яширишга) рози бўлар экан. “Жамият жинсий майл, истакларнинг юзага чиқишини, асл мақсади-га етишини маданият учун катта хавф-хатар деб билади”, — деб ёзади Фрейд. Жамият бу ҳақда ошқора гапирилишини ёқтирмайди. Жамият жинсий истак, майлнинг куч-қудратини тан олгиси келмайди, ҳар бир шахсга бу дардлар тушунтирилишини истамайди. Жамият, аксинча, педагогика (тарбия) мақсадидан келиб чиқиб, шаҳвоният ҳақида индамасликни, ёшларни бу масаладан чалғитишни истайди. Шунинг учун ҳам руҳий таҳлилнинг илмий натижаларини жамият ёқтирмайди, уларни эстетик, тарбиявий жиҳатдан зарарли, инсоният учун хавfli деб билади. Шундай қилиб, Фрейд кашфиётининг биринчи қадамларидаёқ замонавий дунёқарашнинг қаршилигига учради. Фрейднинг шаънига шу мақтовни айтиш керакки, туғма ҳалоллиги туфайли, у жамиятнинг олишувга оид даъватини қабул қилди, соддадиллиги учун ўз курашини қийинлаштирди. Ахир, у янги илмий хулосаларини очиқ-ошкор айтмай, эҳтиёткорлик билан, гапни айлантириб, сал пардалаб, шоирона нафис сўзларни қўллаб, жинсий истак, майл (Libido — либидо) сўзи ўрнига эрос, ёки севги сўзларини қўлласа, бунчалар қаттиқ қаршиликка учрамас эди. Ҳар қандай ёлғон ва хас-пўшлашларни ёқтирмайдиган Фрейд эрос, севги ўрнига тўппа-тўғри нишонга урадиган қилиб, libido-кўнгилхушлик, шаҳват, жинсий майл сўзларини ишлатади. У ғоят ҳалоллиги туфайли, олмон мақолида айтилганидек, “мушукни мушук деб атайти”, шаҳват майллари ҳақида гап кетганда, география олими шаҳарлар ва тоғларнинг, ботаника олими гиёҳлар ва ўсимликларнинг номларини айтганидек, хотиржамлик билан “уят” сўзларни илмий маънода ишлатаверади. Ахлоқсиз, одобсиз деб бақирувчиларнинг сўзларини эшитмаслик учун қулоқларига пахта тиқиб олади ва тарихда биринчи марта инсоний истак, майлларни психо-геологик жиҳатдан изчил, ҳар томонлама тадқиқ қилади.

Онгли, бу дунё одами бўлган Фрейд инсоннинг кўнгли тубидаги ибтидоий севги (инстинктлари)ни тоғ остида ёнаётган оловли, оташин лава қатламига ўхшатади. Одам абадиятни, охиратни, руҳий ҳаётни олий неъмат деб билмайди, унга ташна эмас, у мана шу дунёдаги лаззат, роҳатларни кўр-кўрона ташналик билан истайди. Чексиз ҳузур-ҳаловатга интилиш ҳар қандай руҳий ҳаётнинг ибтидоси ва асосидир. Вужуд лаззатли таомга интилганидай, руҳ лаззатли ҳиссиёт, кечинмаларга интилади. Libido азалий лаззат, роҳатларни кўр-кўрона ташналик билан истайди. (Бу ерда Фрейд одам руҳидаги онгсиз, ибтидоий қатламни, Муҳаммад Ғаззолий айтган ҳайвоний руҳни назарда тутди — *тарж.*) Libido — азалий лаззат, роҳат-фароғатларга интилиш, руҳий ташналик одами ўртайтиди, куйдиради. Фрейд кашф этган сексуал фанда Libido дастлаб аниқ мазмун, маънога эга эмас, у истак, хоҳиш, жинсий майл шаклида юзага чиққач, тарқалиб кетади. Фрейднинг ижодий қондасига кўра, руҳий қувватни турли макон ё ҳодисаларга кўчириш мумкин. Меҳр гоҳ бир жазмандан иккинчи жазманга кўчиб ўтади. Вужуд ва руҳ ташналиги фақатгина эркак ва аёлнинг бир-бирига интилишидагина эмас, балки бошқа соҳаларда ҳам қондирилиши мумкин. Libido — ўқи таранг тортилган камонга ўхшайди, аммо ўқини қай тарафга отиш муайян руҳий ҳолат ва сабабларга боғлиқ. Тоғдан шарқираб оқиб тушаётган асов жилға ҳам қайси ҳовуз ё дарёга бориб қўшилиши номаълум бўлгани каби, Libido ҳам қаердадир ўзига маскан топганида тинчийди. У эркак ва аёлнинг нормал, табиий жинсий алоқаси билан ҳам, ёхуд санъатда бирор юксак асар бунёд этиш билан ҳам, илоҳиётда бирор муножот ё каромат билан якунланиши ҳам мумкин. Libido ўзига табиий ва яхши йўл тополмаганида эгри йўлга кириб кетиши, қутилмаганида сексуал соҳадан ўзга соҳаларга кўчиб ўтиши, вужуд ташналиги сон-саноксиз кўчишлардан сўнг хунук ишларга (масалан, қонга) ташналикка айланиши мумкин. Шуниси қизиқки, ўзи шаклсиз бўлган бу нарса ибтидоий ҳайвон ҳирсдан, то инсон руҳининг энг нафис кўринишларигача — турли қиёфаларда юзага чиқа-

ди. Аммо, энг тубан шаклларида ҳам, энг оддий кўринишларида ҳам эгасига, албатта чексиз ҳузур-ҳаловат бағишлайди.

Фрейднинг бундай қайта кўриб чиқишидан сўнг жинсий масалага қарашлар мутлақо ўзгариб кетди. Вужудга хос ва руҳий қувватнинг турли кўринишларида бўлишидан беҳабар эски психология фанининг назарида, сексуал соҳа одамнинг фақат жинсий аъзоларига алоқадор ва шу сабабли нозик ва ноҳалол соҳа деб унга эътибор берилмасди. Фрейд сексуаллик тушунчасини фақат жинсий фаолиятдан ёки тубан руҳий-физиологик жараёндангина иборат эмаслигини исботлаб, бу ҳақдаги тасаввурларни чексиз кенгайтирди. Бир вақтлар Нитсше: Инсоннинг сексуаллик даражаси ва табиати унинг бутун моҳиятида, унинг руҳий чўққилларида ҳам акс этади деган эди. Нитшенинг бу ғоясини Фрейд биологик ҳақиқат даражасига етказиб исботлади. У сон-саноқсиз мисоллар билан инсонни таранглаштирувчи бу шиддатли қувват сирли теранликларда яшириниб, ўн-йигирма йиллар давомида турли истак-хоҳишлар, майлларга айланиб, такрор ва такрор ўзини намоён қилишини кашф этди.

Шундай қилиб, руҳий таҳлил устаси биладики, руҳий олами меъёридагидан бошқачароқ бўлган, эзгин, тушкун, асабий, тажанг, ғалатиноқ фикрга ёпишиб олган одамни кўрса, ишонч билан айтиш мумкинки, бу одамнинг сексуал, шахвоний табиати бошқачароқдир ёки меъёридан ошган, иллатли, дарддидир. Теран руҳшунослик таҳлил давомида бундай беморни аста-секин бир замонлар хатога йўл қўйган ҳолатига қайтариб, касаллик сабабини билиб, аниқ диагноз — ташҳис қўйиши мумкин.

Зигмунд Фрейднинг мана шу янгича ташҳис усули кутилмаган кашфиётларга олиб келади. У дастлабки руҳий таҳлил натижаларидаёқ неврозга — асабийликка учраган руҳий беморнинг дарди анча йиллар аввалги, ҳатто ёшлик, ўсмирлик, болалик йилларига бориб тақалишини аниқлади. Болалик чоғларидаёқ инсон руҳига қаттиқ таъсир қилган ҳолатлар ҳеч қачон ўчиб кетмаслиги маълум бўлди. “Ҳеч ким ёшликдаги илк таассуротларини хотирадан ўчириб юборолмайди” (Гёте). Фрейд ҳар бир беморни текширганда дастлаб яқинроқ йиллардан бошлаб, сўнг олис ёшлик, болалик йилларга ўтади. У вақтларда Фрейд инсон балоғатга етмаган, ўспиринлик ва болалик чоғларида жинсий-сексуал вужудларга дуч келмайди, деб ўйлар эди. Ўша чоғларда унинг фикрича, инсон муаммуларида уйқуда эканлигида ташқарига чиқишга интиладиган лаззатли, соғинчли ҳаёт шарбатлари ҳақида бола ҳеч қандай тасаввурга эга эмас, деб ўйларди. Шу тариқа, илк тадқиқотларида Фрейд беморнинг балоғат ёшида тўхтаб қолган эди. Кейинроқ, Фрейд бу фикрларини ўзгартирди.

Баъзи беморларнинг ғаройиб иқрорлари асосида Фрейд кўп ўтмай, руҳий таҳлил воситасида одам жуда ёшлик, болалик чоғларидан, алмисоқдан қолган сексуал кечинмаларни ҳис этишини аниқлади. Беморларнинг аниқ-тиниқ таассуротларига қараб, Фрейд инсон болалик чоғларидаёқ жинсий майлга ёки шу ҳақда муайян тасаввурларга эга бўлишини билиб олди. У энагалар ва мактаб муаллимлари болаларнинг илк жинсий майллари ҳақида гапириб беришлари мумкинлигини эслади.

Фрейд ўзи кашф этган онгли ва англалмаган руҳий ҳаёт ҳақидаги кашфиётдан келиб чиқиб, яна бошқа англикни кашф этди. Жинсий онг балоғат ёшида бирданига, тўсатдан пайдо бўлиб қолмайди. Аммо эндигина балоғат ёшига қадам қўйган одамда жинсий сезги (инстинкт) уйғонади. Халқ тилидаги уйғонади сўзи мазкур ҳодисани барча психолог-руҳшунослардан кўра минг бор аниқроқ тушунтира олади. Демак, бола вужудида жинсий сезги мудраб ётган, яширин ҳолатда мавжуд экан. Гўдакнинг оёқчаларида юриш қобилияти, маъноли-маъносиз қийқириқларда гапириш қобилияти салоҳият сифатида мавжуд бўлганидек, бола ўзининг жинсий қобилияти борлигини ҳис этади, аммо бу нима эканини ҳали тушуниб етмайди.

Шундан сўнг Фрейд бу кашфиётдан ўзи ҳам қўрқиб кетган бўлса керак. Мен шундай деб тахмин қиламан. Негаки бу кашфиёт шу вақтгача гўдаклик даврининг беғуборлиги, самимилиги, покизалиги ҳақидаги азалий тасаввурларни чиппақка чиқарар эди-да! Наҳотки, гулдай нозик, барчага жилмайиб, маъсум боқадиган, фа-

риштадай пок гўдақларда, чақалоқларда ҳам жинсий алоқа истаги, ҳирси бўлса?! Ахир бола вужудида бундай ҳирс бўлиши учун унинг вужуди янги авлодни давом эттирувчи, яъни болаларни туғдирадиган қувватга эга бўлиши керак-ку? Буни тасаввур қилишнинг ўзи бемаънилик эмасми? “Мабодо гўдақ болада жинсий истак, майл бўлса, бу айниган боладир”. 1900 йилда мазкур формулани илмий жиҳатдан тўғри деб эълон қилиш учун тентак ёхуд жонидан тўйган одам бўлиш керак эди. Аммо Фрейд бу фикрни эълон қилди.

Руҳшунос олимнинг толмас ақли ишончли заминни топгач, унинг остида нелар борлигини билиш учун номаълум чуқурликларга кира бошлади. Фрейд ўзи ҳам ғоят ажабланган ҳолда аниқладикки, одам вужудининг энг кўп, универсал *libido* ҳар томонлама роҳатланишга ҳирс қўйган чоғи — энг онгсиз пайти, чақалоқлик давридир. Худди шу даврда, унинг онгига ахлоқ-одобнинг заррача ёруғлиги кириб улгурмаган, боланинг ибтидоий истак майлларига ҳеч нарса тўсқинлик қилмаган (соддароқ айтганда, у ҳали уялишни билмаган) бўлади. Мана шу жажжи мавжудот-чақалоқда жинсий майл, роҳатланишга интилишнинг энг авж даврини кўрамыз: у тиним билмай, ўз бармоқларини ҳам, онасининг кўкрагини ҳам тинимсиз эмаверади, теварак-атрофида қўлига нима илинса мазали деб ўйлаб оғзига солаверади, ҳатто ўзининг ахлагини ҳам титкилаб, ўйнамоқчи бўлади. Бу жажжи чақалоқ онгида меники ва сеники (ёки уники) деган тушунчалар йўқ, у борлиқни меники деб ўйлаб оғзига тикаверади. (Бу вақтни Фрейд сўриш даври деб атайдиган.)

Мана шу чақалоқлик даврида бола уятни билмайди, ўз чўчоғини ҳам ўйнаб роҳатланишга ҳалақит берадиган барча тўсиқларга ашаддий норозилик билдиради (биғиллаб йиғлайди). Ҳали ўз “мени”ни ҳам англамаган мана шу вужуд бутун оламни лаззат, роҳат манбаи деб билади.

Аммо, бу авто-эротик давр узоқ давом этмайди. Гўдак тез орада ҳамма нарса ўзиники эмаслигини, барча истакларини қондириш яхши эмаслигини турли тақиқлардан ва ножўя ҳаракати учун еган калтақларидан сеза бошлайди. Унга пастки аъзоларни яланғочлашга, ифлос нарсаларни ушлаш ва титкилаб ўйнашга рухсат бермайдилар. Маданий муҳит бу “ёввойи”га илк маданият сабоқларини беради, одоб-ахлоқ меъёрларини оз-оздан ўргата бошлайди, унда ижтимоий-эстетик виждон куртакларини парвариш қилади, нима яхши ва нима ёмонлигини бола ана шу виждон деган торозу билан тортиб, аниқлай бошлайди. Мана шу ахлоқий онг, уят туйғулари пайдо бўлиши билан “жажжи Одам Ато”, кўнгли тусаган нарсасини қиладиган “масъулиятсизлик жаннати”дан қувиб чиқарилади.

Аммо бу тақиқлар билан ўсаётган болада азалий роҳатланиш истаклари йўқолиб кетмайди, бу уятли истак, майллар номаълум чуқур қатламларга кириб кетади. Кейинчалик, ёши улғайганда ҳам (ўзи истамаган ҳолда) ўша олис болаликдаги лаззатли, тақиқланган ҳиссиётларни эслаб қолади. Баъзиларда болаликдаги жинсий истак, майл ўз баданига қаратилган (нарциссизм деб аталадиган бу руҳий касалликда одам ўз баданига қараб, уни силаб-сийпаб роҳатланади). Қадимги юнон асотирларда қиз боланинг ишқини рад этиб, фақат сувдаги ўз аксини севиб, ўзига оро берувчи йигитни Тангри Нарцисс (Наргис) гулига айлантириб қўяди. (Касаллик номи шундан келиб чиққан — *тарж.*) Бундай хавфли иллатга учраган одам унчалик қизиқмасдан, фақат ўзи билан ўзи овора бўлиб қолади. Ёш бола ўсиб, улғая борган сари мана шу ибтидоий, фазовий (чексиз) истак, майлларининг авто-эротик, пан-эротик (ўзига ва оламга фақат шаҳват билан қараш — *тарж.*) даври билан жинсий балоғат ёшига етган чоғлари оралиғидаги давр умр шомига, айиқларнинг қиш уйқусига ўхшайди. Мана шу оралиқ, мавҳумот даврида жинсий қувват, шаҳват шарбатлари йиғилиб, кучайиб, бирор онгли мақсадни танлаб, юзага чиқишга тайёрланади.

Бола йигитлик фаслига, шаҳват билан безалган балоғат ёшига етганида, “ухлаб ётган айиқ” — либидо уйғонади ва яна ўзини қаергадир қўйишга йўл ахтарди ва бу қувват табиатнинг қудратли амр-фармони билан, табиий равишда авлодини давом эттириш, фарзандлар кўриш йўлини танлайди. Жинсий балоғат ёшидаги йигитлар ва қизлар баданларида юз берадиган ўзгаришлардан уларни табиат қан-

дайди (яхши) мақсад учун тайёрлаётганини сеза бошлайдилар. Бу мақсад табиий равишда алоқага тааллуқлидир.

Тақдирнинг пинҳоний ва азалий ҳукми — башарият авлодларининг ҳаёти узилмасдан давом этиши учун, ҳар бир инсон бу азалий вазифасини табиий бажариши — жинсий алоқа орқали ўз уруғ-авлодларини давом эттириши зарур. Энди бу иш болаликдаги ўйин эмас, балки инсоннинг келгуси тақдирини ҳал этувчи (оила) фаолиятга бўйсундирилади. Агар ҳар бир шахс, ҳар бир эркак ва аёл ўзаро қовушиш орқали ана шу табиат ҳукмини адо этишга интилса, инсон (жисмоний ва руҳий) лаззатни қачонлардир ўрганиб қолган ғайрича, ғалати истак-хоҳишини қондириш йўли билан эмас, балки уйланиш, қовушиш йўлини танласа, демак у табиий, инсоний бурчини бажариш йўлидан боради.

Барча инсон авлодлари мана шу “икки босқичли” (болаликдаги онгсиз жинсий истак, майллар ва йнгитлик, қизликдаги анланган жинсий истак, майллар — тарж.) жинсий балоғат йўли миллион-миллион, лак-лак одамларнинг табиий тараққиёт йўлидир. Ҳар бир ақл ҳушли инсон жинсий балоғатни шу тарзда авлодларининг табиий давом этишига хизмат қилиш деб тушунадилар. Аммо, камдан-кам учрайдиган баъзи ҳолларда инсонда мана шу тўғри ва табиий йўлдан оғиб, нотўғри йўлга кирган лаҳзалар бўладики, бу нарса одамни руҳий касалликларга мубтало қилади (асабшунос шифокор невропатолог ва психиатрни худди шу нотабиий ҳоллар қизиқтиради). Баъзи одамлар ҳузур-ҳаловатни, лаззатни барча қатори табиий йўл билан эмас, балки, аллақандай, кўнгли тусаган, болалик чоғларидан ўрганиб қолган хато (гоҳо жиноят ҳисобланадиган) йўллар билан олишни истайдилар. Бундай одамлар қачонлардир бир-икки марта ана шу ғайритабиий ҳолда лаззат олишга кўникиб қолиб, доимо шу ҳолатни қайтаришни кўнгиллари кўмсайверади. Баъзилар болалик чоғларидаги ана шунақа ғалати одатидан умр бўйи қутилолмай, барча соғлом одамлар қатори лаззатланишни истамай, бошқача, (ғайритабиий ва ғайриахлоқий йўл билан) лаззат олишни истайверадилар. Жан Жак Руссо (буюк француз маърифатчиси) ўзининг камчиликларини ҳам аямасдан, ошкора ёзган “Дил изҳори”да айтишича, у болалик чоғларида гўзал мураббиясини пинҳоний севиб, уни кўришдан, шўхлик қилиб (ёпишганида), мураббияси уни дарра билан уришидан завқланар, роҳатланар экан. Машҳур файласуф, мутафаккир кейинчалик, балоғатга етганида ҳам жинсий алоқа вақтида аёл уни уриб туришидан лаззатланадиган бўлиб қолган, аёл уриб турмаса, эркаклик вазифасини бажаролмай қолар экан. Мана шу каби одамлар илм-фан нуқтаи назаридан қаралганда руҳий касал ёки жиноятчи эмас, балки болаликдаги одатидан сира қутулолмаётган бахтсиз одамлардир.

Бундай одамларнинг ана шунақа одатларини қонунлар билан ҳам, ахлоқ-одобга чақириб, панд-насиҳат қилиш билан ҳам ўзгартириш қийин. Фрейд кашф этган теран руҳшунослик таклифига кўра, бундай одамларга ўзларининг дарди нимада-ю руҳий азоб, изтиробларининг сабабчиси нима эканлигини аниқ-равшан кўрсатиб, “айби”га иқроқ қилиш, бўйнига қўйиш зарур.

Зигмунд Фрейд фикрича, бундай касалликларга ёппасига бир хил ташҳис (диагноз) қўйиб, бир хил усулда даволаб бўлмайди. Улардан ҳар бирининг дардини алоҳида аниқлаб, давосини ҳам ўзгача йўл билан топиш зарур. Шунга қарамай, жинсий майлларга алоқадор бундай касалликларни бир неча хил тоифаларга, туркумларга бўлиб, турларини аниқлаш мумкин. Руҳий дардларнинг Эдип комплекси (касаллиги) деб аталувчи ва бошқа турларини аниқлаш, ажратиш, фарқлаш учун Фрейд узоқ йиллар жуда кўп куч-ғайрат сарфлади. Ана шулар орасида Эдип касаллигини кашф этгани учун Фрейд жуда кўп ҳамкасбларининг ва жамоатчиликнинг ҳужумларига учради. Ўз даврида жуда катта жанжал, шов-шувларни кўзғатган Эдип касаллигининг нега шундай номланиши сабабини икки оғиз, мухтасар қилиб эслатиб ўтамиз. Қадимги юнон мифи, афсона-асотирга кўра, Эдип (ўзи билмаган ҳолда) отасини ўлдириб, онасига уйланади. Эдип касаллигига учраган одам ҳам шунга ўхшаб кетади. Бу нарса ҳозирги замонда ваҳшийлик ҳисобланади. Аммо Фрейднинг фикрича, ҳар бир инсон чақалоқлигида, гўдаклигидаёқ онасидан лаззат, роҳат олиб, уни отасидан қизғанади. Онага меҳр, севги билан ва отага рақиблик кўзи билан, рашк қилиб қараш кўпчилик болаларга хос одатдир. (Ша-

рқона табиатли одамлар болаликдан отасига меҳр-муҳаббат билан қарайди — тарж.) Фрейд бу касалликни керагидан ортиқча баҳолаб, ўз таълимоти устунларидан бири, дейди.

Фақат Эдип касаллиги эмас, бошқа кўп ваҳшиёна одатлар, инсониятнинг болалиги, ёввойилик замонларини эслатувчи, инсоният маданиятсизлик деб, аллақачон қоралаб, улоқтирган ярамас одатлар — қотилликка, хунрезликка ташналик, оналар ёки фарзандлар номусига тажовуз қилиш, зўрлаш, ғорат қилиш каби ваҳшийлик даврларидан қолган иллатли одатлар ҳар бир инсон ҳаётида болаликдан то камол топгунга қадар қайтадан бошланиб, сўнг маданийлашув босқичларини ўтиши мумкин экан. Барчамизда онгсиз равишда ана шу ваҳшиёна истак, майлларнинг асоратлари сақланиб қолган бўлади. Бундай асоратлар баъзи одамларда кутилмаганда яна юзага чиқиб, яширин жиноятларга етаклаши мумкин. Бизни ёввойилик, ваҳшийлик даврларига қайтарувчи бундай ярамас истак, майллардан (бахиллик, очкўзлик, бировларнинг ҳақини ейиш, номусига ва мол-мулкига тажовуз қилиш, порахўрлик, қотиллик каби ваҳшиёна инстинктлар — истак, майллардан ҳам — тарж.) кутулиш жуда-жуда мушкулдир. Ҳар бир инсонда гўдаклик чоғларидаёқ бундай ваҳшиёна истак, майллар яна туғилиб, ривожланиб, кейинроқ (онги, маданияти ўсганида) йўқолиши мумкин. Баъзи (иродасиз) одамларда эса ана шунақа ваҳшиёна ёввойиларча одатлар ёши улғайганида ҳам йўқолмай, онг ости тубларида сақланиб қолаверади.

Маданийлашган, онги ўсган инсонлар гўдакликдан ўтиб келган шунақа шахвоний инстинкт (майл) ларни йўқотишга қанчалик уринса ҳам, ана шу қудратли кучни юксак маънавий-ахлоқий асарлар, қадриятлар бунёд этиш ўзанига буриб юборсалар ҳам, улардан батамом кутулишлари мушкулдир.

Рухшунос олимнинг душманлари Фрейднинг маълум маънода инсониятнинг маданият (цивилизация) сари минг йиллар давомидаги уринишларини йўққа чиқарувчи бундай ваҳшийлик, либидонинг чексиз, энгилмас қудрати ҳақидаги бу фикрини жўнлаштириб, унинг жинсий истак, майллар ҳақидаги таълимотини бир ёқлама пансексуализм, деб атадилар. Улар Фрейд психолог сифатида жинсий истак, майлларни инсон руҳий оламида ҳал қилувчи аҳамиятга эга деб, ошиқча баҳо бериб юборган, шифокор сифатида эса, ҳар қандай руҳий айнишларнинг сабабини фақат жинсий соҳадан излаб, ўша дардга даво топилса, руҳий касал тузалади деб, бир ёқлама қаралмоқда, дея даъво қилганлар.

Менимча, бу гапларда жон ҳам бор, аммо қисман ноҳақлик ҳам бор. Чунки, Фрейд ҳеч қачон жинсий майлни инсоннинг бутун руҳий оламининг асоси демаган. Фрейдга аёнки, ҳаётдаги ҳар қандай таранглашув ва ҳар қандай ҳаракат қилишликка учрашдан ва ана шунга қарши курашдан келиб чиқади. Шунинг учун Фрейд аввалбошданоқ назарий жиҳатдан libidога марказдан қочма куч бўлган бошқа ибтидоий майл (инстинкт)ларни қарши қўйди. Нотабий, ваҳшиёна инстинкт асири бўлиб қолган одам фарзанд кўриш, яратишни эмас, балки йўқотишни, ижод қилишни эмас, вайрон қилишни ўйлайди. Фрейднинг фикрича, инсон libido талаб қилган лаззатпарастлик майлини бошқа, ижодий, бунёдкорлик ишларига ҳам сарфлаши мумкин.

Аммо Фрейднинг душманлари бошқа бир нарсада ҳақлидир. У инсон “мен”ининг бошқа табиий майллари оламини сексуал майлларни ёритганидек равшан тасаввур қилолмади ва ўшандай аниқлик билан ёритиб беролмади. Эҳтимол Фрейд ўз ижодида ва шифокорлик амалиётида чиндан ҳам сексуал-шаҳватпарастлик соҳасига керагидан зиёд эътибор бергандир? Аммо илмий доиралар ва жамоатчилик бу соҳани умуман тан олмай, яшириб келгани учун Фрейд онгли равишда, атайлаб шу соҳага катта эътиборини қаратганлиги ҳам ўзини оқлайди. Бу соҳага замондошларнинг эътиборини қаратиш ниятида эҳтимол, у атайин муболағага йўл қўйгандир? Бу иши билан олим мана шу номаълум бўлиб келган муаммога доир баҳсларни бошлаб берди.

Аслида катта шов-шув қўзғатган шаҳват, лаззатпарастлик масаласи кўтарилган вақтдан сўнг ўтган 25 йил ичида инсоният олами аввалгидан ахлоқсизроқ, бузқроқ бўлиб қолгани йўқ. Аксинча, шу соҳадаги яширин дардларидан ташвиш-

ланиб юрган кишилар бу дарддан қутулиш мумкинлигини англаб, хотиржамроқ яшай бошладилар. Одамлар сохта уятчанликдан қутулиб, ўз вужудининг эҳтиёжлари, жинсий майллари ҳақида ошкора фикр юритадиган бўлиб қолдилар. Инсониятнинг бир авлоди шахсий майллари муаммоларини яширмаслик, уни онгли равишда ҳал этишни мактабларда ҳам ўргана бошлади. Эндиликда янги авлод бу хавфли ва сирли муаммо одамни руҳий тушкунликка солиши мумкинлигини тушуниб етди.

Риёкорликдан қутулишга йўл топган янги, эркинроқ ахлоқ мезонларига кўра, келгусида одамлар орасидаги жинсий, шаҳвоний алоқалар ҳам аввалгидан дўстонароқ, ихтиёрий ва инсонийроқ бўлишига замин тайёрлади. Мана шу жасур ва ҳурфикрли инсон туфайли оғир дардни яшириб, маразга айлантиришларга, яширин жиноятларга, бузғунчиликка хизмат қилган эскича ахлоқ ўрнига жинсий, шаҳвоний майлларга табиий ва оқилона қаровчи, янги, ошкора ахлоқ мезонлари юзга келди. Ҳаётда кўпинча шундай бўлади: бутун бир авлод ахлоқидаги эркинликка бир одамнинг ички олами ҳурлиги туфайли эришилади. Ҳар қандай янги фан аввал бир олимнинг хаёлида куртак ёзади, сўнг бошқаларнинг онги ва билимларини ўзгартириб юборadi.

КУНБОТАР УФҚЛАРИ

Ҳар қандай мушоҳада кузатишга айланади, ҳар қандай кузатиш равшан тасаввурга айланади, ҳар қандай равшан тасаввур нарсалар ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни аниқлашга хизмат қилади. Зотан, биз ҳар гал оламга диққат-эътибор билан қараётганимизда назарий фикр юритамиз.

В. ГЁТЕ

Куз — ҳосиллар етиладиган фасл. Тиниқ ва мусаффо осмон ёстидаги ҳосили ўриб олиниб, ғарамлар қилиб қўйилган, тинч, осуда далалар манзараси кўз олдимизга келади. Етмиш ёшли Фрейд оғир меҳнатлар сўнггида тин олиб, ўтган умрига қайрилиб боқар экан, ҳайратомуз манзараларни кўради: ёш асабшунос шифокор ўз соҳаси муаммоларидан бири — истерия (ўзини тутолмаслик, асабийлашув) нинг келиб чиқиш сабабларини чуқур текшираётганида, қудуқ тубида ўзи кутмаган бошқа масалани кўриб қолади, онгдан узоқ, ғайри ихтиёрий майллар муаммосига дуч келади.

Фрейд бу муаммога қаттиқ ёпишиб олди, чунки у мана шу муаммо кўзгусини руҳий оламнинг қайси туйнукларига қаратса, сеҳрли ойнадек, ўша ердаги қоронғуликларни ёритиб юборар эди. Тақдир ўзига насиб этган онгдан узоқ руҳият талқинларини қурол қилиб олган Фрейд аста-секин, босқичма-босқич, янада юқори-роқ ва янада кенгроқ кўламли марраларни ишғол қилиб борди. Леонардо да Винчи ибораси билан айтганда, ҳар бир доира бошқа бир доира билан туташган, мана шу доираларнинг ҳар бирида руҳий ҳаётнинг яхлит манзараси кўрина бошлайди. Фрейд асабшунослик фанидан психоанализ (руҳий таҳлилга) ўтди, ундан тушлар таъбирига йўл очилди, ундан сексуаллик — шаҳват назариялари соҳасига кириб борди. У тадқиқотлари давомида янги-янги фанлар келиб чиқаётганини кўрди, бу фанларнинг ҳар бири янгича ёндашувни талаб қиларди. Фрейднинг илмий тадқиқотлари туфайли педагогика, динлар тарихи, мифология, поэзия — бадиият олами ва санъатнинг барча турлари янги кашфиётлар билан бойиди. Табаррук ёшдаги бу отахон ўзи билмаган ҳолда очган кашфиётлари уни қандай олисларга олиб бориб қўйганидан ўзи ҳам лолу ҳайрон эди. Ҳазрати Мусо тоғ чўққисиди (Тангри билан) мулоқот қилганидек, Фрейд ҳам баландликда туриб, ўз фикрларининг уруғларини сепиш учун янги-янги далаларни кўра бошлади.

Мана шу зукко ақл-идрок соҳиби эллик йил (илм-фан майдонларини эгаллаш учун) муттасил жанглар қилди. Бу жангларда у сон-саноқсиз ўлжаларни қўлга киритди. Бул зотнинг руҳий ҳаётнинг барча соҳаларида кўрсатган жасоратларини, на-

қадар кўп муаммоларни аниқлаб, фараз ва башорат қилиб, мушоҳада этиб, инсониятга нақадар кўп соҳаларда ёрдамлашганини ким ўлчаб бера олади? Ўз ҳаётининг кунботарида бу киши энди бир оз дам олса бўларди, янада қийинроқ, масъулиятлироқ муаммоларга ўзини урмаса бўларди. Шу ҳолатида ҳам унинг басират нигоҳи (Алишер Навоий қалб кўзини шундай атайди — *таржс.*) оламнинг барча манзараларини кўра олади.

Ким тубсиз жарликларни текширишга қизиқиб кетса, охири юксакликларга ҳам қарай олади. Узоқ йиллар руҳшунос сифатида инсон кўнгли сирларини ўрганган одам эндиликда файласуф сифатида ўзини қийнаган саволларга жавоб излайди. Айрим-айрим одамларнинг кўнгил сирларини ўрганиб чиққан одам эндиликда жамият ҳаётининг маъноси ва моҳиятини англашга, бутун замонни руҳий таҳлил этишга журъёт қилади.

У (руҳшуносликни аниқ фан даражасига кўтариб — *таржс.*) ҳар қанақа назарий умумлашмаларга қарши эди. Бунинг сабабини Фрейд ўз кундаликларида бундай изоҳлайди: “Авваллари мен ҳали аниқланмаган, гумонли, шубҳали фикрларни сира қабул қилмас эдим. Чунки у пайтларда олдинда, шоир айтгандай, бир дунё вақт бор эди. Энди аҳвол ўзгарди, вақтим энди жуда кам қолди, энди бирор хулоса ёки ғояни тажрибада (узоқ вақт) синаб кўриш учун имконият йўқ. Энди олдинда бирор янгилликни кўрсам, уни (тажриба билан) асослаш мумкинлигига ишончим комил эмас”. Шу аҳволда Фрейд ўз олдида нақадар қийин ва қалтис вазифа қўйганини ҳам тушунар эди. Унинг сўнги асарлари — “Бир саробнинг келажак-ги”, “Маданият ташвиши”, аввалгидек пурмазмун эмас, аммо шоирона руҳдодир. Бу асарларда у жиддий таҳлил устаси эмас, балки санъаткор, ижодкор ва инсон сифатида кўринади.

Энди бу одам инсониятга ғамгин нигоҳ билан қарайди, у бениҳоя кўп одамларнинг ғам, кулфатларини кўравериб тушкунликка тушган. Ярим аср давомида унинг қошига сон-саноқсиз беморлар, эзилган, қийналган, ёруғлик кўрмаган, ҳушидан айрилган одамлар ўз ғам-андуҳлари, ташвишлари, қайғулари, азоблари, оғриқлари билан, мушкул савдолари билан келиб, зорланишар, мадад сўрашар эди. Бу оғир заҳматлар исканжасида яшаган шифокор умрида бошқача одамларни — бахтиёр, хушчақчақ, очик чеҳрали, беғам, беташвиш, софдил, олижаноб, саҳоватли, ҳаётдан мамнун одамларни деярли кўрмади.

Фрейд ярим аср давомида шифокорлик қилиб, бутун инсониятнинг хаста бўлиб қолгани, турли дардларга чалинганини пайқамаслиги мумкин эмас эди. У жамият дардларига аввал бошданоқ “Бир одам ҳам инсоният, ҳам ҳаётнинг дард, кулфатларига чидаши осон эмас”, деб ташҳис қўйди.

Бу сўзлар замирида нақадар тушкунлик, умидсизлик бор, бу сўзлар шифокор хулосасидан кўра, кўнгли вайрон одамнинг оғир хўрсинишига ўхшайди. Фрейд ўз олдида қўйган маданий-биологик вазифасига кўра, борлиқ оламга руҳий шифокор-психиатр нигоҳи билан қараб, руҳий таҳлил йўли билан, замонамиз маданияти ачинарли, аянчли, қайғули аҳволда эканлигини аниқлади. Аммо, бу ғалати-ку? Инсоният фан-техника соҳасида инсон зотини юксакларга кўтарган, аввалгиларнинг тушига ҳам кирмаган кашфиётлар очилган даврда наҳотки инсон кўнглида осойишталик ва хотиржамлик йўқ? Одам Ато замонидан бери одамлар сон-саноқсиз билимлар билан қуролланиб, куч-қудратга — Худога “яқинлашган” замонда, олис қитъалараро симсиз алоқа ўрнатилган, телескопда сон-саноқсиз юлдузлар ҳаракати, заррабин ойнасидаги бир томчи сувда уммонлар акс этиб турган, граммафонда инсон овози абадийлик касб этган, тайёрада осмон забт этилган замонда нечун одамлар безовта, нотинч, доимий ташвишда яшайди? Нима учун фан-техниканинг бу улуғвор зафарлари инсон кўнгли тубларидаги “Мен”ни, ўзлигини хурсанд қилолмайди, унга бахт ато этолмайди? Фрейд ўзини Худога тенглаштирган бу инсонларни “майиб-мажруҳ маъбудлар” деб, аччиқ киноя қилади. Инсон кўнглидаги бу безовталик, тушкунлик, эзгинлик, руҳий мажруҳликнинг илдиэлари қаерда? — деб Фрейд кўнглидаги ўйларини баралла айтади. Шундай қилиб, у, ҳозирги башариятнинг руҳий касаллиги сабабларини худди бир одамнинг касаллигини текширгандай иш кўради.

Одатда Фрейд ҳар қандай руҳий таҳлилни беморнинг ўтмишини ўрганишдан бошлайди. Инсоният ҳайвонот оламидан ҳали узоқлашмаган ибтидоий босқичларида ҳамма жиҳатлардан эркинликда яшар, барча истакларига ҳеч ким қаршилик қилмас, ахлоқ-одобга риоя қилишга чақирувчи, ёмон қилиқларини тақиқловчи қондалар йўқ эди. У вақтларда одамлар ваҳшийлар одатига кўра: бир-бирини ўлдириб, бир-бирини еб қон тўкиб, сексуал, шаҳвоний истакларини ҳам истаганича қондириб яшайверар эдилар. Айрим-айрим яшаётган ёввойи одамлар бир гуруҳга, қабилага бирлашганларидан сўнг аёллар ва эркалар алоқалари ва бошқа истак, майллар ҳам тартибга солиниб, уларнинг ёввойича йўлига тўсиқлар қўйила бошланди. Шу зайлда инсоний жамиятга хос ҳуқуқий битим, шартнома, урф-одат пайдо бўлади. Ҳар қандай ижтимоий тузум инсонларнинг табиий ҳуқуқларини чега-ралайди.

Инсоннинг ёввойи истак, майллари бу тўсиқларга учраб, юзага чиқа олмагач, онгнинг номаълум қатламларига кириб яширинади. Инсоннинг табиий “Мен”ини назорат қилувчи олий “Мен”и вужудга келди. Бу олий “Мен”, виждон, дин (диёнат), маданият ва тараққиёт туфайли, одамларнинг табиий истакларини юзага чиқаришга интилувчи жуда катта куч-қувватни, эндиликда ўзаро ҳамкорликда бажариладиган ижодий фаолиятга инсонларнинг ақлий, ахлоқий, бадиий, техникавий қобилиятларини чексиз кучайтиришга йўналтирди. Инсоният маданиятига кирувчи фан-техника яшинни, бўронни, изғирин совуқни, сув, ҳаво, оловни бўйсундирди. Инсоният жамияти қадам-бақадам ўз илмий-ижодий қудратини ошириб, осмонни, денгиз, уммож тубларини, деярли барча билимларни эгаллайди.

Бундан 150 йил аввал Жан Жак Руссо “Дижон академияси” кўрик танловига “Илм-фанлар тараққиёти инсон ахлоқ-одобини яхшилашга хизмат қиладими?” деб мураккаб саволни ўртага қўйган эди. Руссо каби энди Фрейд ҳам “Нима учун инсоният шунчалик куч-қудратга эга бўлса ҳам ўзини бахтлироқ, хурсандроқ ҳис этмаяпти?” — деган саволни ўртага ташлади. Тараққиётнинг мана шу ғалабаларидан кейин ҳам нима учун инсоннинг чинакам “Мен”и (ўзлиги) энгилроқ, эркинроқ, маънан бойроқ яшамаяпти?

Мана шу мушкул саволга Фрейднинг ўзи ачиқ ва шафқатсиз жавоб топди: тараққиётнинг жуда кўп муваффақиятларини инсоният осонлик билан қўлга киритмади: шу маданиятни деб инсон ўзининг жуда кўп табиий истак-майилларини қурбон қилди. Одатда, кўпчиликнинг бахти учун айрим айрим одамлар ўз бахтини фидо қилиши зарур. (Фрейд эса доимо айрим шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қиладди. — муал.) Умуминсоният цивилизацияси деб, ҳар бир инсон ўзининг жуда кўп эркин истак, майлларидан, самимиятидан, ҳис-ғуйғулари эркинлигидан айрилди. Ижтимоий чеклашлар (жамият қонунлари) инсон ҳиссиётларини ўлдира бошлади. Санъат, фан, техника, ҳокимият инсоннинг табиий истакларини йўққа чиқаради.

Фрейд таълимотига кўра, инсон қон томирларининг нозик толаларида ўша қадимий даврдан қолган ибтидоий, ёввойиларга хос (онага яқинлик, отага душманлик, шаҳвониятга ўчлик каби) истак, майлларнинг асоратлари сақланиб қолган бўлиши мумкин. Замонавий, олий ахлоқий маданиятга даъвогар бўлган ҳар биримизда ҳам гоҳи-гоҳида ибтидоий замонлардаги ёввойиларга хос истак майллар уйғониб, ғимирлаб қолади. Ҳар бир инсон улғайиб вояга етгунича, гўё қадимий инсоният босиб ўтган йўлларни қайтадан босиб ўтиши ва маданиятни ўзлаштиришига тўғри келади. Гоҳи пайтларда бизнинг ахлоқий “Мен”имиз (шахсиятимиз) ҳеч қандай тақиқлар бўлмаган ибтидоий замонларга жуда-жуда қайтгиси келиб қолади. Ҳиссиётларимиз мезон тарозиси паллалари гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга оғиб туради. Ҳар бир инсон кўнглининг тубларида “Мени жамият маданиятли қилман” деб энг зарур, табиий ҳиссиётларни тортиб олиб, камбағал, гадо бир “онгли” махлуққа айлантириб қўймадимикин?” — деб гумон қилади.

Инсон кўнглини мангу кемираётган мана шу зиддият қачонлардир ҳал этиладиган замонлар келадимикин? Ҳеч бир қалтис масаладан қўрқмайдиган даҳо Фрейд учун бу жуда ҳам хавфли саволдир. Руҳий таҳлил бир жиҳатдан онг ости қатламларига ақл-идрок таъсир ўтказолмайди, деб айтади. Назария сифатида руҳий таҳлил инсон кўнглидаги, табиий истак, майлларни ҳимоя қилади. Амалий

шифо усули сифатида эса у ҳар бир инсон ва бутун башарият учун ақл-идрок ҳалоскор эканига ишонади. (Йўқ, Фрейд ҳали бундай хулосага келмаганини, келолмаслигини, Стефан Цвейг қуйида яна айтади. Зигмунд Фрейд қирғин уруш бошланганида (Биринчи жаҳон уруши) инсоният ақл-идрок назоратидан бўшалиб, ибтидоий ваҳшийлик истак-майллари ғолиб келганлигини кўрди ва бундан қаттиқ изтироб чекди — *тарж.*) У ҳар ҳолда ақл-идрок ғалабасига ҳам умид қилади. Аммо ўта ҳалол олимлиги туфайли, Фрейд табиий истак-майллари ҳам, ақл-идрокни ҳам инкор этмасди. Охир-оқибатда, у (инсон учун табиий истак, майллар устунлиги муҳимроқми ё ақл-идрок устунлигими? деган) — қалтис саволга жавоб беришдан бош торгандай, учинчи йўлини тахмин қила бошлади. Умр қуёши ботаётган пайтларда Фрейд фикрларидаги қатъият бир оз мураккаблашиб: “Биз бундан буён ҳам инсоннинг табиий истак-майллари олдида ақл-идрок ожиз эканлигини тан оламиз ва бундай дейишга ҳақлидирмиз. Аммо, ақл-идрок ожизлигига қарамай, одамни ҳайвонийликдан инсонийликка чақаришдан толмайди. Ақл-идрок доимий мағлубиятларига қарамай бир замон келиб, устун келишини ҳали жуда узоқ замонлар кутишга тўғри келади, аммо бундай замон чексиз узоқ ҳам эмас”. Жуда ажойиб сўзлар. Аммо зулмат қаърида милтираётган бу чўғ жуда олисда, унинг нурида совуқ қотаётган инсониятнинг исиниши қийин. Агар бу сўзларни салқин булоқ томчиларига ўхшатсак, ҳали инсоният улардан ўз ташналигини қондиrolмайди, у аччиқ ҳақиқатни айтади. У инсон кўнглининг қоронғу тубларини ёритади, аммо илита олмайди. У руҳий беморни соғлом қила олади, аммо соғломлик ҳам инсонни бахтли қила олмайди. Инсон ўзини чинакам бахтли ҳис этиши учун соғлом бўлиши кифоя эмас.

Руҳий таҳлил инсониятни юпата олмаслигини билади ва алдамай туришни афзал кўради. Зигмунд Фрейднинг аччиқ ва ҳалол фикрлашидан келиб чиқувчи ҳақиқатнинг ахлоқ-одоб учун тугал ҳақиқатга изн беришида фожелик руҳи бор. Ахир инсонлар севинчларсиз, роҳат-фароғатсиз яшаши оғир-ку? Агар инсон ҳатто, тушларида бўлса ҳам орзу-умидларига, истак, майлларига эришмаса, ёруғ келажакка умиди бўлмаса, яшашга куч-қуввати етармиди? Турли (даҳрийликдан иборат) илм-фанлар “Худони ўйлаб чиқариш ўйинлари” бемаънилиқ, деб ҳар қанча ишонтирмасин, инсоният ниғилизм-мункирлик ботқоғига ботмаслик учун, оламнинг (илоҳий) маъносини мушоҳада, тасаввур қилаверади. Чунки шу тасаввурлар ҳар қандай маънавиятнинг чин маъносини ташкил этади...

Руҳий таҳлил минг-минг одамлардан ҳар бирининг руҳий оламини алоҳида-алоҳида, тарқоқ ҳолда тадқиқ этади, аммо у минглаб якка ҳодисаларни умумлаштирмайди. Шу маънода ҳар бир ҳодисани алоҳида тушунтирувчи руҳий таҳлилни руҳий синтез билан тўлдириш зарур эди. Бундай усулни топиш эртанги кун масаласидир. Зигмунд Фрейднинг кашфиётлари ҳар қанча улуғвор бўлмасин, бу муаммоларни янада кенгроқ тадқиқ этиш учун бепоён майдонлар бор. Фрейднинг руҳиятнинг ботиний қатларидаги пинҳоний сир-синоатларни очганидан фойдаланиб, бошқа олимлар руҳнинг эркинлиги ва юксакликларга интилиши сирларини очиш учун тадқиқотларни давом эттиришлари мумкин.

ЗАМОНЛАР ЎТИБ...

Бирликдан ва кўпликдан ташкил топган, туғилишидаёқ ҳам маълум, ҳам номаълум хусусиятларни мужассам этган якка инсон бирлик билан кўпликни боғловчи тасаввурлар занжирини кўриб чиқмасдан туриб, унинг чексизликка (“йўқликка”) оқиб кетишига йўл бера олмаймиз.

АФЛОТУН

XIX асрнинг сўнгги ўн йиллигида бир вақтда икки ҳодисанинг кашф этилгани ҳайратланарлидир: 1. Вюртсбург шаҳрида шу чоққача ҳеч ким танимаган Вильгельм Рентген исмли физик тажриба асосида одамнинг ички аъзоларини ёритувчи

нурларни кашф этди. Авваллари одамнинг ички аъзоларини кўриб бўлмайди, деб ҳисобланар эди. Вена шаҳрида ҳам ҳеч ким танимаган Зигмунд Фрейд исмли шифокор одам руҳият оламини ёритиш имконини берувчи илмни кашф этди. Иккала янгиликнинг топилиши уларга алоқадор бўлган жуда кўп соҳаларда катта ўзгаришларга олиб келди. Ажабланирлиси шундаки, физик олим (Рентген) кашфиётидан тиббиёт, тиббий соҳа олими (Фрейд) кашфиётидан психофизика — руҳни ҳаракатлантирувчи кучлар ҳақидаги фан фойда кўра бошлади.

Фрейднинг ажойиб ва ҳали тўла фойдаланилмаган кашфиёти туфайли илмий руҳшунослик (психология) ниҳоят ўзини боғлаб турган академизм ва назарий маҳдудликдан қутулиб, ҳаётга фаол аралаша бошлади. Психология Фрейд усуллари воситасида биринчи марта ижодий руҳнинг барча ҳодисаларини ўрганувчи фан (бадий ижод психологияси)га эга бўлади. Авваллари руҳшунослик нима билан шуғулланар эди? Бу фан мактабларда, дорилфунунларда, семинарларда ўқитилар, формулалари эса кўпчилик тушунмайдиган китобларни чиқариш учун бир назарий манба эди. Психологияга оид нарсаларни ўқиган одам ўз шахси ва умуман шахсни ўрганувчи қонунлар ҳақида, гўё қадимги ҳинд тили, (ўлик тил) — санскритни ёки астрономия манбаларини ўқигандек, абстракт-мавҳум билимлар олар эдию психологияда лаборатория ишларининг натижалари ҳеч кимни қизиқтирмас эди. Фрейд бу фаннинг оғирлик қилаётган марказини назариялар олаמידан якка инсонлар оламига кўчириб, семинариялардан ҳаётга олиб чиқди ва у энди жонли инсонларга татбиқ этила бошланди.

Фрейд кашфиёти туфайли педагогикада янги шахсни тарбиялаш, тиббиётда руҳий касалларни даволаш, суд ишларида инсон янгилиб қилган ишларни баҳолаш, санъатда ижод асосларини тушуниш мумкин бўлиб қолди. Энди руҳшунослик ҳар бир бетакрор, якка инсон манфаатларини кўзлаши туфайли бошқа одамларга ҳам фойда етказадиган бўлди. Зотан, ким ўз кўнглини яхши тушунса, бошқаларнинг ҳам кўнглини яхши англай олади.

Рухшуносликни инсон шахсига қаратиб, Фрейд ўзи сезмаган ҳолда даврнинг энг эзгу иродасини юзага чиқарди. Ташқи ҳаётимиз бир хиллашиб, жўнлашиб қолган бизнинг асримизда инсон ўзининг “мен”ига бу қадар эътибор бериши ажойиб ҳодиса эди. Замона техникаси инсонларнинг рангсиз-гуссиз тоифаларини тобора кўпайтириб, қиёфасизлантиради. Айниқса, бойлар, мулкдорлар тоифаси бир хил (ҳашаматли) уйларда, бир хил шоҳона либосларда, бир хил (хорижий) машиналарда, деярли бир хил идораларда маълум вақт ишлаб, сўнг бир хил маишат, роҳат-фароғатда яшаб, радио, грампластинка тинглаб (теннис ва ҳоказо) билан шуғулланиб, шаҳарлар ва кўчалар ҳам бир-бирига ўхшаб, халқлар ҳам тобора бир хиллашиб, зерикарли бўлиб бормоқда, ақл-идрок устунлиги шароитида ишловчи тараққиёт кўрасида барча ранг-баранг қиёфалар “эритилиб”, бир хил нусха қилиб чиқарилмоқда эди. Одамларнинг ташқи қиёфалари ва ташқи хатти-ҳаракатлари (меҳнати ва дам олиши ҳам) бир хиллашиб, ранги-гуси ўчаётган вақтларда уларнинг фақат ички дунёси, туйғулари, ички кечинмаларигина ўзлигини, бетакрорлигини сақлаб қолади. Санъатнинг барча турлари инсонларнинг ўзига хос, бетакрор қиёфаларини ўрганишга ва ифодалашга интилиши тасодифий ҳол эмас. Инсонларнинг турли (руҳий) типлари, деградация (қиёфасизланиши) ва ирсият, феъл-атворларнинг маълум вақтларда такрорланиши босқичлари ҳақидаги таълимотлар — барчаси одамзотнинг шахсиятини ҳабиладан ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади. Адабиётда биографик жанр шахс қиёфасини тасвирлаш кўламларини кенгайтиради. Бир замонлар йўқолиб кетган астрология (юлдузларга қараб фол очиш, илми нўжум), хиромантия, графология бизнинг кунларда яна гуллаб-яшнамоқда. Инсон борлиги муаммолари орасида инсоннинг ўзлиги, руҳий олами, маънавиятининг шаклланиши, кўнгил эҳтиёжлари энг муҳимларидир.

Шу жиҳатдан ҳам Фрейд руҳшуносликни инсон шахсий ҳаётининг марказий муаммоларига яқинлаштиради. У деярли тарихда биринчи марта инсон кўнглидаги энг нозик, сезилар-сезилмас ёхуд пинҳоний муаммоларни, инсон ўтмиши билан ҳозирги ўртасидаги яширин боғланишларнинг бутун бир оламини деярли бадий санъаткорона қудрат билан кашф этди. Бу чиндан ҳам инсон қалби эврилишлари

қонуниятларининг яхлит ва жозибали оламидир. Инсон кўнглидаги табиий ҳодисалар эса академик (расмий, жиддий) фан қоидалари доирасига сиғмас эди. Чунки руҳий олам фақат якка инсоннинг ўзи кўнглидан кечирган, бошидан ўтган, фақат ўзи билган, тушунган (ва старли англамаган), тақдир насиб этган манзаралардир. Фрейд фикрича, инсонга ҳар қандай шифо бериш ёки руҳий-ахлоқий маънода мадад бериш инсонни билишни, англашни талаб қилади; инсонни билишга, англашга уриниш ҳаётсеварлик, инсонпарварлик руҳида бўлиши керак. Гёте айтганидек, инсон шахсини ҳурматлаш — унинг кўнглига қараш, ҳис-туйғуларини қадрлашдир. Бу ахлоқий қонунга риоя қилишни бизга бошқалардан кўра кўпроқ Фрейд ўргатди. Фрейд тадқиқотлари туфайли Ер юзидаги минглаб ва юз минглаб одамлар инсон кўнгли, айниқса, бола кўнгли нозик эканлигини, сал эътиборсизлик, дағаллик билан кўнгил шишаси синиб кетиши мумкинлигини билиб олдилар.

Зигмунд Фрейд замона онгига — мактабларда, церковда, суд залларида инсон шахсини ҳурматлаш, ҳатто гуноҳ қилиб қўйган одамлар шахсига ҳам эътибор билан қараш зарурлигини сингдиришга интилди. Олий даражадаги мана шу инсонпарварлик руҳи Фрейд таълимотининг юрагидир. Фрейд туфайли инсонлар (Ғарбдаги инсонлар — *тарж.*) ҳар бир инсон шахси бетақрор, ҳар бир якка инсон ҳурматга сазовор эканлигини англай бошладилар. Оврупода, санъат соҳаларида, тиббиёт ёхуд фалсафа соҳаларида барча атоқли ижодкорлар, олимлар Фрейд таълимотидан, унинг фикрлари силсиласидан у ёки бу даражада баҳраманд бўлганлар.

Одамлар назари тушмайдиган бир чеккада, илмий тажрибалар ва беморларни даволаш билан шуғулланган бу одам охири инсоншуносликнинг марказига етиб келди. Баъзи мутахассис олимлар ҳали ҳам Фрейд ижодини академик (расмий, жиддий) тиббиёт ва фалсафа қоидаларига тўғри келмайди, деб ҳисоблайдилар. Баъзи махфий маслаҳатчилар ва олимлар ҳамон Фрейд таълимотининг баъзи жиҳатлари устида қизғин баҳslashмоқдалар. Аммо шунга қарамай, Фрейд таълимоти аллақачон ижодий маънода ҳақиқатга айланган. Гётенинг унутилмас сўзлари билан айтганда, “Барча самара берадиган иш — ягона ҳақиқатдир”.

МАҲКАМ МАҲМУДнинг эркин
таржимаси

Елена НОВ

Интернетга интилиб...

Хозирги пайтда Россияда Интернет ҳақида эшитмаган одамни топиш қийин бўлса керак. Тўқсонинчи йилларнинг энг оммавий ўйинчоғи бўлган Интернет Россия бўйлаб кенг тарқалди. Газеталарнинг саҳифаларида “Интернет” сўзи ўйнай бошлади, “Озодлик” дея жар соларди телевидение, “Коммуникация” деб жўр бўларди радио. Реклама лавҳалари ҳар қадамда бизни “дунё торайиб бормоқда” деб огоҳлантиришдан эринмасди. Биз Интернетга интилиб, унга кулоқ тутдик, чунки у ҳамма учун расм бўла бошлаганди. Биз унга қўшилишга мажбур бўлдик, чунки у ўта эътиборга молик эди. Биз унга қўшилишни лозим топдик. Зеро бизга энг янги хабарлар олиш, тўғридан-тўғри алоқалар ўрнатиш, янги ришталар боғлаш ҳаводай зарур эди. Биз қўшилаемиз, акс ҳолда яккаланиб қоламиз.

Ғала-ғовур тўла жимжимадор идораларга ўрнашиб олган Интернет янги ўйинчоқ, почта қутиси, ахборот тизими сифатида қутилмаган ҳолда бизнинг истакларимизни бажо келтира бошлади. Оний замон ва маконда кўчиб юришда акс этган мангу ёшлик ҳақида орзулар... Тугмачани босдинг, бас, истаган нарсанг муҳайё бўлади...

Шундай қилиб, минглаб россияликлар компьютер тугмачаларини боса кетдилар. Американи қувиб етиш ниятида улар бу ишга жон-жаҳдлари билан киришдилар. Тугмачани босиш эса жуда осон, ўта жўн иш. Бундай шохобчада ҳатто саккиз яшар бола ҳам ишлай олади. Бунинг устига жуда тез битадиган иш — шаҳар кутубхоналарининг ғариб архивларида эскирган ахборотларни ҳафталаб ахтаришга ҳожат ҳам қолмайди. Бу — ўта самарали, зеро хорижий шериклар билан учрашиш учун пойтахт семинарларига қатнаб юрмайсан. Бунинг сира хавфли жойи йўқ — чунки биз бутун дунё изидан — босиб ўтилган йўлдан бормоқдамиз. Улар анча йил бурун бизлар учун янги бўлган ахборот айирбошлаш технологиясини ўзлаштирган эдилар. Биз коммуникациянинг анча қулай, ҳар томонлама ўрганилган, бутун дунёда ҳамманинг фойдаланиши учун маъқул кўрилган, бунинг устига муомалада унча мураккаб ва хавфли бўлмаган шакли билан ишга киришяпмиз... Етар.

Энди, Интернет психологияси соҳасидаги ўз мулоҳазаларимни баён қилишга уриниб кўраман. Олдиндан айтиб қўяй, ғарчи тажрибам, манфаатдорлигим, умумий услубот таҳлилини билишим, шунингдек, заковатим даражаси шунга имкон берса-да, мен бу соҳанинг мутахассиси эмасман, ҳеч қачон бўлолмасам ҳам керак. Ҳатто Интернетнинг инсон руҳиятига таъсирининг қай даражада ўрганилганлиги, шу таъсирнинг самардорлиги ва унинг хавфли ёки фойдали эканлигидан жамоатчиликнинг хабардорлиги ҳақидаги масалага шунчаки назар ташлашнинг ўзиёқ ҳали кўп нарса аниқ эмас, дейишга имкон беради.

Аввало, ушбу масаланинг ривожланиш тарихи унчалик катта эмас. Дарҳақиқат, компьютерлаштириш психологияси бугунги кунга келиб амалий руҳиятнинг бир неча ўн йиллик тараққиётига эга кенг соҳадир. Кейинчалик Интернет номини олган маълумотларни узатиш тармоғини яратиш бўйича ҳарбий-назарий ечимлар эса 70-йилларнинг бошларидаёқ, илмий-маърифий лойиҳаларда ўз аксини топа бошлаганди. Бироқ, 1983 йилга келиб Жаҳон Тўрининг вужудга келишига асос солган тармоққа бор-йўғи икки юзта компьютер бирлаштирилган эди. Эътибор беринг-а,

ўн беш йилча муқаддам Интернетнинг ўзи оммавий ҳодиса сифатида ҳали мавжуд эмасди. Яъни, руҳий таҳлил қилинадиган нарсанинг ўзи йўқ эди.

Бундан ташқари, Интернетнинг ҳунармандлик қуролидан ижтимоий ҳодисага айланиши “оммавий” фойдаланишда қулай, тармоқдаги ишни барча учун осонлаштирадиган браузернинг кашф этилиши туфайли содир бўлди. Бир нарс кенг жамоатчилик учун Жаҳон Тўрининг имкониятларини очиб берди. Энг кенг тарқалган фикрларга кўра, ана шундай браузерлардан биринчиси “MOSAIG” бўлди. Лекин MOSAIG нинг пайдо бўлишининг ўзи бундан олти йилдан сал бурунроқ юз берди. Шу тариқа, жаҳон миқёсида биз инсон шахсининг янги технологик имкониятларга мослашувининг барча қарорларини тўлароқ ўрганишга имкон берувчи ахборот технологиялари ривожланишининг кўп йиллик анъаналари билан эмас, балки бор-йўғи олти йиллик “қисқа муддатли” “Интернет шов-шув”га дуч келиб турибмиз.

“Интернет”нинг инсон асабларига таъсири соҳасида жиддий тадқиқотлар ўтказишга ҳали улгургани йўқ, деб тахмин қилишга жазм этаман. Чунки бунчалик қисқа муддатли ва нотекис тараққиёт шароитида қонунийликни аниқлаш жуда мураккаб. Бундан ташқари янги илмий соҳанинг ривожланиши учун олти йил етарли эмас.

Шунга қарамай, Интернетнинг инсон руҳиятига таъсири мавжуд. Тўрға уланган ҳар бир одам буни яхши ҳис қилмоқда. Лекин ана шу таъсирнинг эҳтимол бўлган шакллари ва оқибатлари ҳақида хабардорликнинг паст даражаси туфайли бу муаммо ҳақида лом-мим дейилмаётир. Чунки инсонга у Интернет билан тўғридан-тўғри боғлиқ эмасдек кўринади ёки “бу фақат унинг ўзи билан содир бўляпти” деб ўйлайди. Аммо, лом-мим демаслик муаммони ҳал этмайди, балки уни янада чуқурлаштиради.

Шу ўринда психологик қулайликлар учун энг кўп учрайдиган сабаблардан ва юз бериши мумкин бўлган оқибатларидан намуналар келтирмоқчиман. Бу намуналар бир ярим йил давомида Тўрда ишлаш жараёнидаги кузатувларга ва тажрибаларга асослангандир:

1. Ахборотни илғаб олиш тезлигининг оширилишини талаб қилувчи ахборот олиш тезлигини кескин ошириш. Эҳтимол тутилган оқибатлар:

— Ижобий: ахборотни илғаб олиш жараёнини тезлаштириш, интеллект коэффициентининг “чақнаши”.

Салбий: тезда чарчаш, диққатнинг бўшашуви, бир вазифага йўналтирилган қобилиятнинг пасайиши.

2. Мумкин қадар кучлироқ ҳиссиётли таассурот олдириш мақсадида ҳар бир муайян шахс учун махсус танланган образларни тез-тез ва муттасил алмаштириб туриш (киши шунчалик катта ҳажмдаги ахборот ичидан ўзига энг кераги ва маъқулини, қизиқарли ва таассуротлисини ўзи танлаб олади). Эҳтимол тутилган оқибатлар:

— Ижобий: ҳис-ҳаяжоннинг кучайиш ва пасайиш жараёнларининг тезлашуви, образли фикрлашнинг ривожланиши;

— Салбий: асаб тизимининг ишдан чиқиши — сабабсиз қўрқув, даҳшатга тушишлар, ҳиссиятнинг кучайиши ва ҳоказо.

3. Ижтимоий-иерархал мўлжалнинг йўқолиши. Ушбу банд ҳақида алоҳида гапириш керак бўлади.

Кундалик ҳаётда шахслараро алоқаларнинг кўпчилиги кишиларнинг ўзаро таъсир муҳитига қўшилган ижтимоий иерархалликни ўзига хос тушуниши асосига қурилади. Хусусан, шахснинг ривожланиши ва камол топишининг бутун жараёни унинг болалигидан бошлаб мазкур тушунчанинг чуқурлашуви негизда ўтади (яъни, “Ўқитувчи билан”, “Оддий ўткинчи билан”, “Қиз билан”, “Бошлиқ билан” ва ҳ.к. билан ўзига хос муомала шакллари вужудга келади). Бироқ Интернет воситасида муомала қилиш жараёнида суҳбатдош шахснинг ҳақиқий жинси, ёши, оилавий ёки ижтимоий ҳолати ҳақидаги маълумотларни яшириш ёки бутунлай ўзгартириш эҳтимоли одат тусига кирган ижтимоий иерархалликни бефойда қилиб қўяди. Айтайлик, “Қиз” асл ҳаётда эркак киши, “Ўқитувчи” — биринчи синф ўқувчиси, “Бошлиқ” — паст бўғин хизматчиси бўлиб чиқиши мумкин...

Инсон Интернетда муомаланинг бир қолипдаги кўплаб шаклларида воз кечиш заруратини тушуниб етади. Бироқ бечораҳол ва нўноқ бўлиб кўринмаслик учун у ижтимоий иерархаллик ҳақидаги тушунчасини қандайдир бошқача иерархал тузум тасаввурига алмаштириши ва шулар асосида янги хулқ шакллари яратишга мажбур бўлади.

Одатда янги “тўрли” иерархал табақаланишнинг биринчи босқичи бўлиб, “техник” табақаланиш майдонга чиқади — албатта, коммуникация тараққиёти жараёнига ишқибозлик даражасига қараб (бу тараққиёт — “юзер”, “ламмер”, “сисадмин”, “кракер”, “хакер” ва ҳ.к га бўлинади.) Бироқ Интернет — технологик муҳит эмас. Интернет — коммуникациялар тизимидир. Бундай “ижтимоий тизим”нинг ётарли даражада универсал эмаслиги ҳам шундан.

Кейинги босқич манфаатлар соҳасига қараб “бизнес”, “адабиёт”, “фалсафа” ва ҳ.к., шунингдек, “эркин муомала” сингари гуруҳларга бўлинади. Бироқ инсоннинг NASA конференциясида қатнашининг ўзи унинг сайёраларо технологиялар тараққиёти муаммоларини тушуниб етади деган хулосани чиқаришга имкон бермайди. Зеро, бунинг учун унинг мазкур соҳадаги фикрини ўқиш ва таҳлил қилиш зарурдир.

Шу тариқа мамлакатнинг мавзу гуруҳини аниқлаган инсонга ўз суҳбатдоши билан психологик ва ғоявий “менталь” ўхшашлик белгиларини танишига тўғри келади. Шунга қараб шахснинг “мавжуд ҳаёт”даги ижтимоий ҳолатига асосланган иерархал тузум унинг тафаккури мақомига айланиб, муомалада ёрдамчи эмас, балки деструктив омил бўлиб қолади.

Мантқан инсон Интернет-муомала жараёнида ижтимоий-иерархал қолипларнинг кераксизлигини тушуна борган сари (“менталь” қолиплар шаклланиши зарурати билан) ўзининг ижтимоий мақомига янгича ёндошади ва жамият ҳақидаги тасаввурини тубдан ўзгартиради.

Бу жараён шуниси билан қизиқарлики, ижтимоий мўлжалнинг “менталь” иерархалликка ўтказилиши, одатда, аста-секин ва тушунмаган ҳолда юз беради. Жараённинг аста-секин юз бериши кишида зиддиятлар йўқдай кайфият тўғдиради. Лекин шунини яхши билиш керакки, Интернетдаги ижтимоий иерархал тузумга оид шахс ҳақиқий ҳаётдаги ижтимоий иерархал шахс ҳақидаги тушунчадан фарқ қилади!

Ушбу ҳолатда қуйидагилар ижобий оқибат бўлиб ҳисобланиши мумкин: ҳақиқий ҳаётда мумкин бўлган ноёб индивидуал-психологик ўриндошлик принципи бўйича креатив гуруҳларни яратиш (бунда ижтимоий белгилари — жинси, ёши, маълумоти, даромади ва ҳ.қ. шунингдек, географик ўрни сингари белгиларига оид тўсиқлар тугатилади). Агар баҳрайнлик ўн яшар боланинг ғоялари Массачусетс университети профессорига қизиқарли туюлса, у бунинг муҳокама қилади, Чунки жинс, ёш ва географик мезонлар Интернетдаги муомала учун аҳамиятсиздир.

Салбий оқибатлар кўп бўлиши мумкин. Умуман уларнинг аниқ шакли-шамойили мен учун қоронғу. Ижтимоий иерархия — ҳозирги ижтимоий муносабатларнинг негизидир. “Она”, “ота”, “Ватан”, “давлат” сингари тушунчалар бизнинг тасаввуримизда социал-ижтимоий қадриятлар бўйича гавдаланади. Ахлоқ тўғрисидаги тушунча ҳам айнан ижтимоий иерархия асосига қурилган. Жамиятнинг ижтимоий-иерархал тузуми ҳақидаги тушунчани бузиб талқин қилиш асосий ижтимоий тушунчаларнинг бузилишига ёки шу тушунчаларнинг мазкур инсон ҳаётидаги роли ҳақидаги тасаввурининг бузилишига олиб келади. (Масалан, Интернетда бир ярим йил давомида ишлаб, олти йиллик иқтисодчи тажрибасига эга бўлиб туриб, халқаро иқтисодий жараёнларни таҳлил қиларканман, “давлат” ва “мамлакат” деган тушунчалар мавҳум эканлигини ҳис этдим).

Интернет шахсларо бутунлай янги ўзаро таъсир муҳитидир. У бизлар кўниккан муҳитдан бутунлай фарқ қилади. Унинг ўз қонунлари бор.

Асл ҳаётдаги ўзаро муносабатларни олиб Интернетга кўчириш ёки бунинг аксини қилиш очиқ денгизда акваланг ёрдамисиз, тик турган ҳолда оёқларини ҳаракатлантириб сузиб ўтиш сингари ўта хавфлидир.

Характерли томони шундаки, кўпчилик ҳолларда Интернет-муомала асл ҳаётда кам муомалада бўлган шахсларнигина қамраб олади. Бундай кишиларнинг ду-

нەқараши реал тажриба асосида эмас, балки Тўр доирасидаги ўзаро муносабатлар негизида шаклланади. Ва табиийки, у ҳаётий муомалаларда ҳам тушунмаган ҳолда шу тажрибаларни қўллаш веради.

4. Роль ўйини ва шахс тузумининг “табақаланиши”. Биз юқорида айтиб ўтганимиз Тўрда барча социал таърифларнинг ўзгариш эҳтимоли яна бир хусусиятга эга. Бу хусусият инсонга ҳайратомуз тарзда “идеал” персонажга, ёхуд кўплаб персонажларга айланиш имконини беради.

5. Ана шундай “идеал” персонаж “супер эго” (шахсиятнинг энг яхши маънавий-ахлоқий принциплари мужассами) ёки “Ид” (тажовузкор, ўз эҳтиёжини дарҳол қондиришга интилувчи) бўлиши мумкин. Битта шахснинг персонажлари битта манзарада иштирок этиб, жамоатчилик ҳурмат-эътиборининг турлича улушини олишлари мумкин. Бундан ташқари муайян шароитларда бу персонажлар мунозаранинг бошқа қатнашчиларига қарши чиқиб, улар билан баҳслашишлари мумкин.

Шахс тузумининг бундай “табақалашуви” ижобий оқибати, шубҳасиз шахснинг ўзига хос хусусиятларини янада чуқурроқ англаш, мунозаралар олиб боришга ўрганиш, ўз шахсининг кучли ва кучсиз жиҳатларини англаш, бунинг натижасида уни ўраб турган реал ҳаёт билан ўзаро муносабатларини яхшилашга олиб келиши мумкин.

Салбий оқибати эса, ўзаро тортишувга қўшилган учинчи шахсларнинг зиддияти ва фаолиятининг жиддийлик даражасига боғлиқдир. Муайян бир шароитда “табақалашув”, менинг назаримда, турли даражадаги сарҳадий ҳолатларни ифво қилиши ҳам ҳеч гап эмас.

Мен шунга қатъий аминманки, Интернетнинг руҳиятига таъсирини бирёқлама ижобий ёки салбий маънода баҳолаш мумкин эмас. Амалиётда ҳар доим аралаш оқибат кўзга ташланади. Бундай оқибатлар мавжуд вазиятга ёки муайян шахснинг ўз нуқтаи назарига қараб у ёки бу томонга сурилган бўлади.

Интернет-муомалага кўпдан бери қатнашмоқнинг оқибати турли-туман бўлиши мумкин. Бу нарса гениалликдан инсон шахсиятининг бутунлай барбод бўлишигача кузатилади. Шундай бўлиши ҳам мумкин-ки, Интернет-муомала домига тушган одам мартабадан бутунлай воз кечади, қариндошлик алоқаларидан ва ўз манфаатларидан Тўр доирасида мунтазам иштирок этишни афзал кўради. (Дарвоқе, мен бир вақтнинг ўзида ҳар икки ҳолатга эришиш имконини рад этмайман).

Шубҳасиз, интернет шароитларига руҳий мослашиш муаммолари бизнинг мамлакатимизда юз бергани йўқ. Шунга қарамай, мазкур муаммолардан АҚШ даги хабардорлик ва жамоатчиликнинг англаши Россиядагидан сал устундир, холос.

Ҳолбуки, ҳозирги пайтда айни АҚШнинг ўзида Интернет негизида руҳий инқирозлар тўлқини авжга минди. Ўн йиллар давомида америкаликлар мулоқот етишмаслиги шароитида яшадилар. Шафқатсиз рақобат шароитида уларда мулоқот учун вақт қолмаганди. Лекин кейинги беш йил ичида АҚШ иқтисодиёти тубдан ўзгарди — кўплаб маблағ сарфлаш, технологияни яхшилаш ва ... жаҳон молия танглиги турмуш даражасининг кескин ошишига олиб келди. Нарх-наво пасайган ҳолда иш ҳақининг кўтарилиши, ишсизликнинг камайиши ва маҳсулотлар ҳамда хизмат кўрсатиш таклифининг ошиши АҚШ ҳаётини иқтисодий жаннатга ўхшатиб қўйди. Ана шу ўзгаришларнинг натижаси ўлароқ компьютерлаштириш жараёни кескин ўсди. Ҳозирги пайтда америкаликларнинг 80 фоизидан кўпроги Интернетга уландиган шахсий компьютерга эгадир, 35 фоизига яқини эса уйда бирдан зиёд компьютер соҳиб. Бунинг оқибати ўлароқ реал дунёдан интернет-мулоқотга ўтиш негизида ўн минглаб жиддий ижтимоий низолар юз бермоқда. Шу боисдан ҳам Интернет психологияси ҳақида масала кўндаланг бўлганда америкаликлар бунга қўшилмайдилар.

Бундан ташқари АҚШ учун масаланинг бошқа томони ҳам муҳим. Бу нарса Тўрда уланиш имкони бўлган кишилар билан имкони йўқлар ўртасидаги интеллектуал “ажралиш” да кўзга ташланади. АҚШ маориф вазирлиги жуда қизиқарли маълумотларни эълон қилди. Ана шу маълумотларга қараганда Интернетга уланиш имконига эга бўлган болалар ўз тенгқурларига нисбатан тезроқ интеллектуал ривожланар эканлар.

Муаммо янада кенгроқ ёйилмоқда — АҚШнинг коммуникациялар тараққиёти паст даражали бир қатор мамлакатлар билан интеллектуал ажралиши юз бермоқда. Натижада арзон ишчи кучи айирбошлаш қийинлашмоқда, бутун-бутун минтақаларнинг ишлаб чиқариш тармоқлари ва фани орқада қолмоқда. Буни қарангки, мантиқан зид масала кўндаланг бўлиб қолаётир: ахборот айирбошлаш ва халқаро ҳамкорликни ривожлантириш учун тузилган Интернет бу йўлга тўсиқ бўлмоқда.

Интернет психологияси теварагидаги барча вазиятларда бир нарса мени жиддий ташвишга солмоқда. Россияда технологиянинг тараққиёти даражаси интерфаолликнинг барча устунликларидан фойдаланиш имконини беради.

Лекин хабардорлик ҳамда инсон билан Тўр ўртасидаги ўзаро таъсир муаммоларининг жамият томонидан тан олинганлик даражаси ҳали ибтидоий савиядадир. Ҳолбуки, бу англаш мумкин бўлган илмий муаммодир. Биз жуда қудратли механизмни қўлга киритдик, бироқ унинг техника хавфсизлиги бўйича йўриқномаси йўқ.

Бу бир жиҳатдан жосусликка ўхшайди, лекин ғаройиб ҳамдўстлик хабардорлигининг паст даражаси иккита муқобил хулоса чиқаришга имкон беради: Ё бу масала ҳали етарли даражада чуқур ўрганилгани йўқ, ёхуд ахборот технологиясига сарфланган жарақ-жарақ пуллар ўз кучини кўрсатмоқда. Инсоннинг руҳий соғлигига зарар етказиши мумкинлиги ҳақидаги огоҳлантиришларнинг тарқалиши коммуникация савдоси билан шуғулланувчи корпорациялар тижоратига жиддий зарба бериш мумкин. Бу эса Америка ҳукумати ўтказётган юксак технологиялар ривожини қувватлаш йўлига зиддир. (Ҳозирги пайтда АҚШда Интернетдаги коммерция фаолияти солиқдан озоддир).

Тан олиш керакки, ҳар иккала хулоса ҳам тасалли беролмайди.

Мен Интернетни бекор қилиш ёки уни чеклаш тарафдори эмасман. Аксинча, менинча, Тўрнинг креатив имкониятлари жуда баланд. Бундан тушқари, жаҳон ахборот майдонини вужудга келтиришда мен инсон интеллектининг тараққиётини янги босқичга чиқиши учун кенг имкониятларни кўраман. Бироқ, мен шунга ҳам аминманки, мазкур муаммолар юзасидан жиддий илмий тадқиқотлар ўтказилиши зарур. Бундай тадқиқотларнинг якунларидан Интернет хизматидан фойдаланаётган ҳар бир киши хабардор қилиниши керак.

Агар руҳий соғлиққа хавф мавжуд бўлса, истеъмолчи уни билиши лозим. Ҳар бир киши “тараққиётнинг беғуноҳ қурбони” бўлмасдан хавф-хатарга қарши онгли равишда боришга тайёр эканлигини мустақил ҳал қилиши даркор.

Шуни яхши тушунишимиз керакки, биз ҳаммамиз Интернет тизимига уланганмиз ва у бизга таъсир ўтказмоқда. Аммо бу таъсирнинг қандай оқибатларга олиб келишидан жуда кам хабардормиз. Биз у ҳақда ўйлашимиз шартми дея баҳслашадиганимизда ҳам руҳимизни ўзгартиришда давом этади. Москвада беш юз мингдан зиёд компьютер Интернетга уланган. Бу ярим миллион даҳо демакдир. Улар жамият билан аралашиб кетиб, унинг бир қисмига айланди. Интернет бугун уларни ўзгартиряпти. Эртага улар жамиятни ўзгартирадилар.

“Дружба Народов” журналининг 1999 йил 9-сонидан олинди.

*Русчадан
Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.*

Зикир МУҲАММАДЖОНОВ

Сирли қалб

Эссе

Мен у кишини гоҳ метро бекатларида, гоҳ гавжум одамлар орасида жимгина кетаётганида учратардим. Болалигимдан ижод аҳли осмонда яшайди деб, хаёл қилардим. Мана қаранг, алвон-алвон шафақ — бу Шукур Бурхонов юрагининг қони, оппоқ булутлар — бу унинг кўнгли, юлдузлар — орзулари. Чиндан ҳам буюклар осмонда туғилиб, осмонда яшаб, осмонда ўладилар. Йўқса, устоз шу қадар ривоятга айланар эдиларми...

Сиз фақат санъатни эсладингиз, чунки олийжаноб юрак, ҳақиқий санъаткор санъатдан бошқа нарсани эсламайди. Мен асли санъаткор деган сўзни ёмон кўраман, “кор” бу иш дегани, санъат эса иш эмас. У тирикчилик ҳам эмас, у тириклик, ҳаёт дегани. Шунинг учун ҳам мен ҳақиқий саҳна фарзандини санъат деб атагим келади.

Шукур Бурхонов... бу буюк актёрнинг яратган образлари, ижодий изланишлари ва ҳаётдаги ўзига ярашиб турган ҳаракатлари ҳақида билганларимни гапириб, юрагимни бўшатиб олсам дегандим. Шукур Бурхонов ҳаётда шундай қизиқ-қизиқ воқеаларга сабабчи бўлар эдики, айтсам ишонгингиз келмайди. Вақти келиб ўша воқеалар ривоятга айланиб, оммалашиб кетса ажаб эмас. Нега деганда у мўъжизакор истеъдод эгаси эди: санъатга қадам қўйганига энди бир неча йил бўлганида “Баҳодир” номли спектаклда бош қаҳрамон ролини ижро этди ва спектакль намойишига келган ҳукумат аъзоларини азбаройи тўлқинлантириб юборгандан, Усмон Юсупов актёрни бағрига босиб, залда ўтирган ўша вақтдаги ижроқўм раиси Йўлдош Охунбоевга: “Эрталавқ унга “Ўзбекистон халқ артисти” унвони берилиши ҳақида фармон тайёрланг”, — деган эди.

Қоидага кўра артистларга аввал “Хизмат кўрсатган”, кейин “Халқ артисти” унвони берилар эди. Ҳозир ҳам шундай. Шуниси қизиқки, Шукур Бурхонов санъат соҳасидаги махсус билим юртларини битирмаган. Ўзидаги табиий истеъдоддан фойдаланиб, шунақа афсонавий актёр даражасига етди, ҳозир эл-юрт орасида уни танимайдиган, билмайдиган одам бўлмаса керак. Эллигинчи йиллар атрофида эди шекилли, бизнинг академик театр жамоаси Каттақўрғон шаҳрида сафарда бўлган эди. Шунда Жумҳурият санъат ишлари бошқармаси республиканинг барча театрларидан вакилларни йиғиб, “Станиславский системаси” ҳақида мунозаралар ташкил этди. Ўша йилларда жумҳуриятимизда Станиславский, Данченко таълимотларини, умуман рус санъатини яхши биладиган олий маълумотлилар кўп эди. Театр ва социалистик реализм ҳақида ҳамма ўз билганини гапирди. Охири мунозарага раҳбарлик қилаётган кимса “Шукур ака, ҳамма айтилган мулоҳазаларни эшитдингиз, сиз ҳам шу система ҳақида бирор гап айтинг”, деди. У бироз ўйланиб олгач, бирданига кўзига ёш олди ва ўша даврга довруғи кетган Умаржон Исмоиловнинг “Рустам” пьесасидаги “Пул” монолоғини ўқиди. Йигилишда ўтирганларнинг бутун вужудлари қулоққа айланди. Актёр бу монолоғни шундай эҳтирос билан ўқидики, диванда ўтирганлар суюнчиқдан курақларини уз-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

142

дилар, курсида ўтирганлар ўрниларидан турдилар, кимдир йиғлади, кимнингдир ғазабдан кўзлари чақнади ва яна кимдир қўлларини бир-бирига ишқаб ғижимлаб қўйди. Хуллас, актёр Шукур Бурҳонов шу монологи билан ҳаммани ҳаяжонга солди. Мажлисни олиб бораётган раис ҳам йиғилишга яқун ясаб, бирор фикр айтишга ботина олмади-ю, қисқа қилиб бизнинг системамиз ана шу, деб қўя қолди.

Дунё тасодифларга тўла дейишади... Шукур ака ҳали мактабда ўқиб юрганида бир синфдошининг маслаҳати билан стипендия берар дейишиб, қишлоқ хўжалик рабфакига (Ишчилар факультети, унга катта ёшдагилар билан бир қаторда мактабнинг биринчи-еттинчи синфларини битирганлар ҳам олинаверар эди) ўқишга киради. У ерда драма тўғараги ишлар эди. Шукур ака ҳаваскорлар қўйган спектаклларда қатнашиб, болаларга ҳам, ўқитувчиларга ҳам ёқиб қолади. Ўқитувчилардан бири уни санъатга истеъдоди борлигини билиб, йўл кирасини ўзи тўлаб, Самарқанд шаҳрига олиб боради. Ўша йиллари марказ шу шаҳарда бўлиб, Ҳамза театрининг асосчилари Шукур Бурҳоновни труппага қабул қиладилар. Дарҳақиқат, ҳар бир инсон бирор қобилият билан туғилади. Бу қобилиятнинг қайси қирраси муҳимлиги ҳали болалигида билинмайди. Улар яшириниб ётади. Ана ўша қирраларни топа билиш, сеза билиш ва уни камолотга етказиш ҳар кимнинг қўлидан келвермайди. Таъриф қилишларича, Моцартнинг ота-онаси ҳали у икки ёш-лигида қўлига эрмак учун скрипка тутадилар. Ана шу скрипка сабаб, у тўрт ёшданок дунё кезади. Мусиқий мўъжизалар яратади. Балки Шукур Бурҳондаги ана шу истеъдод ўз вақтида сезилмаганда балки у агроном, машҳур боғбон бўлар эди-ю, аммо одамлар буюк санъат мўъжизасидан маҳрум бўлиб қолиши мумкин эди.

Шукур Бурҳонов юксак маҳорати билан дунёга машҳур бўлди. Айниқса уни рус актёрлари юқори баҳолашар эди. “Илья Муромец” фильмида бош ролни таниқли рус актёри Борис Андреев ўйнаган. Шукур ака унинг зидди бўлган шох образини ижро этган эди. Биринчи лавҳа олинаётганидаёқ унинг маҳоратига тан берган Борис Андреев режиссёрга мурожаат этиб, Бурҳонов ижро этаётган ролни орқа ўринга олишни талаб қилади. Маълумки, кинони суратга олишда катта, ўрта ва олис кўлам деган нарсалар бўлади. Дарҳақиқат, агар Шукур Бурҳонов ижро этаётган роль катта кўламда олинаверса, Илья Муромец роли Шукур Бурҳонов маҳорати орқасида қолиб кетиши мумкин эди. Буни бош рол ижрочиси тўғри пайқаган. Шукур Бурҳонов шўро йиллари даврида икки маротаба ўша вақтдаги адабиёт ва санъат соҳасида бериладиган юксак мукофотга сазовор бўлган эди. Ҳамза театрида қўйилган спектаклдаги роллари Москвада муҳокама этилганида бир катта театршунос унинг ижоди кўп қиррали эканини бадиий баҳолаш учун “безразмерный диапазон” деган иборани ишлатган эди. Орқа қатордаги стулда ўтирган Шукур ака ёнидагиларга ҳазиломуз: “мени безразмерный пайпоққа ўхшатяптими?” деб ҳаммани кулдирган эди. У кўпинча бошқаларга шундай кайфият улашиб юрар эди. Чунки у ҳассос қалбли одам эди.

Ёзувчи ва давлат арбоби Шароф Рашидов уни ниҳоятда ҳурмат қилар, ижодини қадрларди. У киши Шукур Бурҳонов ижро этган ролларни қолдирмай кўрар эди. Ҳатто уйдан ҳам хабар олиб турганлигини биламай, Шукур Бурҳоновнинг қизи вафот этганида, у киши таъзия билдирибгина қолмай, эшиги тагида бир неча соат ҳассокашлик ҳам қилган эди.

Буюк одамларнинг аксарияти ўз қудратини, қадри-қимматини яхши биладилар. Мен Англияда бўлганимда Вильям Шекспир яшаган қишлоқни зиёрат қилган эдим. Унинг қабри тепасига “Менинг суякларимга ким қўл теккизса, оёқ-қўли акашак бўлсин” деб ёзиб қўйилган. Ўз буюклигини англаган санъаткор кейинчалик қабрини Лондонга кўчиришлари мумкинлигини фаҳмлаб, шу васиятни қолдирган экан. Шукур Бурҳонов ҳам ўз буюклигини биларди. Лекин, оддий яшашни яхши кўрарди. Буни бир неча мисол орқали айтгим келади. У хоҳ саҳнада, хоҳ кинода рол ижросига тайёргарлик кўрар экан, оддий кишилар маслаҳатига қулоқ соларди. Бу унинг оддийлигиданми, ё уларнинг самимийлигига ишонганданми? Билмасдим. Маълумки, у киши Отелло ролига бир умр тайёрланиб юрди, афсуски, орзусига етолмай ҳаётдан ўтиб кетди. Бунинг сабаби у кишининг ўз кўнглидаги сири бўлса керак. Ҳамлет ролини Абдор Ҳидоятлов, Олим Хўжаевдан кейин у учинчи бўлиб ижро этган эди. Аммо бу ролга ҳам бир умр тайёргарлик кўрган деса бўлади. Ҳатто бадиий кенгаш рол тайёр бўлибди деганида ҳам, у Ҳамлет ролини саҳ-

нага олиб чиқишга шошилмасди. Кунлардан бир кун, “Ҳамлет” спектакли қўйилиши керак эди-ю, ижрочи Олим Хўжаев касал ётиб қолганлиги маълум бўлгач, раҳбарият Шукур Бурҳоновдан бу ролни ижро этишни илтимос қилганида, у йўқ деб оёқ тираб олган эди. Ўша кунга белгиланган “Ҳамлет” спектаклини нозик меҳмонлар бўлгани туфайли ўзгартириш ҳам мумкин эмасди. Раҳбарлар нима қилишни билмай турганида, бир неча саҳна ишчиси келиб, Шукур Бурҳонов Ҳамлет ролини бугун ижро этади, дейишган. Раҳбарларга “йўқ” деган актёр, ўша захотиёқ саҳна олдига келиб, “Ҳамлетни ўйнайми, йўқми?” деб сўрайди. Унинг шинавандалари бўлган саҳна ишчилари, “ўзингни кўрсат, Шукур Бурҳон” дейишган. Уларнинг сўзларидан илҳомланган актёр ўша кунни биринчи бор Ҳамлет ролини қойилмақом қилиб ижро этган эди. У ана шундай дилбар, самимий, буюк қалб билан яшаб, буюк ном қолдирган инсондир.

Н.В.Гоголь юбилейи муносабати билан Тошкент театрларидан иккитасида — ТуркВО ва Ҳамза театрларида “Ревизор” спектакли қўйиладиган бўлди. Бу жамоалар ўртасида ўша давр тили билан айтилганда “социалистик мусобақа” ўтказилган эди. Ҳоким роли ижроси бўйича ТуркВО театридан Шквалов, Ҳамза театридан эса Шукур Бурҳоновлар ўзаро беллашмоқчи бўлишди. Кўрик кунни тайинланганида Шукур Бурҳонов ишга келмай қўйди. Режиссёр бошлиқ бир неча ижрочилар ўша вақтдаги санъат ишлари бошқармасига чиқдик. Бу ерда Фарғона вилоятидан партия йўли билан келган Муҳсинов деган киши раҳбар эди. У сўзимизни эшитгач, “Артист билан ўзим гаплашиб қўяман” деб бизни хотиржам қилди. Орадан бирор соат ўтгач, у ўз машинасини Шукур Бурҳоновга юбориб, уйдан олиб келтиради. Шукур Бурҳонов масаладан хабар топгач, “Мана, керак бўлса ўзингиз шу ролни ижро этинг” деб қўлидаги оққа кўчирилган қоғозларни раҳбар столига ташлайди ва важоҳат билан эшикни ёпиб чиқиб кетади. Эртасига ҳам актёр театрга келмаганлиги туфайли, ўша раҳбарга яна мурожаат қилдик. Фойдаси тегади. “У киши билан ўзинглар гаплашинглар” деди у. Шукур аканинг ана шу ўжарлигида ҳам ўзгача бир буюклик бор эди. Аслида бу ўжарлик эмасди, у ҳали рол қиёмига етмаганлигини яхши билар эди. Ана шу рол кўнглидагидек бўлгандан кейин қотириб ижро этиб, рақибини мот қилган эди.

Шукур Бурҳонов билан машҳур файласуф шоир Мақсуд Шайхзода қалин дўст бўлганди. Ўзбек радиосида узоқ йиллар ишлаган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Неъмат Дўстхўжаевнинг айтишига қараганда, ҳали “Жалолиддин Мангуберди” асари тугалланмай туриб, Мақсуд ака баъзи монологларни радио орқали Шукур Бурҳонга ўқиттирган. Асар тайёр бўлгач, уни Ҳамза театри жамоасига топширар экан, режиссёр Маннон Уйғурдан бош ролни Шукур акага беришни илтимос қилган. Асарни саҳналаштирувчи режиссёр эса бош рол учун ўша йилларда доврўғ таратган Аббор Ҳидоятовни мўлжаллаганди. Шайхзода Аббор Ҳидоятов истеъдодини юқори баҳолаган ҳолда, унга шогирдингиз Шукурга ишонинг, деган. Аббор Ҳидоятов ҳам шогирдининг ёшлигини, жўшқинлигини ҳисобга олиб, унга оқ фотиҳа берган. “Мирзо Улуғбек” фожиаси эса Шукур ака билан ҳамкорликда ёзилган деса бўлади. Актёрнинг далолат беришича, Мақсуд Шайхзода ҳар бир саҳна битгач, матни Шукур Бурҳон билан бирга ўқиган. Маълумки, пьесада фалсафий монологлар кўп эди. Шуларни жой-жойига қўйишда, мантиқий боғланишларда, саҳна қоидаларига амал қилишда Шукур Бурҳонов муаллифга кўп ёрдам берган экан. Ушбу пьесада Шукур ака — Мирзо Улуғбек, мен — Абдуллатиф ролини тайёрлаган эдик. Бир кун Шукур Бурҳонов мени Мақсуд аканинг уйига олиб борди. Биз ўша ерда пьесадаги ота-бола саҳнасини ижро этдик. Масала энг кескин нуқтага етган жойда Шукур ака ота — Улуғбекнинг фарзанд ҳақидаги монологи ортиқча эканини айтди. Мен ҳам Шукур ака ҳақлигини билиб турардим. Шайхзода эса фикрини ўтказмоқчи бўлди, лекин эртасига саҳнада кўриб чиқишгач, актёр ҳақлигига ишонди.

Шукур Бурҳонов саҳнадаги воқеалар меъёрини ва халққа қандай мавзулар зарур эканлигини биладиган зукко уста эди. Муаллифлар ҳам ўз ёзаётган асарлари хусусида бир неча бор Шукур Бурҳонов билан маслаҳатлашганини биларман. Драматург Ўлмас Умарбековнинг айтишига кўра, у ўзининг машҳур асарларидан бири “Қиёмат қарз” ни актёр илтимосига кўра ёзиб берган экан.

Шукур Бурҳонов фожиали ролларни кўп ижро этган. Зеро, табиат яратган қоби-

лияти шунга мос келарди. Аммо унинг комик, драматик роллар яратишдаги хизматлари ҳам таҳсинга лойиқ. У қанақа роль ўйнамасин, ўзини ўшанга мослай оларди. Лекин шуни алоҳида эътироф этиш керакки, фожиавий роллар яратиш ҳар бир актёрнинг қўлидан келавермайди. Театр тарихига назар ташласангиз, фожиавий асарларни қотириб саҳналаштира олган жамоаларгина томошабинларга манзур бўлганини кўрасиз. В. Белинский драматургиянинг чўққиси трагедия деб бежиз айтмаган. Устозда фожиавий ролни ижро этиш учун ҳамма имкониятлар мавжуд эди. Урушдан олдин "Отелло" қўлга олинганда Отелло роли Аброр Ҳидояттов билан Шукур Бурҳоновга топширилган. Мен ёрдамчи режиссёр бўлганим учун ҳамма жараёнлардан хабардор эдим. Бу икки актёр Отелло ролини ижро этиш учун бирга тайёргарлик кўришган. Шуниси ҳам борки, ҳамма рол ижрочилари иккитадан бўлгани сабабли премьерга яқинлашгач, бир жамоа билан катта репетиция қилиниб, томоша халққа кўрсатиларди-да, у икки-уч ўйналгач, бошқа ижрочилар билан ҳам тайёрлашга киришдиларди. Ана шу кейингисига Шукур ака қатнашмаган. "Кейин ўйнайман" деган баҳона билан Отелло ролида саҳнага чиқмаган. Маълум бўлишича, Шукур Бурҳонов бу ролни ҳеч қачон ташлаб қўймаган, ҳатто яширинча ўша йилларда театримизнинг моҳир режиссёрлардан Шариф Қаюмов билан бирга уни зўр бериб тайёрлаган экан. Асардаги Дездемона ролини ўша йиллари ижро этган Назира Алиеванинг гапига қараганда, театр санъати институти саҳнасида Шукур Бурҳонов Отелло ролини бир неча бор репетиция қилган экан. Театр жамоаси таътилга чиққан вақтларда Шукур ака Шариф Қаюмовни ёнига олиб, Ялтадаги Ўзбекистон санаториясида репетицияни давом эттирган. Бир куни у ҳатто тайёрман деб, Отелло роли учун ўзига алоҳида кийим ҳам тиктирган эди. Спектакл қўйилишга яқинлашганда Аброр ака бундан хабар топиб, шогирдига ёрдам бериш мақсадида келиб уни кутиб турган. Шукур ака устозни кўриши биланоқ кейин ўйнайман деб яна ниятини орқага сурган эди. Бу устознинг қалбидagi сир дейишимнинг боиси шунда деб тушунаман. Бу ҳақда кўп савол-жавоблар бўлган эди. Албатта, Аброр Ҳидояттов сингари фожиали ролларни қойилмақом ижро қиладиган Шукур Бурҳоновдек артист нима учун Отелло ролини ўйнамаганлигига театр шинавандалари ниҳоятда қизиққан. Бундай саволларнинг ҳаммасига Шукур ака "шу рол устоз билан қолсин" деб жавоб берар эди. Балки бу шарқона ахлоқ жиҳатидан энг тўғри ечим бўлгандир. Бундай буюк актёрлар ролни бир-биридан кўчирмаслиги маълум. Шундай бўлгач, Шукур Бурҳонов Отелло образини ҳам театримиз ижодий саҳифасида олтин ҳарфлар билан ёзиладиган даражага етказарди, деб ўйлайман, холос.

«Шоҳ Эдип»нинг саҳнада яратилиши ҳам жуда қизиқ бўлган. Аввало шуни айтиш керакки, устоз ўзи учун репертуар танлашни ҳам билар эди. Шукур Бурҳонов антик дунё адабиётига тааллуқли «Шоҳ Эдип» фожиасини ўқиб чиқиб, унга ёқиб қолгач, бу асарни саҳналаштириш учун ўзига режиссёр қидиради. Унга асарни ниҳоятда чуқур тушунадиган режиссёр керак эди. Диллар мос келиб қолди: Тошкент Театр санъати институтида режиссурадан дарс бериб юрган М. Радун шу асарни ўзбек саҳнасида қўйишни орзу қилар эди. Бу асар ҳақидаги икки ижодкорнинг фикрлари бир жойдан чиқади. Ҳатто Шукур Бурҳонов саҳна макетини ҳам чизиб берганини эшитганман. Маълумки, антик даврдаги театрларда асосан актёр ижросига алоҳида аҳамият берилган. "Бир актёр театри" шаклида, ҳамма воқеа Шоҳ Эдип сиймоси атрофида ечилади.

Шукур Бурҳонов бутун спектакл давомида қоядек гавдаланиб туради. Парда очилгандаёқ, балолар гирдобига дуч келган омма Шоҳ Эдипдан нажот кутади. Эдип эса балолар сабабчиси ўзи эканлигини билгандай, юраги гулғулага тўла. Сир ечимини топмоқ учун асаблари таранглашади. Ҳаяжонли саҳналар кетма-кет келаверади. Охири воқеа аён бўладики, Шоҳ Эдип ўз онасига уйланган бўлиб, ундан болалар кўрган экан. Албатта, Софокл бу асарни афсоналар асосида яратган ва уни ҳаётга яқинлаштирган. Шу боисдан Шоҳ Эдип қилинган гуноҳлари учун худодан жазо келишини кутиб ўтирмай, ўзининг икки кўзини ўйиб ташлайди.

Мен бу ерда асар воқеаси эмас, кўпроқ ижроси ҳақида гапиргим келади. Одатда, кўп асарларда воқеа аста-секин бошланиб, чўққига чиқади. Бу асарда эса, чўққидан бошланиб, яна оқорилаб бораверади. Актёр ижроси ҳам борган сари кўтарилади. Бир дақиқа бўшашиш учун имкон бўлмайди. Эдип ролининг ижрочи-

си Шукур Бурҳоновдаги ички ҳаяжон борган сари алангаланади. Ана шунда актёрдаги забардаст куч-қувват бўшашмай гаранглашганидан-таранглашаверади. Михаил Ульянов Ричард III ролини ижро этганида: “фожиавий рол ўжро этишда, актёр ўзидаги бор кучни сарф этмас экан, мақсадига эришолмайди”, деганди. Бинобарин, ана шундай фожиавий ролларни ижро этмоқ учун Шукур Бурҳоновда ҳам худо инъом этган куч-қувват тўлиб-тошган эди. Саҳнадан саҳнага ўтган сари унга куч қуйилиб кегаётгандек бўларди. Дардли-аламли гаплар томошабинларни ҳам бир дақиқа холи қўймас эди. Айниқса, ўзи икки кўзини ўйиб ташлаганидан кейин, икки қизини бағрига босиб, “Сизлар менинг ҳам боламсиз, ҳам укамсиз” монологини ижро этганда, тингловчилар чидаб туролмас эди.

Шукур ака Мирзо Улуғбек ролини ижро этар экан, қуйидаги сўзларга алоҳида-урғу берганини кўрганман.

Нега дунё йўлларида бутун кишилик
Бир бўлмагай, нега одам авлоди нуқул,
Миллат аро, динлар аро жанжалларга банд.
Қуёш биру дунё биру инсоният бир,
Шундай сўнмас бир боғдирки, боғи маърифат.
Ҳар эл унга экиб қўйган ўз дарахтини.
Ҳар ўлканинг дилидаги нафосат гули
Ўша боғнинг гулшанида яшнаб бир маҳал,
Насиб этган ҳар улусга таратар атрин.

Жалолиддин Мангуберди ролида эса:

Бир кун пайдо бўламан шу юрт, шу элда,
Юрт шайдоси кўмилмас ғурбатда, ғўрда.
Ким юртдан ёвни қувса, мандурман ўшал,
Улуғвор ниятларга кор қилмас ажал, —

мисраларига яширинган улкан маънони катта санъаткорга хос маҳорат билан талқин қилар эди.

Ўзбек киносини ҳам Шукур Бурҳоновсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Табиийки, ҳар бир актёр кинога тушишни орзу қилади. Шукур Бурҳонов ҳам шундай бўлган. 30-йилларда “Асал” деган фильм суратга олинадиган бўлди, уни Рустам ролига таклиф этишди. Бу қаҳрамон ишчи-тўқувчи бўлиб, Асални севади ва у билан ўз тақдирини боғламоқчи бўлади. Лекин сценарийни ўқиганидаёқ, роль ниҳоятда юзаки бўлгани учун унга ёқмайди, аммо кинода ўйнаш орзуси кучлилик қилиб, розилик билдиради.

Албатта Шукур Бурҳонов бу ролларни қиёмига етказиш учун кўп ҳаракат қилди, аммо у кўнглидагидек чиқмади. Бу ҳақда матбуотда ҳам танқидий сўзлар айтилган эди. У киши шундан кейин “Сирли тунлар” номли фильмда жарроҳ Соҳиб Ниёзий ролини ўйнади. Бу фильм уруш йиллари суратга олинган бўлиб, жанг майдонларида жарроҳлик қилган Соҳиб Ниёзий ота-боболаримиздан қолган синиқ-чиқиқларни даволаш йўллари амалийётга жорий этмоқчи бўлади. Лекин бу иш илмий асосда ҳал этилмаганлиги туфайли фильм собиқ Иттифоқ экранига чиқа олмаган эди. Лекин эътироф этиш керакки, Шукур Бурҳонов бу рол талқинида ҳам уста актёр эканлигини кўрсата олган эди. Бунга тан берган моҳир режиссёр Наби Ғаниев уни “Тоҳир ва Зухра” фильмидagi Қоработир ролига таклиф этади. Аммо актёр дарҳол розилик беравермайди. Чунки томошабинлар бу роль орқали ўзини ёмон кўриб қолишларидан қўрқар эди.

Бу ҳақда Наби Ғаниев қуйидагича ҳикоя қилади: “Бурҳонов ёвуз ниятли Қоработир ролини ўйнашга рози бўлавермади. У менга қараб, бу ролни театрда ўйнашим мумкин эди, чунки саҳнада қалин грим қилинса, томошабинлар артистни танимай қолишлари мумкин. Кинода бўлса грим унчалик қалин бўлмайди ва айниқса йирик планда мени томошабинлар таниб қолишади, деди. Мен жуда кўп тушунтирганимдан кейингина Бурҳонов ана шу роль устида ишлашга рози бўлди.

Энди, тўғриси айтсам, бизнинг мунозарада мен эмас, Бурҳонов ҳақ эди. Уни ҳақиқатдан ҳам ўзбек шаҳар ва қишлоқларида яхши танийдилар. Гарчи барча артист Шукур Бурҳоновни севса ва ардоқласа-да, уни кўрган киши дарҳол Қорабо-

тирни эслаб, ғазаби келади. Шундай бўлса ҳам, агар мен “Тоҳир ва Зуҳра” ни қайта қўйишга қарор қилсам, яна Шукур Бурҳоновга ана шу ролни топширар эдим. Чунки бу ролни Ўзбекистонда бирорта бошқа актёр Бурҳоновдай яхши ўйнай олмаслигига ишонаман...”

Чиндан ҳам Шукур Бурҳоновнинг кинодаги актёрлик маҳорати саҳифалари ана шу роль билан бошланади, деса бўлади. Ўзбек миллий киносининг ифтихорига айланган “Тоҳир ва Зуҳра” асари дунёнинг барча мамлакатлари экранларида намойиш этилди. Шукур Бурҳонов ижросидаги Қоработир ролига ҳамма ерда бирдек юксак баҳо берилди.

Актёр бу ролга ёндошишида образ яратишдаги одат тусига кирган чуқур изланиш, кашфиёт йўлидан борди. Фильмдаги Қоработир — Шукур Бурҳонов ўзига хослиги билан ажралиб туради, аммо унинг бутун қоралиги, бахиллиги кўзига жо этилган. Айниқса, қиличбозлик лавҳасида Тоҳирга бўлган ғаюрлиги унинг кўзида шундай моҳирона акс этадики, бу саҳнадаги ёвуз сиймо томошабин ёдида узоқ сақланиб қолади. Шукур Бурҳонов бу ролдан кейин жуда кўп фильмларда иштирок эта бошлади.

Уллас, Шукур Бурҳоновнинг театрдагина эмас, кинода яратган образлари ҳам, каттами-кичиклигидан қатъи назар, таҳсинга лойиқ. Кинорежиссёр Элёр Эшмуҳамедовнинг Шукур ака ҳақида айтган шу сўзлари эсимда қолган: “Мен у кишининг катта актёр эканлигини билганимдан фильмимдаги, кичик бир ролга рози бўлармикан деб, ўйлардим. Лекин бу рол кичик бўлса ҳам, Шукур Бурҳоновга ўхшаган катта қалб эгаси ижро этишини истар эдим. Қаҳрамоним ватангадо бўлиб, чет элларни кезади. Кунлардан бир кун қаҳвахонада кайф устида юрагини кимгадир очиши керак эди. Биз сценарийда айтиладиган сўзларни ёзиб қўйган эдик. Аммо бундайлар сон минглаб бўлганидан, ҳеч ким уларга эътибор қилмайди. Мен актёрга шу нарсани тушунтирдим. Рол жонли, ҳаётини эканини билиб, Шукур ака рози бўлди. Шу лавҳани суратга олиш учун чет эл сафарига отландик. Бир пастқам ердаги қаҳвахонани ҳам топдик. Суратга олиш учун ҳамма нарса тайёр, шунда Шукур Бурҳон “Менга матннинг кераги йўқ” деб қолса бўладими? Мен у кишига сценарийни бузолмайман, деганимда, у менга музика чалиниб турсин, мен ўша сен айтган фикрларни ўйинда кўрсатаман” деди. Йўқ дейишга илож қолмади. Айтганидек қилиб музика чалиб турдик. У кетма-кетига икки-уч қадаҳ ичиб, стол-стуллари суриб юборди-ю, ғазаб билан рақсга тушиб кетди. Унинг кўзлари чақнари, вужудида ички туғён акс этарди. Юзи шундай ҳолатга келдики, гўё ич-ичидаги бутун дард-алами қалқиб чиққандай бўлди. Шу тобда кимдир уни чалиб юборди яна кимдир туртар, урмоқчи ҳам бўлишарди. Буларни ёнидаги актёрларга ўзи айтиб қўйган экан. Аммо у ҳеч кимга бўш келмас, кўзлари ёниб, уларга еб қўйгудек қарарди. Биз киночилар шу образ жонли чиқсин деб қанча сўзларни қидириб топган эдик. Аммо актёр биз кўзда тутган ҳолатни сўзсиз ифодалаганига таҳсинлар ўқиганмиз...”

Шуниси ҳам борки, унга роль ёқмай қолса ёки режиссёр билан роль ҳақидаги фикри бир жойдан чиқмаса, суратга тушишдан бош тортар эди. Мен “Тожиқ фильм” студиясида суратга тушаётган пайтимда Шукур ака Душанбега бориб келди. Машҳур кинорежиссёр Борис Кимёгаров янги олаётган фильмдаги бир ролга чақирган экан. Ана шу ролга синаб кўришаётганда у билан ишлаш ёқмай қолибди ва ўша заҳотиёқ Тошкентга қайтиб кетибди. Латиф Файзиев Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” қиссаси асосида фильм яратмоқчи бўлганда, Қаландаров ролини мен ижро этаман, деб Шукур аканинг ўзи режиссёрга мурожаат қилган эди. Бу фильмни кўрганлар яхши биладики, раис образи Шукур Бурҳонов талқинида ниҳоятда жонли, жозибали чиққан. “Ўзбекфильм”да ҳам у дуч келган режиссёр билан ишлашавермасди. Кўпроқ Комил Ёрматов билан ҳамкорлик қилгани маълум. Комил Ёрматов кўп сценарийларида унга махсус ўрин ажратган эди. Бу режиссёрнинг деярли ҳамма фильмларида Шукур ака суратга тушган десам бўлади. Ўзи яшайдиган маҳалланинг каттадан-кичигигача Шукур акани ҳурмат қилар, у билан ғурурланиб юришар эди. Уларнинг санъатга ишқибозликларига жавобан Шукур ака маҳалла чойхонасига кино экран ўрнатиб берган ва ҳануз ўша ердагилар бу экраннинг номини Ялангтўш деб аташади.

Мен Шукур Бурҳонов билан кинода бир неча марта суратга тушганман. У

қайси фильмда суратга тушмасин, унга фақат ижодий ёндошар эди. “Синчалак” фильмини суратга олаётганимизда режиссёр Латиф Файзиев билан бир неча бор мунозара қилиб, ўзи ижро этаётган ролни такомиллаштирганди. “Инқилоб чавандозлари” фильмини суратга олиш пайтида, биз Шукур Бурҳонов билан тоғ бағридан отда ўтишимиз керак бўлган лавҳа бор эди. Тоғ ниҳоятда баланд, тик қиялик бўлганидан от ҳам араб ўтарди. Энди суратга оламиз деб турганида Шукур ака отдан тушиди-ю, гандираклаб йиқилди, биз ҳаммамиз дарҳол отдан тушиб, уни қўлтиқлаб олдик. Комил Ёрматов ҳузуримизга етиб келди. Маълум бўлишича, Шукур Бурҳоновнинг боши айланиб кетган экан. Шукур Бурҳоновнинг қон босими баланд эканлигини ўшанда дўхтирлар айтиб беришганди. Бу буюк актёр машина олиб, ўзим ҳайдайман деб орзу қилиб юрганини биламан. У вақтларда машина олиш қийин эди. Ҳатто қанча ойлик олишингча суриштириб кўришар ва шаҳар советининг қарори билан берилар эди. Афсус, минг афсуски, не машаққат билан олган машинасини у киши беморлиги туфайли бир марта ҳам ўзи ҳайдай олмади. Қўшни ҳайдовчиларга ялиниб, бир-икки бор “Волга” да юрганини кўрганмиз. Шукур ака соғлиги ёмонлашиб, юраги енгилиб бораётганини сезса ҳам, сир бой бермасди. Саҳнада, кино экранларида қанчадан-қанча образлар яратган бўлса ҳам, бу халқим учун кам, деб ўйларди. Айниқса, ўздан кейинги шоғирлар ҳақида кўп қайғурарди. Шукур ака саҳна режиссёрларидан Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Тошхўжа Хўжаев, Александр Гинзбург, кино усталаридан Наби Ғаниев, Комил Ёрматов, Латиф Файзиевларни ниҳоятда ҳурмат қиларди. У ёш истеъодларни астойдил авайлар эди. Шу боис Шукур ака эндигина театримизга кириб келган Баҳодир Йўлдошев, Рустам Ҳамидов, Ҳасан Қўчқоровларни қучоқ очиб кутиб олди. Уларга кўмак, руҳий мадад беришдан эринмади. Устозлик маслаҳатларини аямади. Ҳатто икки ёш режиссёр Рустам Ҳамидов ва Ҳасан Қўчқоровлар билан Ўлмас Умарбековнинг “Қиёмат қарз”ини бирга тайёрлади. Ҳасан Қўчқоровнинг гапига қараганда, ушбу спектаклни тайёрлаш жараёнида улар устознинг режиссёрлик талқинидан самарали фойдаланишган. У устоз режиссёрларнинг тажрибаларини ёшларга ўргатишни жуда хоҳлар эди. Театрга кириб келаётган янги янги авлодларнинг истеъдодидан қувонар эдилару, аммо улар ўзбек тили талаффузида ва саҳна тилида кўп ноаниқликларга йўл қўйишларидан ташвишда юрар эдилар.

Бир кун ёшлар тайёрлаган бир спектаклни кўраётиб, ўтирган жойларидан туриб фойега чиқиб кетдилар. Мен тоби қочган бўлса керак деб орқаларидан эргашдим. Фойедаги диванга ёнбошладилару, “Зикир, саҳна тили заифлашапти-ку”, дедилар-да, битта папирос топиб кел, дедилар. Мен иккита папирос олиб келдим. Кетма-кет тутатиб чекдилар. Драмада тил асосий масала ҳисобланади. Шу сабабдан машҳур режиссёрлар тилга жуда катта аҳамият берганлар. Эсимдан чиқмайди, “Алишер Навоий” пьесасини саҳналаштираётганимизда ўша замон адабига ва сарой тили ҳақида махсус суҳбатлар ўтказилиб, айтилаётган ҳар бир сўзнинг луғавий маъноси англатилган эди. Кейинги пайтларда ўзбек тилининг поклиги учун курашга етарли эътибор берилмай қолган эди. Айниқса, замонавий мавзудаги асарларда рус сўзлари аралашиб кетар эди. Спектакл тайёрланаётганда режиссёрлар кўпроқ образлар устидан бош қотирар эдилар, холос. Эндиликда ўйлаб кўрсам, ўша йилларда театр олийгоҳимизда ҳам режиссурадан таълим берадиганлар кўпроқ рус ўртоқлардан эди. Бунинг устига талаб ҳам шундай бўлган. Айниқса кинода ўйнаган ролимизни рус тилида гапиришга мажбур этардилар. Ўзбек режиссёрларининг рус тилида иш олиб боришига таажжубда қолар эдик. Демак, улар ҳам шунга мажбурийат сезишарди. Чунки, сценарий рус тилида ёзилиб, Москва тасдиқдан ўтар, тайёр маҳсулот рус тилида қабул қилинар эди.

Собир Раҳимов ролини тайёрлашимда Шукур Бурҳон жонимга ора кирган десам бўлади. Мен бу ролга тасдиқлангач, у кишидан оқ фотиҳа олиш учун “Семашко” шифохонасига бордим. Шукур ака шу ерда даволанаётган эди. Ролга тасдиқланганимдан хурсанд бўлдилар, генерал ҳақида ўз билганларини айтдилар. Бу саркарда ҳақида биринчи ёзилган пьеса театрга қўйилган. а у киши бош ролни ижро этган эди. Бу уруш даври охирларига тўғри келади. Оқ адан йигирма йилдан кўп вақт ўтгач, Собир Раҳимов ҳақида кинофильм суратга олинди. У киши суҳбатимиз чоғида ўзи доим такрорлайдиган “иккинчи план” сўзини ишлатдилар.

Тўғриси айтганда, бу тушунча саҳнада ҳам, кинода ҳам катта аҳамият касб этади. У киши бутун ижодида шу икки сўзга қатъий амал қилганди. Кичик бир мисол: “Юлий Цезарь” спектаклида у киши яратган Брут ролида буни яққол кўрган эдим — Брут саҳнада пайдо бўлганда, аввалига бир оғиз гапирмаса ҳам бутун вужудида фикр жўш уриб тургани сезилади. Томошбин унинг бу жим туришидан катта маъно борлигини яққол ҳис қиларди. Шукур Бурҳон айтганидек, Собир Раҳимов ролини яратганимда мендаги “иккинчи план” — Ватан қайғуси, халқим ташвиши бўлган десам бўлади. Шу туйғуни юракдан сезишни машҳур актёр Аббор Ҳидоятлов бошқача таърифлаб, “Киндикдан гапир” жумласини ишлатардилар. Аслида икки устознинг сўзларида ягона маъно — ҳар бир ролни юракдан ижро этиш туйғуси мужассам эди, ролни ўзбек тилида гапириш зарурлигини таъкидладилар. Мен у кишига сценарий рус тилида ёзилган, қандай бўларкин, дедим. У киши ўша заҳотиёқ телефон дастасини олиб, киностудия директори Абдулаҳад Абдуллаевга қўнғироқ қилдилар. Мен учун рол сўзларини ўзи ўзбек тилига таржима қилиб беришни айтдилар. Шу баҳона бўлиб кинода она тилида гапиришга муяссар бўлгандим.

Театримизга кўп йиллар директор бўлган Искандар Мусабеков Шукур Бурҳонов ижросидаги спектакллар тинч ўтишига алоҳида эътибор берардилар. Бир воқеани айтсам, ўқувчи ҳайрон бўлмасин: Андижон боғидаги ёзги театрда “Ҳамлет” спектакли ўйналаётганда зал устидан самолёт учиб ўтди. Шунда Шукур ака саҳнадан чиқиб, маъмурни чақириб ва “Бу ердан самолёт ўтмаса бўлмайдими?” деган эди. Бу гап кулгилни туюлиши мумкин, аммо актёр фикр бўлинишнинг ҳисобга олган эди. Балки у кишининг нозик қалби шунга ўрганган бўлиши мумкин. Яна бир гап: Ўзбекистон халқ артисти Эркин Комилов эндигина олийгоҳни битириб, театрда биринчи рол ижро этган кезларда армияга чақирилади. Шукур ака ўша кунгидея ҳарбий комиссарликка бориб, вақтинча бўлса ҳам уни армиядан олиб қолади. Биринчи рол ижросида ёрдам беради.

Машҳур ҳофиз Маъмуржон Узоқов истеъдодини у киши жуда қадрлар эди. Маълум сабабларга кўра ҳофизимиз Марғилонга кетиб қолганларида Шукур ака тез-тез бориб, ҳол-аҳволидан хабар олиб турганлар. Сўнгги боришларида Маъмуржон ака Марғилон шаҳар боғида зиёфат ташкил этади. Ўша зиёфат чоғида у ашула айтаётиб, Шукур Бурҳон қўлида жон берган эди. Фарғоналик ҳофиз Муроджон Аҳмедов соғлиғини тиклагунча Шукур аканикида яшаган. Шакар опанинг айтишича, у киши ҳаёт вақтлардаги уйларида меҳмон аримас эди. Айниқса вилоятлардаги артистлар кўп келишар, Шукур ака улардан ёрдамни асло аямасди.

Ҳақиқатдан ҳам Шукур ака саховатли, феъли кенг одам эди. 1966 йилдаги зилзила пайтида у кишининг уйлари қаттиқ зарар кўрган. Бизлар хабар олгани борсак, унинг томи босиб тушгану, Шукур ака болалар билан ҳовлида ўтирган экан. Шакар опа бизни кўриши билан, бор бойлигимиз вайрон бўлди деса, Шукур ака болаларни кўрсатиб, мана менинг бойлигим, деган эдилар. У киши бошқаларнинг ҳол-аҳволини сўради, Ҳамидулла Наримонов оиласи зарар кўрганини эшитиб, шу заҳотиёқ машинага бизлар билан ўтириб, ўша артистимизнинг уйларига қараб йўл олдилар. Тезда ҳукуматга мурожаат қилиб, олдин уларга жой олиб бердилар. Бишимча, Шакар опа билан Шукур ака уч нафар фарзанд кўрганлар. Шакар опа билан Шукур ака бир-бирлари билан “Насриддин Бухорода” фильми суратга олинаётганда топширганлар. Ҳанузгача Шакар опа “Мен Шукур акани роллари учун яхши кўриб қолганман” дейдилар. Шукур ака табиатан қомати ниҳоятда келишган одам эди. Унинг қўнғироқ сочлари, келишган гавдаси ҳаммани ўзига мафтун этарди. У киши кийинишни ҳам ўрнига қўяр эди. Урф бўлаётган кийимларни биринчи бўлиб кияр эди.

Бир артист сифатида тан бераманки, у киши саҳнада ёниб турарди. Саҳнада ҳам, кинода ҳам актёр жозибаси жуда муҳим. Бу ҳам ҳаммага nasib қилавермайди. Буюк актёримизнинг асосий ютуқларидан бири шу деса бўлади. Шакар опа Шукур акани чинакамга яхши кўрган. “Бой ила хизматчи” фильми суратга олинганидан бўлганда, Гофир ролида ўйнайдиган Шукур ака сочини олдирган эди. Шунда Шакар опа сочи йўқлигини кўриб, “Шукур Бурҳоннинг сочи бўлмаса хунук экан” деб неча кунгача аразлаб юрганини айтишади.

Шундай забардаст инсон аста-секин букчая бошлади. Асли уни саҳна эмас, экран эмас, ғам енгиб қўйди. Бир қизи сувга чўкиб ҳалок бўлди. Ниҳоятда гўзал ва қақажон бўлган, бу жажжи қиз кинога суратга олиш пайтида фалокат юз берган эди. Вояга етиб, болалик бўлган ўғли эса армия сафида хизмат қилиб юрганида нурланиб, балоғат ёшида ҳаётдан кўз юмди.

Шу маъракаларнинг ҳар бирида қатнашганимизда устоз ич-ичидан заифлашиб бораётганини кўрганман. Ўғли Шавкатни қабристонга кузатаётганимизда, Шукур акани қўлтиқлаб олган эдик. У киши овоз чиқариб йиғламас эди. Аммо ичи ёнаётгани сезилиб турарди. Гўрков кафанли мурдани энди-гўрға тушираётганида Шукур ака “Шавкат!” деб шундай ўкирки, гўё арслон наъра торгандай бўлиб кетди. Бу фарёддан дарахтдаги қушлар тўрт тарафга учди, фотиҳага қўл кўтарган одамлару кафаннинг бир учини ушлаган гўрковгача қотиб қолди.

Фарзанд доғи уни ҳам энгди. У киши олдин инсульт, кейин бир неча бор инфарктга йўлиқдилар. Тиббиёт мутахассисларининг фикрича, бир инфаркт билан иккинчиси орасида ўн йил ўтиши мумкин экан. Аммо у кишида бу касаллик кетма-кет такрорланди. Бир кун тиббиёт ходимларидан сўраганимда, ҳайратомуз жавоб беришганди: уларнинг айтишича, бундай оғир касаллик билан узоқ вақт олишган вужуд кам бўларкан. Шукур аканинг ёшидаги кўпчилик одам илк юрак хуружига бардош беролмас экан. Фожиали роллар ижросидаги олий ҳаяжонлар унинг юрагини чиниқтириб юборган, деб изоҳлашди улар. Ҳар қандай касал ҳам филни пашша қилади дейишади. Сора Эшонтўраева билан унинг хонадонига сўнги борганимизда, катта ҳовлида жимлик ҳукм сурарди. У киши севадиган гуллар қийғоч очилиб ётибди, хўжасининг овози йўқ. Одатда бизнинг келганимизни эшитсалар оила аъзолари пешвоз чиқар эдилар. Шакар опа бу гал бизни маъюс кутиб олди. У кишининг олдига кирдик, оппоқ чойшаб солинган ўринда бир бурда бўлиб ётар эди. Ёстиққа ёпишиб кетган бошларида жингалак сочларидан асар ҳам қолмаган, Фақат қулоқлар ўсиб кетгандай... Оташин сўзлар билан ром этадиган тил ҳам мўм тишлагандай жим эди. Аранг очилган кўзлар бизни фаҳмлаб, мажолсиз қўл зўрға кўтарилиб, ёнларига чақиргандай бўлди.

Сора опа ўзининг “Шоҳ Эдип”и, “Ҳамлет”и, “Ғофир”и унсиз ётганига тоқат қилолмади, ҳўнграб йиғлаб юборди. Шукур ака буни сезмасин деб, Шакар опа четга олиб, сувга томизилган валидол тутди. Бу ҳолатни кўриб, қотиб қолдим. Миямда нималар чўлғонмади дейсиз? Наҳотки ўша Шукур Бурҳон шу аҳволга тушиб қолган бўлса, дердим. Чингиз Айтматов ҳақ: у кишининг таърифича, ўлим ҳамманинг бошида бор, дод солган билан, нола қилган билан ўлим сени аяб ўтирмайди, ё маконда макон йўқ, бандасида имкон йўқ...

Умарали НОРМАТОВ
Раҳимжон РАҲМАТ

Назария ва адабий-бадий жараён

(Сухбат)

Раҳимжон РАҲМАТ — Умарали ака! “Гулистон” журналида эълон этилган “Истеъдодни кашф этиш санъати” сарлавҳали суҳбатингизда биздаги мавжуд назарияга оид дастур, ўқув қўлланмалари замонавий жаҳон эстетикаси, адабиёт назарияси фани даражаси ва мезонлари билан ўлчанадиган бўлса, бу соҳа бизда камида ярим аср орқада қолиб кетганлиги аён бўлади, дебсиз. Бунда нималарни назарда тутгансиз?

Умарали НОРМАТОВ — 1997 йили чоп этилган “Адабиётшуносликка кириш” дастурини, кейинги йилларда айна шу фан ва “Адабиёт назарияси”дан тайёрланган ўқув қўлланмалари қўлёзмаларини назарда тутганман. Бир қарашда мазкур дастур ва ўқув қўлланмалари замон талаблари асосида “янгиланган”дай, яъни уларда “марксизм-ленинизм классиклари” номлари, марксча-ленинча методологияга оид гап-сўзлар, социалистик реализм ҳақидаги аввалги ҳамду санолар йўқ. Бироқ моҳият эътибори билан сўз санъатини марксистик тушуниш, талқин этиш сақланиб қолган, бу фаннинг проблематикаси, таркиби, методологиясида жиддий ўзгариш, янгиланишни тополмайсиз.

Дастурдаги биринчи жумла, фаннинг бисмиллоси “Бадий адабиёт — ижтимоий онгнинг бир тури” деган сўзлар билан бошланади. “Ижтимоий онгнинг бир тури” деган қараш лоақал адабиёт тўғрисидаги ўнлаб қарашларнинг бири эканига ишора ҳам йўқ. Бундай моддиюнча тушуниш ягона ҳамма қабул қилиши лозим бўлган қараш, қатъий ҳукм тарзида берилади. Бугина эмас, ҳатто 60-йилларда совет фанида воз кечилган “Бадий адабиётда типиклик проблемаси”, “Бадий адабиётнинг ғоявийлиги” каби мавзулар фаннинг таркибига киритилади. Ўша марксистик адабиётшунослик аслаҳахонасидан олинган “адабиёт ва замонавийлик”, “инъикос назарияси”, “Типиклик — реализмнинг бош мезони”, “Умумхалқ аҳамиятига эга бўлган масалаларни кўтариш, уларни халқ оммаси тафаккури нуқтаи назаридан ҳал қилиш” (Таъкидлар суҳбатдошларники — таҳр.), “бадий адабиётнинг демократик бўлиши” каби тушунчалар дастурда бурқсиб ётибди. Адабиёт ҳақидаги шунақа қараш, билимлар мажмуасини бугунги кунда олий ўқув юрти талабасига тақдим этиш уят-ку! Мана шундай “билимлар” билан қуролланган бўлгуси филолог-мутахассисдан адабиёт илмига, бинобарин, жамиятга қандай наф бор?! Бу ҳол бугунги кунда фақат илмга, сўз санъати зиёнигагина хизмат қилиши мумкин, холос. Шўро даврида узоқ йиллар шундай бўлди-ку, ахир.

Р.Р. — Мен ҳам анча йиллардан бери рус тилида чиққан XX аср жаҳон фалсафаси, эстетикаси, руҳшунослиги, адабиётшунослигига оид китобларни йиғиб, ўқиб бораман. Ҳақиқатдан ҳам сўнги асрда Фарба бу соҳаларда буюк кашфиётлар бўлди. Бироқ биздаги сиз айтган дастур, қўлланмаларда уларнинг ҳатто шарпаси ҳам кўринмайди.

У.Н. — Рус адабиётшунослари 90-йилларда яратган назарияга оид қўлланма-

ларга, жумладан, уларнинг МДУ олимлари тайёрлаган, 1996 йили чоп этилган дастурларга бир қаранг, уларнинг мундарижасига бир назар ташланг. Улар аллақачон XX аср жаҳон адабиёти фани даражасига кўтарилиб олган. Қизиқ бир ҳол. Бундан бир неча йил бурун Республика Таълим маркази ўзбек адабиёти кенгаши олий ўқув юртлари учун назарияга доир ўқув дастурлари тайёрлашга киришди. Шунда мен кенгаш раиси сифатида ўша пайтга қадар назариядан дастур ва дарслик, қўлланмалар яратиб юрган мутахассислар билан суҳбатлашганимда, Иззат Султоновни мустасно этганда, уларнинг аксарияти ҳорижий мамлакатларда мавжуд “Адабиётшуносликка кириш”, “Адабиёт назарияси” дарсликларидан мутлақо беҳабар эканликлари маълум бўлди. Ҳатто 1978 йили рус тилида чиққан Р.Уэллек ва О.Уорреннинг дунёга машҳур “Адабиёт назарияси” китобини ҳам кўрмаган эканлар. Бу ҳамкасб азаматлар нуқул рус совет адабиётшуносларининг мазкур фанлар бўйича ёзган ўртамиёна китобларидан нусха ёлиш билан чекланганлар; эндиликда эса ҳатто рус адабиётшуносларининг кейинги ўн йил давомидаги янги ишларидан ҳам беҳабар юрибдилар.

Бунисини қўя туринг. XX асрда Ғарб, бинобарин жаҳон адабиётшунослигида мавжуд ўнлаб илмий йўналишлар, мактаблардан, масалан, замонавий “қийсий адабиётшунослик”, “психоанализ ва адабиётшунослик”, “аналитик психология”, “ритуал-мифологик мактаб”, “онтологик герменевтика”, “экзистенциализм ва эстетик коммуникация”, “неомарксизм ва санъат социологияси”, “фалсафий герменевтика”, “рецептив-тарихий метод”, “феноменологик герменевтика”, “структурализм”, “постструктурализм” оқимларидан чуқур хабардор биздаги назариячи адабиётшунослар кимлар, қани менга уларни санаб кўрсатингчи!

Абдулла Қодирий: “Ёзувчи бўладирган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак”, деган эди. Бу гап адабиётшуносларга ҳам тегишли: адабиётшуносномини олган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактаблардан ташқари ўтмишдаги ва бугунги жаҳон адабиёти илмидаги оқим ва мактаблардан яхши хабардор бўлиши шарт.

Р.Р. — Устоз Озод ака бир чиқишларида, бизда ҳали адабиёт илми бўйича илмий мактаблар йўқ, деганида бу гапни кўпгина ҳамкасблари ўзларига оғир олган эдилар. Маълум бўляптики, бизда илмий мактаблар тугул, жаҳон адабиётшунослик мактабларидан тубли маълумотларга эга мутахассислар бармоқ билан санарли экан.

У.Н. — Биз ҳали яққаоқим мафкуранинг, шўро адабий ва илмий сиёсатининг фожеий асоратларини чуқур англаб етолганимизча йўқ. Мустақилликка эришганимизга яқин ўн йил бўляпти. Бироқ мустақиллик берган энг катта неъмат — эркин, мустақил фикрлаш ҳақ-ҳуқуқидан тўла фойдалана билмаяпмиз. Республика Конституциясида “фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги” қонун билан кафолатланган. “Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади”, “ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас” деб ёзиб қўйилган. Бинобарин, адабиётда, адабиёт илмида ҳам хилма-хил фалсафий-эстетик асосларга таянувчи адабий-илмий мактаблар, оқимлар учун йўл очилган.

Р.Р. — Адабиётда, хусусан шеърятда хилма-хил мактаб, оқим-йўналиш кўринишлари пайдо бўла бошлади, лекин назарияда, адабиёт илмида бу жараён сустроқ кечаяпти.

У.Н. — Катталарни тушуниш мумкин, нега ёшлар ўз мустақил адабий-илмий мактабларини, ижодий манифестларини яратиш устида астойдил интилмаётирлар. Бу йўлда уларга кимлар, нималар тўсқинлик қиляпти? Бугунги кунда жаҳон адабий тафаккури савиясида фикрлашга қобил Ҳ.Болтабоев, Д.Қурононов, Ш.Ризаев, Р.Қўчқоров, У.Ҳамдамов, Сувон Мели, Муртазо Қаршибой, Аҳмад Отабой каби забардаст навқирон адабиётшунослар ўз имкониятлари даражасида иш кўраётирлар деб бўлади. Уларнинг дардини эшитадиган, бошини қовуштирадиган, улуғ мақсадларга йўналтирадиган азаматлар борми ўзи?! Уларнинг аксарияти Оллоҳ берган ноёб истеъдодларини турли-туман соҳаларга беҳуда исроф қилиб юришибди. Улар ҳозир адо этаётган юмушларни бошқалар ҳам бемалол бажаравериши мумкин. Бироқ улардаги ноёб илмий иқтидорни бошқалардан топиш мумкин эмас. Худди бадий истеъдод каби филологик истеъдод ҳам ноёб нарса.

Р.Р. — Истеъдодларнинг адабиёт илмига безътиборлиги бу соҳадаги ижобий ўзгаришларнинг секин кечишига сабаб бўлаётир. Ҳатто баъзи бир эски иллатлар истеъдодсизликдан озиқланиб, янгитдан бош кўтараяпти. Матбуотни кузатган бўлсангиз, пайқагандирсиз, адабиётнинг сиёсатга хизмат қилишини соғинаётганлар борлиги сезилаяпти. Яқинда юксак мартабали шоиримиз адабий йиғинлардан бирида қишлоқ ҳаёти акс эттирилган бир қиссани тилга олиб тахминан шундай эътироз билдирди: “Қишлоқни дўзахга ўхшатиб тасвирлабсизлар: қишлоқ одами дўзахнинг ўртасида ўтирганга ўхшайди. Қишлоқда нур йўқми? Қидириб кўринглар: топилади. Биринчи галда топилган нур ҳақида ёзинглар”. Бу гаплардан соц. реализмнинг бадбўй ҳиди анқиб турибди. Ҳар бир ёзувчи алоҳида индивидуал шахс, бинобарин, атрофдаги ҳаётни ҳар ким ҳар хил ҳис этади. Ижод ниҳоятда сирли, нозик жараён. Ёзувчиға ташқаридан бўладиган сунъий таъсир, мажбурий туртки ижобий натижа бермайди. Агар Чеховга рус қишлоқларини зулматга буркаб тасвирлама, нега мужикнинг шўрвасида тарақан сузиб юради, нима учун Кирьяк хотинини молдай уради, қабилидаги танбеҳлар берилганида, айтинг, рус адабиётида Чехов деган улкан ёзувчи пайдо бўлармиди? Қалбга буйруқ бериб бўлмайди. Қалб — ичимиздаги автоном ҳодиса. Ижодий жараённи ташқаридан қолипга солишга, қандайдир тор ва ўткинчи мақсадларга бўйсундиришга уришни мен инсониятга қарши жиноят сифатида баҳологан бўлардим. Ёзувчи ёки шоир сифатида ўз қалбинини кашф этмоқчимисан, марҳамат, ўта мустақил фикрлашга одатлан. Бусиз қўлига қалам олган зот охири бориб ўзини руҳий хасталикка дучор этади.

Яна гапирай. Мана, қўлимда “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг 1998 йил 3-сони турибди. Унда ёш танқидчи Фафуржон Маҳмудовнинг ижодий метод ҳақидаги мақоласи босилган. У шундай ёзибди: “Ҳозир ўзбек халқининг мустақиллик учун олиб борган тарихий курашини кўрсатувчи асарлар ёзилаяпти... **Мустақиллик реализми** шаклланаётир. Бу реализм мустақилликнинг мустаҳкамланиши ва ҳимояси учун курашади; шовинизм, фундаментализм ва мустамлакачиликни рад қилади; инсонпарварлик, умуминсонийлик ва тенгликни, халқчиллик, дўстлик ва суверенитетни шиор қилиб олган байналмилалликка сўянади; асосида мустақиллик мафкураси туради, у фақат у ёки бу партиягагина хизмат қилмайди, умум-халқ манфаатлари, унинг ҳуқуқий, демократик, фаровон, эркин, озодликка асосланган давлат ва ҳаёт қуриши унинг идеаллари ва реал мақсадидир... Адабиётнинг миллийлиги сақланади, лекин у умуминсоний мазмун ва адабий шакллардан ажралиб қолмайди. Мустақиллик реализми, унинг ўзига хослигига таянади, ички ва ташқи адабий аъналарни тинимсиз ўрганади. Унинг ҳозирги ижобий қаҳрамони мустақилликнинг фидойи, ҳар томонлама тараққий этган, жонкуяр ватанпарвар курашчиларидир. Бу адабиёт ўзбек халқи тарихида янги адабиёт бўлади. Уни яратувчилар ҳам янги типдаги шоир ва ёзувчилардир”.

Аввало, ижодий методга оид анча-мунча ноаниқ, мужмал ва нотайин гаплардан бу қадар катта кўчирма келтирганим учун узр сўрайман. Ҳар ҳолда, бадий тафаккуримизни мужмал фикрлар, сиёсий тус берилган ақидалар қафасига тушишини истаётганлар учраб туради. Хуллас, юқоридаги гапларни ўқиб, улардаги жумла тузилишларига эътибор бериб дастлаб дала-даштдаги янчилган буғдойнинг уюм-уюм похолини эсладим. Бу похол эгаларига керак эмас — ташлаб кетилган, уни ўткинчи шамоллар ёйиб юборади, устига шаррос-шаррос ёмғир ёғади ва ер билан битта бўлиб чириб йўқолади... Муаллиф истиқлол реализмини “кашф” этиб, унинг ақидаларини белгилаб берибди. Эътибор берган бўлсангиз, “истиқлол реализми”нинг таърифида “шовинизм”, “фундаментализм”, “суверенитет”, “мустақиллик фидойиси”, “ватанпарвар” каби сиёсий тушунчалар кўп учрайди. Бундай сиёсий атамалар соц. реализмга берилган таърифда ҳам сероб эди. Жаҳон адабиётидаги мавжуд ижодий методларнинг ҳеч бири юқоридаги каби сиёсий сўзлар билан таърифланмаган.

XX асрда юзага келган адабий оқим-йўналишларни эслайлик. Биринчидан, уларнинг ҳеч бири 10-15 йилдан ортиқ умр кўрмаган. Қисқа фурсат ичида адабий маҳсулотини бериб, саҳнадан тушиб кетган. Иккинчидан, ҳар қайси “изм”нинг конкрет адабий-эстетик объекти бўлган. Улар дўстлик, байналмилалчилик, уму-

минсонийлик, гуманизм, ватаг парварлик каби умумий тушунчалардан нарироқ юришган.

Ҳозир ўзбек адабий жабҳасида тўла ижодий эркинлик ҳоким. Ҳеч ким бирон-та шоирни бировниқига ўхшамаган услуби учун маломат қилмайди. Шоирлар шеърларида акс этган тушқунлик бадбинлик, изтироб учун кимларнингдир қошида тик туриб жавоб бераётганлари йўқ. Айтинг, шунинг ўзи энг аъло ижодий метод эмасми? Энди жиддийроқ гапирадиган бўлсак, XX аср Европа адабиётида кўринган “изм”лар Фрейд, Жеймс, Бергсон, Нитсше, Киркегор каби файласуфларнинг таълимоти асосида юзага келган. Бу файласуфлар инсон руҳиятининг янги бир қатламини кашф этишган ва бу кашфиёт адабиётчилар учун ўзига хос “ижодий метод” бўлиб хизмат қилган.

Шу ўринда бир гапни айтмай. Тоталитаризм ортда қолди, фикрлар эркин бўлди. Шу эркинликдан фойдаланиб адабиёт илмига фойдаси тегадиган гаплар билан шуғуллансак яхши эмасми? Мен кўп кузатдим: кейинги етти-саккиз йил ичида мустақиллик, истиқлол деган сўзларни дастак қилиб, адабиёт илмида сохта фан докторлари, сохта фан номзодлари пайдо бўлди. Адабиёт илмининг хос муаммолари эса эсимиздан чиқиб кетди.

У.Н. — Мен ҳам Ғ.Маҳмудов мақоласидаги мустақиллик реализми ҳақидаги қарашга муносабатимни билдириб ўтай. Аввало бу гапларнинг бирортаси янгилик эмас. Шўро адабиётшунослигида совет адабиёти, унинг ижодий методи — соц. реализм ҳақида айтиладиган фикрларнинг айнан ўзгинаси, фақат “совет адабиёти,” “социалистик реализм” жумлаларидаги “совет” ва “социалистик” сўзлари “мустақиллик” сўзи билан алмаштирилган, холос. Ҳатто фикрнинг ифода тарзи, оҳанги ҳам ўша — эскича, декларатив руҳда. Энг ёмони, ижодий методни англаш, тушуниш эскича, ўта ибтидоий. Мақола муаллифи “мустақиллик реализми” белги-хусусиятларини, сиз айтгандай, нуқул гоъвий-сиёсий соҳалардан қидиради; бу “таъриф”да бадииятга алоқадор деярли ҳеч нарса йўқ. Бинобарин, у танқидга, баҳслашишга ҳам арзймайди. Бироқ бу реал факт — ҳужжат, илмда фикр мўътабар илмий журналда эълон этилган экан, адабиёт илмида, ачинарлиси, ёшлар орасида шундай фикр юритувчилар бор экан-да. Бинобарин бу ҳодисани эътиборсиз қолдириб бўлмайди.

Ғ.Маҳмудов-ку ёш, тажрибасиз адабиётшунос, уни тушунса, кечирса бўлар. Кўпни кўрган улкан адабиётшунос олимлардан бири, тенгдош дўстим Салоҳиддин Мамажоновнинг матбуотдаги кейинги айрим чиқишлари, жумладан, бугунги ўзбек адабиётининг ижодий методи тўғрисидаги фикрлари мени таажубга солмоқда. “Адабиёт, сиёсат, мафкура” сарлавҳали мақоласида у “Советлар даврида социалистик реализм методи ҳукмронлик қиларди... Энди ижодкорларимиз қайси методга суянмоқда?” деган савол қўяди ва шундай жавоб қилади: “Мустақиллик йиллари тажрибаси шундан далолат бериб турибдики, ижодкорлар жаҳон адабиёти тажрибасида синовдан ўтган реализм методи билан қуролланмоқдалар”. Сўнгра у бу методнинг хусусиятлари масаласига тўхталиб дейди: “Воқеалик ва инсон ҳақидаги, ҳаётнинг зиддиятлари тўғрисида бор ҳақиқатни айтиш, уларни кенг, тегна таҳлил этиш, қаҳрамон ҳатти-ҳаракати ва у билан муҳит, шарт-шароит ўртасидаги алоқалар, яъни инсоннинг ижтимоий шароитга ва ижтимоий муҳитнинг инсоннинг руҳий, маънавий дунёсига таъсирини ижтимоий-тарихий жиҳатдан асослаб, бадиий ёритиш, ҳаққонийлик, демократизм шу реалистик методнинг байроғидир”.

Демак, шўро даврида социалистик реализм ҳукмронлик қилган бўлса, мустақиллик йилларида жаҳон адабиёти тажрибаларида синовдан ўтган реализм методи амал қилмоқда, яъни бир ҳукмрон метод ўрнига иккинчиси келган.

Менинчга, бугунги миллий адабиётимиз ривожини манзараси ўзгачароқ: жамики қийинчиликлари, зиддиятлари, ожиз жиҳатларига қарамай, ҳозирги адабий жараён аср давомида миллий адабиётимиз ривожини йўлида тушов бўлиб келган яқрамлиқ балосидан халос бўлиб бораётганлиги, яқка методнинг даври аллақачон ўтганлигидан далолат бериб турибди. Аср охирига келиб, хийла кечикиб бўлса-да, ҳушёр адилларимиз жаҳон тарихий парвар адабиётлари тажрибаларига дадил юз ўгирмоқдалар. XX аср жаҳон тараққий этган мамлакатлари халқлари санъати ва адабиёти тарихига бир назар ташланг: уларнинг бирортасида бирор методнинг, жум-

ладан, реализмнинг етакчилик қилганини кўрмайсиз. Аёнки, улардаги мислсиз бадиий кашфиётларнинг сири-сабаби биринчи галда хилма-хил фалсафий-эстетик асослари таянувчи ижодий оқимлар, методлар, адабий мактабларнинг ғоят ранг-баранглигида; собиқ шўролар даври адабиёти ва санъатининг фожиаси эса ижодкорларнинг яккаҳоқим мафкура ва методга тобе этиб қўйилганида, хилма-хил ижодий мактаблар яратиш ҳуқуқидан маҳрум этилганида.

Қисқа бир фурсат ичида бизда ҳам XX аср жаҳон адабиётида мавжуд ўнлаб адабий оқим, мактаблар тажрибаси, модернизмнинг бир қатор кўринишлари, экзистенциализм, сюрреализм, абсурд адабиёти намуналарини эслатувчи асарлар пайдо бўла бошлади. Тўғри, ижтимоий таҳлилга асосланувчи, инсонни ижтимоий ҳодиса деб тушунувчи, тарихийлик, психологик детерминизм принципларига амал қилувчи реалистик йўналиш анъаналари ҳозирги ўзбек адабиётида давом этяпти. Айни пайтда унга ёндош ҳолда шундай асарлар яратилаётирки, уларни анъанавий реализм мезонлари билан ўлчаб, баҳолаб асло мумкин эмас. Омон Мухторнинг “Минг бир қиёфа” сидан тортиб “Майдон”га қадар туркум романлари, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонқул қисса ва ҳикоялари, Абдували Қутбиддин, Баҳром Рўзимуҳаммад ва улар йўлидан бораётган ўнлаб истеъдодли ва ғоят оригинал шоирлар шеърляти, “Изоҳсиз луғат” сингари ғаройиб дostonлар бизда модернизмнинг хилма-хил кўринишлари дадил ва тезкорлик билан шаклланаётганлигини тасдиқлаб турибди. Мен “бугунги адабиётимизда анъанавий реализм етакчилик қилаётирми ёки модернистик тамойилларми?” деган саволга қатъий жавоб беришдан тийилган бўлардим. Бироқ кўнгил модернизм посангиси тобора босиб бораётганлиги, миллий адабиётнинг келажаги у томонда эканидан мени огоҳ этгандай бўлади.

Биз адабиётшунослар, қолаверса, ижодкорларнинг ўзлари аср жаҳон адабиёти ривожига хос бир характерли жараённи ҳамиша назарда тутишимиз даркор. Башарият тарихида ҳеч қачон XX асрдагидек кескин ўзгаришлар, янгиланишлар даври бўлган эмас. Ўтмиш адабиёти ва санъати, ундаги оқимлар ўзгаришсиз бир маромда давом этган. XX асрда вужудга келган адабий-бадиий оқимлар, мактабларнинг сон-саногига етолмайсиз. Америкалик футуролог олим Олвин Тоффлер “Келажақ билан тўқнашув” асарида ёзганидек, бу асрда бадиий услублар ва мактабларнинг лип-лип ўтиб туришидан кўзлар қамашади ва унинг тилини тушунишга улгурмай туриб, қарабсизки, у йўқолиб кетган бўлади. Ҳозирги кунда ёш ижодкорлар орасидаги жаҳон модернистик адабиёти ва санъатига ўта маҳлиёлик баъзан бирёклама оқибатларга олиб келяпти; гоҳо Ғарбда аллақачон умрини тугатиб бўлган, бугунги кунда эскирган адабий тажрибаларга тақлид қилиш ҳолларига дуч келяпмиз, ғофил танқидчилар эса ўшандай тақлидларни бизга янгилик, бадиий кашфиёт деб тақдим этаётирлар.

Р.Р. — Жаҳон адабиёти, хусусан, XX аср модернистик адабиёти, санъатини ўрта мактабларда, айниқса олий ўқув юртларида ўқитиш, ўрганишнинг аҳволи, даражаси сизни қаноатлантирадими?

У.Н. — Асло! Ўзбек филологияси факультетлари учун тузилган 1997 йили чиққан “Хорижий мамлакатлар адабиёти” дастурининг “XX аср Оврупо мамлакатлари адабиёти” қисмига бир нигоҳ ташлаб кўринг. Ярим аср бурунги собиқ шўро давридаги манзарани кўрасиз. Р.Роллан, Т.Дрейзер, Луи Арагон, А.Зегерс, Ж.Олдриждан нарига ўтилмайди. М.Пруст, Ф.Кафка, У.Фолкнер, Х.Борхес, Х.Кортасар, А.Камью, Ж.Сартр, Г.Маркесларнинг номлари ҳатто тилга олинмайди. Ёдингизда бўлса керак, 1991 йили ўрта мактаб адабиёти дастурларга айрим жаҳонга машҳур модернист адиблар, масалан, Г.Маркес ижоди киритилган эди. Олий ўқув юрти дастури эса бу борада ҳатто мактабдан ҳам орқада қолган.

Р.Р. — Мен ақинда Москва Давлат университети филология факультетида тайёрланган хорижий мамлакатлар адабиёти курси дастури билан танишиб, уни ўзимиздаги дастур билан қиёслаб хижолатда қолдим...

У.Н. — Ўша дастур таркибидан жой олган “XX аср жаҳон адабиётшунослиги” ни эсланг. Олий ўқув юрти филология факультетида мазкур дастурда назарда тутилган билимлар мажмуасини билмай, ўзлаштирмай туриб, бугунги кунда замонавий адабиётшунос бўлиш мумкинми?! Биздаги дастурларда у гапларнинг ҳатто шабадаси ҳам йўқ.

Р.Р. — Бу масалада мен ҳам ўз мулоҳазаларимни айтай. Олий ўқув юртларида ўқитилаётган жаҳон адабиёти фанининг сифати паст, ночор. Мавжуд учта дарслик эскирган, яроқсиз, улар мумоаладан чиқариб юборилди. Янги дарслик, дастур ва қўлланмалардан дарак йўқ. Чет эл адабиёти ҳақида ёзадиган олимларимиз кам. Энг ачинарлиси, ҳануз XX аср модернистик адабиётдан беҳабар қоляпмиз. Бу адабий ҳодиса ҳақида ҳам русча, ҳам ўзбекча адабиётлар кам. Яқинда талабаларга жаҳон адабиёти фанидан мажбуран ўқиладиган адабиётлар рўйхатини бердим. Орадан 10-15 кун ўтиб улар рўйхатдаги китобларнинг аксар қисмини тополмаганларини айтишди. Бизда жаҳон адабиёти намуналари — юнон адабиётидан тортиб ҳозирги давргача — бир қадар таржима қилиниб, турли даврларда китобот қилинган. Лекин уларнинг айримларини ҳозирги кунда кутубхоналардан топиб бўлмайди. Дейлик, Жек Лондон, Хемингуей ёхуд Мопассаннинг асарларини ҳам излаб эсингиз кетади. Нима қилмоқ керак? Шундан кейин мен талабаларга топилмаётган асарлар ўрнига “Жаҳон адабиёти” журналида босилаётган энг сара асарларни ўқишга буюрдим. Республикамикиздаги жаҳон адабиёти фани ўқитиладиган барча институт ва университетлар ҳеч кечиктирмай “Жаҳон адабиёти” журналинини етарлича сотиб олишлари мумкин. Ҳозирги кунда бу журналга суянмай туриб жаҳон адабиёти фанини ўқитиш мумкин эмас. Хуллас, бу борада гаплашадиган гаплар кўп. Кези келганда бир таклифни ўртага ташламоқчиман: ўрта мактаб, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида хорижий адабиётни ўрганиш-ўқитиш масалалари бўйича мутахассислар, таржимонлар ва ёзувчилар иштирокида жиддий мунозара ёки давра суҳбати ўтказилса.

Энди эътиборингизни бошқа масалага тортмоқчиман. Сир эмас, бизда яқин ўтмишда ҳам, ҳозирги кунда ҳам Ғарб адабиёти ва санъатининг гарбиявий ва ахлоқий жиҳатлари хусусида бирёқламароқ таассурот, аниқроғи, улардан ҳадиксираш кайфияти бор. Рухсат этсангиз мен шу ҳақдаги баъзи мулоҳазаларимни баён этсам.

У.Н. — Марҳамат.

Р.Р. — Ғарб адабиёти раҳмсизлик, зўравонлик, шаҳват каби золим ва беҳаё туйғуларни тарғиб қилади, дейдилар. Ўзи кимдан чиққан бу гап? Узумга бўйи етмай “фуф, сассик” деган устамон ким? Бундай саёз фикр, ночор хулоса, ноҳақ ҳукм миядаги аллақайси касалликнинг зоҳирий белгиси эмасми? Яқинда “Хуррият” газетаси ўтказган адабий сўровни ёдга олайлик. XX аср жаҳон адабиётида яратилган энг яхши асар қайси қабиладаги саволга сўров қатнашчилари энг кўп Г.Маркеснинг “Ёлғизликнинг юз йили” асарини тилга олганлар. Энди ўйлайлик. Ўзбекчага таржима этилган чет эл ёзувчиларининг асарлари орасида шаҳвоний манзаралар, одам ўлдиришлар бошқа асарларга нисбатан шу асарда кўп учрайди. Лекин “Ёлғизликнинг юз йили” романи ўзбек мутахассислари томонидан нодир асар сифатида бир овоздан эътироф этилаётир...

Мен машҳур “боши бузуқ” ёзувчи — Маркиз де Сад асарларини ўқиб чиқдим. Аввало, унинг ёзганлари бадиият талаблари даражасидан анча паст. Сад — файласуф, ёзувчи эмас, у ўзининг ваҳший мулоҳазаларини образли тафаккур ёрдамида қоғозга туширган. Унинг китоблари ўзбек тилига таржима қилинмаган, рус тилида ҳам бошқа республикаларда нашр этилган. Ўзбекистонда Саднинг асарларини ўқиган одамлар бармоқ билан санарли, оз.

Хўш, мен Саднинг қўлимга илинган барча асарларини диққат билан ўқиб чиқдим. Дастлаб борлиғимни бир ғалати, қўрқинч аралаш туйғулар чулғаб олди: тан оламан, бир неча кун атрофга оч бўри назари билан қарадим. Лекин бу ҳолат тезда ўтиб кетиб, ўрнига фикрлар, мулоҳазалар келди. Маркиз қаламининг қудрати шундаки, у сизни афсонавий Искандар девори тепасига чиқариб, нариги ёқда ихотада яшаётган яъжуж-маъжужларни кўзингизга кўрсатади. Искандар девори Хитой ёқда эмас, у ҳар баримизнинг ичимизда мавжуд, яъжуж-маъжужлар ҳам миямиздаги аллақайси ковакларда яшайди. Сад ўқувчини нобоп, қора, фосиқ хаёллар суришга мажбурламайди, балки ана шундай ёвузликлар ҳар биримизнинг ичимизда борлигини кўрсатади, холос. Менингча, инсон табиати ҳақида жиддий фикр юритмоқчи ва инсондаги ёвузликнинг шакл-шамойилини аниқроқ кўрмоқчи бўлганлар, албатта, Сад ва Фрейд асарларини ўқиб чиқмоғи керак.

Ғарб ёзувчиларининг айрим беҳаё асарлари ўзбекча, миллий ахлоқимизни бу-

зиб юборади, вайрон этади, деган гапларга унчалик қўшилмайман. Биринчидан, ахлоқсиз одамлар китоб ўқимайди. Иккинчидан, у қандай миллий ахлоқ эканки, озгина таъсир туфайли қулаб тушса?

Орамизда Ғарб адабиётига шубҳа билан қарайдиганлар бор. Ҳатто таниқли олимларимиз ҳам Ғарб адабиёти фаҳшни, зўравонликни тарғиб қилади, деб ўқтиради. Бу гапларни оддий одамлар ҳам гапирди. Оддий одам билан оддий олимнинг гапи бир жойдан чиқиши — шубҳали...

Фрейд, Фромм каби олимларнинг асарлари ҳам бизнинг заминда сунъий тўсиққа дуч келаяпти.

Фрейдизм, бу — илм, эътиқод эмас. У одамга муайян ҳаёт тарзини таклиф этмайди. Фрейдизм шаҳвониятнинг тарғиботчиси дейишади. Нотўғри гап бу. Фрейд асарлари баданда шаҳвоний туйғулар қўзғатмайди, мияда фосиқ режалар уйғотмайди. Наҳотки сексга оид илмий фикрлар, илмий истилоҳлар кимнингдир шаҳвониятини қўзғатса? Қандай ноёб одам экан у? Тўғри, Фрейднинг динга оид фикрларини ҳазм қилиш қийин, лекин Фрейднинг кейинги издошлари, хусусан Юнг, унинг бу чекланган жиҳатларини тузатган.

Фрейд реализмни чуқурлаштириб юборган. Биз шу пайтгача ҳақиқат деб билганимиз тушунчалар сохта, илдизсиз эканлигини кўрсатиб берган. XX аср Европа адабиётини билиш учун Фрейд асарларини ўқимоқ лозим.

Бизнинг Ғарб адабиётидан юз ўгиришга интилаётганимиз бу ёш боланинг дори ичмайман деб қилаётган инжиқликларига ўхшайди.

Жамиятда диктаторларнинг пайдо бўлиши кишиларнинг жинсий ҳаётидаги қонун-қоидалар, қадриятлар билан боғлиқ жойи борлигини биров билармикан. Қаердаки сексуал тўсиқлар кўп бўлса, ўша ерда зарарли ҳодисалар бош кўтаради, дейди олимлар.

Сиёсатчилар сексуал тўсиқлар орасида қийналиб, мияси қора тутунга тўлган ёшларнинг норозилигини ўз душманларига йўналтириб юборади. Бу ҳақиқатни билиш учун Ж.Оруэлл ва Райхларнинг ёзганларини ўқиб кўриш кифоя.

Охирги гап. Зўравонлик, шаҳвоният, қотиллик акс этган асарларни албатта, ўқиш керак. Бу нарса ахлоқий тарбиямиз учун катта фойда келтиради. Яъни ўзи потенциал қотил, потенциал шаҳватпараст бўлган ўқувчи юқоридаги каби қўрқинчли асарларни ўқиш орқали ичидаги шайтонга зарба берган бўлади.

У.Н. — Раҳматжон, бу гапларни мен сизнинг шахсий мулоҳазаларингиз деб тушунаман. Бу хусусда бошқачароқ фикрлайдиганларни ҳасадгўй, нодонга чиқариш одобдан бўлмас деб ўйлайман. Фрейд ҳақидаги гапларингизга тўла қўшиламан. Бироқ Сад ва унинг издошлари асарлари тўғрисидаги фикрларингиз мунозарали. Дунёда битта Саднинг ўзи бўлганида бошқа гап эди. Ҳозирги Ғарб адабиёти, санъати, аниқроғи, секс адабиёти, видеоларини бир кўз олдингизга келтиринг. Ҳаётда ҳар бир ишнинг ҳам чеки-чегараси, меъёри бўлади-да. Айниқса кейинги пайтларда бу офат бир вақтлар “тақиқланган зона” — собиқ шўролар ҳудудига чигиртка балосидай ёпирилиб келаяпти. Зўравонлик, ахлоқий тубанлик, фаҳш ва ваҳшатни бутун тафсилотлари билан намоёиш этадиган, китобхон-томошабинда нохуш таассурот туғдирадиган “асар”лар тўлиб-тошиб кетди-ку, ахир! Энг ёмони, одамлар Ғарб адабиёти ва санъатидаги юксак инсонпарварлик, ахлоқий гўзаллик туйғулари билан йўғрилган етуқ жиддий асарлар бу ёқда қолиб, ўшанда енгил-елпи, олди-қочди, ваҳшат, яланғоч нарсалар кетидан кетмоқда. Шуниси кишига алам қилади.

Укажон, ўзингиз эътироф этаётирсиз — Сад асарлари ҳатто сиздай кўп ўқиган, тушунган одамни ҳам бошда довдиратиб қўйибди, бир неча кун теварак-атрофга оч бўридай қарашга мажбур этибди. Сиздаки шундай ҳолат юз берган бўлса, тажрибасиз ёшларнинг ҳолини ўзингиз тасаввур этаверинг... Таассуфки, ҳозирги кунда бу нохуш ҳодисани ҳатто қонун йўли билан ҳам ман этишнинг иложи йўқ. Замонавий коммуникация воситалари — интернет, параболик антенна, видеокассеталар орқали улар одамлар, хусусан ёшлар даврасига дадил кириб келаверади. Бундай офат, жаҳолат билан, Президентимиз айтмоқчи, фақат маърифат орқали, юксак санъат намуналарини уларга қарама-қарши қўйиш йўли билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин. Биз бу хил “асар”ларнинг ғайриинсоний, ғайриахлоқий моҳиятини шундай бир йўсинда очиб берайликки, ёшлар улардан ҳазар қила-

диган бўлсинлар. Кузатиб бораётган бўлсангиз керак. Ҳозир бу маънавий офат хусусида Фарбадаги тараққийпарвар зиёлилар, давлат ва жамоат арбоблари ҳам ўз таъшишларини изҳор этаётирлар.

Р.Р. — Майли, бу қалгис баҳсни ҳозирча очиқ қолдириб тура қолайлик. Эътиборингизни оддийроқ бир масалага тортмоқчиман. Баъзи ватандошларимизга қўйиб берсангиз, ҳаё пардасига ўраб берилган, аслида табиий, беозор инсоний туйғулар нафосатини очиб берувчи муҳим ижтимоий-ахлоқий фазилатлар ҳимоясига қаратилган интим муносабатлар ифодасини ҳам рад этаверадилар. Фарб адабиёти ва санъатидаги ўшандай асарлар Шарққа, бизнинг миллий удумларимиз, ахлоқимизга тўғри келмайди, деб туриб оладилар.

У.Н. — Тўғри, буюғи ҳам бор. Айниқса ўрта мактаб адабиёт ўқитувчилари бу хусусда хийла мутаассибдилар. 1991 йили умумтаълим мактаблари учун тузилган ўзбек адабиёти дастури, шу дастур асосида яратилган дарслик ва дарслик-мажмуалардан жой олган айрим асарлар бир қатор адабиёт муаллимларининг жиддий эътирозига сабаб бўлди. Чунончи, “Меъмор” романидан олинган парчадаги тубан шахс-салбий қаҳрамоннинг ярамас бир қилиғи хусусидаги бир жумла катта шов-шувларга сабаб бўлди; Г.Г.Маркеснинг “Ошкора қотиллик қиссаси”-даги персонажлар интим ҳаётига оид айрим иборалар, хусусан “Шоҳ Эдип” “фожиаси теварагидаги бахслар салкам ўн йил давом этди. Нима эмиш — “Шоҳ Эдип”-даги ўғил билан онанинг қовишуви бизга, бизнинг ахлоққа тўғри келмасмиш. Хўш, бу Фарбага, фарб ахлоқига тўғри келадими?! Бу фожа шундаки, асар қаҳрамони Эдип шундай қабиҳ тақдир ўз бошида борлигидан огоҳ бўлиб қолиб, ундан қочиб юради. Лекин ўз хоҳиш-иродасига зид ўлароқ беихтиёр шу машъум кўргуликка гирифторм бўлади. Машъум кўргулик ошкор бўлгач, она ўзини осиб ўлдиради, шоҳ Эдип эса виждон, ор-номус оловида қоврилади, кўзларини ўз қўли билан ўйиб олади, ўзини ўлимга маҳкум этади... Шундай шоҳ асарни ўқиган, томоша қилган эси-ҳуши жойида одам фаҳш, она билан ўғилнинг интим муносабатлари ҳақида ўйлайдими?! Шунини тушунтириш учун қанчадан-қанча вақтимиз кетади.

Бир мактаб директори ўзи бошчилик қилган мактабда “Биринчи муҳаббатим” шеърини синфда ўқишни ман этибди. Бу гапни унинг ўзи менга дангал айтди. Рўкач одатдагидек — бу шеър ҳам ёшлар тарбиясига, яъни 11-синф ўқувчиларига тўғри келмас эмиш...

Р.Р. — Суҳбатимизнинг бошида тилга олинган бугунги адабиётшунос олимимиз қаҳрамони хусусидаги масалага қайтсак. Отахон адабиётшунос олимимиз Иззат Султон: “Тадбиркорлар — ҳозирги нажоткорларимиз. Шамчирокларимиз. Шунинг учун адабиётимизнинг вазифаси — ҳамма соҳадаги тадбиркорларни бош қаҳрамон сифатида санъатга олиб киришдан иборат”, дейдилар. У киши бу давросини тасдиқлаш учун қуйидагиларни илова қилиб ўтадилар: “Ҳамма вақт уларни амалга оширувчи кишилар адабиётнинг марказида бўлган. Ҳозирги кунда ҳаёт тадбиркорни ўртага чиқарган экан, уни эътибордан соқит қилиб юборолмаймиз”.

Менинча, тадбиркорлик гоё эмас, оддий фаолият тури, холос. Жамият тақдирини ҳал қилувчи гоё дейилганда иқтисодий мақсадлар тушунилмаган. Замона эиддиятларини, жожиаларини ўз шахсий ҳаётида жам этган одам, у хоҳ ўқитувчи, хоҳ тадбиркор бўлсин, адабиётнинг бош қаҳрамони бўлиши мумкин. Яна бир гап. Санъатда, адабиётда муайян соҳа вакили эмас, балки алоҳида бир туйғу, шахс руҳияти муҳим эмасми?. Подадан аввал чанг чиқармайлик. Аввал шу кунларда яратилаётган эътиборли асарларни синчиклаб ўқиб, сўнг ўқиганларимизни бир-бир мушоҳада этиб кўрайлик. Хўш, ёзувчиларимиз қайси соҳа вакилларини адабиётга олиб киришга уринаётган экан? Ўтиш даври, иқтисодий инқирозлар, тадбиркорлик деган гаплар бошқа мамлакатларда ҳам содир бўлган. Бундай даврларда ўша мамлакат ёзувчилари нималарни ёзган, қандай мавзуларни муҳим деб билган, қайси жабҳа вакилларини бош қаҳрамон сифатида овоза қилишган? Хитой, Япония, Лотин Америкасида иқтисодий бўҳронлар пайти ижод этган ёзувчилар ижодини кўздан кечирайлик. Японияда Акутагава, Аргентинада Кортасар ўтиш даври ёзувчилари ҳисобланади. Ҳатто кейингиси ўз мамлакатадаги диктатурадан безор бўлиб Европага муҳожир бўлиб кетган. Ҳар иккала ёзувчининг асарларида биронта ҳам тадбиркор образи даврининг нажоткори бўлиб кўринмайди. Камюни

олайлик. Бу ёзувчи немислар Францияни босиб олган кезлари ижод қилган. Ўша пайт Франция халқи учун энг нажоткор ғоя озодлик эди. Лекин Камюнинг “Бегона”, “Вабо” каби асарларида ўз мамлакати учун етакчи ғоялар учрайдими? Камю абсурд туйғусини адабиётга бош қаҳрамон сифатида олиб кирган. Демак, айтиш мумкинки, адабиётнинг бош қаҳрамони муайян туйғулардир, десак тўғри гапни айтган бўламиз.

У.Н. — Домла мени кечирсинлару, адабиёт ва унинг бош қаҳрамони масаласига бундай ёндошиш ҳам худди ижодий метод сифатида бўлгани каби шўро даври адабий тажрибасини эслатади. Ўтган етмиш йил давомида қанақа тоифа кишилар шўро адабиётининг бош қаҳрамони бўлиши лозимлиги хусусида қанчадан-қанча тавсиялар берилмади; чунончи, ишчи образи, коммунист образи, жангчи образи, хотин-қизлар образи — уларнинг сон-саногига етмайсиз. Домла айтган бугун жамиятни ҳаракатга келтирувчи куч — “ҳозирги нажоткорларимиз”, “шамчироқларимиз” саналмиш тадбиркорлар образи сал бошқачароқ ном билан 60-70 йиллар адабиётида кун тартибига қўйилган эди. Ўша йиллари, аввало, рус адабиёти, сўнг қардош адабиётларда “деловые люди” — ишбилармон одамлар “ривожланган социализм даври адабиётининг” бош қаҳрамони” экани хусусида қанчадан-қанча гап-сўзлар, баҳс-мунозаралар бўлмади, дейсиз. Ишбилармон одамларни бош қаҳрамон қилиш учун не-не истеъдод соҳиблари заҳмат чекмади? Ўша йиллари эълон этилган дикоя, қисса, романлар, сахнага, экранга чиққан спектакль, кинофильмларда яратилган ишбилармонларнинг образи ҳаётдагисидан ҳам кўпроқ бўлса керак. Ўзбек адиблари ҳам бу борада қардошлардан қолишмаган. Бундай образларни яратганлар шаънига қанақа ҳамду санолар айтилмади! Хўш, бугун қани ўша образлар? Қизиқ, ўйлаб қарасам, улардан бугун ҳеч нарса қолмабди. Ўша йиллари яратилган бугунги кунда ҳам қадрини йўқотмаган асарларни эсласам — уларнинг аксарияти тарихий романлар, ишбилармонликка асло алоқаси йўқ, “жамиятни ҳаракатлантирувчи куч” бўлмаган, кўзга ташланмайдиган “номаълум одам”лар, бугун ҳам адабиётимиз доврўғини хорижга олиб чиқаётган “Келинлар кўзғолони”, “Олгин девор”, “Ёлгончи фаришталар”, “Сеҳрли қалпоқча”, “Ойдинда юрган одамлар” каби асарлар, Э.Воҳидов, А.Орипов, Рауф Парфининг армон тўла мунгли сатрлари...

XX аср жаҳон тараққийпарвар адабиётига бир назар ташланг — инсониятнинг кўп асрлик бадий тафаккури, адабиёти тарихида инқилоб ясаган, янги давр очган Пруст, Жойс, Кафка, Камю, Сартр, Кобо Абэ, Маркеснинг машҳур асарлари қаҳрамонларини эслайлик. Қайси асар марказида сиз тадбиркорлар образини кўрасиз? Қайси асарда тадбиркорлар жамиятнинг “нажоткори”, “шамчироғи” этиб тасвирланган? Ҳолбуки, ўша ёзувчиларнинг ватанларида ҳам бозор иқтисоди амал қилади, тадбиркорлар катта куч. Нега у ерларда биронта ақли расо одам, адабиётшунос олим тадбиркорлар санъат ва адабиётнинг бош қаҳрамони бўлиши керак деган талаб, тақлиф билан чиқмайди. Ёки уларнинг бунга ақли етмайдими?

Майли, асар қаҳрамони давлат арбоби бўлар, тадбиркор бўлар, оддий камсуқум кимса бўлар — ким бўлишидан қатъий назар, инсоншуносликнинг ҳеч қайси соҳаси, тури қўли етмайдиган, фақат санъат ва адабиётгина кашф этиши мумкин бўлган шахс жумбоғи кўтарилсин, ечиб берилсин.

Р.Р. — “Инсонни ижтимоий ҳодиса” сифатида эмас, кўпроқ ижтимоёт, давлат, сиёсат билан боғлиқ бўлмаган туғма, табиий, илоҳий хусусиятлар мажмуасидан иборат ғаройиб мавжудот, жумбоқ сифатида тушуниш ва тушунтиришга интиладиган экзистенциализм адабиёти намунаси саналмиш “Бегона” қиссасидаги Мерсо образи моҳиятини тўла англашга биз қодирмизми? Бизнинг китобхонларимиз бунга тайёрми?

У.Н. — Янги адабиёт дастурига айна шу асар киритилган эди. Айрим адабиёт ўқитувчилари бу асарни IX синф ўқувчилари тушуниши, қабул қилиши қийин, унинг ўрнига О.Бальзак асарларидан бири олинса яхши бўларди, деган тақлифни айтдилар. Бальзак романлари типидagi анъанавий реалистик асарлар ўзимизда ҳам бор. XX аср бадий тафаккурининг ноёб намунаси бўлиши “Бегона”дек асарлар билан мактабда таништириш бугунги кунда ҳам фарз, ҳам қарз. Эҳтимол, “Жаҳон адабиёти” журналида эълон этилаётган не-не ноёб янги йўналишдаги қисса,

романларга бизнинг китобхонларимиз лоқайд қараётганликлари сабабларидан бири уларнинг бундай асарларни қабул қилишга тайёр эмасликларидадир.

Асар персонажи Мерсо тилидан ҳикоя қилинган “Бегона” қиссасида инсон табиати, руҳиятининг тасвири биздаги машҳур асарлардагидан кескин фарқ қилади. Бир қарашда қатор салбий хусусиятлар эгаси, одам ўлдирган жиноятчи “қотил” йигитни нуқул фош этиш, қоралаш эмас, асарда уни инсон сифатида тушуниш, англаш йўлидан борган ёзувчининг ижодий мавқеи, нуқтаи назари ўқувчини таажжубга солади. Йигитнинг онаси ўлимини эшитганда, дафн маросимида ўзини беғам тутиши, онасининг неча ёшдалигини айтиб беролмаслиги, дафн маросимининг эртаси кунни эса таниш қиз билан интим муносабатда бўлиши, денгизда чўмилиши, комедия томоша қилиши, қолаверса, йигитнинг худога ишонмаслиги, қасддан эмас, бехосдан муайян вазиятда куёш ёғдусидан кўзи қамашиб нотаниш ўткинчи бир руҳий ҳолат — кайфият оғушида танишининг рақибчи — арабни отиб қўйиши лавҳаси — буларнинг барчаси китобхонни қаҳрамон табиати, хатти-ҳаракатлари устидан дарҳол қатъий ҳукм, хулоса чиқаришга эмас, балки улар тўғрисида ўйлашга, мулоҳаза-мушоҳада юритишга ундайди.

Р.Р. — Умарали ака! “Жаҳон адабиёти” журналида чиққан Саид Аҳмаднинг “Йўқотганларим ва топганларим” китобига бағишланган тақризингизда “Ёзувчи ижодкор шахсини ўрганиш, тадқиқ этиш — бизнинг адабиётшуносликдаги энг оқсоқ соҳалардан бири”, деб ёзибсиз. Мен бу фикрингизга қўшилмайман, адабиётшунослигимизнинг мана шу кемтик жойи ҳақида кўпдан бери мен ҳам ўйлаб юрман. Эҳтимол, бизда бундай кемтиклик сабабларидан бири Шарқда, аниқроғи, миллий адабиётшунослигимизда бу боради тажриба, анъаналарнинг йўқлиги бўлса керак... Қолаверса, ижодкорлар бисотидан ҳам уларнинг шахсиятига оид керакли ҳаққоний маълумотлар тополмайсиз. Шоир ва ёзувчиларнинг шахсий ҳаётидаги ҳар қандай факт — хоҳ салбий, хоҳ ижобий бўлсин — адабиёт илми учун қимматли манбадир. Шоир-ёзувчиларнинг шахсий ҳаётини тадқиқ этиш орқали инсон ва сўз санъати ҳақидаги билимларимиз кўпайиб боради. Қайсидир адибнинг ҳаёти, фаолиятига тегишли энг арзимас туюлган кичик фактни чуқур таҳлил этиш асосида инсон табиати ва бадиий ижодга оид қимматли хулосалар чиқариш мумкин.

Ижодкор ҳаёти ҳақида ёзаётиб андиша, сохта ҳурмат, иззат ва бошқа хил иккиланишларни бир четга суриб қўйган маъқул. Адибнинг ҳаёти инсоншунослик илмимиз учун тажриба участкасига айлансин. Бизда ҳам XX аср ўзбек ижодкорларимизнинг ҳаётига бағишланган китоблар оз бўлса-да топилади. Лекин бу китобларда бирёқламалик кучли, ростгўйлик кам, шунинг учун улар илмий жиҳатдан яроқсиз.

Бизда шоир-ёзувчилар ҳаёти ҳақида ёзаётиб уларни ахлоқан мукамал, ватанпарвар, оилапарвар, одобли, камчиликлардан холи — идеал одам сифатида тасвирлашга уринамиз. Яъни уларни ахлоқшунослик фани, одобнома учун кўргазмали қуролга айлантирмоқчи бўламиз. Бу анча хатарли машғулот. Чунки дунёдаги биронта санъаткорнинг шахсий ҳаёти, феъл-атвори оддий одамлар учун намуна бўлмайди. Аксинча, уларнинг ҳаётидаги оддийроқ факт ҳам бошқаларни доводиратиб қўйиши мумкин.

Катта ижодкорнинг қисмати шу: унинг ҳаёти ва шахсиятининг астарини ҳам ағдариб кўришимиз лозим. Ижодкор адабиётга нафақат асарлар, балки ҳаёти билан ҳам хизмат қилади.

У.Н. — Айтганларингизга қўшиламан. Айни пайтда Шарқда, жумладан ўзбек адабиёти тарихида ижодкор шахсий ҳаёти, шахсияти мутлақо эътибордан четда қолган дейилса тўғри бўлмас. Масалан, Бобурни эслайлик. Бу улуғ ҳақгўй аллола “Бобурнома”да, қатор рубоий, ғазалларида кўпдан-кўп хайрли ишлар билан баробар ўз шахсий ҳаёти, шахсияти, ўз хатолари, айб, гуноҳлари ҳақида ҳам марюна туриб ёзади. Болалик йилларидаги бегошликларини, ўз юртини қўйиб Ҳинд ари юзланиши “юз қаролиғ” бўлганлигини дангал айтаверади. Гуманист шоир, диб ўз ғанимларини шафқатсизлик билан жазолагани — қозиққа ўтиргизгани, утирган фил оёғи остига ташлаб азоблагани, ғанимлар бошидан минора ясатгани ҳақида ҳам ёзаверади.

Бобур ҳаёти, шахсияти ва ижодий меросига жаҳон тараққий этган мамлакат-

лар олимлари алоҳида қизиқиш, эҳтиром билан ёндашишлари тасодифий эмас. Ростгўйлик, самимият бобида Бобур жаҳоннинг энг ростгўй алломалари қаторида туради. Афсус, бу жиҳатдан Бобур ўзбек адабиёти тарихида танҳо. Ҳозирча бу борада унга тенг келадигани бизда чиқмади. Мумтоз адабиётимиз тадқиқотчилари мени кечирсинлар, тарихда ўтган қатор шоирларимиз шеърларида уларнинг шахсиятини кўрмайсиз, тополмайсиз, бунинг ўрнига нуқул анъанавий китобий гаплар, шеърӣ санъатлар, ўзаро ижодий мусобақалар... Ҳатто ўқиётган ғазалингизнинг муаллифи аёлми ёки эр киши — фарқлай олмайсиз. Шахсияти, ўзлиги, ўзигина туйган, ҳис этган кечинмалари, армон-ўкинчлари уфуриб турмаган шеърни шеър деб бўладими?! Бу ҳол ҳозирги замон шеърлятида ҳам давом этаётир.

Ижодкор шахсий ҳаёти, шахсиятини ўрганиш биздаги оқсоқ соҳа деймиз. Бироқ масаланинг бошқа жиҳатини ҳам унутмайлик. Биз ўрганмоқчи бўлган ижодкорларнинг шахсий ҳаёти, шахсияти умуман ўрганишга арзийдими ёки йўқми? Шундай тадқиқотлар ҳам майдонга келди, келмоқда, уларда қаламкаш ҳаётига оид маълумот, ҳужжатлар бирма-бир саналади, шарҳланади; ҳужжатлардаги арзимаган ноаниқликлар устида баҳслашилади. Худди Азиз Несиннинг “Шармандий қачон туғилган?” ҳикоясидаги каби! Бироқ ўша қаламкашнинг адабиёт равнақи, тарихидаги ўрни қандай? Унинг ижодий “кашфиёт” лари нимадан иборат? Адабиёт тарихида айтарли ўрни бўлмаган, асарлари билан ўқувчини ҳайратга солмаган, сола олмаган қаламкашнинг “шахсий ҳаёти”, “шахсияти” тадқиқи кимга керак, улардан адабиётга, адабиёт илмига қандай наф бор? Ҳамма ҳам Навоӣ, Бобур, Машраб, Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ойбек, Қаҳҳор бўлавермайди-ку, ахир! Ҳозир айрим олиму ёзувчи, журналистларимиз икки мисра шеъри билан ўқувчи меҳрини қозонолмаган, бирор ҳикоя, дoston, қисса, роман, драмаси ёки мақоласи билан адабиёт, адабиёт илми ривожига ҳеч қанақа из қолдирмаган қаламкашларнинг шахсий ҳаёти, шахсиятига тегишли маълумотларни қидириш, йиғиш, улар тўғрисида хотиралар сўйлаш, ёзиш билан овора бўлиб юришибди...

Муаррихнинг бадиий ДОСТОНИ

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар.

Жаҳоннома. “Фан” нашриёти, Тошкент — 1999 йил.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг холаваччаси, ҳижрий 905 (мелодий 1499-1500) йилда Тошкент шаҳрида туғилган Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуғлот форс тилида ёзилган ажойиб “Тарихи Рашидий” асари билан маълум ва машҳурдир. Мирзо Ҳайдарнинг тақдири ҳам ўзининг улуғ қариндошиники каби ғоятда мураккаб кечди. Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши натижасида Мирзо Ҳайдар ҳам болалик пайтидан бошлаб турли ўлкаларда сарсон-саргардон бўлиб юрди. 1509-1512 йилларда Кобулда Бобур даргоҳида яшаб, унинг тарбиясини олган Мирзо Ҳайдарнинг ҳаётидаги энг ёрқин саҳифалардан биридир. Сўнгра у қарийб йигирма йил (1514-1533) Қашқарда ўз тоғаваччаси Султон Саидхоннинг энг яқин аъени ва саркардаларидан бири бўлиб хизмат қилади. Бу даврда у хон фармониغا кўра Бадахшон, Тибет, Кашмир каби овлоқ ўлкаларга қилинган ҳарбий юришларни бошқаради. Султон Саидхон вафотидан сўнг Мирзо Ҳайдар Қашқарни тарк этиб, Ҳиндистонга — бобурийлар ҳузурига кетади. У 1541-1551 йилларда Кашмир ўлкасини мустақил ҳукмдор сифатида идора этади. 1551 йилда Мирзо Муҳаммад Ҳайдар номаълум кишилар уюштирган суиқасд натижасида фожиали ҳалок бўлади. Ўз замонасидаги бир қатор илму ҳунарларни ўзлаштирган ва дақиқ кузатувчанлик қобилиятига эга бўлган Мирзо Ҳайдар ўзининг воқеа-ҳодисаларга бой жўшқин ҳаётидаги кўрган-кечирганларини баайни “Бобурнома”даги каби муфассал ва жонли тарзда “Тарихи Рашидий”асарида битгандир. Мирзо Ҳайдарнинг Бобур бормаган ўлкаларда ҳам бўлгани, шунингдек, “Бобурнома”да мавжуд бўлмаган баъзи йиллар воқеаларининг “Тарихи Рашидий”да келтирилгани бу асарнинг аҳамиятини янада оширади. “Тарихи Рашидий” рус, инглиз, хитой, эски ўзбек тилларига тўла ва бошқа баъзи тилларга қисман таржима қилинган.

Мазкур асосий асаридан ташқари Мирзо Ҳайдар ўз она тили туркийда ҳам баъракали ижод қилгандир. Аммо унинг туркий тилдаги мероси яқин даврларгача чуқур тадқиқ этилмаган эди. Бунинг сабаби уларнинг қўлёзмалари жуда кам нусхаларда сақланиб қолганлигидир. Сўнгги йилларда улуғ аждодимизнинг туркий тилдаги асарларини тўплаш ва нашр этиш юзасидан уйғур ва ўзбек олимлари томонидан анчагина ишлар амалга оширилди. Маълумки, Бобур Мирзо Ҳайдарнинг қобилиятларига юксак баҳо бериб, унда шоирлик истеъдоди ҳам борлигини таъкидлаб ўтган эди: “Хат ва тасвир, ўқ ва пайкон ва зеҳир — ҳар нимага илиги часпондур. Таъби назми ҳам бордур. Менга арзадошти келиб эди, иншоси ҳам ёмон эмас” (“Бобурнома”, 1989, 14-бет).

Мирзо Ҳайдар “Тарихи Рашидий” асарида ҳам ўз қаламига мансуб туркий ва форсий тиллардаги шеър ва шеърӣ парчаларни келтиради. Шуниси диққатга сазоворки, булар худди “Бобурнома” асаридаги каби, кўпинча муаллиф бошидан кечирган бирон воқеа муносабати билан ёзилган. Султон Саидхон ҳаётлигида Мирзо Ҳайдарнинг шаҳзода Абдурашид билан муносабати яхши эди. Аммо хон

вафотидан кейин Мирзо Ҳайдарнинг улусбеги лавозимида турган қари амакиси душманлари игвоосига кўра эндигина тахтга ўтирган Абдурашидхон томонидан қатл этилади. Мирзо Ҳайдар ҳам таъқиб қилинади. У Қашқарни шошлинч тарк этгач, ёт ўлкалардан Абдурашидхонга илгариги дўстлик ваъдаларини эслатиб, туркий тилда бир рубойи ёзиб юборади.

Мирзо Ҳайдар “Аёзий” тахаллуси билан гўзал ғазаллар ёзгани ва девон тузгани ҳақида маълумотлар бор. Унинг Аёзий тахаллусини қўллашига сабаб, Султон Саидхонни Маҳмуд Ғазнавийга; ўзини эса унинг энг яқин надими Аёзга қиёслганидир. Афсуски, Аёзийнинг девони Ўзбекистондаги қўлёзма хазиналарида йўқ. 1995 йилда Шинжонда нашр этилган бир баёзга Аёзий ғазалларидан намуналар киритилган. Ана шу бир неча шеър ҳам Мирзо Ҳайдарнинг ғазал жанридаги маҳоратини тасаввур қилишга имкон беради. Мирзо Ҳайдар Аёзийнинг лирик мероси кенг ўқувчилар оммасига кам маълум бўлгани учун, унинг Абдурашидхонга бағишлаб ёзган бир ғазалини қуйида тўлиқ келтирамиз:

Соқий майи фараҳбахш тутким, баҳор келди,
Ишрат замони етти, ул гулузор келди.
Бўлди чаман мунаввар, очилди ранги гуллар,
Тут жоми руҳпарварким, ғамгусор келди.
Кўрсатди жилва сунбул, очилди наргиси гул,
Бўлди фиғонда булбул, абри ашкбор келди.
Даврони айшу ишрат, беш кун эрур ғанимат,
Чун чархи бемурувват нопойдор келди.
Еткурса ғусса гардун, чек бода, бўлма маҳзун,
Таскини ғамга гулгун май сазовор келди.
Бошимни гўйи майдон қилсам йўқ эмди армон,
Соҳибқирони даврон, ул шаҳсувор келди.
Эй даҳр сарфарози, Абдурашиди ғозий,
Даргоҳингга Аёзий уммидвор келди.

Ғазал ва рубойлардан ташқари Мирзо Ҳайдар туркий тилда “Маҳмуднома” ва “Жаҳоннома” каби дostonлар ҳам яратгандир. “Маҳмуднома” ҳақида илмий адабиётларда адибнинг ўз ўғлига атаб ёзилган, одоб-ахлоққа оид панд-насиҳатларни ўз ичига олган дидактик дoston, деб хабар қилинади. Аммо, дoston ҳануз нашр этилмаган. “Жаҳоннома” дostonининг икки қўлёзма нусхаси фанга маълумдир. Бир нусха Берлинда Германия Давлат кутубхонасида ва иккинчиси 1981 йилда Қашқарда топилган бўлиб, Шинжон ижтимоий фанлар академиясининг қўлёзмалар фондида сақланади. 1986 йилда Шинжон халқ нашриётида “Жаҳоннома”нинг тўла матни кириш сўз ва луғат билан чоп этилди.

Бир неча йиллар бурун Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтига “Жаҳоннома”нинг Берлинда сақланаётган қўлёзмаси фотонусхаси олинган эди. Институтнинг етук олимлари Сабоҳат Азимжонова, Асомиддин Ўринбоев ва Омонбек Жалиловлар “Жаҳоннома” дostonини Шинжон нашри ва Берлин кутубхонаси қўлёзмаси асосида нашрга тайёрлаб, муфассал сўзбоши ва изоҳлар билан Мирзо Муҳаммад Ҳайдар таваллудининг 500 йиллигига тўёна сифатида 1999 йилда “Фан” нашриётида чоп этишди.

“Жаҳоннома” дostonи 2650 мисрадан иборат бўлиб, маснавий жанрида битилган. Бу асар, шубҳасиз, XVI аср ўзбек адабиёти тарихида ўзининг муносиб ўрнини топажакдир. Дoston муқаддимасида муаллиф ўз бошидан кечирган баъзи воқеаларни баён қилди. Мазкур воқеалар “Тарихи Рашидий” да батафсил тасвирланган. Мирзо Ҳайдар 935 (1528-1529) йилда хон буйруғига кўра Бадахшонга боради. У бундан йигирма йил олдин ҳам, яъни 914 (1508-1509) йилда, болалик пайтида Бадахшонда бўлган эди. Манзаралар ўша-ўшалиги, аммо йигирма йил олдинги қадрдон кишилар йўқлиги Мирзо Ҳайдарнинг ҳассос қалбини ҳаяжонга келтиради. Ушбу руҳий кечинмалар “Жаҳоннома” дostonининг ёзилишига туртки бўлади.

Дostonнинг асосий қисми пойтахти Симин шаҳри бўлган Малик Шаҳсувор отлиқи подшоҳ ҳақидаги ҳикоя билан бошланади. Худо унга қариганида бир фар-

Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonи таъсири яққол сезилиб туради. Ферузшоҳ ёшлигиданоқ кўп илму ҳунарларни эгаллаб олади.

Ферузшоҳ улғайгач, тушида бир гўзал қизни кўриб, унга ошиқ бўлади. Ишқ олови кучайиб, шаҳзода одамларга аралашмай, ғамгин юришни одат қилади. Ўғлининг аҳволидан қайғурган подшоҳ, шаҳзоданинг кўнгли ёзилсин, деб кийик ови уюштиради. Ов пайтида Ферузшоҳ бир чопқир кийикни қувлаб, бошқалардан ажралиб, узоққа кетиб қолади. У кутилмаганда парилар яшайдиган бир манзилга етиб боради ва бу ерда тушида кўрган қизни учратади. Бу қиз паризод бўлиб, исми Нозбў эди. У Ферузшоҳга ўзининг наслу насабини айтиб, агар мени чиндан севсанг, висолимга етишиш учун учта шартимни бажаришинг керак, дейди. Ферузшоҳ барча шартларни бажаради. Нозбў ота-онасига хабар беради ва уларга ҳам Ферузшоҳ маъқул келиб, тўй-томоша билан уни ўзларига куёв қилдилар. Ферузшоҳ парилар юртида узоқ муддат қолиб кетади. Унинг онаси фарзанди доғида вафот этади.

Кунларини ёр оғушида бахтиёр ўтказаётган Ферузшоҳ бир куни тушида фарзанди қаердалигини сўраб, Оллоҳга илтижо қилаётган отасини кўради. Тушини хотинига айтади. Нозбў унга биргаликда ватанига боришни маслаҳат беради. Ферузшоҳ юртига қайтгач, ўғлининг дийдоридан ўзида йўқ қувонган подшоҳ вафоти олдида тожу тахтини унга топшириб, юртни адолат билан бошқаришни васият қилади:

Муна шаҳр, мулку вилоят санинг,
Бори турку тожик ривоят санинг.
Тузук тарҳ ила адл бунёд қил,
Адолат била мулк обод қил.
Фақир у ғарибу йигиту қари,
Санинг хайринг ила қувонсин бари.
Бу давр эл дуоси ки, ҳамроҳ ўлур,
Не қилсанг ишинг бари дилхоҳ эрур.

Ушбу сатрларда ўзи ҳам йирик давлат арбоби бўлган Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг одил ҳукмдор ҳақидаги қарашлари акс этган, дейиш мумкин. Кейинги бобларда Ферузшоҳнинг халқпарварлик билан юртни идора этгани баён қилинади. Ўз навбатида Ферузшоҳ ҳам қариб, паризод хотини вафотидан сўнг, тахтни ўғлига топширади. У шоҳликдан воз кечгач, кўнглини ёзиш учун овга чиқади. Ов пайтида яна собиқ парилар манзилига бориб қолади. Аммо у қатор бахтиёр йилларни кечирган кўшк энди кимсасиз эди. Ферузшоҳнинг кўнглида ёшлик даври хотиралари жонланади.

Асар таҳлили шуни кўрсатадики, Мирзо Ҳайдарнинг мақсади шунчаки дoston ёзиш бўлмасдан, балки адабий асар воситасида ўз ҳаётини мушоҳадалари, жаҳон ва инсон ҳақидаги фалсафий фикрларини акс эттиришидир. Дoston, умуман олганда, содда ва равон тил билан ёзилган. У XVI аср ўзбек адабий тилининг луғат бойлигини тадқиқ қилиш учун ҳам муҳим манба бўла олади.

Фулом КАРИМ,
Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти илмий ходими.

Владимир КУНИН

Балойи нафс

Қисса

БИРИНЧИ ҚИСМ

Ойдин ёз туни яримлаб қолганди. Мен кийиниб, афт-ангоримга оро бергач, меҳмонхонадан сирғалиб чиқишим, такси ёллаб, уйга етиб олишим, лоақал икки соатгина мизгиб, соат саккизда шифохонада ҳозир бўлишим керак.

Ҳали жуда эрта бўлгани учун очиқ дераза олдида оёғимда биргина туфлида турарканман, бамайлихотир сийнабандимни тақар эдим. Кийим-кечагу зебзийнатларсиз ҳам қадди-қоматим исталган кимсанинг кўзига олов бўлиб кўришини билганим учун унинг ҳирс билан қараётганига ишончим комил эди. Ўзим ҳам кечки пайт эркакларга ўшандай қараганим билан эрталаб иложи бўлса уларни кўрмасам дердим. Шошилмай кийиниш эса мен учун одат бўлиб қолганди.

Меҳмонхонанинг тўққизинчи қаватидан Нева дарёси бўйлаб сузиб бораётган сап-сарик қум ортилган юк кемаси ва шатакчи кемага кўзим тушди. Шатакчи кема баланд кўтарилган Литей кўприги тагига сирғалиб кираркан, моторининг овози элас-элас қулоққа чалинар, юк кемасидан қайсидир эски фильмининг мусиқаси янграрди. Бироқ ҳар қанча уринганим билан қайси фильм эканини эслай олмадим.

— Сени яхши кўраман, Таня, — ортимда унинг овози янгради.

У бизнинг тилимизда бинойидек гапирарди. Ҳатто рус тилини билгани учун фирмасида қўшимча ҳақ оларди.

— Мен ҳам сени яхши кўраман, — дедим ўгирилмасдан. У тобора узоқлашиб бораётган юк кемасидан келаётган мусиқани тинглашимга халақит бераётганди.

— Сенга уйланмоқчиман, — тантанавор хитоб қилди у.

Ҳа, жин урсин-а! Наҳотки ҳаммаси барҳам топган бўлса! Наҳотки ҳаммасига чек қўйилади?!

Илкис унга ўгирилдим. У ҳамон меҳмонхонанинг энсиз каравотида талтайиб ётар, узоқни кўролмайдиган кўзларини қисганча, менга асабий тикиларди.

— Худога шукур-э! — Ҳатто кулиб юбордим. — Ниҳоят ёрилдингми?

— Нима дединг?

Унинг ёнига каравотга чўкдим-да, юзларини силадим:

— Никоҳдан ўтишимиз ростми?

Абдуҳамид
ПАРДАЕВ
таржимаси

Бу қиссада тубанликка юз тутган суюқоёқ жувоннинг фожиаси қахрамон тилидан таъсирчан хикоя қилинади. Ахлоқсизлик йўли билан мўмай даромад топишга уринган асар қахрамони нафақат ўзининг, муштипар онасининг ҳам умрига зомин бўлади. Муаллиф бундай тубан кимсаларни қоралаш билан бирга китобхонни оқилона ҳаёт йўлидан боришга даъват этади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
165

У билан, умуман русча биладиган ажнабийларнинг ҳаммаси билан ҳамиша солда тилда суҳбатлашимиз хаёлимдан кечди. Бу ғайришуурий тарзда, беихтиёр рўй беради. Эҳтимол, мен билан муомала қилишларини енгиллаштириш учун ботинан шунга интиларман.

— Ростдан ҳам менга уйланмоқчимисан?

— Ҳа. — У бошини тиззамга қўйди. Унинг хиёлгина оқ оралаган сочлари майин ва сийрак эди. — Қарорим қатъийлигини ота-онамга ҳам айтдим.

Шу гапидан кейин жиддий тортдим.

— Ростини айт?!

— Эркак кишининг гапи битта бўлади.

— Кейин сенинг юртингга жўнаб кетамизми?

— Агар сен хоҳласанг, албатта.

“Хоҳласанг” дейишига бало борми! Нима учун бу ерда хор-зор бўлиб юришим керак? Улар бизларни тариқча ҳам тушунишмайди. Ҳатто ниҳоятда ақллилари ҳам

Энгашиб юзидан ўпдим. Оғзи ҳидланибди. Ўрнимдан туриб, оҳиста дедим:

— Бундан буён ҳаммаси сен хоҳлагандай бўлади. — Сўнг ювиниш хонасига йўналдим.

Ювиниш хонасида немисча бичимли кўйлагимни — бу кўйлак учун Кисуляга нақ беш юз санаб берганман — кийдим, атир-упаларимни сумкага жойлаб, лабларимни бўядим. Шу топ ювилмаганидан совун кўпиги қотиб қолган соқол чўткачага кўзим тушди. Бир ойдирки у билан биргаман, ҳар гал ювилмаган мана шу чўткачага кўзим тушади. Лекин шу пайтгача бу унинг иши деб келардим. Бугун эса... Чўткачани тозалаб ювдим, пахмоқ сочиққа артиб қурутдим ва кўзгу олдидаги ойна рафига қўйдим. Эҳтимол, айна шу чўткачадан тамомила янги ҳаётим бошлангандир...

Ювиниш хонасидан чиқиб, деразадан Невага назар ташладим. Бироқ қўм ортилган юк кемаси ғойиб бўлган — фақат дарё юзидаги билинар-билинемас мавжларгина ҳозиргина кема ўтиб кетганидан далолат берарди.

— Мана беш юз крон. — Кўзойнаги устидан қараркан, пулни узатди. — Ҳар доимгидай. Доллар ҳисобида оламан десанг, озгина камроқ бўлади. Бизларда долларнинг қиймати пасайгани сабаб бунинг сенга ҳеч қандай фойдаси йўқ.

Олсаммикан-олмасаммикан? .. Бошимга ураманми беш юз кронни! Қўлимни сўраб турган йигитдан пул оламанми?! Кўнглимдагини унга айтдим:

— Пулингни ҳаменингга солиб қўй. Ҳаммасига чек қўяман. Бундан буён номинг қандай бўлишини биласанми? “Ҳақ тўламайдиган мижоз”.

Ҳеч вақо тушунмагани афт-ангоридан кўриниб туради.

— Бизда хотинлар бундай... ишлар учун эрларидан пул олишмайди, — тушунтирдим миллий қадриятларимиз билан беихтиёр мағрурланиб. — Уят ҳисобланади.

— Жуда тўғри. Гарчи хотин ҳамиша бебаҳо бўлса ҳам, — шундай деб у пулни ҳаменига солиб қўйди.

Нима бўлганида ҳам бу жин ургур ажнабийлар ўта мулоҳазакор ва ҳушёр бўладилар. Бизникилардан худо асрасин. Буларнинг барчаси менга ёқди ҳам, ёқмайди ҳам дейолмайман.

— Лоақал сенга аталган нарсаларимни ола кетсанг бўларди, — “Берёзка” дўконидан менга деб нималардир харид қилганини пайқадим.

Соатимга қарадим-да, таваккал қилмаганим маъқул деган фикрга келдим. “Исковуч”ларнинг қўлига тушиб қолсам, бу лаш-лушларни топиб олишса, қаердан, қандай йўл билан “топганим”га аниқлик киритгунларига қадар ишга кечикишим шубҳасиз.

— Керакмас. Яхшиси ўзинг олиб борарсан. Келишдикми?

— Келишдик, — рози бўлди у. — Биз ҳақда сенинг онанг, албатта, айтиши керак.

Русчада рисоладагидай гапира олмаслиги ғашимни келтириб, кулиб юбордим.

— Албатта, айтаман! Чао! — бурнидан ўпдим-да, эшикка йўналдим. — Ўзинг асрагайсан, э Худо!

Эндиликда бизларнинг “Интурист”ларда ҳам қаватларда навбатчилар йўқ. Чет

эллардагидай қилиб қўйишган. Меҳмонхонанинг катта оқсочини лифтнинг ёнгинасига ўтказиб қўйишга ким ҳам монелик кўрсатарди? Ҳеч ким.

Мана, қимматли онахонимиз Анна Матвеевна столда бамайлихотир ўтирибдилар. Эликталиққа бемалол ярайдиган ҳоли бор. Лаб-лунжини бўяб-бежаб ташлаган, сочини лайлақуя қилиб турмаклаб олганига нима дейсиз.

— Салом, Анна Матвеевна.

— Таня, жонгинам! — нақ туққан онангнинг ўзгинаси.

Лифтнинг тугмачасини босиб, ўнталик, битта французларнинг лаб бўёғидан қистирдим. Анна Матвеевна кўзларини пирпиратди:

— Жуда қўлинг очиқ-да, Таняхон! Нима дейишга ҳам ҳайронман...

Лекин шу пайт лифт келиб қолди. Қўлимни силкиб, лип этиб лифтга чиқдим.

Лифтнинг кўзгусига текилганча унинг юртида хотини сифатида одамларнинг кўзига қандай кўринишимни тасаввур қиларканман, токи пастга тушганимча, Анна Матвеевна (шунақа ҳам пасткаш бўласанми, ахир) телефон орқали...

Шунинг учун лифтда биринчи қаватга тушишим биланоқ қўлга олишди. Шу қадар жигибийрон бўлдимки, ҳатто туфлаб юбордим.

— Туф-э, — дедим. — Бу яна нима бемаънилик, Женя?!

Свитер устидан чарм камзул кийиб олган Женя бўлса фақат эснайди. Унга яқиндагина лейтенантлик унвонини беришди. Шўрлик кичик лейтенантлигича ўтиб кетадими дегандик.

— Балки, қўйиб юборарсан-а, Женя?

— Нималар деяпсан, Зайцева! Юр, юр. Сенсиз зерикиб қоламиз ахир...

Буларнинг ундовига юрмай ҳам кўр-чи?!

— Анна Матвеевна сотдими? — сўрайман.

— Сени таний олмаяпман, Таня, — ранжиди Женя. — Ахир тажрибали бўлсанг.

Олдинга тушадигани йўқ. Яна сўраганинг нимаси?

Меҳмонхона йўлаклари оралаб ўтиб борамиз. Юмшоқ ўриндиқлар, лакланган тахталар, қадам сайин кулдонлар — хоҳлаганингча чекавер! Бутунлай бошқа олам! Меҳмонхона тарашадай қотиб ухлаётгандай. Аслида ҳамёнингни кенг очиб қўйишнинг керак: “касаба уюшмамиз” ҳам ишляпти, махсус хизматдагиларнинг ҳам қулоғи ҳамиша динг, ҳар хил қаланғи-қасанғи чайқовчилар ҳам оёғи куйган товукдай питиллаб юришибди...

— Мен эса, Женя, турмушга чиқаяпман.

— Табриклаймиз. — Женя мени олдинга ўтказиб эшикни очади: — Киринг, Зайцева.

Ҳар гал алмисоқдан қолган столлару суянчиғи ҳам йўқ стуллар, илма-тешик дивану яроқсиз сейфли мана шу хароба хонага кирганимда уни қандайдир милиция бўлимидан яхлитлигича суғириб олишгану замонавий қурилган ҳашаматли “Интурист” меҳмонхонасининг қоқ ўртасига мажбурлаб тиқиб қўйишгандай туюлаверади. Ҳар гал бутунлай бошқа оламга тушиб қолгандай бўлавераман...

— Салом, — дедим хонадагиларнинг ҳаммасига.

— Касаба уюшмамизнинг энг сара аъзолари, — жилмайди менга Толя. — Мана энди жамоат жам. Ўтиринг, Татьяна Николаевна.

Толя — меҳмонхонамиздаги тезкор гуруҳнинг раҳбари. Милиция капитанига ўхшаса, ўлай агар. Бўйинбоғи билан камзулига қараб талабадан фарқлаб бўлмайди. Фақат кўзойнаги талаба эмаслигидан далолат беради. Ноёб кўзойнакки, асти қўяверасиз.

Хонанинг ўртасига “Т” шаклида иккита стол жойлашган. Бир томонда қўлга олинганлар учун девор бўйлаб етти стул қўйилган.

Биринчи студда — Ўқувчи Наташка. Ўта сурбет, тасқара. Бор-йўғи ўн еттида. Ҳунарини саккизинчи синфдан бошлаган. Ҳозир ўнинчида. Афтига қараб бўлмайди — эркакларнинг дидига ҳам қойил қолмадим. Сассиқ юз эллик марка учун дуч келган маст финнинг қўйнига кириб кетаверади...

Ундан кейинги стулларда аслзодалар! Уларнинг қадди-қомати шунчалар келишганки, Модалар уйининг кўргазмалар зали дейсан. “Вог”. “Бурда”. “Никкерман”. “Квилле”. “Карден”. “Пакен”. “Нина Риччи” ...

Ҳар бир камзул — минг, бир ярим минг. Этиклар — олти юз, етти юз... Косметика — “Макс Фактор”, “Шанель”, “Кристиан Диор”... Булар қандайдир ипириқчи Ўқувчи Наташка эмас. Бизнинг касабга уюшма аъзолари. Интерқизлар. Валютага юрадиган фоҳишалар...

“Ҳатто балет соҳасида ҳам дунё миқёсида бизлар биринчимиз!”

Манави Зина Мелейко, лақаби — “Пржевальский бияси”. Шунақа мижозлар топадики, оғзинг ланг очилиб қолади. Италиянча гаплаша олади, фин тилини ҳам қийиб юборади. Шведча-русча сўзлашгич тузиб чиққанига нима дейсиз. Ўзимизнинг касб-ҳунарга мўлжаллаб тузган-да. Сафимизга янги қўшилганлар кўчириб олишган. Чоракта берсангиз, бас. Қиммат эмас. Унга фақат ичкилик ёқмайди — ўзини йўқотиб қўяди. Ҳозир ҳам кайфи тароқ...

Жонажон дугонам — Сима Гулливер. Волейбол бўйича спорт мастери бўлган. Жуда устаси фаранг! Ҳар қандай мижоздан ҳам юз доллар олмаса ҳисоб эмас. Камига юрмайди ҳам. Ўзига шунақанги оро берадики, кўз узолмайсан. Бош эмас — гиж-гиж ақл. Исталган нарсадан пул қила олади.

Нинка Кисуля. Қўлидан келмайдиган ишнинг ўзи йўқ, лекин ҳамиша ҳозир у нозир. Каллайи саҳарлабдан чўмилгани боради, кейин теннис ўйнайди, фақат ишбилармонлар билан тушлик қилади. Кечқурун эса иш. Инглизча, немисча, албатта финча билади. Ленинград шароитига мослашган-да. Кисуляни жуда ҳурмат қиламан. Гулливер билан бирга мени ёруғликка олиб чиққан...

Столда — тўсиқнинг нариги томонида — “махсус хизмат” ходимлари. Бугун улар уч нафар. Ҳаммаси, албатта, фуқаро кийимида, кўринишлари чакки эмас. Мент формасида уларни фақат гувоҳномаларидаги суратларидагина кўриш мумкин. Улар билан ёшимиз ҳам барабар, йигирма тўртдан ўттизгача. Ҳаммаси олий маълумотли. Қайси бири дорилфунунни, бошқаси политехни, яна бири эса жисмоний тарбия институтини тугатган. Ва албатта, аллақандай милиция курсларини ҳам. Жуда ҳам тўғри қилишган-да! Улар погонларидаги юлдузчалар учун тўланадиган ҳақни ҳам ҳисобга олганда бирийўла икки юз йигирма сўмни қуртдай санаб олишади. Булар муҳандис ёки ўқитувчиларга ўхшаб бир юз қирқ сўм учун овора бўладиганлар хилидан эмас. Толя капитан бўлгани учун ҳатто икки юз тўқсон сўм олади. Кўп эмасу ҳар ҳолда йўқдан кўра бор-да. Ҳаммаси болали-чақали. Айримлариники, ҳатто иккитадан...

— Ўтира қолмайсизми, Татьяна Николаевна? Келган жойидан давом эттирамиз. — Толя қоғозни кўзойнагига жуда-жуда яқин келтирди. — Қаерга келган эдик? Ҳа, мана... “Мактабга қатнашга, ўнинчини битириб, тўлиқ ўрта маълумот олганим ҳақидаги гувоҳномани олишга сўз бераман...”

— Жинсий балоғатга етишга ҳам, — қўшиб қўйди Зина Мелейко. У ҳақиқатдан ҳам метёридан ортиқ отиб олганди.

— Халақит бераяпсиз, Зинаида Васильевна, — Толя дакки берган бўлди-да, яна қоғозга юзланди: — “Бундан ташқари “Интурист” меҳмонхонасига келмаслик ва ортиқ фоҳишалар қилмаслик тўғрисида сўз бераман”. Бу тушунтириш хатини бир ҳафта муқаддам ким ёзиб берганди, Наталья?

— Ким бўларди, мен-да? — Ўқувчи сурбетларча шифтга кўз югуртирди.

— Қачонгача тушунтириш хати ёзиш билан қутулмоқчи бўласан? Тушунтириш хатларингнинг ўзи бир жилд бўлади-я.

Наташка миқ этмади. Оғзига сақич солиб олиб, кавшагани-кавшаган. Гўрсўхтанинг ўзгинаси! Шу асно форма кийган икки мент мўралади. Ҳудудий бўлинмадан.

— Саломатмисиз, ўртоқ капитан. Етиб келдик.

— Салом, — жавоб берди Толя. — Холлда ўтира туринглар. Евгений Алексеевич, манави эрта етилган қизалоқ ишини ҳужжатлаштиринг. Унинг ашқол-дашқолларини кўздан кечирайлик-чи...

У Наташанинг паспортини очган эди, ичидан қандайдир қораялоқнинг сурати тушди.

— Ким бу?

— Кампучиялик дўстим, — ҳамон сақич чайнаётган Ўқувчи жонланди. — У тинчлик учун курашчилардан. Суратининг орқасида дастхати ҳам бор.

— Унинг хонасида сен ҳам тинчлик учун курашдингми?

— Ҳа-да.

Одатда махсус хизмат ходимлари бироргамиз билан жиддий шуғулланар экан, дамимиз ичимизга тушиб кетади — улар билан бизларни столлар ажратиб туради. Бироқ айни ҳозир ҳатто қувондик ҳам. Ҳа, лаънати суюқоёқ!..

Толя Наташканинг лаш-лушларини титкиларкан, бир қути “Ротманс” сигаретасини оча бошлади. Сигараларни тўкиб ташлади-да, зар қоғоз билан қути оралигидан яхлит юзталик фин маркасини топди. Вой лақма-ей! Ким ҳам шунақа жойга беркитади?! Нўноқвачча!

— Илгарилари ёнингдан эллик маркадан зиёд чиқмасди, бу гал нақ юзталик, — ҳайратланди Толя.

— Ҳамма нарсанинг нархи ошяпти, — Наташка сақични пуфлаб шиширди.

— Бир пулга арзимайдиган ми шиқи, — нафратланиб деди Зина.

— Зинаида Васильевна! — Толя кўзойнаги устидан Зинага яна бир марта қаради-да, ўқувчидан сўради: — Кампучияликлар қачондан бошлаб фин маркаси билан ҳақ тўлайдиган бўлиб қолдилар?

— Бу маркани топиб олдим.

— Омади келганини қаранглар-а. Қаердан топдинг?

— Лифтда.

— Сени қўлга олишганда топилмани давлат ҳисобига топшириш учун ўз оёғинг билан келаётган эдинг-а?

— Албатта-да.

Шу ўринда нафақат хизматчилар, ҳатто бизлар ҳам кулиб юбордик. Женя тилга кирди:

— “Пионерская правда” газетасида: “Виждонли қизлар шундай қиладилар” сарлавҳаси остида мақола беришади. Мазмуни: “Унингчи “Б” синфининг ўқувчиси...”

— Худди шундай, — қўшимча қилди Зинка.

— “... юз фин маркасини давлатга топширди. Бу маркани...”

— Кампучиялик таниқли тинчлик учун курашчининг шимидан топиб олганди, — қўшимча қилди Зинаида.

— Майнавозлик бас қилинсин, — Толя деярли шивирлаб гапирди ва ҳаммамизнинг этимиз жимирлаб кетди. Бироқ маст бўлгани учун Зинканинг парвойига ҳам келмади.

— Нимага энди? Ҳозиргина бошладик-ку!..

— Ва дарҳол тугатдик, — яна ҳам секинроқ деди Толя. — Божхона тинтувини бошлаймиз. Чўнтаклардаги ва сумкалардаги нарсаларнинг ҳаммаси столга қўйилсин.

Ҳар доимги иш. Ҳеч ким ҳеч қачон каловланмайди. “Киборлар”га хос анжомларининг ҳаммасини — атир-упалар, пуллар, камёб сигаретлару зажигалкаларни, ён дафтарча, ҳомиладорликка қарши воситалару дори-дармонлар, хушбўй дастрўмолчалар — ҳамма-ҳаммасини чиқарасан... Аёл зотининг сумкасида нима-лар бўлмайди ахир! Камига бошдан-оёқ текширишади. Жинорий-қидирув хизмати ходимлари деган номи бор, ахир. Ёнингдан ҳатто доллар топиб олганларда ҳам осонгина қутулишинг мумкин. “Совға қилишганди”. Ёки она сути оғзидан кетмаган ўқувчи каби: “Лифтда топиб олдим”, — деб қўя қоласан. Мусодара қилишадди, тамом-вассалом.

Бироқ Зинка Мелейко кутилмаганда бош кўтариб қолди-ку. Ҳамиша тулкидай айёр бу аёл мастлигига бориб, хушёрликни қўлдан чиқарганди:

— Тинтув қилишга рухсатнома қани?

Толя унга бир ўқрайди-да, деди:

— Михаил Михайлович, илтимос, Зинаида Васильевани яна бир тинтув қилиб, соат ўн иккидан кейин маст ҳолатда “Интурист” меҳмонхонасида бўлгани сабабли милиция бўлимига топшириш учун ҳужжат тайёрланг...

— Миша Зинага навбатдаги ҳужжатни тўлдиришга киришди:

— Қаерда ишлайсиз?

— Аввалги иш жойимда. Ленинград кўприк лойиҳалаш институтида.

— Ким бўлиб?

— Оддий ишчи.

Зинанинг ёнидан, қулоғидаги салкам уч минг сўм турадиган бриллиант зиракни ҳисобга олмаганда, нақ икки минг сўмлик ашёлар чиқди. Зинка жез тақинчоқлар тақиб, қадрини ерга урадиганлар хилидан эмас эди.

— Ойлик маошингиз?

— Тўқсон сўм.

— Оддий ишчининг қўли қанчалар узун бўлиб кетганини қаранг-а! — ҳайратланди Женя. — Зинаида Васильевна Мелейкога бир назар ташласа бас, ғаним тарғиботи бир пул бўлади-ю, бўҳтон ёғдираётганларнинг овози ўчиб, алаmidан сочини битталаб юлишга тушади.

Хонага милиционер мўралади.

— Машинани тутиб турибмиз, Анатолий Андреевич.

— Бўлди, бўлди. Манави иккитасини олинглар.

— Ва қонунсизликлар авж олиб кетди, — кайфи тароқ ҳолда писанда қилди Зинка.

— Мабодо фоҳишаларга қарши қонун бўлганида, Зинаида Васильевна, бир неча йил олдин сизни керакли жойга тиқиб қўйган бўлардим, — астагина деди Толя.

— “Марсга ракеталар учираяпмиз, Енисейни тўсаяпмиз...” — хириллаганча қулди Зина. — Агар керак бўлганида ҳеч қандай қонун-понунсиз бизларни бир ёқли қилган бўлардингиз. Яна бутун мамлакатда. Бизлар эса ҳалигача ялла қилиб юрибмиз. Демак, сизларга керакли жойимиз бор!..

— Бизга мутлақо керак эмассизлар! — ғазабланди Миша. — Биз — жиноий қидирувнинг махсус хизмат ходимларимиз, вазифамиз мамлакатимиз меҳмонлари, чет эл фуқароларининг мол-мулки, ҳаёти ва саломатлигини муҳофаза этиш, бизлар эса иш вақтимизнинг ярмидан кўпини жиловлаб бўлмайдиган ҳунарларингизга сарфлашга мажбур бўлаяпмиз! Бу ҳам камдай, сизларга керакмиз, дейсизлар-а?!

— Сизларга керак бўлмасак, ҳамтовоқларингизга яраб қолармиз, — ҳамон тилини тиймасди Зинка. — Ёки яна кимларгадир.

— Кетдик, кетдик, — деди форма кийиб олган мент ҳадиксираётганини яшира олмай.

— Худди шундай. Чао, болакайлар. Эртагача. — Зинка сақич чайнаётган ўқувчи Наташканинг биқинига туртди: — Юр, юр, манжалақи. Оғзингни чапиллатишни бас қил, ифлос мишиқи.

— Фарқимиз ёшимиз ва нархимизда. — Ўқувчи қиз жилмайди-да, хайрлашув ҳисобига сақичини пуфлаб шиширди. Оғзидаги пуфак ёрилиши билан уларнинг кетидан эшик ҳам ёпилди.

Толя жойига чўкиб, Кисулянинг сумкасидан чиққан нарсаларни кўздан кечиришга киришди.

Женя менинг сумкамни тита бошлади, Миша бўлса Гулливернинг ихчам сумкачасига ёпишди.

— Қанча пулинг бор? — сўради Толя Кисулядан.

— Эсимда йўқ. Бир минг икки юз атрофида-ёв.

Гулливер билан кўз уриштириб олдик. Бундан чиқдики, Кисуля учтасидан юз доллардан ишлаб олган, боз устига « бирга-тўрт » ҳисобига алмаштиришга ҳам улгурган. Вой Кисуля тушмагур-ей! Жуда зўрсан-ку!

Толя хаёлимиздан кечганини уққандай деди:

— Жуда зўрсан-ку! Демак, уч мижознинг ҳар бирига юз доллардан хизмат кўрсатиб, бирга тўрт ҳисобида кўкини алмаштиргансан ҳам! Шундайми, Нина Петровна?

— Қанақа-валюта, Анатолий Андреевич! Бу ҳалол совет пуллари ахир. Квартираларга ўғрилар тез-тез туша бошлаганидан буён қимматбаҳо нарсаларнинг ҳаммасини ёнимда олиб юришимга тўғри келаяпти.

— Кўчаларда ҳам киссавурлар кўпайганидан хабаринг йўқми? — сўради Миша.

— Ўзим ўргилай сендан, Миша!.. Жамоат транспортлари хизматидан фойдаланмаслигимни биласан-ку, қолаверса ҳар хил давраларга аралашавермайман... Бор-йўқ йиққанам мана шу.

— Жамғарма банкда қанча? — қизиқди Женья.

Кисулянинг қаердадир камида юз минг пули борлигини биз Сима Гулливер билан жуда яхши билардик. Бироқ Кисуля ҳам туяни ютса, думини кўрсатмайдиганлар хилидан эди.

— Женья! Қанақа ҳисоб рақами? Наҳотки мен шундай одамга ўхшасам? Эски олифта эканимни ҳамма яхши билади, ахир — чиройли кийинишни яхши кўраман, боз устига, жазманларим бор... Менда банкка қўядиган пулимнинг ўзи йўқ. Жамғарма банкида пул қўйишим ҳақида қанақа гап бўлиши мумкин?

— Бунча презерватив нимага керак, Серафима Аркадьевна?

— Жуда керак-да! — узоқ сукут сақлаган Сима Гулливер кўнглини бўшатиб олиш учун берилган имкониятдан унумли фойдаланишга уринди. — Мамлакатимиздан бошқа давлатларда СПИД тарқалаётганини эшитганмисиз бу касаллик фақат анави... Нима десам экан? Кечирасизлар-у, жинсий алоқа орқали юқади. Шундан келиб чиққанда совет соғлиқни сақлаш соҳаси билан қадам-бақадам бораётганимиз аён бўлди. Навбатдаги суҳбатлар чоғида, Анатолий Андреевич, буни ўта жиддий ҳисобга олишингизни илтимос қилардим.

— Ҳукумат делегациялари таркибига кирган чет элликлар бошини айлантирмаслик хусусида жиддий огоҳлантирилганингиз эсингизда йўқми, Серафима Аркадьевна? — сўради Толя.

Бизларни яхшиликча қўйиб юборишларини шу асно англаб етдим.

— Мен ҳали-ҳануз тик қарай олмайман, Анатолий Андреевич! Эндиликда давлат даражасига мулақо чиқаётганим йўқ, ҳукумат делегацияларининг барчаси ҳам мен учун сариқ чақалик қимматга эга эмас. Гарчи улар ҳам одам, ҳамма хислат уларга бегона бўлмаса-да...

— Аргентиналикларга бугун ким хизмат кўрсатди?

— Бўхтон, Анатолий Андреевич, худо ҳаққи, бўхтон. Аргентиналикларга ҳатто қайрилиб ҳам қараганим йўқ! Биронта ҳам аргентиналикка рўпара бўлмадим! Уларнинг ҳатто яқинига ҳам йўламадим... — Бир оз тин олгач, қўй оғзидан чўп олмаган беозордай сўради: — Анатолий Андреевич, улар ҳам бизларга яқинлашмасликлари учун нима қилсак экан-а?

— Олинг лаш-лушларингизни. Зайцевада нима гап, Евгений Алексеевич?

— Зайцева тумушга чиқаяпти, шу боис ҳаммаси жойида.

— Шунақа... — дедим уларга. — Бу сизлар билан сўнгги олди-бердимиз, дўстлар...

— Пешонаси ярқираган ким экан? — сўради Миша.

Мен кулимсирадим.

— Хизматдагилар ҳаммасини билиши шарт, Михаил Михайлович, — деди Толя. — Эдвард Ларссон, дастурли манипуляторлар ишлаб чиқарувчи “Белитроник” фирмасининг вакили. “Инрибпром” халқаро кўргазмасида қатнашаётган Швеция вакиллари таркибидан Ленинградга келган. Татьяна Николаевнани унга битта фирмада хизмат қиладиган Гюнвальд Рённ ҳадя этган. Танечканинг ўтган йилги бу мижози швед хотинига содиқ ва болаларига меҳрибон бўлгани учун эски қадрдонни Танечкага уйлана олмади. Шуниси яхши бўлган экан, Татьяна Николаевна. Жаноб Рённ учига чиққан ичувчи, Эдвард Ларссон — вазмин, хулқи яхши ва бўйдоқ, устига-устак, фирма доирасида хизмат мавқеи ортиши аниқ.

“Махсус”лар ҳам, бизларнинг қизлар ҳам, оғзи қулоғига етиб, хандон ташлаб яйрашлари учун шу гап етмай турган экан...

Қизлар билан ҳатто истироҳат боғида ҳам ҳиринглашдик, бироқ кутилмаганда феълим ўзгарди (баъзи-баъзида шундай бўлиб туради. Бирданига мўлжални йўқотиб қўяман ва ўшанда бизникилар ҳам, чет элликлар ҳам битта номаълум нарсасага қоришиб кетадилару ҳаммасига бефарқ бўлиб қоламан). Мана шундай изтироб ўтида неча ўн марта лаб ёнгандирман...

— Ё раббий! — дедим мен. — Ҳаммангиздан безор бўлдим! Ҳаммангиз жонимдан тўйдириб юбордингиз!..

Ҳеч ким ишшаймади ҳам. Қабристондагидай осойишталик.

Кудрявцев кўзойнагини олиб, артди-да, яна тақди. Секин, ғазабини яширмай деди:

— Сизлар-чи, сизлар... Жонимиз ҳиқилдоғимизга келди! — У бўйнимдан тут-

ди. — Сенга ўхшаганларнинг нуқси уриб, ҳамма ёқни нас босиб кетди. Ихтиёр менга бўлгандами!..

Лекин шу пайт ўзимни қўлга олиб, вазминлик билан буюрдим:

— Евгений Алексеевич, марҳамат қилиб Татьяна Николаевна кузатиб қўйсангиз. Бугун у сизнинг тасарруфингизда бўлди.

... Нимқоронғу йўлақлардан ўтиб борамиз. Қутидан бир дона сигарет чиқариб олдим, зажигалкани тополмайман-да. Аъзойи баданим титрапти... Женя гугурт чақди, туташтириб олдим. Эшиккача кузатиб чиқди.

Дорбон Петр Никанорович — истеъфодаги тўнғиз — Женяни кўрди-ю, уйқучи кўппак дивандан сакраб туриб, эшикни очгани югурди, аблаҳ. Собиқ подполковник рўпарасидаги лейтенантваччанинг оёғини ўпишга тайёр, кўринди дегандан атрофида гирди-капалак бўлади. Ўзи эса ҳар бир фоҳишадан меҳмонхонага киритгани учун уч сўмдан беш сўмгача олади. Меҳмонлардан ресторанга киришлари учун ўн сўмдан олаверади.

Менга кўзи тушиши билан гўё, бу қаердан пайдо бўлди, дегандай анқайиб қолди, ваҳоланки кеча кечқурун мендан беш сўм олиб, ҳамёнига урган эди, сасиқ лўттибоз.

— Хайр, Таня. — Женя нима учундир узр сўрагандай бўлди.

Унга жавоб бермадим. Томоғимга нимадир тиқилиб қолди. Фақат имо қилдим-да, чиқиб кетдим...

Ҳеч нарса озодликка етмайди-да! Ҳаво мусаффо, муздаккина... Шаҳар... Шаҳарнинг тароватидан эсинг оғиб қолай дейди! Офтоб чиқиб улгурмаганига қарамасдан юқори қават ойналарида аланга ловуллайди. Эртакнинг ўзгинаси! Шу қадар гўзалки, таърифга сўз йўқ... Тош зинага чўнқайганча, йиғлаб юборишим ҳеч гап эмас.

— Қаерга борасан?

Менга қария ҳайдовчи тикилар, нишабликда эса такси патилларди. Такси рақамига қарадим — тўртинчи такси паркидан.

— Фан проспекти, йигирма саккиз, — дедим.

— Кватира?

— Аврагани бошқа бирор кимса топилиб қолар.

— Ўн сўм.

— Қелишдик.

— Ўтир, кетдик.

Таксининг орқа ўриндиғига жойлашдим ва йўлга тушдик.

Кетаяпмиз. Сумкамдан кўзгучамни, пахта, крем олиб, афтимни эпақага келтира бошладим. Ҳамиша уйга кириш олдидан юзимдаги бўёқларни артиб ташлайман. Бу мен учун эрталабки жисмоний тарбия машқларидай гап. Гўё бир ҳолатдан тамомила бошқа ҳолатга ўтаман. Ойим ортиқча асабийлашмасин дейман-да. У-ку, албатта, ҳеч нарса демайди-я, лекин... Ҳар ҳолда ўз одамларингни аяганингга нима етсин.

— Гап бундай, — деди қўққисдан ҳайдовчи, — ўтган сменада “штатник” лардан бирини тўрт соат олиб юрдим. Павловскка ҳам, Пушкинга ҳам, эсимда йўқ, яна аллақарларга бордик. Ҳамёнида ўзимизникидан камроқ экан, шунинг учун йўлқира ҳақини “кўки” да тўлади. Сенга керак эмасми? Уч сўмдан бераман.

— Вой лаънати илон-эй, — деган фикр ҳаёлимдан кечди! Пешонамга ёзиб қўйибдими?! Нима учун дабдурустдан доллар таклиф қилиб, боз устига бирон туки қилт ҳам этмайди-я?

Лекин мен сир бой бермадим:

— Мени маъзур тутасиз, бироқ нима ҳақда гапираётганингизни тушуна олма-япман.

— Гапини қаранглар! — асабийлашди ҳайдовчи. — Ёш томошабинлар театрининг ўзгинаси-я!..

— Сиз мени кимгадир ўхшатаётган кўринасиз, ўртоқ, — дедим.

У яна ҳам асабийлашди.

— Қанақасига?! — деди. — Отнинг қашқасидай маълумсизлар-ку...

Шу пайт уйимизнинг олдига етиб келдик. Аниқроғи, бизнинг уйнинг эмас, балки қўшни — ўттиз иккинчи уй олдига етиб келгандик.

Маҳалламизнинг ичкараси, барча янги туманларда бўлганидек, биноларнинг оралиғидаги йўлак жуда тор, машинада бундан нарига бориб бўлмайди, чунки йўл устида рефрижераторли улкан “Вольво” машинаси турарди. “Совтрансавто” га қарашли. Дарвоқе, булар ҳам ишнинг кўзини биладиган йигитлар. Чамаси, қандайдир узоқ ўлкаларга юк ташийдиган ҳайдовчи яшаса керак.

— Бу ёғига яёв кетаман, — дедим ҳайдовчига. — Таксини тўхтат.

Таксидан туриб, ўриндиққа ўн сўм ташладим (такси счетчиги уч сўм ҳам ёзмагани), чет эл сигарасини олиб жажигалкани ёқдим-да, қари қарғага дедим:

— Ҳа-я! “Кўк” масаласида. Саксон саккизинчи модда, биринчи қисм. Мол-мулк мусодара қилинган ҳолда уч йилдан саккиз йилгача.

— Кечиринингни илтимос қиламан.

— Мендан эмас, прокурордан кечирим сўрайсан.

— Сен қайси модда бўйича бу ҳунар билан шуғулланаяпсан?

— Мен учун ҳеч қандай модда-подда йўқ. Бизнинг давлатимизда бундай ижтимоий воқеликнинг ўзи йўқ. Тушунарлими, бобой?

Қари кўппак кулиб:

— Балки телефонингни қолдирарсан?

— Тенг тенги билан деган гапни эшитганмисан, — дедим, — ўзимизникидан ҳам, “кўки”дан ҳам етказа олмайсан. Иштонсиз қоласан. Чао, бамбино. Сори. Уйга ошиқдим.

Квартирамиз ҳабашнинг курсоғидай қоп-қоронғи. Оқ тунларда ҳамиша қалин парда тутамиз. Йўқса, ухлаб бўлмайди. Онамнинг каравотида ўтирибман-у, унинг ўзини кўрмайман.

— Турмушга чиқаяпман, ойи... — шивирлайман мен.

— Худога шукур-эй. Кимга? — нима учундир онам ҳам шивирлаб сўради. У ҳали бутунлай уйғонганича йўқ. Бу овозидан сезилиб турибди.

— Эдикка. Эдвард Ларссонга.

— Анови дарозгами?

— Йўқ. Баланд бўйлиси — Гюнт эди. Бу эса Эдик. Бир гал кетимдан келганди, эсингиздами?

— Ҳаммамиз бу квартирага қандай сиғамиз?..

— Мен у билан бирга яшайман.

— Қаерда?

— Швецияда.

— Вой, худойим-эй! — нола қилди онам. — Мен-чи, мен?!

Каравот ёнидаги чироқни ёқди. Сочлари ҳўрпайган, озгин онам эски пижамада ўтирарди. Қўлини иягининг тагида қовуштириб олган, нигоҳида шунақанги ҳасрат, шунақанги даҳшат...

Бирон дақиқа ҳам ухлай олмадим. Онам ўзини тутолмай, асабимни бузди, мен учун нонушта ҳозирлай бошлади. Мен эгнимга уй халатимни ташлаб, унга нонушта ҳозирлашга киришдим, чойнак, гугуртни қўлидан тортиб олдим...

Ошхонада тимирскиланамиз, гоҳ газ плитаси, гоҳ музхона, гоҳ раковина ёнида тўқнашиб қоламиз.

— Сиз умр бўйи нима қилдингиз! — қичқираман унга. — Молдан фарқи йўқ эр билан, бир юз қирқ сўм маошни айтасизми?! Бир хонали кооператив квартираними?! Бунинг нимаси ҳаёт ахир?

— Институтни нима учун ташладинг, нима учун?! — қичқиради онам ва қизиб турган товага қўлини куйдириб олади.

Мен қўлини ушлаб, совуқ сув остида тутиб турарканман, жағим тинмайди:

— Чунки ҳар куни эрталаб институтга трамвайда борарканман, вагондаги эълонни ўқир эдим: “Учинчи автобус парки... Ҳайдовчилар курси... Ўқиш — тўрт ой. Ўқиш тугаганидан кейин — уч юз сўм ва ундан юқори маош берилади”. Мен эса кейинчалик бир юз йигирма сўм маош олиш учун беш йил ўқишим керак бўларди. Институт балога гирифтор бўлмайдими?! Сиз институтда ўқиб нима топдингиз!

— Жуда кўп нарса! — онам қўлини силтаб тортиб олди. — Мен болаларни тарбиялаяпман, ўқитаяпман!

— Аксинча, болалар сизни ўқитиб, тарбиялашяпти. Тарелкани жойига қўйинг, ҳаммасини ўзим қиламан!..

Сўнг (мен эгнимда қандайдир суратли майка ва жинси, онам эса қўли дока билан боғланган, ўзини тартибга келтириб, хиёл тинчланган ҳолда) мўъжаз стол атрофида нонушта қилдик.

— Ўз уйим, ўз машинам бўлишини истайман!.. Дўконга кириб ўзимга керакли нарсаларни харид қилсам дейман, лаънати чайқовчилардан уч-тўрт баробар қимматига харид қилиш жонимга тегди!.. Дунёни кўрмоқчиман! Турли мамлакатларни ... Телевидениеда эмас, “Время” програмасида, “Киносаёҳатчилар клуби” да эмас. Телевизор орқали куракда турмайдиган бўҳтонларни вайсайдиганларнинг ёлғонлари жонимга тегди. Ўз кўзим билан кўриб, ўз қўлларим билан ушлаб кўргим келаяпти... Телешарҳловчилар беш йиллаб ана шу давлатларга канадай ёпишиб оладилар-да, Иттифоққа қайтиб келганларидан кейин бутун дунёга зўр бериб қора чаплашга тушадилар. Мана шу сассиқ ошхонада ўтираверадиган бўлсам нимани ҳам кўра олардим! На Маргарет Тетчер, на Софья Ковалевская, на Валентина Терешкова бўла олмадим... Бироқ мен ҳам инсонман ахир, ойи! Мени тўғри тунинг. Мен — аёлман! Шундай экан, нима учун...

— Лекин, Танька!.. Она қизим! Бу ўзини бозорга солиш ахир...

— Тўппа-тўғри, — ниҳоят хотиржам дедим мен. — Жуда тўғри, ойи. Ким бугун ўзини бозорга солмаяпти? Ўз касбини, иқтидорини қимматроқ баҳода ўтказишга уринмаётган ким? Фазилатлари, афзалликлари учун ким мукофотдан бош тортмоқчи? Ёзувчи нашриёт билан савдолашади, рассом чизган суратларини сотади, ихтирочилар ихтиролари учун тегишли улушларини албатта оладилар.

— Китоблар, ихтиролар ва тасвирий санъат асарлари халқни бахт-саодатига хизмат қилади, ахир! Жисмонан ва руҳан камолоти учун...

— Мана. Мана! — газабландим мен. — Жуда баландпарвоз бўлиб кетганмиз — фақат халқ, ер курраси, ҳаттоки фазо миқёсида фикрлашга кўниқиб қолганмиз! Осмони фалакдан ерга тушиш йўқ. Ёлғиз инсоннинг шахси билан қизиқади-ган марднинг ўзи эса йўқ!

— Қайси инсоннинг?

— Ўша Эдвард Ларссон — ёлғиз швед муҳандиси билан-да. Менга уйланиш уни руҳан бахтиёр қилар экан (жисмоний томондан ҳам бахти бутун бўлажигига кафилман), нима, шунинг ўзи камлик қиладим?

— Бироқ бунинг учун етти ёт бегона ўлкага боришинг шартми. Унинг ўзи кўчиб келақолсин. Кўнглимиз кенг бўлгач, жойнинг торлиги билинмайди, вақти-соати билан кенгроқ квартирага ҳам кўчиб ўтаверармиз.

— Ойи! Тасаввур қилгин-а, рассом узоқ йиллар тер тўкиб, ажойиб санъат асар яратди-да, ниҳоят эътиборга олиб, муносиб баҳолайдилар деган умид билан яшай бошлади. Ҳақиқатдан ҳам ана шундай кун келди: унга ҳатто халқаро кўргазмада қатнашиб, ўз асарини намоиш этишни таклиф қиладилар. Онаси эса: Ҳеч қанақа кўргазмага бормайсан! Суратинг ошхонамизда илиғлигича тураверсин!.. — деб туриб олди.

— Бунга сенинг нима дахлинг бор, ахир?!

— Нима фарқи бор, ойи! Менинг бирон кам жойим борми, жин урсин!!

Шу жойга келганда онам йиғлаб юборди. Мен соатга қарадим. Ишга шошилишим керак. Бироқ онамни шу алфозда қолдира олмасдим.

— Тинчланинг, ойижон. — Мен онамнинг қўлидан ўпдим, у эса беихтиёр бошимни силади. — Тинчланинг. Мен йилига бир неча марта сизни кўргани келиб тураман. Чет элликка турмушга чиққан қизларимизнинг ҳаммаси шундай қиладилар. Бу биринчидан. Иккинчидан эса, буларнинг ҳаммасига ҳали анча бор.

Соатга яна бир назар ташлаб, ўрнимдан турдим-да, елкамга оҳори кетган курт-камни илдим ва катта қора сумкага алланарсаларни тиқа бошладим. Биринчидан, ишхонамда керак бўладиган айрим нарсаларни ола кетишим керак, ҳар ҳолда сурункасига бир кеча-кундуз ишлашимга тўғри келади, иккинчидан эса, йўл-йўлакай ажойиб бир жойга кириб чиқишга улгуришим лозим...

— Лекин лоақал уни севасанми? — Умид билан сўради онам. Кутилмаганда оёқ-қўлим мадорсизлангандай бўлдию, бор гапни айтиб қўя қолдим:

— Ёш боланинг гапини гапирасиз-э, ойи. Керак бўлса, яхши кўраман ҳам.

Бахтимга эшик қўнғироғи жаранглаб қолди. Онам сапчиб туриб, эшикка йўналди.

— Ўтиравер, — дедим мен. — Ўзим очаман. Лялька, шекилли.

Бу ҳақиқатдан ҳам онамнинг собиқ ўқувчиси, қўшнимиз Лялька эди. Ўн саккиз ёшдаги бу қизалоқ нақ оловнинг ўзгинаси! Ўтган йили тиббиёт институтига кира олмагач, касалхонамизга фаррошликка жойлаб қўйган эдим.

— Салом... — деди Лялька менга табассум қилиб. — Шунақа ҳам бўладими! Аҳмоқ бўлиб бир соатдан бери кутаман-а...

— Ляличка! — хурсанд бўлди онам. — Салом, қизалоғим!

— Вой, кечирасиз, Алла Сергеевна. Хайрли тонг.

— Ойижон, биз кетдик.

— Шошилмасанг-чи! — Онам тез хонага кириб чиқди-да, икки сўмни сумкага тика бошлади. — Ма, ол.

— Пулим бор, ахир.

— Бир кеча-кундуз ишлайсан — одамга ўхшаб юришинг керак!

— Кераги йўқ, ойи...

— Бас қил! Ляляга ҳам ул-бул олиб берарсан.

— Хайр, Алла Сергеевна.

— Яхши қолинг, ойи...

Милиция бўлимига Лялька билан антеннаси ва радиотелефони бор аллақандай эски қора «Волга»да бордик.

Машинадан тушмасимдан антиқа манзаранинг шоҳиди бўлдим: Зинка Мелейко кечагидек жанговор қиёфада, бир қарич пошналар туфлисида бир неча алвастилар билан ҳовли сулурар, ўқувчи эса лиқилдоқ шотига чиқиб олганча, биринчи қаватнинг баланд ойналарини юварди. Унга афтига қараб бўлмайдиган бадбашара хотинлар ёрдам беришарди. Башаралари шишиб, мўматалоқ бўлиб кетган. Бармоғингни теккизсанг, бас, қулоқларидан вино отилиб чиқадигандай!

— Тўхтат машинани, — дедим мен. — Қимирлама, Лялька, дамингни чиқарма. Бир дақиқа!

Сумкани олиб, машинадан тушдим. Сумкадан свитер, жинси ва курткани олиб, Зинкага узатдим.

— Ўгирилсанг-чи! — қичқирди Зинка “нима қиларкин булар” дегандай тикилаётган кекса милиционерга.

Мент туфлади-да, ўгирилди. Зинка жинси кийди, сўнг кофтасини ечиб — сийнабанди ҳам йўқ экан, ўрнига свитерини кийиб олди. Фақат шундан кейингина юбкасини ечди. Ёнидаги алвастилар унга еб қўйгудек ўқрайишди. Зинка уларга қайрилиб ҳам қарамади-да, чека бошлади.

Ўқувчи ҳам югургилаб келди, сигарета сўради. Сигарета ўрнига қўлимни бурнининг тагига олиб бордим-да, диндак кўрсатдим ва машинага қайтдим...

Касалхонага етиб келганимизда йирикроқлари орасидан беш сўмликни олдим-да, йўлқира ҳақини тўладим.

Лялька зинагача бегонадай жим келди, кейин эса сўради:

— Шунча пулинг бор экан, нима учун опангдан икки сўм олдинг?

Лялькани жонимдан ортиқ кўраман! Кўнглида тирноқча ҳам кири йўқ! Одам деган...

Йўл-йўлакай елкасидан қучдим. У ўзини олиб қочмоқчи бўлган эди, яна ҳам қаттиқроқ бағримга босдим:

— Лялька... ёнимда пулим борлигини, қанчалигини ва қандай йўл билан топилганини онам билса, яхши бўлармиди? Шундайми?

— Йўқ.

— Мана шунақа. Ўзимизникиларни авайлашимиз керак.

Лялька тез жаҳлдан тушди-да, машинада бошлаган гапимизни давом эттирди:

— Танька! Бирон гал мени ҳам бирга олиб бор. Неча марта илтимос қилишим керак?!

Лялька билан касалхона томон бораётган пайтимизда Нева соҳилидаги меҳмонхона олдида “Белитроник” фирмасининг олти вакили Стокгольмдан ҳайдаб келинган сариқ рангли кичик автобусга шоду хуррамлик билан жойлашдилар. Митти автобуснинг ёнига фирманинг номи, манзили, телекс рақами ёзиб қўйилган.

— Ким бугун автобусни бошқаради? — сўради Бенин .

Бир йил муқаддам мен билан дон олишган барзанги, афти хўрознинг тожидай қип-қизил Гюнвальд томоғига зўр берди:

— Бизларга бегона ва ғаним социализм шароитида қимматли ҳаётимизни кимга ҳам ишониб топширган бўлардик? Ўта дадил, довюрак, жасоратлиман деб ким кўкрагини кера олади?

— Эдвард рулга ўтирсин! — Ҳайқирди ҳамма бирваракайига.

— Жуда тўғри! — Қичқирди Гюнвальд. — Рус...

У «фоҳишасига» сўзини айтишга улгурмади. Курткасининг орқасидан силтаб тортишган заҳоти ҳушёр тортди:

— Рус қизга уйланаётган йигитни ҳар қанча эъзоласак оз! Ҳатто кейинчалик ДХҚ ходимаси бўлиб чиқса ҳам!

Ҳамма бир овоздан яйраб кулди. Эдвард ҳам жилмайди, рулга ўтирди ва улар кўрғазмада қатнашиш учун Василевский оролига йўл олишди.

Мен эса аллақачон иш кунини бошлаб юборгандим. Менинг учинчи ола-мим.

Бўлимимизда, телевизор устида электрон соат ишлаб турибди. Кундузлари ҳатто соатни кўрсатувчи милининг силжишини ҳам пайқайдигандек сезаман ўзимни. Дақиқани кўрсатувчи мил-ку, назаримда чир айланаётгандек туюлади.

Бўкса-укол... Бўкса-укол.. Бўкса...

— Э, шавҳасанг-чи ... Укол олаверганингдан бўксанг гурра бўлиб кетибди. Кел, бу гал яхшиси ёнбошинга қила қолай. Бўксангга ҳозир грелка қўяман...

— Танечка! Сизни учинчи палатага чақиришяпти... Дераза ёнидаги кампир...

— Бораяпман.

— Таня... Қўлимдаги боғич яна намланиб қолди.

— Ҳеч қиси йўқ. Демак, йиринги оқяпти. Ҳозир алмаштираман...

— Жигилдоним шундай қайнаяпти, Таня. Ҳеч нарсa ёрдам бермаяпти. Сода яна ҳам баттар қилаяпти...

— Бурже билан мензуркани аралаштиргин-да, анча вақт ўтганидан кейин ич...

— Татьяна Николаевна! Саккизинчи палатадаги Велиховни рентгенга олиб бориш керак.

— Мана банка. Эрталаб, нонуштадан олдинги пешоб учун. Манави қутича эса учун. Мана бу томонига исми шарифингизни ёзасиз. Адаштириб юбормаслик-лари учун...

— Бунақа митти қутичага қанақа қилиб анақа қиламан?

— Баъзи-баъзида мулоҳазакорлик билан иш тутсангиз, бунақа саволларга ҳожат қолмаган бўларди.

— Таня, биринчи палатадаги шолнинг кийимини ҳам, тўшагини ҳам алмаштириш керак. Жойини булғаб қўйди...

— Ҳаммаси тушунарли! Лялька! Бир сидра кийим ва чойшаб олиб, биринчи палатага мен билан юр. Ёрдам берасан.

— Қачон тушлик қиламан?

— Бир оз сабр қилсанг, ўлиб қолмайсан. Югур, кийим билан чойшаб олиб кел.

— Таня! Телефонга! Овози жуда ҳам ёқимли чет эллик йигит сўраяпти.

Шу пайт соат тўхтаб қолди. Соат миллари ҳам қотиб қолгандай эди.

— Лаббай! Эдик?

Мен кўрғазмадаги швед бўлимида бир неча марта бўлиб, телефон ёнида ўтирганининг шоҳиди бўлганман.

Столда “Туборг” ли банка, қандайдир қоғозлар, каталоглар. Ёнгинасидан ҳам-касблари Гюнвальд Рённ, Кеннет ва Бенни жой олишган. Шведчасига суҳбатлашганларини тинглаганман, кўрғазманинг бир қисмини кенг ойна орқали кўрганман,

жиҳозлар оралаб кезаётган ленинградликларни кўздан кечирганман. Деярли барчанинг қўлида реклама варақалари ҳамда фирмаларнинг махсус ёрлиқлари...

— Таня? Бу мен, Эдвардман. Биз тўғримизда онанга айтдингми?

— Албатта! Эшитиб боши осмонга етди!..

— Мен онангни кўришим керак.

— Шубҳасиз!

— Сени жонимдан ортиқ севаман, Таня. Бугун консульхонамизга кўнғироқ қилиб, сизлар ва бизлар томондан қандай ҳужжатлар талаб қилинишини суриштираман.

— Жуда соз. Сени ўпиб қоламан.

— Раҳмат. — У жимиб қолди-да, оҳиста телефон гўшагини жойига қўйди.

Шу заҳоти соатнинг дақиқаларини кўрсатувчи миллари илдам айлана кетди. Соатни кўрсатувчи мили ҳам вазмин юра бошлади. Бир кеча-кундуз давом этадиган иш куним яна бошланиб кетди.

— Беморлар, ҳарорат ўлчагичларни топширинглар. Иссиғинглар чиққани йўқми?

— Қани бўксангни ўгир-чи... Мана бу бошқа гап! Пахтани ушла, пахтани...

— Таня, ҳой Таня! .. сен йўғингда Иван Афанасьевич сурункасига уч кунгача инқиллаб, хонадагиларга уйқу бермади. Бугун куёвтуранинг ўзгинаси! Сени севиб қолибди! Шунақа!..

— Анави лақманинг валдирашини қаранглар! Гапларига қулоқ солма, Танечка...

— Мен ҳам сизни, Иван Афанасьевич, жуда яхши кўраман. Манави таблеткани... Илиқ сув билан ичасиз. Бирон нарса бўлса, чақиринг. Хўпми?

— Ляля! Бу қанақа пол ювиш яна? Ҳаммасини бошқатдан ювасан! Бурчак-бурчакдаги супуриндилар ҳам қолмасин. Туваклар нима учун пешоби билан турибди? Ҳаммасини олиб чиқ-да, совунли иссиқ сув билан тозалаб юв. Бунақада палатартиш ишлашга ўрганиб қоласан.

— Э худойим-эй, лоақал бугунча тез ёрдамда ҳеч кимни келтиришмасин-да!

— Менинг арзанда касалмандларим ва соғайиб бораётганлар! Беш дақиқадан сўнг телевизорни ўчираман — ҳамма ухлайдиган вақт бўлди!

— Биз билан чойхўрлик қиласизми, Танюша?

— Албатта, Владимир Александрович! Палаталардаги чироқларни ўчириб чиқсам бўлди...

— Мана булар сизга, Таня...

— Анавини қаранглар-а! Бундай чиройли гуллар қаердан келиб қолди!?

— Булар сенга. Ойим олиб келдилар.

— Катта раҳмат сенга, шунқорчам. Кел, юзингдан битта ўпиб қўяй...

— Чойга келмайсанми, Таня!

— Бораяпман...

Ординаторхонасига кирганимда ҳамма одатдагидек мириқиб чойхўрлик қилишарди. Ихчам магнитофондан (Лялька навбатчиликка олиб келарди) Висоцкийнинг бўғиқ овози оҳиста таралар, ёш доктор Владимир Александрович, қўшни бўлимдаги ҳамшира Нинка, иккинчи фаррошимиз Мария Сергеевна дастурхон атрофига тўпланишганди.

Столда электр чойнак, карам солиб пиширилган пирог, коржиклар, икки сўм йигирма тийинлик колбаса, помидор-бодринг... Бир кеча-кундуз навбатчилик қиладиган ҳар бир одам, албатта, нимадир олиб келарди.

Ординатор хонасига киришим билан толиққанам сезилди: оёқ-қўлимдан дармон кетди. Бошимдан қалпоғимни олиб, туфлимни ҳам ечдим-да ялангоёқ бўлиб олдим.

— Дўконда ким қолди?— сўради Владимир Александрович.

— Ҳеч ким, — жавоб берди Нинка. — Ҳаммаси ухлаб бўлишди. Оғир касаллар йўқ.

Қора сумкани олиб ундан “Адвокат” тухумли ликери, бир неча қути “Данхилл”, “Ротманс”, “Палл-Малл” сигаретлари ва иккита Швейцария шоколадини чиқардим.

— Тўй тўйдаё бўлсин, болалар!.. — дедим-да, ўзимни топчанга ташладим.

Сергеевна шишани қўлига олиб сўради:

— Бу яна нимаси?

— Ширингина, эсингиздан чиқдим, Сергеевна? Таня илгари ҳам шунақасини олиб келганди. Тухумдан қилинган, — жавоб берди Нинка.

— Ростдан ҳам ширингина эди! — эслади Сергеевна.

— Буларнинг ҳаммасини қаёқдан олдинг, Танечка? — Қизиқсинди докторимиз.

— Иш жойимдан, — ёлғон гапиришга ҳам ҳолим қолмади.

— Бошқа жойда ҳам ишлаяпсанми? — ҳавас билан сўради Нинка.

— Қаерда?

— “Интурист” да. — Қарасам, менинг шишам давра бўйлаб айланяпти.

— У ерда ҳам ҳамшираманми?

— Шафқат ҳамшираси, — истеҳзо қилдим мен. — Ляль, сигарета тутатиб, чой қўйгин. Кеча ҳам ухламаганим кучини кўрсатаяпти...

— Қани олаимизми? — Сергеевна “Адвокат” тўлатилган стаканни қўлга олди.

— Тань, балки бир қултум ичарсан?

— Таня ичмайди-ку, Сергеевна! Неча марта айтиш керак ахир? — зарда қилди Лялька.

— Ҳамма яхшиликлар учун, — Сергеевна бир кўтаришда ярим стакан ичиб юборди.

— Одамларнинг омади юришганини қарасанг-чи, — стаканни бўшатди Нинка. — Татьяна нима учун уч кун ўтмагунча навбатчиликка чиқмайди, дегандим-а?

— Балиқ ҳам сувнинг теранроқ жойини қидиради... — Сергеевна стаканда қолганини ҳам сипқориб қўяқолди.

— Устидан ул-бул газак қилинг, Сергеевна! — қатъий деди Владимир Александрович. — Йўқса эрталабгача ета олмайсиз. — У қўлимдаги сигаретанинг ўтиб қолганини кўриб, зажигалкани ўт олдирди.

— Ёқдимми? — дедим зажигалкани қизиқиб кўздан кечираётганини кўриб.

— Жуда.

— Олақол.

— Қўйсанг-чи!

— Ол. Олавер. Келишган йигитнинг нарсалари ҳам бежирим бўлиши керак. Уни “сен”лаётганимни ўзим ҳам пайқамабман — сизлар битта шоколадни баҳам кўринглар-да, иккинчисини Сергеевна олақолсин. Неварангиз учун, сумкангизга солиб қўйинг. Анави кучукнинг расми борини.

— Шундай қилганимиз маъқул. — Сергеевна шоколадни ирkit халатининг чўнтагига солди. — Жуда хотамтойсан-да, Татьяна.

Унинг бу гапи мойдай ёққанидан уйқум ҳам учиб кетди.

— Яна ким қолди? — дея алангладим. — Нинка, сигаретларнинг ҳаммасини олақол! Очилган қути қолса бас, эрталабгача етади.

— Танюша! Гап бўлиши мумкин эмас!..

— Сен эса, Лялька, сумкамдаги пакетни ол. Кийиб кўргин. Сенга тўғри келиши керак.

Лялька сумкага қўлини солди, япон кроссовкасини олди. Ҳамманинг оғзи очилиб қолди. Ёлғиз Сергеевна ҳеч нарсанинг фаҳмига бормаганди:

— Яхши шиппак экан. Унда оёқ терламайдими?

— “Шиппак?!” — Нинканинг тили аранг калимага келди. — Бу ахир! Бу...

— Шоҳона ҳадя, — ишшайди Владимир Александрович.

Лялька — тарашадай қотиб қолган, кроссовкани кўкрагига босганича қилт этмай турарди.

— Туғилган кунинг билан, Лялька, — дедим мен ҳорфингина. — Чин дилдан табриклайман. Энг яхши тилакларнинг ҳаммасини изҳор этаман. Ва, албатта, бу йил институтга кириб олишингни тилайман.

— Вой, тўғри! Эртага ростдан ҳам туғилган куним!

— Бугун — унинг гапини тўғриладим. — Кечаги кун ўтиб бўлди.

— Бунинг учун ичиш керак ахир! — Сергеевна шишани шахт билан қўлга олди.

Бироқ шу лаҳза ординатор хонасининг эшигида шифохонанинг ювилавериб оҳори кетиб қолган халатини елкасига ташлаб олган бемор пайдо бўлди.

— Кечирасизлар, — деди у чироқнинг ёруғидан кўзларини қисиб. — Иван Афанасьевич ўлиб қолган кўринади.

Устимиздан совуқ сув қуйгандай ҳушёр тортдик! Иван Афанасьевич билан анча шуғулланишимизга тўғри келди... Ҳамма уни нариги дунёдан тортиб олишга ури-нарди. Қария сал ўзига келгандай бўлди-да, яна аҳволи оғирлашаверди. Иван Афанасьевич бизларни қолдириб, нариги дунёга кетса кетаверадиган. Шунда Володя Иван Афанасьевичнинг кўкрак қафасини яланғочлади-да, массаж қила кетди! Ниҳоят, қариянинг тўхтаб деб қолган юраги ура бошлади.

Нинка билан Володяга кўр мушукчалардай ўралашиб ёрдамлашган бўламиз. Ҳа, деган туяга мадор деганларидай Лялька ҳам ёнимизда, шай турибди. Сергеевна бўлса атрофимизда гирдикапалак бўлиб айланади.

Жарроҳлик хонасидан палатага йўл олдик, ординатор хонасида туфлимни ечганим кўйи ялангоёқ одимлаганча каталка — араванинг ёнига филдиракли томчилагични итариб бораман. Нинка эса йўл-йўлакай кислород тўлатилган ёстиқни тўғрилайди. Владимир Александрович эса беморнинг томир уришини кузатиб бораётир. Ҳаммамизнинг уст-бошимиз қон, оғизбандларимиз — маскаларимиз эса бўйнимизда осилиб турипти. Атрофимизда беморлар ҳаммаси каловланиб ранги ўчиб кетган. Элчи бўлиб борган бемор ҳам уларнинг орасида турипти.

— “Ўлди, ўлди” эмиш! Оғзингдан чиқиб ёқангга ёпишсин, — дедим унга. — Ҳамма ўз палатасига кириб ётсин!

— Кечқурун кўришамизми, Танюша? — Юриб бораркан оҳиста сўрайди Владимир Александрович. — Танишимникига бориб, видео кўрардик...

Йигитнинг ҳўрози-да. Иссиққина инсон қонига қўлини ботирганига ҳеч қанча бўлмасидан мен билан кўнгилиҳушлик қилишни мўлжаллаяпти!

— Шу пайтгача қаерда эдинг, Вовик? — дея куламан-у, Иван Афанасьевичнинг томирга суқилган игнадан кўз узмайман. — Вақт ўтганидан кейин хинани... Эрга тегаяпман...

Сахар бешда докторларнинг тавсияларига биноан дориларни беморларга эрталаб улашиш учун тақсимлашга киришдим. Лялька ҳовлиқиб келиб қолди. Партизанлар разведкага юборишгандай аланг-жалаң қилади. Пинжимга кириб, шивирлай бошлади.

— Майли, — дедим. — Ўпкангни босиб ол. Бир оз кутишса, осмон узилиб тушмас.

Ўрнимдан туриб, Иван Афанасьевич ётган палатага кирдим-да, қиртишланмаган юқори лабига лейкопластир билан ёпиштирилган кислород трубкасини тўғри-лаб, томчилагичдан дори томишини камайтирдим, нафас олишини бир оз эшит-гач, палатадан чиқдим. Йўл-йўлакай биринчи бўлимдаги Нинкага учрадим.

— Нинуля, меникиларга ҳам қараб тур. Ўн дақиқалик ишим чиқиб қолди.

Зинада Лялька кутиб турарди. Мушукдай муғомбир!

— Майлими сен билан бирга борсам?

— Дуррачангни тўғрила. Таъвиядан фарқинг йўғ-а.

Ҳовлига тушдик. Шифохонамиз отам замонида қурилган. Петербургга хос ғарибона торгина ҳовли. Ҳовлининг ўртасида эса эшиги очиқ зангори “Жигули”, башанг кийиниб олган Кисуля рудда ўтириб олганча приемник мурватини бураётир. Ёнида Симка Гулливер. Лайлакникидай узун оёқларини узатганча, сигарета тутатмоқда.

— Салом, — дедим. — Қайси шамоллар учирди?

— Машинага ўтир! Меҳмон бўласан! — Кисуля грузинча лахча билан жавоб берди-да, машинанинг орқа эшигини очди.

Биз Лялька билан машинага жойлашдик-да, чека бошладик. Лялька Кисуля билан Гулливерга тикилиб қолди. Қизлар ҳурилоқонинг ўзгинаси. Бундайлар Ляльканинг ҳатто тушига ҳам кирмаган...

Кисуля Лялька томон сездирмай имлади. Мен уни тинчлантирдим:

— Ёш бўлгани билан, ўқитилган.

— Сафимизга қўшиб олсак ҳам бўлавераркан, — кулади Гулливер.

— Иштаҳанг чекки эмас-ку, — писанда қилдим. — Иш бўлдимми?

— Қанақа иш... Бемаъ依ликнинг ўзгинаси, — қўл силкиди Кисуля.

— Қуруқ қолдим, демоқчимисан?

— Қуруқ қолганим йўғ-а, — кулади Гулливер. — Айтсам ишонмайсан!.. Гена

масхарабозга ўн беш сўм тиқиштирдим. У эса мени бир барзанги рўпарасига ўтқазиб қўйди. Барваста. Елкадорлигини айтмайсанми! Турқидан от ҳурқади! Тунги учлар арафасида таксида уйимга олиб кетарканман, аёлларни хушламайман, фақат йигитларни яхши кўраман, деб қолса бўладими! Биронга йигит топиб берсанг юз франк сеники, дейди. Шуниси етмай турганди ўзи, дедим! Уни қийин-қистовга ола кетдим: “Вой лаънати баччавоз-эй! Ярим кунимнинг бошига етдинг... Ҳақини катта холанг тўлайдими!” Иккинчи таксопаркдаги Алексей Петрович бор-ку, танийсан, ичаги узилгудай қаҳ-қаҳ уради. Шундай кулаяптики, ишқилиб бирон нарсага урилиб кетмайлик-да, деб хавфсирайман. Қисқаси, таксини орқага бурдик. Ана энди ҳисоблайвер, меҳмонхонага киришда беш сўм, гардеробга бир сўм, Генкага ўн беш, Алексей Петровичга чоракта. Ҳаммаси чиқим-да...

Лялька дами ичига тушиб кетганча, қулоғини динг қилиб ўтирибди.

— Менинг олдимга нима учун келдинглар?

— Касаба уюшмамиздаги антиқа ҳолатни кўргимиз келиб қолди. Интерқизимиз давлатга қандай ўтказиб қўяётганини кўрмоқчи бўлдик.

— Ишдан бўш вақтларда, — кулади Гулливер.

— Уч кун оралатиб — покиза хизмат. Осойишталигини айтмайсанми.

— Ким учун “осойишта”, — кулади Кисуля.

— Мен учун. Онам учун. “Махсус хизматдагиларга”. Ҳаммага.

— Ҳамма жойнинг ҳам тошу тарозуси бор. Тўйингга атаб совға олиб келдик, Танюха.

— Ажнабийларга турмушга чиқувчи қизлар учун махсус қўлланма, — Симка шундай дер экан, икки букланган варақни узатди.

Варақни очсам, аллақандай йўл-йўриқлар.

— Бу яна нима бўлди?

— Совет Иттифоқидан бутунлай жўнаб кетиш учун зарур маълумотномалар ва ҳужжатлар рўйхати. Уларни топшириш тартиби ва тегишли қарор қабул қилинадиган расмий муддат. Ҳар битта маълумотнома бўйича, тасаввур қиляпсанми? Қиттай хато қилдингми, тамом, ҳаммасини бошидан бошлайсан. Бўзчининг моккисидай югуртиришди-да...

— Ҳужжатларингни расмийлаштиришни камида уч йилга чўзиб юборишади-да, Швецияни тушингда кўриб юраверасан! Ментлар бу йўриқномани қанчалар сир сақлашларини билсанг эди?

— Нима учун?

— Нима учун бўларди, чет элга чиқармаслик учун, галварс!

— Шундай демайсанми. Қаердан топа қолдиларинг?

— Бу «кўк»нинг каромати, — кулди Гулливер.

— Сендан пул сўраяпмизми? Келишармиз. Дарвоқе, сенга мўйна ёқали пальто керак эмасми?

— Сенга минг доллар. Ёки москвалик ҳамкасбларимиз тили билан айтганда, таузенд грюник.

— Худога шукурки валютам йўқ. Ўзимизники билан тўлай қолсам-чи?

— Тўрт минг берасан — пальто сеники.

— Онамга олсаммикан дегандим? Қишга пальтоси йўқ. Кўрсат-чи?

— Орқа ойна олдидаги халтада.

Мен ўгирилиб, халтани олдим-да, ичидан Норвегиянинг камёб мўйна пальтосини чиқардим. Лялька ҳатто оҳ тортиб юборди.

— Чиқ машинадан, — дедим унга. — Кийиб кўр-чи...

Лялька машинадан тушди. Унга мўйна пальтони узатдим. Пальтони халати устидан кийди-да, дуррасини бошидан олиб, сочларини ёйиб юборди.

Пальтомисан пальто экан-да. Бироқ Лялька бу пальтода шунақа кўзга яқин кўринардик, уччаламиз ҳам лол бўлиб қолдик...

— Қиз эмас, офатижон! — ҳайратланиб деди Кисуля.

— Нонимизни яримта қилиши ҳеч гап эмас! — Ҳасад билан бош чайқади Гулливер.

— Қизалоқнинг бошини айлантиришларига йўл қўймайман, — дедим ва Лялькага қичқирдим: — Бўлди, бўлди, еч! Бундай камёб пальтолар кийишингга ҳали эрта.

Лялька пальтони истамайгина ечди-да, менга узатди. Пальтони халтага солдим ва Кисуляга юзландим.

— Олганим бўлсин. Бундан буён қачон қўлимга пул тушади, худо билади. Онамнинг эса қишлик пальтоси йўқ...

— Биз бирон нарса деяпмизми, — истеҳзоли илжайди Кисуля. — “Кўки” дан олиб келсанг бас — пальто сеники. Келишдикми?

— Келишдик, раҳмат, қизлар. — Мен ҳам машинадан тушдим.

— Саломат бўл, — қочирим қилди Кисуля.

— Танька! Йўриқномани йўқотма, — огоҳлантирди Гулливер. — Биринчи бандни синчиклаб ўқи. Ўша бандсиз сендан Бахт уйида аризангни ҳам қабул қилишмайди. Шунинг учун Швеция консульхонасидан бошлаш керак...

Ўшанда шведча гап-сўзларнинг ҳаммасини тушунганимда борми!

Эдик билан ўрта ёшлардаги, истараси иссиқ, чинакам ғарб дипломати — бош консул рўпарасида ўтирар эканмиз, кейинги йиллар азбаройи ихлос билан талпинётган дунёнинг еттинчи осмонида ҳис этардим ўзимни. Пастак стол а́трофидаги юмшоқ чарм оромкурсиларида ҳузур қилиб ўтирарканмиз, қаймоқли хуштаъм қаҳва ичиб, бежорим қадаҳлардан коньяк ҳўплардик. Консулнинг чеҳрасига тикилиб тўйиб бўлмасди.

Тунги овга киядиган “иш” жомакорларимни ақлим ишлаб қолиб киймаганим учун мамнун бўлдим: тоза каттондан тўқ қизил спорт кўйлаги, оппоқ Америка “банан”и ҳамда “Пума” фирмасининг қордай оқ курткасида вазмин ва эътиборга молик одам бўлиб кўринардим. Афт-ангоримга ҳам енгилгина зеб берганман, кўзойнагим ҳам хиёлгина қорайтирилган, қўлимда эса “Адидас” фирмасининг алвон сумкаси бор эди.

— Шведча билмаслигингизни қаранг-а, — самимий афсусланди консул.

— Бироқ буни тузатса бўлади! Тузатиш мумкин...

Унинг ўзи русчани мендан яхшироқ гапирарди. Эдик билан суҳбат асносида беихтиёр ўз она тилида гапира бошлаганди, хайрихоҳлик ва диққат билан менга қараганини пайқадим. Гўё шведчани ростдан билмаслигимга ишонч ҳосил қилмоқчи бўлаётганди.

Мен унга кулиб қўярканман, “нима деяпти” дегандай Эдикка саволомуз назар ташлайман. Лекин Эдик унинг гапларини таржима қилишга ошиқмасди. Консул эса менга жавобан кулиб қараркан, маълум бўлишича Эдикка шундай деган экан:

— Бўйдоқ ва руҳан соғломлигингизни тасдиқловчи ҳужжатни сизга бермасликка ҳаққим йўқ. Рус фуқароси ажнабий билан никоҳдан ўтаётганида одатда шундай ҳужжат талаб қилинади. Бу масала билан котибим шуғулланаяпти.

— Ташаккур, — миннатдорлик билан жилмайди Эдик.

— Лекин сизнинг ўрнингизда бўлганимда чуқурроқ ўйлаб кўрган бўлардим.

— Нимани ўйлаб кўришим керак? — кулди Эдик.

Консул лутфан менга қаҳва қўйди ва ўз қўли билан кўпиртирилган қаймоқдан қўшди. Сўнг шведчалаб давом этди:

— Чунки, жаноб Ларссон, бу борада катта ва аччиқ тажрибам бор. Мен хизматим давомида юзлаб шундай маълумотномалар берганман.

— Зайцева хоним Россияда ким бўлганининг мен учун сариқ чақалик аҳамияти йўқ. Келгусида Швецияда мадам Ларссон бўлишигина аҳамиятга эга.

— Келгуси қисматингизни ҳозироқ айтиб беришим мумкин, — консул қадаҳимни тўлдириб коньяк қўйди. — Бундай никоҳдаги келин-куёвларнинг саксон фоизи чегарадан ўтишлари билан ёки чегарадан ўтганларидан сўнг ҳеч қанча вақт ўтмай ажрашиб кетадилар. Бундай суюқ оёқларнинг талайгинаси фоҳишалик йўлига кириб, тунги кўнгилочар қаҳвахоналарига жойлашиб оладилар ёки Европа исловатхоналаридан бошпана топадилар. Бундай никоҳдагиларнинг йигирма фоизинигина ташкил этувчи хушқисматлар орасидан Зайцева хоним билан биргаликда жой олишингиз эҳтимоли ҳам йўқ эмас, албатта.

— Ҳаммаси менинг ўзимга боғлиқ, жаноб консул.

— Жуда оғир, — консул сигарета тутатди ва менга русчалаб деди: — Яна бир оз сабр қилинг. Маъзур тутасиз, хоним. Расмиятчилик...

Яна шведчалаб сайрай кетди:

— Ҳайлаб кўринг, жаноб Ларссон, мўъжаз мамлакатимизни рус жамиятининг сарқитлари билан ифлослантиришнинг нима ҳолати бор? Ё ўзимизнинг муаммоларимиз камли қиляптими? Мен буларни Швециянинг Совет Иттифоқидаги расмий вакили сифатида айтаёғирман.

Қандайдир нохуш суҳбат бораётганини зимдан ҳис этардим!... Лекин Эдик билан Консул шу қадар мулоимлик ва хайрихоҳлик билан суҳбатлашар эдиларки, бирон-бир шубҳага боришимнинг ҳеч бир ҳолати йўқ эди. Бундан қатъий назар кайфиятим бузилди... Эдик ўрнидан туриб, рус тилида салмоқлаб деди:

— Сиз билан, жаноб Консул, шахсан танишганимдан, шу билан бирга бўлажак хотинимни ҳам таништирганимдан бағоят мамнунман. Зарур ҳужжатни олиб, сизнинг қимматли вақтингизни ортиқ олмасам деган эдим.

— Ҳужжат тайёр бўлган бўлса керак, — консул русчалаб шундай дер экан, менга кулиб қўйди-да, ёзув столидаги тугмачани босди.

Шу заҳоти эшик очилиб, консулнинг тилла кўзойнак таққан илондай ингичка котибаси Эдик иккаламизга тегишли илк маълумотномани олиб кирди...

... Кўчага чиққанимизда Эдик елкамдан ушлаб ўзига ўғирди-да, кўзимга тик қараб сўради:

— Мени севасанми, Таня?

Айни палла бежиз бундай савол бермаётганини ботинан ҳис этдим. Керакми-керак, тамом-вассалом! Ва деярли чин дилдан жавоб бердим:

— Албатта, Эдик... Жуда севаман!

У кўзойнагини олди, бахмал қийқим билан артди-да, яна тақди.

— Жуда соз. Шундай экан, қўрқадиган нарсанинг ўзи йўқ.

Бахт уйда ўттиз беш ёшлардаги олифталарча ўзига зеб берган, бармоқларига қўша-қўша Ереван заводининг тилла узукларини тақиб олган бир тасқара консулхонадан олган маълумотномамизни аризамизга тиркаб қўйди-да, Эдик иккаламизни паспортимизни қайтариб бераркан, менга қарамасдан деди:

— Кутиш муддати — уч ой.

— Нега энди? — сўради Эдик.

— Кейинчалик пушаймон қилмаслигингиз учун.

Ариза бергандан кейин ҳақиқатдан ҳам уч ой кутиш кераклигини йўриқномадан билиб олганим учун эътироз билдирмадим, бироқ Эдик хайрон бўлиб қолди:

— Шунча узоқ кутиш керакми?

Эдик савол бергани билан тасқара менга жавоб берди. Ҳолбуки оғзимга талқон солиб олгандай миқ этмай турган эдим.

— Бизда, Совет Иттифоқида ҳамма тартибга амал қилади, — деди у нўноқлик билан бўялган кўзларини менга тикиб.

Шундай қилгани маъқул-да. Жаноб Ларссон — чет эллик, мен эса “ўзиники”. Пачакилашиб ўтирадими?

— Раҳмат! — қисқа қилдим мен. — Саломат бўлгайсиз.

Меҳмонхона ваннасида қора тўрсимон пайпоғимни ва нафис жимжимадор белбоғчамни ечиб, авайлаб тахладим-да, ихчам сумкага солиб қўйдим. Жазирама иссиқда буларни кийиб юравермайсан-ку, ахир. Одатда овга чиққандагина шундай кийинишга тўғри келади. Мижозларнинг аксарияти шундай кийимларни ёқтирадилар. Нимасидир бўлса керак-да. Ҳирсни қўзғатса ҳам ажаб эмас.

Тезгина ювиндим-да, пахмоқ сочиқ билан артиндим, энгилгина кийиниб, афт-ангоримга оро берган бўлдим.

Упа-элигимни сумкачамга жойлаштирар эканман, Эдикнинг устараси совун кўпиги ёпишиб, ифлослигича ёганига яна кўзим тушиб қолди. Уни ювиб, пештахтага қўйдим-да, қичқирдим:

— Эдик! Ваннахонада лаш-лушларингни йиғиштирмаганмидинг?

— Ҳа. Ҳозир...

Хонамиз йиғиштирилмаган. Ўрин-тўшагимиз ҳам ёйилиб ётарди. Жомадонлар ҳамда сариқ чармдан тикилган йирик йўл сумкаси ҳозирлаб қўйилган. Яна битта спорт сумкаси эса қараётда ётарди.

Эдик ёлғиз ички кийимида мўъжаз стол ёнида ўтирарди. Унинг олдида турли

майда пуллар, ҳужжатлар, қандайдир қоғозлар... Ленинграддаги сарф-харажатларни калькуляторда ҳисоблаб, ён дафтарчасига ёзиб қўйди.

— Эдик! Бўла қолсанг-чи! — ёлвордим мен.

— Бўлди, бўлди! — Эдик пул ва харажатларни ҳамёнига солди, калькулятори нафис ғилофга солди ва ҳаммасини стул сунчиғига илиб қўйилган камзулининг чўнтақларига жойлади. — Бир дақиқа, Танечка...

У ваннахонага кириб кетди. Мен телефонни олиб онамга қўнғироқ қилдим:

— Ойи! Бу мен. Дастурхон тузаб тулинг, биз тез етиб борамиз.

— Эсингни еб қўйибсан! — қичқирди ойим. — Уйда ҳеч вақо йўқ!.. Бирон соат сабр қилсаларинг бозорга тушиб чиқардим...

— Ойи! Кўҳна латифани биласизми? “Жора, балиқни қовур!”. Балиқ қани? Э қовуравермайсанми, балиқ топилади!” Қисқаси, сиз қовураверинг, балиқ бўлади... Уйдан чиқманг, ҳаммасини ўзимиз олиб борамиз. Лялькани чақирсангиз кўмаклашади, ҳар ҳолда бирон нарса ўйлаб топар. Нон билан қаҳва ҳам олиб келтиринг.

— Бунчалар шошишнинг нима ҳолати бор? Нега энди кундуз куни меҳмон кутиш керак?

— Нега? Чунки кўргазма тугади, улар эртага саҳар бешда машинада йўлга тушадилар, Эдик эса йўл олдидан тўйиб ухлаб олиши керак.

— Қанақа машинада? Тўғри Стокгольмга йўл оладиларми?...

— Бўлмасам-чи. Чао!

Лифтдан пастки гавжум холга тушдик. Эдик спорт сумкасини қўлида ушлаб олган, менинг қўлим эса деярли бўш эди. Тушлик пайти бўлгани учун холлда юриб бўлмасди. Сайёҳлар музейлардан қайтаётгандилар, юкчилар зир югуришар, интуристнинг “айғоқчилари” аланглаб изғишар, фарцманлар айланишиб санқир эдилар...

Мен “махсус хизмат”даги — Толя ва Женя билан олисдан кўз уриштириб олдим. Эдик дарбон Петр Никоноровичдан такси чақиршни илтимос қилди. Истеъфодаги зобит нишаб йўлка бўйлаб югуриб кетди, такси тўхтатиб, тавозе билан қошимизга келди. Эдик унга бир доллар узатган эди, Петр Никонорович биринчи йил хизмат қилаётган аскар боладай ялтоқланиб қўлини чеккасига олиб борди. Биз таксига ўтириб, жўнаб кетдик...

Яна ўттиз иккинчи уй олдида тушишга тўғри келди. Совавтотрансга қарашли баҳайбат “Вольво” рефрежератори билан йўлда кўндаланг қўйиб қўйилган, мутлоқо ўтиб бўлмасди...

Эдик йўлқирани тўлагандан кейин яёв кетдик.

— “Вольво” жуда яхши машина, — деди Эдик. — Стокгольм портидан Мальмега борувчи йўл бизнинг уйимизни шундоқ ёнгинасидан ўтади, бундай машиналар айнан ўша йўл бўйлаб қатнайдилар...

Мен мамнуният билан унинг қўлтиғидан олдим-да, “Вольво”га назар ташладим ва нима учундир унинг АВЕ 51-15 рақамини эслаб қолдим.

— Мамлакатларимиз яқиндан ҳамкорлик қилганлари соз-да. — Мен йирик қадам ташлаб бораётган Эдикдан орқада қолмасликка интилардим.

— Биз ҳам ўзимизга мос иқтисодий шартнома тузмаймизми?

— Жуда тўғри. Ўртамизда ҳеч қандай тушунмовчилик бўлмаслиги керак.

— Тушунган одамнинг садағаси кетсанг арзийди. Хуллас... Икки кун аввал ойимга мўйна пальто харид қилгандим. Қишда кийиш учун. Ана шу пальтони ойимга сен берсанг дегандим. Ўз номингдан ҳада сифатида топширсанг.

— Лекин бу алдаш бўлади-ку. Бундай қилиш ярамайди... — деди ранжиганнамо Эдик.

— Гапингда жон бор. Бироқ пальтони мен бергудай бўлсам, яна ҳам ёмон бўлади. Ойим ҳар хил хаёлларга бориши аниқ.

— Бироқ бизларда ёз ойларида қишки кийимларни совға қилмайдилар

— Сизларнинг тамойилингиз шундай. Бизда эса чанани қишга ёзда ҳозирлаб қўядилар. Бу кичкинагина ўзига хослигимиз. Қисқаси, шу масалада ёрдам бера оласанми?

Эдик ҳардамхаёл елка қисди. Аини шу лаҳза бизнинг йўлагимизга етиб келдик...

Онам учун илк халқаро қабул рисоладагидай ўтганини айтиш керак.

Дастурхонда ҳамма нарса меъёрида, ҳаммаси бир-биридан мазали эди, ойим кўтаринки кайфиятда гул-гул очилиб, Швеция кўргазмасининг ёрлиқларидан ёд олган нарсаларнинг ҳаммасини шоёни диққат билан эшитиб ўтирарди.

— Бизнинг “Белитроник” фирмамиз дастурлари манипуляторлар ишлаб чиқаради. Яқинда эса балиқ оловчи роботларни кўллаб ишлаб чиқаришни йўлга қўйдик. Бундай роботни яратишда мен ҳам қатнашдим...

— Йўғ-э, анавини қаранг-а, — яйраб жилмайди ойим.

Биз Лялька билан ошхонада чекаётган эдик.

— Ҳа. Вазни бор-йўғи ўн беш килограмм. Робот қармоқни ўзи ташлаб, ипни ҳам ўзи тортади. Мабодо балиқ йирик ва кучли бўлса — қирқ килограммдан оғир бўлиши ҳам мумкин, робот уни чалғитиб, ўйнай бошлайди. Хуллас, балиқни шундай чарчатадики, кейин бир ҳамла билан қайиққа чиқариб олади... Қизлар! Эшитаяпсизларми?! Ақл бовар қилмайди!..

Ойимнинг кўзларига қараб бундай роботни мутлақо тушунмаганини, зўриқишидан ўлгидай толиққанини сездим.

— Томошани бошлаш фурсати келди, — шивирладим Лялькага. — Ҳаммасини тушундингми?

— Туя кўрдингми — йўқ. Ўрага сичқон тушди...

— Унинг олдига бор. Бу ёққа тумшуғини тиқмаслиги учун тутиб тур. Эдик! — чақирдим мен. — Бир лаҳзага мумкинми?

— Маъзур тутасиз, — Эдик ойимга таъзим қилди-да, ошхонага, менинг олдига келди. Пальто солинган ялтироқ халтани қўлига тутқаздим-да, дадилроқ бўл дегандай ўпиб қўйдим:

— Бошла!

Эдик қўлида халта билан хонага кирди.

— Муҳтарама Алла...

— Сергеевна, — оҳиста кўмаклашдим унга.

— Ўзим биламан, — эътироз билдирди у. — Муҳтарама Алла Сергеевна. Қаллиғимнинг онаси сифатида арзимас совғамни қабул қилсангиз.

— Бекор овора бўлибсиз, Эдик... — Ойим ўнғайсизланди ва ҳатто ўрндан туриб кетди.

— Марҳамат, буюрсин. — Эдик халтани онамга тутқазди.

— Катта раҳмат, сиздан бағоят миннатдорман. Лекин худо ҳаққи бекор овора бўлибсиз.

— Вой, унинг ичидаги нима? — айёрона қичқирди Лялька.

— Сўраганинг нимаси? Олишга ёрдамлашиб юбор, нималигини кўрасизлар, — асабийлашдим мен.

Лялька пакетни кўз очиб юмгунча очди-да, ичидан мўйна пальтони чиқариб, қоққан бўлади-да, ойимнинг елкасига ташлади.

Ойимнинг эси оғиб қолаёзди. Лялька эса ҳайратдан қўзичоқдай ирғишларди.

— Катта раҳмат Эдик. — Уни яна ўпиб қўйдим.

Нима бўлганда ҳам ҳожатимни чиқарганди! Лекин бундай қарасам Эдикнинг ўзи ҳам ўта ҳаяжонланаётган эди. Бундан чўчигандай бўлдим.

— Даҳшат-ку, — шивирлади у. — Бунчалар камёб пальтолигини билмаган эдим. Уйлагандимки...

— Овозингни чиқарма, — имладим унга ва ойимга хитоб қилдим. — Ойижон! Қанчалар ярашди!.. Эдик сизга мосини қандай топти экан-а?! Нима кераклигини билгандай... Яшшавор, Эдик!

Менинг қотмагина ойим эса камёб норвег мўйна пальтосини — қирқ саккиз йиллик умри мобайнида бундай пальтони илк бор кийиб олганча, менга кўз узмай тиқилиб турарди. Сўнг асабий энтиқди-да, алам билан деди:

— Жинни бўлиб қолибсизлар. Ҳаммангизнинг эсингиз оғиб қолибди...

Орадан бир ой ўтиб, Торжковск бозоридан икки оғир сумка билан чиқиб таксилар турадиган жойга оҳиста одимлар эканман, рўпарамда “Мерседес” тўхта-

ди-да, ундан “катта овни” мўлжаллаб башанг кийиниб олган Зинка Мелейко тушиб келди.

— “Қимматли ҳамшира Анюта келди ва оҳиста у, тирик деди”... — хиргойи қилди менга Зинка. — Қаёқларда юрибсан, Танюша?

— Салом, Зинуля, — дедиму, зеҳн солиб қарасам Зинка аллақачон отиб олибди. — Бугун эртароқ бошлаб юборибсанми?

— Қўрқадиган жойим йўқ, Танка. Ҳаммаси жойида. Ҳозир мен учун ҳамма нарса мумкин.

— Кимни “илинтирдинг”? — шундай деб савол бердим-да, рулда эллик ёшлардан ўтинқираб қолган итальянга кўзим тушди. Сочлари оппоқ, келишган, буюртма қилиб чақириб олингандай.

— Ўн кунга бир ярим мингга келишганмиз. Чакки эмас-а? Ўн кунда — бир ярим минг кўки муҳайё!

— Қойилман! — самимий ҳайратландим мен. — Сен қўймайсан!... “Махсус хизматдагилар” қаёққа қараяптилар?

— Ҳаммасидан ҳам ажабланарлиси — улар менга мутлоқо эътибор бермаяптилар. Ҳаммани ушлаяптилару, менга тегаётганлари йўқ. Ҳатто алам қилар экан, — кулди Зинка.

— Чамаси, юқоридан кимдир уларнинг танобини тортиб қўйган кўринади.

— Мен ҳам шундай фикрдаман. У бизнинг Денгиз флётимиз билан етмиш миллионли қандайдир битим тузишни мўлжаллашяпти. Юқоридагилар махсус хизматдаги йигитларимизга кўриб-кўрмаганга олишни шама қилишган. У билан шартнома тузиш барбод бўлганидан кўра ана шу пуллар ҳисобига ленинградлик барча фоҳишалар билан ётиб чиққани маъқул, дейишганда. Сиёсий иқтисод деганлари шунақа бўлади, Танька.

— Эҳтимол сенга ҳали орден ҳам беришар, — кулдим мен.

— Берганда қандоқ. Камини прокурор қўшади, дейдилару.

Итальян машинадан тушиб, менга енгил таъзим қилди-да, Зинкага ўз тилида нимадир деди.

— Сени бирон жойга олиб бориш керак эмасми, деб сўраяпти.

— Йўқ, раҳмат.

Зинка унга итальянчалаб ҳаммасини тушунтирди (бу тилда гапиришни қотириб қўяди-да ўзиям) ва менга юзланди:

— Танюша, менга қарагин... сени огоҳлантирмоқчи эканим, сал бўлмаса эсдан чиқаёзибди... “Бахт уйи”га ариза бердингларми?

— Сал кам бир ой бўлай деяпти...

— Ундай бўлса... — Зинка атрофга аланглаб, оҳиста гапира бошлади: — Билмадим, бу тўғрими-нотўғрими, ҳар эҳтимолга қарши-да... Никоҳдан ўтганлар учун қолган мана шу икки ой мобайнида токи Швецияда экан ундан имкон борича кўпроқ мактублар олишинг керак. Ва ҳаммаси муҳаббат ҳақида бўлиши даркор! Шундай мактублар олишинг шарт! Қолаверса, тез-тез кўнғироқ қилиб тур, “кўки”дан қанча кетса ҳам парво қилма! Йўлига эмас, балки чинакамига севганинг учун турмушга чиқаётганингни исботлашинг керак. Токи бу ердагилар чет элга қочиб қолиш учун найранг кўрсатмоқчи бўляпти, деган хаёлга бормасинлар. Тушундингми?

— Тушундим. Мактубларни ўқийдилар, телефон орқали суҳбатларимизни эса тинглайдилар, демоқчимисан? — Бу ҳақда илгари айрим тахминларни эшитгандим.

— Мен ҳеч нарсани ўйлаётганим йўқ, ҳеч нарса билмайман ҳам. Сенга ҳам ҳеч гап айтмадим. Балки буларнинг ҳаммаси бўлмаган гапдир. Бироқ ундай бўлмаса-чи?...

— Раҳмат. Сен анавини шундай қилишга ундай оласанми? — мен “Мерседес”-да ўтирган итальянга ишора қилдим.

— Ким ҳам мени бу ердан чиқариб юборарди? — қўл силкиди Зинка. — Саксон саккизинчи модда бўйича бошдан охир ўтириб чиққаним эсингдан чиқдимми? Аксига онам Псковда, жуда қариб қолган. Отам биринчи гуруҳ ногирони. Қизим уларнинг қарамоғида, келаси йил мактабни тугатади... Қаёққа ҳам борардим?

— Наҳотки шундай қизинг бўлса?! — Тўғрисини айтганда жуда таажжубландим. — Худо ҳаққи, билганим йўқ, хаёлимга ҳам келмапти.

— Нима деб ўйлагандинг... — алам билан деди Зинка. — Ҳадемай қирққа чиқаман... Ҳамиша ёш кўриниш учун ҳаракат қиламан. Аслида... Қирқдан ошган аёл кимга ҳам керак? ...

— Қўйсанг-чи, жуда обидийда қилиб юбординг-ку.

— Ростданми? Ҳа-я, Танюха... “Кўк”идан борми?

— Етти минг атрофида жамғариб қўйганман.

— Икки минг тирикчилик учун ол, бешини эса онангнинг номига банкка қўй. Бироқ ҳозирча билдирма. Сен жўнаб кетасан, лоақал у шўрликнинг банкда пули бўлсин. Кейин чет элдан унга телефон қиласан-да, қувонтирасан! Ҳозир эса миқ этма. Тўғри айтяпманми? Тамом-вассалом! Чао, Танюха!

— Раҳмат, Зинка. Раҳмат, жонгинам, — дея миннатдорчилик билдирар эканман қадди қомати келишган хушрўй қизлардай (уни кўринишига қараб кўпи билан йигирма саккиз-ўттиз ёшларда деса бўларди) тилла ранг “Мерседес” томон одимлашини, мижози эса фил суягидай оппоқ тишларини кўрсатиб, яйраб кулганича менга қўл силкиётганини кўраман.

Мен ҳам унга қўл силкиган бўлдим-да, харид қилган нарсаларимни аранг кўтариб, такси тўхташ жойига йўл олдим. Бу ерда навбатда турганлар шунчалар кўп эдики, йўқ деганда бир соат кутишимга тўғри келарди...

Ўша кунни ойимнинг синфида рўй берган воқеадан хабар топдим.

Ойим еттинчи синфга дарс ўтаркан, ўғил болалардан бири халақит бериб, шўхлик қилаверган. Партасининг тагига автомобилларнинг батарейкаси билан кўрсатувчи митти телевизорини қўйиб, кўрсатувларни томоша қилган. Бошқалар ҳам табиийки, парта остидаги телеэкранга қараш учун бўйин чўзишган.

— Юра Козлов! — деган ойим. — Менга халақит беряпсан. Синфдан чиқиб кет.

— Чиқмайман, — деб жавоб берган пинагини ҳам бузмасдан Козлов.

— Вой чапани мол-эй! — Ҳайратланишган ўғил болалар, қизлар эса ойимга қизиқсиниб тикилиб қолишган.

— Менга халақит беряпсан, — такрорлаган ойим.

— Сиз эса менга!

— Ундай бўлса мен чиқиб кетаман! — Ойимнинг лаблари титрай бошлаган.

— Марҳамат, — ишшайган Козлов. — Ким сизни ушлаб турибди?

Йиғлаб юбормаслик учун ойим синфдан отилиб чиққан. Бўм-бўш мактаб йўлакларини бўйлаб директор хонасигача югуриб борган-да, эшикни очган.

Ўттиз уч ёшлардаги навқирон мактаб директори бир соатига, бир онамга қараган-да, ажабланиб қошларини чимирган: бу яна нима ҳунар?

— Қўнғироқ чалинмасдан бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Альберт Иванович, — йиғлагудай бўлиб деган ойим. — Бундан ортиқ чидай олмайман... Козлов дарс ўтишимга имкон бермаяпти. Шунчалар қўполки, Альберт Иванович! Бола эмас, бало!..

— Келганингиз яхши бўлди, Алла Сергеевна. Сизга одам юбормоқчи бўлиб тургандим.

— Қандайдир чора кўриш керак, Альберт Иванович. Сиздан ўтинаман...

— Бизга хабар қилишди, Алла Сергеевна. — Директор ойимга ҳатто ўтиришни ҳам таклиф қилмаган. — Қизингиз чет элликка турмушга чиқмоқчи, боз устига, Ватанни тарк этмоқчи бўлаётганмиш? Бу бизни жиддий ташвишлантираяпти. Модомики нон-туз берган ватанига садоқат руҳида ўз қизингизни тарбиялай олмаган экансиз, болаларни сизга ишониб топшира оламизми?

— Вой худойим-эй! — ўзини йўқотиб қўйган ойим. — У севиб турмушга чиқяпти, ахир! Дарвоқе, фуқаролигини ўзгартирмоқчи эмас. Совет фуқароси бўлган, ҳозир ҳам шундай, бундан кейин ҳам шундайлигича қолади!

— Билмадим, билмадим.

— Қолаверса биз бутунлай бошқа даврда яшаяпмиз, Альберт Иванович.

— Боланинг шахсини шакллантириш ишониб топширилган сиз билан биз сингари одамлар учун, Алла Сергеевна, қандай замонда яшашнинг аҳамияти йўқ.

Шу палла йўлакда қўнғироқ жаранглаган.

— Қанчалар даҳшат!.. алам билан деган ойим.

Эндиликда навбатчиликда швед тилини ўрганаёпман. Албатта, кечалари ҳамда бўлимда бирон қўнғилсизлик бўлмаган кезларда. Қандайдир қўлланмалар, китоблар топдим. Ўтирган жойимда олдимга ёйиб сўзларни ёд оламан, алоҳида дафтарга кўчираман, шивирлаб такрорлайман, бир оз бўлса-да, таржима қиламан.

Лялька ёнимда ҳамиша ҳозир у нозир. Кириш имтиҳонларига тайёрланаёпти. Биздан хиёл нарида, топчанда қария Сергеевна мудрайди. Лялька узун эснайди-да, дарсликни тап этиб ёпади:

— Ҳеч вақо калламга кирмаяпти!..

— Ўқисанг-чи, галварс! — танбеҳ бераман унга. — Бу йил ҳам йиқилсанг... Ўқи. Мен ўқияпман-ку.

— Менинг ҳам сеникига ўхшаган мақсадим бўлганида эди... — керишади Лялька.

— Аҳмоқ бўлма.

Ординатор хонасида телефон жиринглаганини эшитдик. У хонадан навбатчи доктор Клавдия Михайловна чиқди-да, мени қўли билан имлаб чақира бошлади. Унга пешвоз юрдим.

— Ойинг қўнғироқ қилаёпти, — деди у.

Қўрқиб кетдим — тунги бир ярим ахир! Ординатор хонасига югуриб кириб, телефон гўшагига ёпишдим.

— Нима бўлди, ойи?

— Безовта қилаётганим учун узр, Танечка. Стокгольмдан Эдик қўнғироқ қилиб, эртага кечки самолёт билан учиб келаётганини айтди. Ўн кунлик саёҳат йўлланмаси сотиб олибди, шу вақт ичида никоҳдан ўтишга ҳам улгурар экан.

— Жин урсин, жуда қўрқиб кетдим-а! Учиб келса, келавермайдими! Ўзингиз яхшимисиз?

— Ҳа, — деди ойим ва йиғлаб юборди.

— Ойижоним! Сизга нима бўлди? Хоҳласангиз, ҳозироқ етиб бораман?

— Йўқ, йўқ, шунчаки чарчадим шекилли. Сенинг овозингни эшитгим келди...

— Бирон нарса бўлдими, ойи?

— Ҳеч гап йўқ... Ишда арзимаган гап ўтганди. Козлов деган безори жонимдан тўйдириб юборди. Сенга айтган эдим-ку. Безорилик қилади, ҳақоратлайди... Балонинг ўзгинаси. Ота-онаси бинойидай, бола эса — балон қазо. Бунақада ўқув йили тугашигача сабр-тоқатим чидамайди...

— Хафа бўлманг, ойижон. Бор-йўғи бир ҳафта қолди. Ўзингизни қўлга олинг. Қирқ томчи корвалол билан реланиум таблеткасидан ичиб олинг. Эртага эса Эдикни кутиб олгани борамиз. Келишдикми?

— Кечир, мени, Танечка... Дарду ҳасратимни сендан бўлак кимга ҳам айтардим.

— Ҳеч қиси йўқ, ойи. Корвалолни топа оларсиз?

Тонг саҳарда учинчи аёллар палатасидан кимнингдир инқиллаган овози эшитилди:

— Вой худойим-эй... Ёрдам берсаларинг-чи!.. Қизалоғим-эй... Ҳеч ҳолим қолмади!

Овози шунчалар хазинки, юракни ўртаб юборадиган даражада... Ўша палата томон югурдим, остонага етганимда рўпарамдан Клавдия Михайловна чиқди:

— Таня! Бу қарияга, Петроканскаяга кечаси укол қилинганмиди?

— Бу менинг палатам эмас, Клавдия Михайловна...

— Дарҳол оғриқ қолдирадиган укол қилинсин! Нинка қаёққа йўқолди? Жин урсин ҳаммангизни!

Нинанинг пости томон ошиқдим. Ер ёрилгану ютиб юборгандай! Дори-дармонлар улашиладиган хонага мўраладим. Қарасам, лаънати Нинка эрталабки укол учун шприцларни тайёрляпти. Турган жойида бўғиб қўя қолгим келди-ку!

— Нинка! Учунчи палатадаги Петроканскаяга кечаси оғриқ қолдирадиган укол қилганмидинг?

— Бўлмасам-чи! Ўз вақтида қилганман.

— Қандай укол қилган эдинг?

Нинка эшик томон ўтди-да, уни қаттиқ ёпганидан кейин шивирлади:

— Танюшка, қандай укол қилганимнинг нима аҳамияти бор. Тўридан гўри яқин бўлиб қолган. Бугун бўлмаса эртага...

Ҳозир ўлдириб қўя қоламан, деган фикр хаёлимдан кечди. Бироқ ўзимни босдим. Секингина сўрадим:

— Кампирга тегишли оғриқ қолдирувчи гиёҳванд дорини кимларга пуллаяпсан, қанжиқ?! Ампулалар қани?

— Таня...

— Морфий ампулалари қаерда деяпман, лаънати қирчанғи?

— Мана, мана... — Нинка халати остини пайпаслаган бўлди-да, қайсидир чўнтагидан иккита ампула чиқарди.

Ампулаларни қўлидан тортиб олдим-да, қайнаб турган стерлизатордан шприц ва игнани олгач, остонада унга ўшқирдим:

— Ўликхонада ишлашинг керак сен малъун!

Эрталаб жамғарма банкида бўлдим, янги жамғарма дафтарчасини очиб, кўздан кечирдим: сони, ҳисоб рақами, “Зайцева Алла Сергеевна”, “кирим-5000 рубль”, имзо...

Жамғарма дафтарчасини сумкага жойладим-да, ойимнинг мактаби томон илдамлаб кетдим.

— Қани бери кел-чи, Эшшак! — дедим мактабнинг орқа томонида гумашталари даврасида унга рўпара келганимда.

Улар ошкора сигарета чекишар, атайлаб овозини дўриллатиб, олифталарга ўхшаб гаплашиб туришарди.

— Ким учун эшшак, ким учун эса Юрий Петрович, — деди-да, менга балоғатга етган эркак сингари, назар ташлади ит эмган. Ҳатто бир оз ноқулай аҳволга тушгандай бўлдим.

Мен у билан шунчаки гаплашиб қўймоқчи эдим, холос. Ойимга нисбатан ёшим унга яқинроқ бўлгани учун тенгдошлардай гаплаша қоламиз, деган фикрга боргандим. Нимаки гапирсам, ҳаммасини тушунади, деб ўйлаган эдим-да.

— Майли, Юрий Петрович. Гаплашиб олишимиз керак.

— Чоракта, — истехзо қилди Козлов, гумашталари эса ҳай-ҳайлаб, уни куткилаган бўлдилар.

Бундай гапни неча марта эшитишимга тўғри келмаган дейсиз. “Чоракта”, “чирик”, “юзта”, “юз эллик”... Бизларни ажнабийларга рўпара қиладиган ресторан лўттибозларидан тортиб, меҳмонхона йўлакларидан навбатчилик қиладиган, фоҳишаларга хизмат кўрсатувчи такси ҳайдовчиларидан қайта-қайта эшитишимга тўғри келган. Бироқ ҳозир... Ўн тўрт ёшли зумрашадан менга таниш луқмани эшитганимда қоним қайнаб кетди!..

— Жуда соз, — оҳиста дедим мен ва ҳамёнимдан чоракталик чиқардим. — Бери кел.

У олифталарча калондимоғлик билан ёнимга келди.

Мен секингина бир қўлим билан елкасидан тутдим, йигирма бешталикка бошлаб туфладим-да, зарб билан афтига ёпиштирдим-ку.

У учиб кетиб, елкаси билан деворга урилди-да, ғишт уюмига қулади.

— Жойингдан қимирлама!!! — дўқ урдим гумашталарига. — Биронтанг жойингдан жилиб кўргин!

Козлов довдираганча нафрат билан тикиларкан, бир бўлак ғиштни пайпаслашга тушди.

Яқин бордим-да, айна ўша қўлига оёғимни босиб, олифталарга хос дағдаға билан дедим:

— Агар сен, лаънати чаламулла, сассиқ эшшак, ўқитувчинг Алла Сергеевнага яна бирон марта туллаган думингни кўтаргудек бўлсанг, ёки унинг дарсида бирон оғиз гапирсанг — ўзим сени деворга ёпиштириб қўя қоламан. Тушундингми, пандовақи?!

Оёғим билан қўлини босиб турганимча сумкамдан “Данхилл” қутисини ва ўтол-диргични олдим. Сигаретани тутатарканман, унга юзландим:

— Жавобини эшитмаяпман!

Козлов оғриқдан афти буришиб кетди ва секингина деди:

— Тушундим...

— Мана бу бошқа гап. — Мен унинг қўрқувдан елкасини қисиб турган гу-машталари томон ўгирилдим: — Бу ҳаммаларингга тегишли. Хайр, болакай-лар.

Ва ўз йўлимга кетдим. Ортимдан миқ этган товуш ҳам эшитилмади.

Тушларимга кирди куз фасли,
Ва сен дўстлар билан шод-хандон,
Яраланган қушдайин асли,
Дастинг узра индим ноғаҳон...

Бир пайтлар ўзим яхши кўрган мана шу шеърни ўқишни хуш кўрардим.

— Нимага каловланиб қолдинг, Танька? Ахир ўн йил муқаддам бу шеърни бош-дан-охиригача ёддан билар эдинг-ку? — ойим Эдикнинг олдида мени мақтамоқчи бўлди.

— Эсимга тушди, эсимга тушди, — дедим-да, гапни ҳазилга буриб, қўлимдаги китобни ёпдим.

Биз “Европа” меҳмонхонасининг юқори ресторанида ўтирардик. Эдик ойим ик-каламизни тантанали зиёфат учун шу ерга таклиф қилганди. Дастурхонда одам-нинг жонидан бўлак ҳамма нарса муҳайё эди. Дастурхондаги ноз-неъматлардан кўз қамашади. Биллур гулдондаги гулдастани-ку асти қўяверасиз. Увилдириқ, дуд-ланган бакра балиғи, паштет ораллиғида Эдик билан тушган суратларимиз ва у ойимга Швециядан махсус келтирган учта китоб ётарди.

— Эдик, сиз бебаҳосиз! — Ойим шампандан қиттай отиб олгани учун ғалати бидирлади. — Бундай фикр қаёқдан хаёлингизга кела қолди?

У китобларни меҳр билан силади.

— Бу менинг хаёлимда ҳам йўқ эди, — тўғриси айтди Эдик. — Стокгольмда бир рус кишидан: “Швециядан Россияга ўрта ёшлардаги зиёли аёлга нима олиб борганим маъкул”, деб сўрагандим: “Пастернак, Висоцкий, Цветаева” деб жавоб берди. Унинг гапидан кейин шу китобларни сотиб олдим.

— Дарҳол сотиб олдингми? — ҳайратланди ойим.

— Ҳа-да.

“Европа” ресторанида бор-йўғи икки марта бўлганман. Бу жойни жиним суй-майди. Исталган баҳона билан аёллар ҳожатхонасига чақириб олиб, битимни буз-ганинг учун маҳаллий ҳамкасабаларинг ҳамёнингдаги бор-будингни қоқиштириб олишларини ким ҳам эқтиради?..

Бироқ официант текилиб қарагани учун мени танирмикан деган хаёлга ҳам бор-дим. Лекин унинг турқи-тароватига ҳеч қачон дуч келмагандим. Бир гал ҳатто Эдикка ишора қилиб кўзини қисиб ҳам қўйди. Фақат шундагина ниятини англаб етдим: бу ит имган кейинчалик валютани унга топширишимни истаган экан!

— Менга бирон гапингиз борми? — қатъий сўрадим ундан.

— Йўқ, йўқ! Нималар деяпсиз... — Тасқара қўрқиб кетди, каловланди-да, ғой-иб бўлди.

Бир сониядан кейин эса ярми бўш ресторанда маҳаллий махсус хизмат ходи-ми Леша Чумаков кутилмаганда пайдо бўлди. Бирров назар ташлади-да, чиқиб кетди.

— Ойимлар учун ичмаймизми, Эдик! — таклиф қилдим мен.

— Ичамиз. Мумкин бўлса, бундан буён мен ҳам сизни “ойи” десам. — Эдик шундай дея қадаҳни кўтарди.

— Марҳамат, марҳамат! — Ойим жуда очилиб кетганди. Уни бундай кўтарин-ки кайфиятга ҳеч қачон кўрмагандим. — Биласизми, Эдик, ресторанда сўнги марта бундан салкам йигирма йил муқаддам бўлгандим...

— Нима учун? — сўради Эдик.

Ойим нима дейишни билмай елка қисиб қўйдилар.

Мен эса шампандан истамайгина хўплаб ўтирар эканман, “Европа” рестора-

нининг “Махсус хизмат бўлими”да нималар содир бўлаётганини аниқ тасаввур қилаётган эдим...

... Чумаков телефон гўшагини олади-да, “менинг” махсус хизмат бўлигим” дагилар рақамини теради.

— Толя? Салом. “Европа”дан безовта қиялпман. Чумаковман.

— Яхшимсан, Лёна.

— Толя, Татьяна Зайцева уч ойдан буён кўринмаётганини яқинда гапирган эдинг. Ҳунарини ташлади, деган эдинг-ку...

— Хўш?

— Хуллас, у бизнинг ресторанда ўтирибди. Ёнида қандайдир ишбилармон ва ўрта ёшлардаги аёл ҳам бор.

— Ишбилармон чет элликми?

— Ҳа. Текшириб кўрдик. Эдвард Ларссон. Швециядан. Якка тартибда фаолият кўрсатадиганлардан.

— Танийман. Бизнинг “Инрибпром” меҳмонхонамизда яшаган. Аёл қотмадан келган, эллик ёшлар атрофидами?

— Шундай.

— У ҳолда ҳаммаси жойида. Бу Зайцеванинг ойиси. Шошмай тур. Ҳозир кўраман. — Толя қора дафтарини варақлаб менинг исми шарифимни топади ва давом этади: — Зайцева Алла Сергеевна. Рус тили ва адабиёти ўқитувчиси. Қизининг асосий касб-ҳунаридан мутлақо беҳабар.

— Татьяна ишлаш учун бизнинг “Европа” меҳмонхонамизга ўтиб олмадимикан? Ўзимиздагиларни бир ёқли қилишга улгура олмапмиз.

— Йўқ. Қўрқма. Улар ўтган кунни никоҳдан ўтишди. Энди у Ларссон хоним.

— Бунга ким кафолат беради?

— Бу гапингда ҳам жон бор. Бироқ...

Эдик ўзининг чўнтак калькулятори билан ҳисоб-китобни текширар экан, анови тасқара теппасида қаққайиб турган сотқинлар ва талончиларга хос тарзда аланг-жаланг қилар, биз эса ойим билан Бахт уйида тушган йирик рангли расмни томоша қилардик.

— Лялька ҳақиқатдан ҳам ҳурилиқонинг ўзгинаси-я! — ойим зўрма-зўраки ҳайратлангандай бўлар, аслида эса Эдик официантнинг ҳисоб-китобини иккинчи марта текшириб кўраётганидан русларга хос тарзда хижолат чекарди.

— Сима ҳам чаккимас-а? — сўрайман мен.

— Сима ҳам қолишмайди. Нина ҳам, Зина Мелейко ҳам... Фақат мен сал қовушмайроқ турибман.

— Константин Ивановичнинг кўп ичиб қўйгани чакки бўлди-да.

— Таня! Лялканинг отасининг феълени биласан-ку!.. Хушёрроқ бўлишимиз керак эди. Вой худойим-эй! Оқ кийим сенга бирам ярашадик! Келинлик либоси ҳам... Эдик ҳам чинакам смокингда!.. Ниҳоятда гўзал!

Ойимнинг ҳайратланишлари хиёл ғашимга тега бошлади, Кисюля ва Гулливер берган йўриқномани сумкамдан чиқариб, кўз югуртирдим-да, қайтимни эринмай санаётган Эдикка юзландим:

— Энди никоҳ тўғрисидаги гувоҳномамизни сизларнинг консулхонангизда ҳам рўйхатдан ўтказиб, Швецияга жўнаб кетиш учун таклифнома расмийлаштиришимиз керак...

Дастлабки ташрифимиздан фарқли равишда Швеция Бош консули ортиқча илтифот кўрсатмади. На қаҳва, на қаймоқ, хуллас ҳеч вақо йўқ...

— Ишингизни котибим ҳал қилиб беради. Мени маъзур тутасизлар. Хизматчилик.

Эдик ҳам сир бой бермай таъзим қилган бўлди. Бироқ мен оғзим қулоғимга етгудай жилмайдим-да, қаддимни ғоз тутиб, швед тилида консулга дедим:

— Сиз ниҳоятда илтифотлисиз, жаноб консул. Сиздан жуда-жуда миннатдор-миз.

Ўз қўлим билан пиширган ширинликларни кўриб, ҳамманинг оғзи очилиб қолди:

консул бақа бўлиб қолди, Эдик эса эсини йўқотаёзди, зарҳал кўзойнак тақиб олган таъвия швед қария эса қор одамга йўлиққандай мендан кўз узмасди.

— Табриклайман, — гижиниб таъзим қилди менга консул. — Қўлингиз гул экан. Жаноб Ларссоннинг ростдан ҳам омади бор экан. Сизнинг ҳам бахтингиз очилганига шубҳа йўқ, Ларссон хоним...

Эдик учиб кетишидан бир неча кун аввал циркка борадиган бўлдик. «Европа» меҳмонхонасидаги хонасидан холлга тушганимиздан сўнг Эдик мени ёдгорликлар дўкони ёнида қолдириб, «Интурист»нинг хизмат кўрсатиш бюросига билет харид қилиш учун кетди.

Мендан хиёл нарида инглизчани бироз бузиб зўр бериб гап сотаётган руслар диққатимни тортди. Аста назар ташладим, устун ёнида анчагина кайфи ошиб қолган «махсус хизмат» ходими, атрофида бир жуфт интерқизлар гирдикапалак бўлишарди.

Шу пайт қулоғимга чалинади: «Бир дақиқа...» ва улардан бири мен томон йўл олди.

— Салом, Таня.

— Салом, қизалоқ, — жавоб бердим. — Сен кимсан?

— Лиза Қуёнчаман. Эшитгандирсан?

— Бўлмасам-чи. Салом!

— Таня, — деди менга Қуёнча. — Биз сени яхши биламиз ва жуда ҳурмат қиламиз. Лекин бу ерга ортиқ келмаслигингни айтиб қўйишимни қизлар илтимос қилишувди. Ҳар кимнинг ўз чорбоғи бўлгани маъқул-да. Аксинча... Ортиқча жанжалнинг сенга нима ҳожати бор?

Шу палла Эдик циркка билет олиб келиб қолди.

— Танишинглар, бу Қуёнча, — дедим мен қизалоққа. — Бу менинг эрим Эдик Ларссон. Қизларга эса айтиб қўй, мен ҳунаримни қилмай қўйганман, шунинг учун ҳеч нарсадан хавфсирамасалар ҳам бўлаверади. Чао.

— Сенга бахт тилаймиз, — тинчланди Қуёнча.

«Европа»дан чиқганимиздан кейин Эдик сўради:

— Жуда ғалати исм-а — Қуёнча...

— Бу исм эмас. Лақаб.

— Нима, нима?!

— Кейин тушунтираман. Кетдик, кетдик, йўқса кечикамиз.

Биринчи ва иккинчи томоша оралиғидаги танаффус чоғида саҳнада шерлар учун қафас ўрнатишар экан, мен чекиш учун чиқдим, Эдик эса музқаймоқ харид қилиш учун навбатга турди.

Залда ажнабийлар тиқилиб ётарди. «Интурист» партердаги биринчи қатордан бошлаб, юқори қаватдаги сўнгги қатордаги барча ўринларни сотиб олган эди. Ён атрофдан полякча, французча, немисча, инглизча гап-сўзлар қулоққа чалинарди...

— Салом, Таня - тян. Хау ду ю ду. Айм вери глед ту си ю.

Ўгрилдим — рўпарамда эллик ёшлар атрофидаги хушбичим «жапан» турарди. На исмини, на фамилиясини ўлай агар эслай олсам! Бир йил муқаддам йирик ким ошди савдосида бир ҳафта давомида мижозим бўлганигина хотирамда. Русча бир калима ҳам билмаслиги эсимда. Лекин ҳамма японлар сингари яхшигина ҳақ тўлаган эди ўшанда.

— Сизни бу ерда бир эркак билан кўрдим, — деди япон инглизчалаб. — Шу боис безовта қилгим келмади. Лекин бўшаганингиздан сўнг, эртами-индинми, менга, «Астория»га қўнғироқ қилсангиз дегандим. Мўйна кимошди савдосининг иш вақти ёдингиздами?

— Ёдимда, — деб жавоб бердим. — Ҳатто жуда яхши ёдимда.

— Ишдан бўшаган заҳотим сиз билан бирга бўлишга тайёрман.

Менга визиткасини узатди, унга «Астория»даги телефон рақами аллақачон сиёҳ билан ёзиб қўйилганди. Қайта-қайта таъзим қилганини айтмайсизми...

Қарасам Эдик қўлида музқаймоқ билан одамлар орасидан чиқиб келаяпти. Уни қизиқтирган маънода ишлашга барҳам берганимни қани энди японга тушунтира

олсам. Визиткасини курткамнинг чўнтагига лақмаларча соламан-да, шоша-пиша дейман:

— Яхши, яхши... Мени маъзур тутасиз...

Эдикни япониялик ҳам кўрди-да, хайрлаша туриб шундай деди:

— Биргаликда ўтказган кунларимизни бир йилдан буён унута олмаяпман. Кутамаман. — Шундай деганидан сўнг оломон орасида ғойиб бўлди.

Эдик билан музқаймоқни энди ея бошлаган ҳам эдикки, кўнгироқ чалинди. Ҳама зал томон юрди. Залга кираверишда хиёл орқада қолиб, сигарета билан бирга японнинг визиткасини ҳам ахлатдонга улоқтирдим. Визитка-пизитканг билан қўшмозор бўлмайсанми!..

Эдикни қўлтиғидан олдим-да, музқаймоқ ялаб, шерларни томоша қилгани ошиқдик.

Эртасига бир кеча-кундуз давом этадиган навбатчилик бошланди. Эрталабда-ноқ укол қилиш, яраларни боғлаш, томчилатгич қўйиш, дори-дармонлар улашиш бир-бирига уланиб кетди-ку...

— Таня! Борис Николаевич чақираяптилар!..

Ҳамма ишни ташлаб, бўлим бошлиғи олдига югураман. Унинг хонасида дераза рафида ёш докторимиз Владимир Александрович ҳам ўтирибди.

— Ассалому алайкум, Борис Семенович!

Борис Семенович — хушфёъл, сўзга чечан, худо ёрлақан докторлардан. Қуёнюрракки, қўяверасиз! Қўрққанидан ҳаттоки отасига нисбатан ҳам сотқинлик қилишдан тоймайди.

— Сизга нима ёмонлик қилгандим, Таня! Шу ҳам адолатданми? Мунтазам яшаш учун чет элга жўнаб кетаётган одамга қандай тавсифнома ёзса бўлади?

— Борис Семенович, азизим! Хижолат чекишингизни ҳеч бир ҳожати йўқ! Исталган тарзда ёзаверинг, — тинчлантираман уни. — Бу шунчаки расмиятчилик эканини ўзингиз яхши биласиз, ахир!

— Бошимни айлантирманг! Жиддий сиёсий жавобгарликни зиммамга олишимга тўғри келаётир, сиз эса...

— Шошманг, Борис Семенович, — унинг гапини бўлди Володя. — Сиздан нима талаб қилинаётир? Ҳақиқат. Татьяна Николаевна тўғрисидаги бор гапни ёзиб беринг, тамом-вассалом. Бўлим касаба уюшма кўмитасининг раиси сифатида тавсифномага мен ҳам имзо чекаман. Мабодо ҳақ гаплар ёзилган бўлса.

— Мен айтиб тура қолай, — дедим мен. — “Татьяна Николаевна Зайцева — жисмонан соғлом. Наша чекмайди, гиёҳвандлик ҳам қилмайди. Жамики фармоийишлар ва қарорларга биноан ёлғиз даврадагилар ҳурмати учун оз-оздан, ўшани ҳам аранг ичади. Тинчлик, халқлар дўстлиги тарафдори. “Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!” унинг асосий ҳаётий шиори ҳисобланади. Сиёсий етук, ахлоқан тоза”. Қалай? Бўладими?

— Бўлганда қандоқ! — хитоб қилди Владимир Александрович.

— Буни майнабозликка айлантиришингизга йўл қўймайман! — қичқирди Борис Семенович. — Эсингизни еб қўйибсизлар! Мен кексайиб қолдим, партия аъзоси эмасман... Хўш, кимман? Ҳеч ким эмасман, тўғрими?..

— Борис Семёнович, бу гапларнинг нима ҳожати бор. — Володя дераза рафидан тушди.

— Менинг ўрнимга ўзингизни қўйиб кўрсангиз бўларди, Володя...

— Мен ҳам шундай қилишни истар эдим.

— Хў-ўш... — жаҳлим чиқди менинг. — Мен тушуна олмаяпман, — Борис Семенович, ОВИР учун менга тавсифнома берасизми ёки йўқми?

Борис Семенович кал бошини алам билан чангаллади:

— Яхши тавсифнома ёзсанг — кўзингиз қаёқда эди, деб қийин-қистовга оладилар. Калтабинлик қилиб, кадрлар билан иш олиб бормабсиз, деган айб қўйишадди. Ёмонлаб ёзадиган бўлсам, шундай бемаъни кимсани нима учун шу пайтгача жамоангизда ушладингиз деб дакки берадилар.

— Тамом! — қисқа қилдим мен. — Ишимни қилишим керак.

Тушдан кейин операциядан чиққан жувон билан йўлак бўйлаб “бориб-келиши-

мизга” тўғри келади. У менинг елкамга осилиб олган, мен эса унинг белидан қучганча бўлим йўлаги бўйлаб “қатнай бошладик”.

— Намунча ёпишмасанг. Операцияннга жин ҳам урмайди. Дадилроқ бўлсанг-чи!

— Худо кўрсатмасину, бирданига... — нола қилди у.

— Яранг, операция ўрни тезроқ битишини хоҳлайсанми? Нима учун кеча ҳам ўрнингдан турмадинг?

— Сенинг келишингни кутдим. Сен бўлсанг ҳеч нарсадан чўчимайман.

— Вой галварс-эй! Қадам ташла, қадам ташла деяпман... Болаларинг борми?

— Иккита. Катгаси тўрт ёшда, иккинчиси энди бир ярим ёш бўлди.

— Уларга ҳозир ким қараяпти. Эринг билан биргами улар?

— Ойим Харьковдан келиб қараяптилар.

— Туғиб ташлаш масаласида ҳаммамиз устаси фаранг бўлиб кетганмиз. Турмуш қуриш масаласида эса...

— Йўқ, йўқ, Танюша, унинг ишлари жуда кўп. Иши ўзи шунақа. Бўлди, Тань, ортиқ холим қолмади...

Леночка, азизим! Кел, яна бир бориб келайлик... йўқ демагин!..

— Вой! — қўққисдан деди Лена. — Толя!. Менинг эрим.

Йўлакнинг охирига нигоҳ ташлаб, менга тегишли “махсус хизмат” гуруҳининг раҳбари, милиция капитани Анатолий Андреевич Кудрявцевга кўзим тушди.

Бежирим костюм кийиб, бўйинбоғ ҳам тақиб олган, одатдаги кўзойнаги, елкасида оппоқ халат, қўлида эса елим халта. Халтадан анвойи гуллар чиқиб турибди.

— Бу ёғи неча пулдан тушди, — дедим. — Шуми сенинг эринг?

— Толя! — унга талпинди Лена. — Вой Танечка! Мени ушла...

Толя чаққонлик билан Ленани бошқа қўлтиғидан олди.

— Толенька, танишинглар, — деди Лена ва эрининг қўлига осилиб олди. — Бу Танечка. Операциядан кейин тун бўйи ёнимдан жилгани йўқ...

— Анатолий Кудрявцев, — ўзини таништирди у.

— Татьяна Зайцева, — дедим унга жавобан.

— Олиб келдингми? — сўради Лена.

— Бўлмасам-чи? — Толя бир қути шоколад ва бир даста чиннигул чиқарди. — Булар сенга, Танюша, — деди Лена. — Ҳамма-ҳаммаси учун!

— Раҳмат, — дедим-да, сурбетлик билан сўрадим: — Бундай антиқа шоколадни қаердан топа қолдингиз?

У эса хотиржамлик билан жавоб берди:

— Интуристга қарашли меҳмонхоналарнинг биридан. Буфетдан.

— Валютага харид қилмадингизми мабодо? — деб сўрадим.

— Нималар деяпсиз! — кулди Толя. — Менда валюта нима қилсин!

Кечқурун иккаламиз биринчи қаватда чекиб турардик.

— Хужжатларни расмийлаштираяпсанми? — деб сўради у.

— Асти сўрама... Маълумотномалар, тавсифномалар... Тинкам қуриб қоляпти. Югуравериб...

— Онангни ёлғиз ташлаб кетишга наҳотки кўзинг қийса?

— Ўзимнинг ҳам бошим қотаяпти. Уни ҳам олиб кетишининг имкони бўлса эди...

— Ойинг бу ердан кетмайди.

— Рост. Гапинг тўғри. Фожеанинг ўзгинаси.

— Сенинг гапинг ҳам тўғри, Таня. Сенга синчиклаб назар ташланса, қисмадинг фожеали экани аён бўлади.

— Оғзингдан ел учирсин... — кулимсирадим мен. — Аввал ўзингга боқ, капитан. Тўрт йилдирки, эгнингдаги костюмни янгилай олмайсан. Бунинг сабаби ни-мада экан-а?

Шу гапни чакки айтдинг-да, лаънати, дейман ўзимга ўзим. Битта костюмни неча йил кийиши билан нима ишим бор?! У бўлса парво ҳам қилмади. Сигаретани тортиди-да, сўради:

— Қайси пулимга янги костюм оламан, Танечка? Икки юз тўқсон сўм маош нимага ҳам етарди. Лена ҳам бор-йўғи бир юз ўн сўм олади.

— Бинойидек костюмлар ҳозир икки юз йигирма, икки юз қирқ. Ленага тўғри келадиған қишлик этик эса бир юз олтмиш сўм... Болаларимга ёз ойларида дала ҳовлини ижарага олиш тўрт юз эллик, беш юз сўмга тушади. Қолаверса, фақат байрамларда эмас, бегим кунлари ҳам уззукун уларни едириш-ичириш керак. Ўзингдан қолар гап йўқ, мен харомга ўрганмаганман...

— Биламиз биламиз, — дедим унга. — Отнинг қашқасидай ҳаммага маълумсан. Шундай экан, Толя, қайси биримизнинг қисматимиз фожеалироқ? Меникими ё сеникими?

Унга тикилиб қарарканман, нозик жойидан ушлаганимни пайқадим. Бирон нарса деб кўргин, шундай узиб оламанки!.. Ҳаммаси учун миқ этмади.

Нега бунақа сурбетман-а, деган фикр хаёлимдан кечди. Бирон-бир айб қилдим, унга азоб бераман?.. Нима учун бу беозорни чаёндай чақаяпман!.. Ўзимнинг қилмишимдан йиғлаб юборай дедим...

— Раҳмат, сенга, Толя... Мен галварсни кечир. Хафа бўлма. Ҳаммаси изга тушиб кетади. Ишга кетяпсанми?

— Ҳа.

— Ҳаммага салом деб қўй.

— Яхши.

У ҳовли бўйлаб кетди, мен эса бўлимга кўтарилдим.

Туман ОВИР бўлимида тўладан келган истараси иссиққина оқиш жувон — милиция майори қабул қилди. Қирқлардан ошиб қолган, бироқ кўзлари чақнайди, атир-упани керагидан ортиқ чаплаган, тирноқларига ҳам бежирим оро берилган.

— Расмийлаштириш учун ҳужжатлар етишмаяпти-ку, Татьяна Николаевна, — деди-да, менинг ҳужжатларим солинган жилдни очди. — Келинг бирга текшириб чиқа қолайлик. Никоҳдан ўтганингиз тўғрисида гувоҳнома, Швецияга таклифнома, анкеталар, тавсифномалар... Сил касалликлари шифохонасидан, руҳий хасталиклар, тери-таносил касалликлари шифохоналаридан маълумотномалар... Яна нималар бор экан? Онангиз Зайцева Алла Сергеевнанинг нотариус тасдиқлаган розилиги... Бу бор. Отангизнинг розилиги қани?

Устимдан совуқ сув қуйиб юборишгандай бўлди!

— Отамнинг розилигиниям олишим керакми?! Мен бутун умр онам билан яшган бўлсам!.. Ҳеч қанақа отам йўқ, бўлмаган ҳам!

— Татьяна Николаевна, болалар эркаларнинг муайян аралашуви натижасида туғилишларини эслатишнинг ҳожати бормикан? Хуллас, отангизнинг нотариус тасдиқлаган розилик тилхатини келтириб беришингиз керак. Унда сизга моддий даъвоси йўқлиги ҳамда чет элга жўнаб кетишингизга рози эканини расман билдириши керак...

— Шуниси етмай турган эди, — чинакамига газабландим мен. — Ахир биз билан яшаётганига йигирма йилдан ошди! Ҳамма ишни ойимнинг ўзлари уддалаганлар! Ҳамиша ва ҳамма жойда! Шу йиллар мобайнида ундан сариқ чақа ҳам олганимиз йўқ! Ҳатто қасам ичишим мумкин!..

— Бирон нарса деяпманми? Бироқ бундан қатъий назар...

— Ўлган бўлса-чи? Унда нима қиламиз?

— Сизнинг отангиз, Николай Платонович Зайцев, қуйидаги манзилда соғ-саломат яшаяптилар...

Майор столдан бир варақ қоғозни олиб, менга узатди:

— Мана, марҳамат. Шундай гап-сўзлар бўлишини олдиндан билганимиз учун отангизнинг манзилигача аниқлаб қўйдик. Шошилганингиз маъқул, Татьяна Николаевна. Мабодо шу ҳужжатни топширишни чўзиб юборсангиз, бошқа ҳужжатларингизни талай қисми муддати ўтиб кетгани учун ўз кучини йўқотади ва даярли ҳаммасини бошидан бошлашингизга тўғри келади. Бу виза ва чет эл паспорти олишингизни яна ҳам кечиктириб юборади. Хуллас, масалангиз ижобий ҳал қилинишига таъсир кўрсатади. Масалангиз ижобий ҳал қилиниши борасида...

— Салбий ҳал қилиниши ҳам эҳтимолдан холи эмас, денг? — сўрадим мен.

— Бўлмасам-чи? — кулди майор хотин.

Кўрсатилган манзил томон борарканман, шунақанги ғазабландимки, такси тўхтаганида йўлкира тўлашни ҳам унутиб, сақраб тушибман.

— Ҳой! — қичқирди ҳайдовчи. — Ҳақини ким тўлайди?!

Уч сўм узатиб, узр сўраганимдан сўнг жўнаб кетди. ОВИРда берилган қоғоздаги рақам билан уйнинг рақамини солиштириб етмиш олтинчи уйни қидира бошладим.

Биринчи ҳовлидан ўтдим — йўқ. Иккинчи ҳовлида ҳам учрамади. Бундоқ қарасам, болалар аравачасини ҳайдаб бир аёл келаяпти. Аравачага элликтача бўш шишалар юкланган. Ярми винодан, ярми ароқдан бўшаган. Аёл тушмагур улар кўринмаслиги учун латта-путталар билан ўраб-чирмамоқчи бўлаётир.

— Етмиш олтинчи хонадон қаерда, айтиб беролмайсизми? — деб сўрадим.

— Зайцевларнинг уйими?

— Ҳа.

— Учинчи ҳовлига ўтсанг, ахлатдонлар ортидаги бурчакда эшик бор. Бир неча зина пастга тушсанг, Зайцевларнинг эшигига рўпара бўласан. Докормисан?

— Йўқ.

— Ижтимоий таъминот бўлимиданман, демайсанми, — аёл шундай деди-да, йўлида давом этди.

Учинчи ҳовлига ўтдим, ахлатдонлар кетидаги эшикни ҳам топдим — ахлатларнинг бад бўйидан нафас олиб бўлмайди! Зина қоп-қоронги, зажигалкани ўт олдириб, етмиш олтинчи хонадонни қидира бошладим. Бошимни ёриб олишимга сал қолди! Мана у жин ургур! Бўр билан эшикка ёзиб қўйишибди. Қўнғироқ қўйиш ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаган. Эшикни ура бошладим..

Қаҳрамон-шаҳарнинг қоқ марказида одамлар шу аҳволда яшасалар-а! Яна қаерда денг: Пассаж билан Мусиқали комедия театрининг ўртасида! Боз устига, рўпарада Рус музейи, ён тарафда эса филармония, “Европа” меҳмонхонаси шундоқ биқинида, чет элликлар изгиб юришибди. Лоақал шулардан уялишса бўларди! Бунақа марказни ер ютиб кетмайдими!..

Эшикни жулдир кийимдаги қария очди. Қўлида ярим яланғоч гўдак. Қариянинг ортида яна бир жуфт — олти ёшли бола ва тўққиз ёшлардаги қизалоқ мўралаётир. Эгнидаги кийимларига қараб бўлмайди.

— Зинадаги чироқ яна ўчиб қолибдими? — очиқ чеҳра билан сўради қария.

— Йўқ экан, — деб жавоб бердим.

— Кираверинг, доктор.

— Мен доктор эмасман.

— Кечирасизу, бироқ бизга фақат тушдан кейин келишингизни айтишувди.

— Мен доктор эмасман. Менга Зайцев Николай Платонович керак.

— Ижтимоий таъминотданмисиз?.. Зайцев Николай Платонович мен бўламан, — мамнун бўлди қария ва ғариб кулбасининг ичкариси томон қичқирди: — Бу доктор эмас, Люсенъка! Ижтимоий таъминотдан мени қидириб келишибди!

Шундай деб қўлидаги болани қизалоққа узатди:

— Ларисочка, Стасикни олгин. Уйга кириб, ўйнанглар. Ойингни қўрқитиб юбормаслик учун шовқин солманглар. Мен эса манави хола билан ошхонада гаплашиб оламан. Қани бўла қолинглар...

Мен эса уларни кузатардим: “Ё раббий! Ахир бу менинг отам! ... Менинг синглим... менинг укаларим... Наҳотки бизнинг замонамизда мана шундай қашшоқлик, ғариблик бўлиши мумкин?! Даҳшат... Нима учун бунчалар қариб қолибди?.. Ойимдан атиги уч ярим ёш катта бўлса. Йўқ! Йўқ!!! Мен янглишдим. Янглишдим, янглишдим!..”

— Сиз ростдан ҳам Зайцев Николай Платоновичмисиз?

— Паспорти керакми?.. Ҳозир, ҳозироқ олиб келаман.

У деворларга суяна-суяна аранг лапанглаб юрарди.

— Йўғ-е. Керак эмас. Оёғингизга нима бўлган?

— Билмайдигандай гапирасиз-а! Полиартрит ахир. Менга ногиронлигим учун нафақа тўлайсизлар-ку. Яна ижтимоий таъминотданман, дейсиз!

— Мен ижтимоий таъминотдан эмасман.

Қария тўхтади, қотиб қолди, таажжубланиб менга тикилди:

— Бу ёғи неча пулдан тушди... Қаердансиз бўлмаса ?

Шундан сўнг ошхонада у билан ўтирдик, мен столга қўлимни қўйишдан жирканардим. Ҳамма ёқ ифлос, ёпишқоқ, қараб бўлмайдиган аҳволда эди.

— Нима учун тиш қўйиб олдирмайсиз? — дедим уни кўздан кечирар эканман.

— Ҳеч қўлим тегмаяпти... — кулди у кўз ёшларини артар экан. — Иккинчи тоифа ногирони сифатида менга бепул тиш қўйиб беришлари керак.

— Соқолингизни ҳам олмабсиз.

— Уйда бўлганим учун олганим йўқ. Ишга борадиган бўлсам ёки одамлар орасига чиқадагиган бўлсам, албатта, қиртишлайман.

— Ишлайсизми?

— Бўлмасам-чи? Трамвай паркида вахтёрман. Уч кунда бир бораман. Жуда қулай. Ногирон бўлишимга қарамай ишлашга ҳам рухсат беришганига нима дейсиз. Хуллас, ҳаётимиз чакки эмас...

— Кўриб турибман.

— Люсяни оёққа турғазиб олсам бас. У шўрлик касал... Стасикни туққанидан буён ўрнидан тургани йўқ. Врачларнинг айтишларича — орқа мияси... Ойинг қалай?

— Сизга нима?

— Шунчаки сўрадим-да...

Ичкари хонадан болаларнинг бўғиқ овозлари эшитиларди.

— Оёқларим қаттиқ совуққотади, — алам билан деди отам. — Артрит касаллигига қон айланиши қийинлашади, шунинг учун ҳамisha оёғинг совқотади.

— Гап бундай, — дедим унга. — Эрга тегмоқчи бўлаяпман...

— Наҳотки, қизгинам! Табриклайман...

— Биринчидан, мен сизнинг “қизалоғингиз” эмасман, иккинчидан эса табригингизга қараб қолган жойим йўқ. Чет элликка турмушга чиқаяпман, у билан бирга юртига жўнаб кетишимиз керак. Менга моддий даъвогар эмаслигингиз тўғрисидаги ҳужжатга нотариал идорада қўл қўйишингиз керак.

— Бу ёғи неча пулдан тушди... — ҳайратланди у. — Чет элга? Шуниси етмай турганди!.. Демак, Ватанни ташлаб кетаяпсан? Ойингнинг ҳоли не кечади? Буни ўйламадингми?..

— Сиз ойим ҳақида жуда қойиллатиб ўйлаб қўйгансиз! — уни буғиб ўлдириб қўя қолгим келди.

— Бундай хайрли ишни ювмасак гуноҳ бўлади-я. Қиттак ичасанми?

— Мен ичмайман.

— Тўғри қиласан, болам. Лекин буни мен ўзим учун қилганман — қўлбола — фақат шакар ва оз-моз ачитқи солганман, холос, ҳеч қанақа химия-пимия йўқ. Шу билан яна қачон учрашамиз, худо билади.

Унга қараб туриб, яна йиғлаб юборади, деб ўйладим.

— Жин урсин, — дедим мен. — Қуйинг.

У қаердандир алмисоқдан қолган шиша, сариқ чақага ҳам қиммат иккита рюмка олди-да, ошхона эшигини ёпди. Рюмкаларни тўлатиб, битта олмани иккига бўлди.

— Қани, олдик, отагинам, — дедим мен. — Келинг, Николай Платонович Зайцев, ит эмган қарри қирчанғи, йигирма уч йил муқаддам бизларни ташлаб, собиқ хотинингиз Алла Сергеевна билан қизингиз Татьяна Николаевна қандай кун кечираётгани билан бирон марта қизиқмаганингиз учун ичайлик. Яна уч болани дунёга келтириб, уларни одамдай овқатлантира олмаётганингиз учун мана шу қўланса ювиндингизни ичайлик. Зора, бир тийинга қиммат ҳаётингизнинг сўнггида мана шу болакайлар рисоладагидай вояга етиб, хотинингиз ҳам соғайиб кетса!

Мен ичдим, у эса яна йиғлашга тушди.

— Ичинг! — дедим мен. — Ўзингиз айтдингиз-ку ичамиз деб. Нима учун ичишинг қандай аҳамияти бор?

У қўрққанидан ичиб юборди. Қалтираб уф тортди, жиққа ёш кўзлари билан мўлтиллаб тикиларкан, лаблари титраб деди:

— Бунчалар ҳам золим бўлмасангизлар?..

— Қашқирлар билан яшашнинг ўзи бўлмайди, — дедим унга. — Кийининг. Нотариусга борамиз.

— Нима учун?

— Нима учунга бало борми! Бир соатдан буён қулоғингизга танбур чалаётган эканман-да. У ерга бориб, менга моддий даъволарингиз йўқлиги ва чет элга жўнаб кетишимга қарши эмаслигингизни айтишингиз керак!

Қарасам, яна шишага қўл узатаяпти, ўзимнинг рюккамни кафтим билан беркитдим. У фақат ўзига қуйди ва беихтиёр тишсиз оғзини ўрадай очиб кулди:

— Даъвом бўлса-чи? — Ичиб юборди. — Моддий даъволарим...

— Менга даъво қилмоқчимисиз?! — Кўзларим чақчайиб кетганини сездим. — Менга ким бўлиб кетибсизки, даъво қиласиз?! Вой лаънати-ей! Терингни шилиб оламан!..

— Ва ҳеч қаерга кета олмайсан! — У дақиқа сайин сурбетлаша бошлади. — Ҳаётда ҳамма нарсанинг ҳақини тўлаш керак, Татьяна.

Бир лаҳза буларнинг ҳаммаси туш, уйқудан уйғонсам, бас, ўтади-кетади, деган оний фикр хаёлимдан лип этиб ўтди. У менинг рўпарамда исқиртдан ҳам исқирт, соқоллари ўсиб кетган, атиги икки рюмка ароқни ичиб олиб, кайфи тароқ ҳолда отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган бир телба ғолибона тарзда ўтирарди. Мен ғазабланганим ва нафратланганимдан бўғилиб қолаёздим, бироқ ўзимни қўлга олиб, деярли хотиржамлик билан сўрадим:

— Қанча керак?

— Нима десам экан... — каловланди у.

— Қанча? — У менинг нозик жойимдан ушлаганини сезиб турардим.

У менга кирлиани кетган уч бармоғини кўрсатди.

— Сўмми? Ўттизми? Уч юзми?.. — Мен ўзимни йўқотиб қўйган эдим.

— Уч минг, — деди отам ва рюккани учинчи марта тўлатди.

Нима қилаётганимни ўзим ҳам билмай қаншарига боплаб тушириш учун шишага қўлимни узатдим. Менинг ниятимни тезда пайқаб, деворга тикилганича ба-шарасини қўллари билан бекитди.

Бироқ шу пайт ошхона эшиги очилиб, тўққиз ёшли Лариса кенжа Стасикни кўтарганича кириб келди-да, деди:

— Дада ёрдам беринг. Ойим хожатга чиқаман деяптилар. Мен Стасикка қараяпман. Бу ёқда Димка ҳам йиғлаб кўна қолмаяпти. Ҳафсалам пир бўлганча, стулга ўтириб қолдим. Мендан кўз узмай отам столдан турди ва аранг жилмайганча гўлдирлади:

— Бир дақиқа... Йўқса, ҳамма ёғини булғаб ташлайди. Ортиқча иш бўлади-да. Мени маъзур тутасиз.

— Келишдик, — дедим мен ва ўрнимдан турдим. — Сўраганингизни ҳаммасини олиб келаман. Бунинг учун бир неча кун керак бўлади.

— Яхши, яхши... — деди шоша-пиша отам. Ва мендан пул олишдан кўра тезроқ хотинининг ёнига бориш унинг учун муҳимроқдай туюлди. — Марҳамат, юра қолинг...

Йўлакда турганича ичкарига қичқирди:

— Люсенка! Бир дақиқа сабр қил!.. Ижтимоий таъминот бўлиmidан келган ўртоқни кузатаман-у кираман!..

— Бунча пулни унга қаердан топиб бераман? Қаердан?! — Кисуля билан Гул-ливерга жазавага тушганча қичқирдим.

Қаёққадир гумдон бўлган муҳандисдан шэрикчиликка ижарага олган “кулба-ларига” ўн дақиқа аввал етиб келгандим.

Қизлар жўшқин “тунги” ишдан сўнг узоқ ухлаганлари учун ювинмаган-таралмаган бир алфозда юрардилар. Бу “кулба” фоҳишалар миждозлар билан топишадиган ўзга “кулбалар”нинг аяни ўзгинаси эди: алоҳида бир хонали хонадон, ме-беллари деярли йўқ, кенг пастак каравот ёки бошқача айтганда “ётоқ дастгоҳи”, кичкина столча ва отам замонидан қолган оромкурсидан бўлак ҳеч вақо йўқ. Ётоқ дастгоҳининг ёнида кўзгу, деворга яланғоч қизлар сурати ҳам бор тақвим илинган: ювиниш хонасидаги кафеллар кўчиб тушган, бироқ атир-упаларга гап йўқ, дарз кетган унитаз ёнида Америкада ишлаб чиқарилган майин хожат қоғози. Икки конфоркали газ плита ўрнатилган беш метрли ифлос ошхонада эса хилма-хил ичим-ликлардан бўшаган шишаларнинг сони бор, саноғи йўқ...

Ўриндиқнинг бош томонида икки кассетали “Шарп” видеомагнитофони ўта замонавий плёнкалар билан турибди.

— Шошмасанг-чи, — деди Кисуля. — Қанча керак ўзи?

— Уч минг! Уч минг сўраяпти, лаънати!.. — ҳайқирдим мен жон-жаҳдим билан.

— Кўпроқ сўраганида нима қилардинг? — секингина деди Гулливер ва Кисуляга ишора қилди.

— Ёрдам бер, Кисуля, — ёлвордим мен.

— Нима, сенда “кўк”идан ҳеч йўқмиди? — ишонмади менга Кисуля. — Сўнгги йил мобайнида эшшакдай ишладинг-ку.

— Менда “кўк”и нима қилади? Сенга ўхшаган хасис бўлмасам. Дарвоқе, ўн минг тўплаб қўйгандим. Тўрт мингини пальто учун сенга бердим. Икки мингини ўзимнинг майда-чуйда сарф-харажатларим учун асраб турибман. Беш мингни эса мендан кейин қийналиб қолмаслиги учун ойимларнинг номига жамғарма банкига қўйдим. Тамом-вассалом! Қўлимда бор-йўғи бир ярим минг бор, холос... Ойимнинг номига қўйилган пулни ололмайман, касалхонада ҳам ҳеч кимнинг ортиқча пули йўқ. Ваҳоланки уч минг топишим керак. Бу ёғи қиш келаяпти...

— Менда пул йўқ, — қатъий деди Кисуля. — Уч фоизли заём облигациялар сотиб олганман, икки ҳафтадан кейин ўйнайди. Таваккал қила олмайман.

— Гулливер! Симка!.. Бир иложини қилинглар, — йиғлагудай ёлвордим мен. Чет элга чиқиб олсам бўлди — қарзимни узаман, мени яхши биласизлар-ку...

— Бу гапларнинг нима ҳожати бор, Танька! Ҳаммасини валюта қилиб қўйганман. Харидорларимдан биттаси қўлга тушиб қолди, мени ҳам қидириб келиб қолишмаса, деган хавотирдаман. Яна биттасининг иши пишиб турибди. Машинага қанча пулим кетганидан хабаринг бор — тўрт минг устама ҳақ тўлашга тўғри келди. Бор бўлганида...

— Нима қилсам экан, қизлар? Энди қандоқ қиламан? — Мен тамомила боши берк кўчага кириб қолгандим.

— Намунча тузоққа тушган қушчадай типирчилайсан? — жеркиб берди Кисуля. — Гадойчилик қилмоқчимисан? Ўзинг ишлаб топа олмайсанми? Бутун дунёдан келган тиббиёт асбоб-ускуналари кўрғазмаси намойиш қилинаяпти, мўйначилар кимошди савдосига йиғилишган, шаҳарда иш тиқилиб ётибди, сен бўлса, ғариб-ғурабо қилиб кўрсатмоқчи бўляпсан ўзингни?! Сассиқ алаф-ей! Эрга тегиб олиб, бундан буён онаси ўпмаган роҳибаман, деб даъво қилмоқчимисан?

— Эсингни еб қўйибсан! — қичқирдим мен. — “Махсус хизмат” дагилар бир марта илинтиришса, бас, ҳаммасини бой бераман-ку!..

— Ҳеч ким сени меҳмонхона хоналари бўйлаб сайрга таклиф этаётгани йўқ. Манави кулбанинг калитини олгин-да, кунига элликдан тўлаб қўйиб, ишингни қилавермайсанми. Ҳар ҳолда дугонамизсан...

Гулливер анқайганча Кисуляга термуларкан, деди:

— Қизлар, мен ошхонага чиқиб, қаҳва қайната қолай... У жуфтакни ростлаб қолди. Менинг яна гирибонимдан олишди.

Бу гал ўз дугоналарим пайтдан фойдаланиб қолишни мўлжаллаётган эдилар.

— Демак, кунига элликдан тўлашим керак? — истехзо қилдим мен. — Сен эса ойига икки юз ижара ҳақи тўлайсан?

— Икки юз эллик, — совуққонлик билан деди Кисуля. — Ахир сенга жуда пул зарур. Бундай пайтда ўзингдан қолар гап йўқ.

— Валютани кейин кимга топшираман. Ҳаммасига барҳам бериб бўлгандим ахир...

— Валютани сендан энг юқори баҳода менинг ўзим сотиб оламан, — кулди Кисуля.

— Вой худойим-эй... ойимга нима дейман, Эдикка-чи?..

— Энг намунали тиббиёт ҳамшираси сифатида ўн кунлик ҳарбий тайёргарликка олиб кетишди деб қўя қоласан. Шундай десанг, ҳақиқатга яқинроқ бўлади.

Тайёрагоҳнинг чет элликларга мўлжалланган тарафидан Эдикни ойим билан Лялька кузатиб қолишди.

Лялька тўрт томонга аланглар, ойм эса Эдикка зўр бериб тушунтиришга ури-
нарди:

— Тиббиёт ходимасими — демак ҳарбий хизматга лаёқатли. Ҳарбий хизматга
лаёқатли бўлгач, қандайдир ҳарбий тайёргарликдан мунтазам ўтиб туриши керак.
Илгари ҳам шундай бўлган, бироқ бунчалик фавқуллодда рўй берганини эслай ол-
майман... Эдик! Мен жуда ташвишланыяпман — бу ҳар ҳолда дунёдаги ташқи си-
ёсий кескинлик билан боғлиқ эмасмикан?

— Йўқ ойи. Ҳозир мамлакатингиз хушёрлик билан сиёсат юритаяпти, шу
боис фақат Шарқда кескинлик мавжуд. Бунга Танечканинг ҳеч қандай даҳли
йўқ! Бизларда ҳам шундай қилишади. Ҳатто полициячиларни ҳам қисқа муд-
дат ҳарбий хизматга чақиришади. Хавотир олманг, ойи. Буларнинг барчаси тез
орада барҳам топади. Бизлар сизникига меҳмонга келамиз, сиз эса биз томон-
га борасиз...

Улар қучоқлаб хайрлашдилар, ойм Эдикнинг юзларидан ўпиб, бошини ҳам
силадилар.

— Мен уни жуда яхши кўраман, — оҳиста дебди Эдик — Қайтиб келган заҳо-
ти менга, Стокгольмга қўнғироқ қилсин...

Менинг эрим, Эдвард Ларссон Скандинавия йўналиши бўйлаб тайёрада ўтир-
ганча, ҳавога юксалиб, булутлар орасига сингиб кетаркан, Лялька орзиқиб:

— Мен ҳам бажонидил жўнаб кетган бўлардим, — дебди.

Бироқ ойм Лялканинг гапларига эътибор бермайди. Унинг қўлидан силтаб
ўзига қаратар экан, шундай деди:

— Қаерда у? Кўзимга қараб гапир! Қаерда у деб сендан сўраяпман? Уч кундан
буён қаерда санғиб юрибди?!

Ўта даҳшатли, ўта жирканч томони — япон билан бу галги ётиб-туришларим
Эдик билан ётгандан ҳам ёқимлироқ бўлганида эди! Мен ўзимни ҳар қанча қар-
ғаб-янганим билан қўлимдан ҳеч нарса келмасди.

Шайтонвачча Итиро Кенэда билан кетарканман, оҳ-воҳлар, энтикиш ва ҳар
хил инграшларга ҳеч бир ҳожат қолмади. Ваҳоланки, аксарият мижозларимизни
ана шундай воситалар билан жушбушга келтириб, алоқа вақтини иложи борича
қисқартирамиз. Чунки бизнинг ишимизда вақт ниҳоятда қадрланади.

У билан ётарканман, ҳар хил “ҳунарлар” кўрсатишимга ҳожат қолмайди.

— Мен сенга ўхшаган жувонни ҳеч қачон учратмаганман...

Япон йигитлари умуман жуда ҳам мулоим ва ёқимтой бўладилар. Бу борада
бунисининг олдига тушадигани топилмасди...

Исми шарифини унутиб юборганимга қарамасдан, Гулливер билан Кисуля уни
ўша оқшомнинг ўзидаёқ топиб беришди. Дастлабки икки кун мобайнида орада
узилиш бўлгани учун инглизча гаплашишга қийналдим. Кейин эса ўрганганларим
хотирамда қайта тикланиб, ҳаминқадар гаплаша бошладим.

— Таня-тан, сизларнинг “Берёзка” дўконларингдан бирон нарса харид қилиб,
совға қилсам деган ниятим бор эди!

— Кераги йўқ, Итиро, керакмас. Ахир эрга текканман, совғангизни уйга бари
бир олиб боролмайман. Турмуш қурганман, тушунасизми?.. Шунинг учун ҳам
қамоққа тушган бандилардай сен билан шу ерда биқиниб ўтирибмиз.

— Қандай ажойиб қамоқхона-а!.. Қолган умримнинг ҳаммасини сен билан мана
шу қамоқда ўтказишга тайёрман!

Киплингнинг шундай сатрлари бормиди?.. “Кун-тун, кун-тун, Африкада юриб-
миз ҳамон... Қадам ташлаганимизда чанг кўтарилар, фақат кўтарилар чанг...”

Бирон қувватдори ичиб олганми бу? Лаънати “жапан”!..

Итиро кимошди савдосида бўлган кундуз уни каравотга узанганча француз-
ча модалар журналини варақлар эканман, энгил машинадан қисқа-қисқа икки мар-
та янграган сигнални эшитдим. Деразадан ўғринча назар ташлар эканман, Кису-
лянинг машинасига кўзим тушди-ю эшикни очишга ошиқдим. Улар менга қандай-
дир егулик келтиришган экан, Гулливер тилга кирди:

— Лялька уйда ҳам, ишхонангда ҳам йўқлигингни билдирмасликка зўр бериб
харакат қиляпти. Эдикни кузатганларидан сўнг тайёрагоҳда Алла Сергеевна уни

шундай қийин-қистовга олибдики, боласи тушмагур ўшанда ҳам сир бой бермабди. Жуда ишончли-да!..

— Яна озгина чида, Танюха, — деди Кисуля. — Эртага кимошди савдоси якунланади ва тўрт томонинг қибла-да. Эрли хотин, Чао! Индинга келамиз, яканларни тайёрлаб тур!

Эртасига эрталаб Итиро ювинаётганда ваннахонага мўраладим:

— Чойми? Қаҳвами?

Итиро кўзгудан менга назар ташлар экан, майин жилмайди:

— Хайрли тонг. Имкони бўлса чой.

У чеккаларини қиртишлаб бўлган, соқол олишда ишлатадиган чўткасини яхшилаб ювиб қўйгани эътиборимни тортди. Мен ҳатто остонада бир оз туриб қолдим-да, соқол оладиган ашқол-дашқолларини чаққонлик билан рисоладагидак гилофга жойлашини кузатдим.

— Марҳамат қилиб чой тайёрласанг, — такрорлади Итиро мени тушунмади деган хаёл билан.

— Хўп, хўп... Ҳозир-да, — мен бирдан ҳушёр тортдим-да, ошхонага йўл олдим.

Опоқ қўйлагу бўйинбоғини таққанича арчилган пиёздай дастурхон атрофида нонушта қиларкан, Итиро икки кўзини мендан узмасди.

Мен нима учундир ўзимни ноқулай ҳис этиб, сочларимни асабий тўғрилаган бўлдим ва Кисулянинг халатига яна ҳам яхшироқ ўралиб олдим ва шунчаки йўлига дедим:

— “Астория” даги ҳамкасбларинг сени бутунлай йўқотиб қўйишди чоғи. Жаҳллари чиқаётган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас...

— Йўқ. Улар фаҳм-фаросатли ва ишбилармон одамлар, — жилмайди Итиро. — Улар кимошди савдосида мени ҳар куни кўриб туришибди ва барчаси ҳамма ишларим жойида эканини яхши биладилар. Мен меҳмонхонада тунамаган беш оқшом эса ёлғиз иккаламизга тегишли, Таня-тян.

— Ҳамма ишинлар рисоладагидай бекаму кўст-а, — дедим мен хиёл зарда билан.

Жаҳлим чиққанини сезиб, хушмуомалалик билан қўлимдан ушлади:

— Мен икки нарсани англадим, Таня-тян, афсуслар бўлгайким, сен билан ортиқ ҳеч қачон учрашмаймиз ва сенга пул ҳаводай зарур бўлиб турибди.

— Тўғри пайқабсан.

— Қанча керак?

— Уч минг сўм, — иддао қилдим мен.

— Менда сўм йўқ... Долларда қанча бўлади?

— Тўртга бўл.

— Етти юз элликми?

— Ҳа.

— Балки сенга кўпроқ керакдир?

— Йўқ. Фақат етти юз эллик, — мен тезроқ бу кўнгилсиз суҳбатни якунлаб, ёлғиз қолишни истаётгандим.

Итиро ҳам индамай ҳамёнини чиқарди-да, етти юз элликта “кўки” дан санаб, дастурхонга қўйди. Кейин эса столнинг остидан сумкасини олди-да, ундан олмос нуқралар билан безатилган жуда чиройли соат чиқарди. Ва менга узатди.

— Мен мана шу соатни таваккал қилиб сенга совға қилмоқчиман. Бу ўта бадавлат аёлларни мўлжаллаб эндигина ишлаб чиқарилган соат. Япониянинг фахри.

Мен Кисуля кўчадан машинасининг сигналини чалганини ҳам, ўз калитлари билан Гулливер эшикни қандай очганини-ю уйга қандай киришганини ҳам пайқаман.

Хонада “Шарп” ни бор овози билан варанглатиб қўйиб қўйганча, ўзим иссиқ ваннада узала тушиб ётардим. Ёнгинамда турган тоза виски шишаси тугай деб қолганди.

Кайфим ошиб, хиёл томим кетай деб қолгани учун Гулливер билан Кисуля теннис ракеткаларини қўллариди тутганларича, спорт майдонида юзларига қизил югуриб, бамаъни одамлар билан тоза ҳавода ҳамнафас бўлганидан улар кўзимга рисоладагидай бўлиб кўринаркан, “сизларнинг соғлигингиз учун” дегандай стаканни хиёл кўтариб, бир қултум ичишга улгурдим, холос.

— Хў-ўш... Бу қутилмаган янгилик нимаси яна, — деди Кисуля.

— Етти юз эллик доллар... — тилим аранг калимага келди. — Анави ерда... Ошхонада. Столда турибди. Ҳатто қўл ҳам урганим йўқ... Гулливер Кисуляни итариб юбориб, отилиб кирди-да, қўлимдаги стаканни тортиб олди. У стакандагини унитазга тўкиб ташлади, шижанинг тагида қолганини ҳам унга ағдарди. Ва зўр бериб мени ваннадан чиқара бошлади. Мен тамомила адойи тамом бўлишимга бир баҳа қолганини фақат шунда англадим...

— Е деяпман, лаънати қанжиқ! — Гулливер қичқирганча қовурилган тухумни оғзимга тиқарди. — Е деяпман, тентаквой!.. Вой ароқхўр-эй!

Ҳозироқ қаҳвани ҳам ич!.. Буни қаранглар-а?! Бир қарасанг, фариштаннинг ўзгинаси, бир томчи ҳам ичмайдилар, қутилмаганда молдай ичиб олганига нима дейсан. Е деяпман!

— Кисуля ошхонада рўпарамда, эрталаб Итиро Кенэда нонушта қилган жойда ўтирарди. Кисулянинг олдида долларлар ва сўмлар, ихчам электрон калкулятор, шарикли ручка ва бир парча қоғоз ётарди.

— Сен, албатта, бироқ нарса еб олишинг керак, — такрорлади Кисуля ва қўлига қалам олди.

Мен момиқ чойшабга ўралганча стол атрофида титраб ўтирардим. Гулливер мажбурлаб оғзимга қовурилган тухумни тиқиб юборди ва бошим айланиб кўнглим айнай бошлади. Ҳиқичоқ тутиб тебранганча ўрнимдан турдим. Симка қўлтигимга кирди-да, унитаз томон бошлади. Қуса бошладим.

— Жуда соз! — қичқирди ошхонадан Кисуля. — Ҳаммасини қайд қилиб ташласин, ҳаммасини!.. Афтини ҳам совуқ сув билан ювиб ташла.

Мен ҳушёр тортиб, фикрлаш қобилиятим тикланиб, ўзимни тутиб юра бошлаганимдан сўнг Кисуля бир боғлам совет пулини мен томон сурди-да, деди:

— Буларнинг ҳаммаси сеники, роппа-роса икки минг.

— Нима-нима?!

— Икки минг сўм. Мана, қара.. — У менга бир парча қоғоз кўрсатди. — Етти юз эллик доллар уч сўмдан — икки минг икки юз эллик сўм бўладими? Ижара ҳақи икки юз эллик сўмни олиб ташлаймиз. Роппа-роса икки минг сўм қолади.

— Нима учун тўрт сўмдан эмас, уч сўмдан?

— Ёқмайдими-доллар даллоллариини ўзинг топиб, ўзинг топширақол!

Симка деразага ўгирилганча, сигарета тутунини кўча томонга пуфларди.

— Ахир, менга уч минг сўм керак-ку... — ўзимни йўқотгандай дедим мен.

— Уйда бир ярим минг сўм пулим бор деб ўзинг айтганмидинг? Минг сўм қўшсанг, уч минг бўлади-да, — насиҳат қилди Кисуля.

— Бу ёғи неча пулдан тушди... Сенга нима ёмонлик қилган эдим, Кисуля?

— Мен сенга нима ёмонлик қилдим?! Долларни сендан тўрт сўмдан олиб, яна тўрт сўмдан топширишим керак экан-да?! Аҳмоғингни топиб бўпсан! Сен бу ерда ваннада сўлжайиб ётгин-у, мен шўрлик ҳаётимни гаровга қўйиб, доллар даллоллари билан олди-берди қилишим керак экан-да?..

— Ахир биз дўстмиз-ку, Кисуля?!

— Дарвоқе, давлат ҳам сенга ганим эмас, Танюха. Меҳнаткашларнинг “таблабларига биноан” нарх-навони оширганида эътироз билдиришни хаёлингга ҳам келтирмайсан-ку? Давлат билан савдолашмайсан-ку?

— Баҳслашшинг нима кераги бор, қизлар, — унинг гапини бўлди Гулливер. — Бошбошдоқлик деганлари шу бўлади. Мамлакатда пул тизимининг олтига бирлиги амал қилинганидан мана шундай бош-кетини топиб бўлмай қолди. Менинг ожиз фикримга кўра, ҳаммаси мана шунинг оқибати.

— Яна қанақа “олтига бирлик” ? — тушунмадим мен.

— Ҳисобла! Сенга ишхонада берадиган сўмлар — биринчисими, аввалги сертификатлар, яъни Ташқисавдобанкининг чеклари, — иккинчисими, социалистик мамлакатлар билан ҳисоб-китоб қилинадиган инвалюта сўмлари — учинчиси, капиталистик мамлакатлар учун инвалюта сўмлари — тўртинчиси, “Березка” учун “Д” серияли чеклар — бешинчиси, чет элларга қатнайидиган кемаларнинг денгизчилари учун — боналар — олтинчиси! Бошбошдоқлик бўлмай нима бу, ахир?

— Буларга менинг қандай дахлим борлигини тушунтириб беринглар, қизлар?!

— Сен мана шу тузумнинг аъзосисан, — истехзо қилди Кисуля, зажигалкасини ўт олдирди-да, ҳисоб-китоб ёзилган қоғоз парчасини ёндириб юборди. — Қисқаси, пулларни оласанми?

— Олмай нима ҳам қилардим...

— Тўғри қиласан, — мақтаган бўлди мени Кисуля. — Энди, қизлар, қиладиган ишимизнинг аниқ режасини тузиб олишимиз керак: “отахон-пул-нотариус”. Токи Танкани алдаб кетмасин. Менинг таклифим шундай...

Нотариал идоранинг олдига отам билан таксига етиб келганимизда Кисулянинг машинаси ёнида сабрсизлик билан аланг-жаланг қилаётган Гулливерга олисданоқ кўзим тушди.

— Тезроқ бўлақолсанг-чи! — қичқирди у менга. — Икки кишини ўтказиб юбордик!..

У отамни машинадан деярли судраб чиқарди:

— Бўлақолсангиз-чи, отагинам, бўлақолинг!

Бир сония унга раҳмим ҳам келди, бироқ шу лаҳза қўрқа-писа шивирлаб қолди-ку:

— Пул қани, аввалига пулни чўзларинг!..

Ачиниш ўрнига ундан яна нафратлана бошладим.

Уч минг сўм солинган хатжилдни қўлига тутқаздим-да, эшик томон бошладим.

— Санаб олсам бўлармиди... — отам нафаси текирилганча йўл-йўлакай хатжилдга солинган пулни чамалай бошлади.

— Нимадан қўрқасиз отагинам! — жеркиб берди Гулливер. — Ҳеч ким сизнинг қулогингизга лағмон осмоқчи эмас. Қадамни каттароқ ташланг...

Нотариал идорага одам сиғмасди! Кисуля нотариус эшигининг шундоқ остонасида турганча қўли билан бизларга ишора қилди:

— Бу ёққа, Танька! Тезроқ!.. — Тайёрлаб қўйилган ҳужжатларни қўлимга тиқиштирди: — Ҳаммаси тайёр, бўлақол!

Отамни олдинга ўтказиб юбориб, нотариуснинг хонасига кирарканман, сўнгги паллада ортимдаги кампирнинг минғирлаганини эшитдим:

— Нима учун улар навбатсиз киришяпти?

Унга жавобан Кисуля билан Гулливернинг дағдағаси янгради:

— Ким “навбатсиз” кираяпти!? Ким “навбатсиз” кираяпти?! Бутунлай кўздан қолибсан, қари қарға? Кампиршоҳнинг гапини қаранглар-а!..

Нотариал идорадан чиққанимизда Кисуля “Жигули” сининг олдинги ойнасини ҳафсала билан артар, Симка эса узун чиройли оёқларини солинтирганча олдинги ўриндиқда ўтирарди.

— Ҳаммаси жойидами? — қичқирди менга Кисуля.

Мен муҳр ва штамп қўйилган қоғозни бошим узра силкитдим.

— Ўтир, — Гулливер орқа эшикни очди, Кисуля эса рулга ўтирди.

Отам пул солинган хатжилдни ғижимлаганча менга мўлтайиб тикилиб турарди. Кейин эса хиқиллаганча деди:

— Қизалоғим...

Мен лом-лим демай машинага ўтирдим.

— Саломат бўлинг, отахон! — Симка унга хитоб қилди-да, машина эшигини зарб билан ёпди.

— Ҳиқиллама, — деди шафқатсиз Кисуля.

Биз жўнаб кетдик. Мен ўгирилиб, отамнинг хатжилдни очганини, атрофга ола-зарак назар ташлаб олгач, пулларни санай бошлаганини кўрдим...

Қалин ялтироқ қорда чуқур из қолдирганча, ўттиз иккинчи уйнинг олдига со-вавототрансга қарашли бесўнақай фургон тиркаб олган АВЕ- 51-15 рақамли “воль-во” юк машинаси аста-секин келиб тўхтади.

Унинг баланд кабинасидаги свитер ва чанғичиларнинг қалпоғини кийиб олган ҳайдовчи пастга сакради. Бир сония қотиб қолди-да, қилт эмасдан қулоқ солиб тургач, бизнинг ойнамиз томон қаради.

Айни бизнинг уйимизга қаради. Қиш ойларида ойналаримиз тамбалаб ташлан-ганига қарамасдан ошхона ва бошқа хоналардаги дераза дарчалари очиб қўйил-ган, шу боис Хас-Булат тўғрисидаги эски қўшиқни берилиб айтаётганимиз кўча-дан эшитилган бўлиши мумкин.

Хас-Булат ҳей, Хас-Булат,
Сенга сирни очайин.
Бошингдан дур-жавоҳир,
Майли, тилло сочайин.
От берай, берай эгар,
Милтигим ҳам керакмас.
Буларнинг бари учун,
Хотинингни берсанг, бас...

Давра атрофида ўтирганларнинг ҳаммаси баравар жўровоз қўшиқ айтардилар. Коньякдан беармон отиб, учиб қолган Ляльканинг отаси ҳам қатордан қолмаёт-ганди!.. Ляльканинг онаси — Тоня хола ҳам ҳаммага жўр бўлар, Кисуля билан Гулливер эса юракдан куйлардилар... Зинка Мелейко паст, хиёл хирилловчи дил-бар овози билан самимий куйлар эди... Кўзлари жиққа ёш онагинам ҳам қўшиқ айтаётганди. Столнинг остидан бири-бирларининг қўлларидан ушлаб олганча, Лялька ёш докторимиз Володя билан бирга куйлар эдилар. Бу қўшиқнинг сўзла-рини улар қачон ўргана олди экан...

Мен ҳам улар билан бирга куйлардим. Қулоғим гаранг бўлиб қолганига ҳам қарамасдан қўшиқ айтишда давом этардим. Куйлар эканман, тўққиз ва беш қават-ли, бир пулга қиммат, хоналари товукнинг каталагидай биноларнинг деразаларидан энгил-елпи режалаштирилган бинолар оралиғида музлаб ётган йўлакларга, янги қурилганига қарамасдан ғариб ва файзи йўқ маҳаллага, — қадрдон уйим, қадрдон ватанимга назар ташлар эдим...

Қартайиб қолдинг, ахир,
У ёш, навқирон ҳали.
Гулдайин ёшлигининг
Бўлма дейман заволи...

Кейин онам очикдан-очиқ йиғлаётганини кўрдим. Бунга бефарқ қарай олмас-дим. Уни беш метрлик ошхонамизга бошлаб чиқиб, стулга ўтқаздим-да, қўлига пичоқ тутқаздим:

— “Наполеон”ни кесинг. Мен пирожнийларни тақсимчаларга жойлаб, қаҳва тайёрлайман.

— Балки кимдир чой ичар, — кўз ёшларини ютиб деди онам.

— Чой ҳам дамлайман.

Она-бола ишга киришдик. Ҳолдан тойиб бўлаёзгандим. “Мени ташлаб кет-ма, болагинам”, — деб қолмасалар эди, деган фикр кўнглимга гулгула со-ларди.

— Мени ташлаб кетма, болагинам, — деди ойим ниҳоят.

— Шундай дейишларидан қанчалар қўрқаётган эдим-а!

— Сизни ташлаб кетганим йўқ, ойи. Ҳаётимни ўзгартириш учун кетяпман.

Хонадан эса қўшиқ овози эшитиларди:

Ёш чинорнинг тагида
Иккимиз эдик ёлғиз...
Сузар экан олтин ой,
Чор-атроф эди сассиз.

— Турмуш шаронтимизни ўзгартиришим шарт, ўзгартиришим керак, ойижон. Аксинча кутилмаганда ҳаммаси барбод бўлади. Мен шунча йиллардан буён...

— Кетма. Мен сенга ёрдам бераман.

— Бўладиган гапни гапирсангиз-чи, ойижон.

Ошхона остонасида Кисуля пайдо бўлди:

— Ёрдам керак эмасми?

— Йўқ, бориб жойингга ўтиравер. Бизлар ҳозир чиқамиз...

Кисуля ғойиб бўлди, мен эса ойимга бор гапни айтиб қўяқолдим:

— Ёлғон-яшиқ билан кун кечириб жонимга тегди... Оғизда бутунлай бошқа нарсаларни гапирдилар-да, амалда бутунлай бошқа нарсага дуч келамиз. Мен ҳам ёлғон гапираман. Ёлғон гапиришимни сиз ҳам биласиз. Ёлғончилигимни билишингизни ҳам биламан... Бироқ ёлғон гапиравераман, сиз эса ўзингизни менга ишонаётгандай гутаверасиз! Бу ҳам ёлғончиликнинг бир кўриниши... Ҳамма ёқда, ҳамма жойда шу аҳвол. Жонимга тегиб кетди!.. Мана бунисига нима дейсиз, ресторанинг сурбет дорбони ёки ҳовлиқма ҳайдовчи расман — ойижон, расман!.. — ўқитувчи, муҳандис, доктордан икки баравар кўп маош олади?! Яна қўлига илинганини ўмарганини айтмайсизми. Кечдим бундай ҳаётдан. Тамом-вассалом!

— Шундан келмайсанми, — деди ойим. — Ватанни шундай аҳволда ташлаб кетишинг ўзи ҳам гуноҳи азим! Куприн билан Вертинский чет элдан она юртлирига қайтиб келганларида ватандан кетиб, фожеали хатога йўл қўйганликларини умрларининг охиригача эътироф этганлар...

— Қиёслаган одамларингизни қаранг-у!.. Мабодо улар ҳам чет элга жўнаб кетиш учун мен каби минг машаққат билан ҳужжатларни расмийлаштирганида эди, қайтиш-қайтмасликлари борасида бирон нарса дея олмаган бўлардим...

Шу палла Ляльканинг бор овоз билан қичқиргани эшитилди:

— Жим бўлинглар! Телефон!.. Чет элдан қўнғироқ қилишяпти!!!

Телефон зўр бериб жиринглар эди. Мен хонага ўқдай учиб кириб, телефон гўшагига ёпишдим:

— Лаббай! Ҳа, мен Ларссон хонимман. Ҳа. — Стол атрофида ўтирганларга қарата дедим: — Швеция. Стокгольм...

Яна телефон гўшагига бақира бошладим:

— Ҳа, Эдик! Ҳаммаси жойида!.. Таксига буюртма бердик! Ҳа! Хавотирланма! Су эллик учинчи рейсда учаман. Ҳамма сенга қизгин салом йўллаяпти... Ойим ҳам сени ғойибона ўпмоқдалар! Нима? Мен ҳам албатта!.. Яхши! Яхши, деяпман!.. Кутиб олгани чиқ!

Мен телефон гўшагини қўйиб, эрим билан қисқа суҳбатлашганимдан хиёл жишлолат бўлдим. Гарчи суҳбатни мен тўхтатиб қўймаган бўлсам ҳам.

— У ёқда телефонда гаплашиш учун отнинг калласидай пул тўлаш керак. Биздагидан бирмунча қиммат...

Яна телефон жиринглади. Яна гўшакни олдим.

— Лаббай! Ҳа, қақирган эдик! Бироқ биз икки машинага буюртма бергандик. Тайёрагоҳга. Бир дақиқа! — Мен деразадан қарадим. — Марҳамат қилиб ҳайдовчиларга айтсангиз, ўттиз иккинчи уйнинг олдига келишса. Бизнинг уйнинг олдига машина кела олмайди. “Совтрансавто” нинг машинаси йўлини тўсиб қўйган... Яхши, кутамиз.

Мен Лялькани ювиниш хонасига чақириб, жамғарма дафтарчасини қўлига тутқаздим.

— Эртага, ойим ўзига келганидан кейин берасан. Бу эса мендан эсдалик. — Мен олмосчалар билан безатилган соатни Лялькага узатдим. — Бадавлат аёлларга мўлжалланган. Япониянинг фахри.

— Раҳмат...

— Володяни хафа қилма. У ажойиб йигит. Тушундингми?

— Мен ҳам сен билан кетгим келяпти. — Лялька кўзларини олиб қочди.

— Нима қиласан? .. А, Лялька — бирданига самимий гумонсирадим.

Стокгольмга учаётганларга паспорт назоратидан ва божхона кўригидан ўтишни таклиф қилган паллада икки машинада тайёрагоҳга етиб келдик.

Ойим биринчи марта мўйна пальтосини кийиб олган эди. Гаплашиш ва хайрлашишга деярли вақт қолмаганди. Володя босиб-босиб чекар, Лялькани сийпалар эди, бошқалар эса одатдагидек аёлларга хос йиғи-сиғи қилишарди.

Божхона хизматчилари, юкчилар ажнабийлар ҳамда таржимонларга, Интурист ва аэрофлот хизматчиларига эътибор ҳам бермасдан Гулливер билан Кисуля очиқдан-очиқ йиғлар, Зина Мелейко ва Тоня хола бўлса, марҳумни йўқлагандай уввос тортар эди.

Мен ўпкам тўлиб, ўксиб-ўксиб йиғлаганча, ойимнинг қўлларини ўпардим, гўё ундан рози-ризолик сўраётгандай эдим...

Ойим эса йиғлайвериб қуриб қолган кўзлари билан тикиларди ва иккаламиз ҳам бу ҳаётда сўнгги марта кўришаётгандай ҳис этардик ўзимизни.

Қор қоплаган Ленинград узра тайёрамиз айланиб учар экан, музлаган, қатор кўприклар солинган Нева дарёсига кўзим тушди ва нима учундир ўзим ўзимга дедим:

— Бўлди!..

Ёнгинамда жойлашган миқти ажнабий қария менга ўгирилди-да, қошларини уйиб, саволомуз тикилди. Мен эса бурнимни тортиб қўйдим-да, унга имкон бори-ча ҳайрихоҳлик билан жилмайдим...

Давоми бор

Тарихий латифалар

* * *

Кунларнинг бирида Рим кайзери Клавдий Тиберийга порохўр амалдорларни ҳайдаб, уларнинг ўрнига янгиларини қўйишни маслаҳат беришипти. Тиберий уларга жавобан қуйидаги воқеани айтиб берибди:

— Бир куни бозорда қашшоқ бир гадога рўпара келдим. Унинг аъзои баданини яра-чақа босиб кетган, уларда сон-саноқсиз пашшалар уймалашиб ётарди. Мен у шўрликнинг ёнига бориб, пашшаларни ҳайдаб солдим. Фақир гадо бўлса менга бундай деди: “О жаноб! Сенинг бу ишингдан нима фойда! Сен ҳайдаб солган пашшалар тўйиб олишган эди. Улар унчалик менга азият етказмаётганлари йўқ эди. Энди уларнинг ўрнига янги оч пашшалар келади. Улар янгидан қонимни сўришга бошлайди”.

* * *

Катта Катонга унинг тарафдорларидан бири мурожаат қилипти:

— Нима учун шу пайтга қадар Римда сенга ҳайкал қўйилмаган? Бунга чидаб туриб бўлмайди. Дарҳол бу ишга киришмоқ керак.

— Э, қўйсангчи, — деб жавоб беришти Катон. — Одамлар “Катонга нега ҳайкал қўйилди?” дегандан кўра “Катонга нега ҳайкал қўйилмади?” деб юргани яхши эмасми?

* * *

Рим вилоятларининг биридан цезар Веспасианнинг ҳузурига вакиллар келишиб, вилоятдаги фуқаролар унинг улкан ҳайкалини ўрнатмоқ учун бир миллион сестерцио пул йиғмоқчи эканликларини айтишипти. Веспасиан хасисроқ экан. У вакилларга қўлини чўзиб, кафтини очипти-да, депти:

— Ҳайкални кафтимга ўрнатинглар-да, вақтни беҳуда ўтказманглар.

* * *

Англия қироли Генрих VII қартайиб қолган чоғида Неаполнинг навқирон қиролчасига уйланмоқчи бўлиб қолибди. Қиролчанинг ҳусни ва ақл-заковати ҳақидаги миш-мишларга ишонмай, Генрих VII элчиларига бўлғувси қайлигининг фазилатлари ҳақида маълумот беришни топширибди. Элчилар бу вазифани қойиллатиб ўринлатибди.

Мана уларнинг таъриф-тавсифлари:

Ҳазрати олийлари! Қиролича гўзал, пардоз қилмаган. Кўзлари қўнғир, териси майин, бурни қирра бурун. Оғзининг теварагида бир тола ҳам туки йўқ. Қўллари жуда бежирим, бармоқлари узун-узун, оғзидан хушбўй ҳид анқиб уради. Қадди-қомати келишган, ғоз бўйин, кўкси ҳам жойида, бўйи анчагина баланд. Шаробни меёрида ичади, зиёфатларда мечкайлик қилмайди, феъли-атвори яхши, қувноқ, хушмуомала, фаросатли.

Аммо беайб-парвардигор, бенуқсон одам бўлмайди. Шунинг учун қиролича-да ҳам баъзи бир майда нуқсонлар бор. Масалан, у ўлгудай ўжар, ҳозир бир фикрни миясига қуйиб олипти: у сиз ҳазрати олийларига турмушга чиқмас эмиш. Агар шу ўжарлиги бўлмаганида, уйланмоғингиз учун ундан яхши аёл топилмасди...”

* * *

Людовик XIV нинг саройидаги бир зиёфат вақтида шоир Буало қандайдир муносабат билан “Ҳа, энди, ҳамма одам ҳам эртами-кечми ўлиб кетади” деган гапни гапириб юборипти. Лекин қиролнинг даҳшат билан ўқрайиб турганини кўрибди-ю, шу заҳотиёқ гапни тузатибди:

— Мен деярлик ҳамма одам демоқчи эдим...

* * *

Қирол Людовик бир куни сарой аъёнлари даврасида турганида шундай депти:

— Қироллар худонинг муруввати билан ҳукмронлик қиладилар. Сизлардан истаган одамимга “ўзингни сувга ташла” десам, дарҳол буйруғимни бажо келтиришга мажбурсиз.

Дворянлардан бири бу гапни эшитиши билан эшикка йўл олипти.

— Ҳа, йўл бўлсин? — деб сўрабди қирол.

— Сузишни ўргангани, — деб жавоб берибди дворян.

* * *

Жон бошига кофе ичишда Швеция жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Бу ишда XVIII асрдаги швед қироли Густав III нинг хизмати катта бўлган экан. Иккита эгизак ака-укани ўлимга маҳкум қилишибди. Лекин қирол уларнинг гуноҳидан ўтибди. Ўтибди-ю, бир шарт қўйибди. Ўлим жазоси бекор қилинганидан кейин ҳар куни уларнинг бири катта миқдорда чой, иккинчиси кофе ичиб турмоғи керак экан. Қиролнинг фикрича, шу йўл билан ичимликларнинг қай бири одамни тезроқ нобуд қилишини билиб олишар экан.

Йиллар ўтибди, ака-укалар турмада ўтириб, ҳар куни тобора кўпроқ миқдорда кофе билан чойни ичаверишибди. Қиролнинг табиблари ҳар йили йиғилиб, машваратлар қилишиб, уларнинг тани соғлигини роса текширишар, аммо биронтасининг соғлиги ёмонлашганини кўрсатадиган белги топиша олмас эканлар. Ниҳоят, ака-укаларнинг “чойхўри” 83 ёшга кириб қаза қилибди.

Бу тажриба натижасида кофенинг соғлиққа фойдаси кўпроқ экани маълум бўлибди-ю, бутун Швеция аҳолиси кофе истеъмол қиладиган бўлибди.

АЗИЗБЕК таржимаси

BRIEF OF SUMMARY

This issue of magazine begins with the great French poetess, Nobel prize laureate Siulli Priudom's poems. The cycle of poems of Azerbaijan poets Romiz Rovshan and the young Uzbek poetess Olima Nabizoda'z are published in issue. The proze lovers can read the end of Oscar Wilde's novel «The Portrait of Dorian Grey» and the continuation story of the Indian writer Anant Murtiy «Samkara». In his article under the title of «Our Uzbeks» publicist Yoqubjon Khujamberdiev speaks about the problems of Uzbeks who live neighbour countries. Our readers can also read the first part of the great Russian writer Vladimir Kunin «Intergerl». The continuation of Steven Swaig's essay «Zigmund Freyd» is also published in this issue.

